MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER Š E V Č E N K O GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. CLXXIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

Том CLXXIII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
ЗБІРНИК НА ПОШАНУ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ ЗНИЩЕНИХ БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ МОСКВОЮ

Париж — Чікаґо

1962

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імени ШЕВЧЕНКА
Том CLXXIII

ЗБІРНИК
НА ПОШАНУ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ ЗНИЩЕНИХ БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ МОСКВОЮ

НАКЛАДОМ ОСЕРЕДКУ ПРАЦІ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
в ЧІКАГО

Редактор Марія Овчаренко

Париж — Чікаґо
1962

MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

HISTORICO-PHILOSOPHICAL SECTION, Vol. CLXXIII

IN MEMORY OF THE UKRAINIAN SCHOLARS LIQUIDATED BY COMMUNIST MOSCOW

EDITED BY SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY,
CHICAGO BRANCH, USA.

Editor Maria Ovcharenko

Paris — Chicago

1962

PRINTED BY: EAST SIDE PRESS, 166 FIRST AVENUE, NEW YORK 9, N. Y.

Н. Полонська-Василенко

ІСТОРИЧНА НАУКА В УКРАЇНІ ЗА СОВЄТСЬКОЇ ДОБИ ТА ДОЛЯ ІСТОРИКІВ.

Історична наука в Україні до кінця 1920-их років

Революція 1917 року внесла велике пожвавлення в життя України, зокрема в галузі історичних наук. Це цілком природно. Вперше, після більше ніж двох віків підкорення України Російській імперії, можна було в повний голос, без обмеження, писати про Українську державу, український народ та його історію. Перший рік — 1917-й — дав мало в галузі історичних дослідів: ще тривала громадянська війна, боротьба за Українську державу. Від 1918-го року, з заснуванням Української Академії Наук, вперше дослідження історії України було поставлено на одне з перших місць. Історії України, історії української літератури, мистецтва, археології, права, — усьому тому, що об'єднувалося в слові „українознавство", було присвячено головну увагу в праці Української Академії Наук, бо відповіді на питання українознавчого характеру головним чином чекало українське суспільство, і Академія Наук ставила за головну мету дати цю відповідь.

Катедру історії України в Академії Наук осягнув відомий історик, професор Д. І. Багалій. Професор М. С. Грушевський відмовився взяти участь в організації Академії Наук, хоч його запрошували на становище президента Академії.[1]) В статуті катедра історії України, українського народу була поставлена на перше місце, і біля неї мали бути додаткові катедри. 1919 року пощастило Академії Наук розпочати видання: спочатку вийшов 1-й том Записок історично-філологічного відділу ВУАН. Це було велике досягнення Академії, бо умови друку були дуже важкі: не було ні відповідного паперу (надруковано було книж-

ку на сірому, поганому папері), ні добрих друкарень; все це прийшло пізніше.

Недобре було в перший час з особовим складом істориків: Д. І. Багалій був зв'язаний з Харковом, де мав і посаду, і власний будинок (власне кватиру в ньому), і родину. Переїзд до Києва був складний, головним чином через важкі мешканеві умови. Тому перші роки в Академії Наук не було комісії, яка об'єднувала б істориків і провадила б організоване опрацювання історії України. В Академії працювали поодинокі співробітники „з окремим дорученням" під загальним керівництвом академіка Д. І. Багалія. То були: В. В. Міяковський (історія XIX ст., переважно історія декабристів та Кирило-Методіївського братства); М. М. Новицький (джерела до біографії Т. Г. Шевченка); В. О. Пархоменко (княжа доба); О. І. Покровський (грецькі джерела до історії території України).[2]) Брак Комісії історії України почасти компенсувався працею істориків в інших комісіях, зокрема в Комісії для складання історично-географічного словника, під проводом директора її, О. С. Грушевського (директор установи в Академії Наук користався в межах свого відділу всіма правами дійсного члена). В цій Комісії працювали: М. М. Ткаченко, як секретар, 1 штатний і 17 нештатних.[3]) Дехто з істориків працював в комісіях, що підготовляли словники: в Комісії живої української мови, під головуванням академіка А. Ю. Кримського, при Інституті наукової мови, в Комісії для складання історичного словника української мови, під головуванням директора Є. К. Тимченка, та в ін. Кілька істориків працювали в Комісії для вивчення історії західно-руського права, спочатку під проводом академіка Ф. В. Тарановського, а від 1920-го року — академіка М. П. Василенка. Там працювали: академік Д. І. Багалій, О. І. Левицький та співробітники: В. О. Романовський, М. Ф. Тищенко, С. М. Іваницький-Василенко, С. Г. Борисенко, Л. О. Окіншевич, О. В. Юрченко, В. Т. Гришко та інші. В Комісії вивчали джерела українського права: „Руську Правду", договори, Литовський Статут, Маґдебурзьке право. Поза стінами Академії Наук існувало чимало осередків, які об'єднували істориків України. Насамперед — Історична секція Українського Наукового Товариства, що її головою був О. С. Грушевський. В 1921 році цю секцію приєднано до Академії Наук, в зв'язку з ліквідацією Товариства.[4]) Ґрупа істориків працювала в Археографічній комісії. В цю Комісію перетворилася Комісія для розбо-

ру давніх актів, що існувала від 1843 року. В 1922 році вона об'єдналася з Археографічною комісією при ВУАН. Головою її був спочатку І. М. Каманін, після його смерти — академік В. С. Іконніков, а після його смерти, в 1923 році, — академік М. П. Василенко.

Багато істориків об'єднувало Історичне товариство Нестора-літописця, засноване при Університеті св. Володимира в 1873 році. Після 1917 року головою товариства був професор М. В. Довнар-Запольський, а після його виїзду з Києва в 1919 році — проф. М. П. Василенко. Коли в 1920 році університет зліквідовано, товариство перейшло до Академії Наук й існувало до 1929 року, тобто до часу ліквідації всіх наукових товариств. Число членів його вагалося й доходило до 200 осіб.[5])

В 1920 році в Києві було засновано Науково-дослідчу катедру України, яка мала мету готувати молодих учених для професорської праці; раніше готували їх університети, які знищено в Україні в 1920 році. Головою катедри був академік М. П. Василенко, членами — проф. П. П. Смирнов, П. В. Клименко та молодий історик В. О. Романовський.[6]) Крім того, чимало істориків працювало в архівах Києва, яких число збільшилося, — та в музеях.

Взагалі число істориків в Києві збільшувалося: до тих, що працювали до революції, приєднувалися українці з різних міст, що прагнули Києва в надії, що тут є кращі можливості працювати в галузі історії України. Так приїхали з Петрограду: О. І. Баранович, М. І. Корнилович, В. В. Міяковський; з Кам'янця Подільського, після закриття університету: Є. Д. Сташевський, П. В. Клименко; з Полтави — В. О. Пархоменко та ін. Київ став видатним осередком, де скупчилося багато істориків України.

Крім Києва, в Україні було чимало інших осередків скупчення істориків України. Перше місце серед них належало Харкову, з його старим університетом, Історико-філологічним товариством, з новозаснованою Науково-дослідчою катедрою історії України, яку пізніше перетворено в Інститут історії української культури. В центрі наукової праці стояв академік Д. І. Багалій, оточений своїми учнями. Значне місце належало також Одесі, з університетом, найстаршим в Україні Товариством „истории и древностей", яке від 1842 року провадило дослідження півдня України. В інших містах — Чернігові, Катеринославі, Кам'янці Подільському, Полтаві — працювали губерніяльні вчені архів-

ні комісії, що об'єднували місцеві наукові сили, провадили опрацювання архівів, друкували свої праці. Після 1917 року ці комісії змінили свої назви, але продовжували свою працю. В деяких містах, як Кам'янець Подільський, Житомир, існували, крім того, церковно-археологічні комісії.

Таке, в загальних рисах, було становище України, коли в березні 1924 року до Києва приїхав професор Михайло Грушевський. Він прибув після довготривалих переговорів з урядом, розпочатих з ініціятиви останнього. За згодою уряду, Грушевський був обраний Українською Академією Наук дійсним членом на створену для нього катедру історії України. Обидва академіки поділили між собою історію України: Д. І. Багалій мав давню історію, М. С. Грушевський — новітню.[7])

На практиці цей розподіл не був здійснений. При катедрі М. С. Грушевського було засновано такі комісії:

1. Культурно-історичну, яка видавала „Первісне Громадянство", під редакцією його доньки Катерини Грушевської.

2. Комісію української писемности. Вона підготувала до друку 6 томів „Українських дум" за редакцією К. М. Грушевської. Надруковано два томи, але другий знищено.

3-6. Комісії порайонового дослідження історії України: Комісія Правобережжя та Києва, під керівництвом В. І. Щербини, видавала „Київські збірники археології, історії, побуту і мистецтва"; Комісія Лівобережної України працювала під керівництвом О. Ю. Гермайзе; вона видала збірник: „Чернігів і Північне Лівобережжя"; Комісія Полудневої України, під керівництвом М. М. Ткаченка, підготовила збірник „Полуднева Україна", який знищено в 1931 році; Комісія Західної України, під керівництвом Ф. Я. Савченка, видала І том „Матеріялів для культурної і громадської історії Західної України". На черзі стояла підготовка збірника „Галичина, Буковина, Закарпаття", за редакцією проф. І. П. Крип'якевича.[8])

7-ма Комісія — новішої історії України, під керівництвом К. О. Копержинського, видавала збірники „За сто літ", де поміщено спогади, статті за останнє сторіччя. Видано 6 томів.

8-ма Комісія — старої України — під керівництвом О. М. Андріяшева, була заснована пізніше, в 1928 році; завдання її були дуже широкі — від палеоліту до XV ст. Того ж року було засновано

9-ту Комісію для дослідження української історіографії. Вона

зосередила увагу на діяльності П. Куліша, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, О. Лазаревського.[9])

Крім керівництва цими Комісіями, М. С. Грушевський перейняв від О. С. Грушевського головування в Історичній секції, яку приєднано до Академії Наук в 1921 році. Цій клітині своєї діяльности М. С. Грушевський надавав великого значення: він сам писав в 1925 році, що вона була „зв'язком між історичними установами ВУАН та любителями історичного знання". Вона займала середнє місце між академічною комісією та науковим товариством, бо влаштовувала прилюдні засідання з доповідями на різні теми та урочисті ювілейні свята, академії. Історична секція зв'язувала історичні установи ВУАН з колишнім Українським Науковим Товариством, творячи тяглість між ними. Назовні цю тяглість підкреслювала нумерація видань Історичної секції ВУАН — продовження нумерації видань Наукового Товариства. Вона розгорнула велику видавничу діяльність: видавала часопис „Україна", багато збірників, включаючи три томи „Ювілейного збірника на пошану М. С. Грушевського" 1928-1929 рр.

В Історичній секції були плани поширити її діяльність: передбачалося організувати серію комісій для вивчення сусідніх народів: білоруського, польського, словацького, мадярського, турецько-татарських, але встигли організувати лише одну комісію молдавсько-українську.[10])

Крім цих установ, створених М. С. Грушевським, до них приєдналися інші. 1924 року він очолив Археографічну комісію, що розгорнула широку видавничу діяльність: видала три томи „Українського архіву", „Археографічний збірник", „Генеральне слідство про маєтності Стародубовського полку", „Опис Новгорода-Сіверського намісництва". Крім того, в 1929 році розпочато заходи для видання „Архіву коша запорозьких козаків" з ініціятиви академіка М. Є. Слабченка. Процес СВУ та переслідування гуманітарних установ ВУАН поклали цьому край.[11])

Завдяки особі М. С. Грушевського, тісно зв'язана була з працею Академії Наук і діяльність Науково-дослідчої катедри історії України, що її головою був він з 1924 року. Ця катедра мала аспірантів, що по закінченні стажу переходили в наукові співробітники Академії.[12])

Всі ці установи стали відомі під загальною назвою „Історичні установи". Вони творили в Академії Наук окрему організа-

цію; її відрубність збільшувалася окремим помешканням та окремим бюджетом. Ця окремішність дала підставу В. В. Дорошенкові схарактеризувати взаємини між Історичними установами та цілою Академією, як становище „держави в державі".[13])
Дійсно, Історичні установи були майже незалежні від президії Академії, і в них усе керівництво належало М. С. Грушевському.

З властивим йому талантом М. С. Грушевський об'єднав в Історичних установах велике число співробітників. Лише одиниці серед істориків України не були зв'язані з Історичними установами ВУАН.

В Історичних установах працювало постійно більше ніж 100 осіб: одні — як штатні співробітники, що діставали щомісячну платню, інші — більша частина — як нештатні. Приблизно в комісії бувало 2—3 штатних та 10—20 нештатних. Нештатні не діставали платні, а іноді мали гонорар за надруковані праці та якунебудь платню за виконану працю. Значна частина нештатних співробітників не одержувала нічого. Прилюдні засідання Історичної секції стягали широкі кола української інтеліґенції до праці в Історичних установах; в „Україні", в збірниках „За сто літ" надруковано багато статтей та спогадів цілком сторонніх для Академії осіб. Треба додати: більша частина видань М. С. Грушевського друкувалася „Державидав'ом" (Державним видавництвом) і оплачувалася гонораром, в той час, як академічні видання не оплачувалися (Академія стала платити гонорар щойно від 1928 року).

Крім місцевих дослідників, М. С. Грушевський притягнув до Історичних установ істориків з цілої України. Негайно після повороту до Києва М. С. Грушевський шляхом листування, й розсилки анкет встановив зв'язки з осередками України. Він особисто, його донька Катерина, дехто із співробітників — відвідали Чернігів, Полтаву, Харків, Одесу, Вінницю, Переяслав, Катеринослав, Кременчук, Житомир, Ніжин. Серед співробітників були не лише історики, але й археологи, мистецтвознавці, історики літератури тощо. В багатьох містах засновано філії ВУАН. Крім того, М. С. Грушевський притягнув до праці в ВУАН ряд дослідників Галичини: одні вступили як дійсні члени ВУАН — К. О. Студинський, М. О. Возняк, В. Г. Щурат, Ф. М. Колесса; інші — як наукові співробітники: В. Герасимчук, І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Свєнціцький та інші.[14])

Протягом короткого часу М. С. Грушевський створив мережу

дослідження України, а осередком стали Історичні установи. Треба визнати, що ні до М. С. Грушевського, ні після нього жадна установа Академії Наук не мала такої популярности, такого поширення, як установи Грушевського. Він створив міцний колектив, що тримався завдяки організаторським здібностям Грушевського та його особистому впливові. В установах Грушевського панувала дисципліна, якої не було в інших частинах Академії, і особистість М. С. Грушевського, його видатний талант історика панували над усією цією масою людей.[15]) Його воля, його думки були незаперечні, і таким чином по всій Соборній Україні ширився і зростав його вплив.

Ширилися історичні концепції М. С. Грушевського про „безклясовість українського народу", про „дві схеми історії — України та Москви", які знайшли визнання навіть серед російських учених. Основа цієї схеми: визнання незалежности історичного процесу двох народів — великоросійського та українського, визнання права українського народу на незалежне існування, визнання його мови, культури, мистецтва і т. д. М. С. Грушевський дуже багато писав сам: майже в усіх виданнях Історичних установ були його статті. Крім того, він продовжував працю над капітальними творами — „Історією України-Руси" та „Історією української літератури", не схиляючись перед сучасними обов'язковими теоріями марксизму-ленінізму.[16])

Але становище М. С. Грушевського не могло бути міцним в Совєтському Союзі. Переїзд його в свій час потрібний був для уряду, як рекляма перед усім світом, який тоді ще не визнавав совєтського уряду. Тому обставлено було Історичні установи Грушевського з таким незвичайним комфортом і щедрістю, які різко виділяли його на тлі мізерного існування основної Академії Наук як щодо помешкання, так і щодо штатів та сум на наукові відрядження тощо. Звичайно, не можна іґнорувати й того факту, що совєтський уряд мав постійну тенденцію сіяти ворожнечу, „вбивати клина", і цієї мети щодо ВУАН большевики досягали цілком, створюючи для Історичних установ виняткові умови праці.

Суворим попередженням для М. С. Грушевського повинен був бути перший штучно влаштований політичний процес організації „Центра дій". Цей процес вперше торкнувся Академії Наук; до того часу бували лише епізодичні арешти окремих осіб. Так був ув'язнений академік О. О. Малиновський і М. В. Птуха.

В 1923 році заарештовано кілька десятків людей, переважно з академічного оточення; серед них були: академік М. В. Василенко, професор П. П. Смирнов, директор Архіву давніх актів В. О. Романовський, секретар Історичного товариства Нестора-літописця В. М. Базилевич, співробітник Академії Наук Б. О. Язловський і два аспіранти — Леонід Венгеров і О. В. Яковлев; решта були правники, історики літератури тощо. Всіх обвинувачували в приналежності до організації „Центр дій", яка мала зв'язки з еміґрацією в Парижі „з метою поновлення буржуазно-капіталістичного ладу". Значну частину арештованих звільнили до початку процесу „за браком доказів". Серед них були: В. Романовський та В. Базилевич. Незабаром після приїзду М. Грушевського відбувся бучний прилюдний процес, що за його вироком академік Василенко та проф. Смирнов були засуджені на 10 років ув'язнення, а О. Яковлев присуджений до страти (цей вирок було замінено теж 10 роками ув'язнення). Академік М. П. Василенко був уже літня людина; в час процесу йому було 58 років. Він скінчив два факультети — історично-філологічний і юридичний. Це давало йому можливість працювати в галузі історії України та історії права. За царських часів йому не вдалося здобути професури, не зважаючи на формальні права та солідні наукові праці; на перешкоді стояв український „сепаратизм", внаслідок чого його не допущено до читання лекцій. Лише після революції 1917 року він дістав катедру в Київському університеті, став викладати в інших вищих школах, був куратором шкільної округи, міністром народної освіти за гетьманського уряду. Він сприяв також заснуванню інших українських університетів та Української Академії Наук. У 1920 році М. П. Василенко був обраний академіком, головою Соціяльно-економічного відділу. Вся Академія в повному складі академіків кілька разів зверталася до уряду з проханням звільнити М. П. Василенка. М. С. Грушевський, що тоді був на вершку добрих відносин з урядом, із свого боку особисто клопотав про його звільнення. Наприкінці 1924 року М. П. Василенка звільнено, а незабаром амнестовано.

Гірша була доля П. П. Смирнова. Він дістав лише зменшення терміну на 5 років. Кримінальний кодекс забезпечував тим, хто працює у в'язниці, зарахування днів роботи: це давало значне скорочення терміну ув'язнення. Так обіцяно засудженим, що були в організації „Центр дій". І дійсно, через три роки було

звільнено чотири особи, серед них і Смирнова. Через три дні з наказу наркома юстиції М. Скрипника їх усіх знову заарештовано і вони мусіли пробути в ув'язненні повністю 5 років. По закінченні терміну Смирнов переїхав до Ташкенту, а потім — до смерти працював у Москві. До Києва він не міг повернутися,[17]) а міг тільки надрукувати в Українській Академії Наук монографію: „Волжський шлях".

Ювілей 60-ліття життя та 40-ліття наукової праці М. С. Грушевського багато дечого виявив для широких кіл громадянства. Ювілей святковано в жовтні 1926 року в великій актовій залі Київського університету. Заля була переповнена. Були присутні: вся урядова верхівка, представники партії, делегати всіх наукових установ України, Білорусі та СССР. Наукові установи Західної Европи, Америки, Австралії, Азії надіслали свої привітання; за міжнародніх умов приїзд делегатів був неможливий. Такого пишного свята української науки ще не бачили в Україні. Представники уряду та партії в своїх промовах підкреслювали пошану до науки, блискучі умови, в яких нібито перебуває вона в УССР, і не один раз запитували, на якій позиції стоїть ювіляр, тобто на якому боці барикади, що розділяє буржуазний, капіталістичний світ від соціялістичного. Уряд та партія чекали від нього запевнення у відданості соціялізмові. Відповідь М. С. Грушевського вразила всіх. Він закінчив свою промову, присвячену розвиткові української науки, словами, що діяльність його свідчить, що за всяких умов людина може науково працювати, якщо прагне того. Цією заявою М. С. Грушевський поклав кінець своєму упривілейованому становищу в УРСР. Ставлення до нього з боку партії різко змінилося. Це було видно вже ввечері того ж дня: на пишний бенкет у готелі Континенталь не прийшов ніхто з уряду та партії.[18])

Останнім великим успіхом М. С. Грушевського було обрання його на дійсного члена Академії Наук СССР в 1929 році.

Совєтизація науки

Кінець 20-их років позначається розгорнутим наступом совєтського комунізму на національну культуру, боротьбою з буржуазними й націоналістичними ворогами. Зокрема в тяжке становище потрапляють історики, що своїм фахом приречені вивчати минуле, яке комуністи проголосили ворожим. В середині

1920-их років, з метою обмежити розвиток української науки. совєтська влада творить мережу марксистських інституцій: Інститут марксизму-ленінізму в Харкові, який пізніше, в 1930-их роках, був переведений до Києва під назвою ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціяція марксо-ленінських інститутів), Товариство істориків-марксистів тощо. Перші удари цього наступу впали на Українську Академію Наук. Завданням уряду було зламати ідеологічний опір, який робила вона, і комунізувати її.

Рішучий злам у ставленні влади до Академії почався падінням наркома О. Шумського та призначенням на його місце М. О. Скрипника, колишнього наркомюста. В 1928 році він відвідав Академію Наук. Жадного знаку уваги не виявив він до головної наукової установи України. Він наказав усунути академіків — Ф. І. Міщенка та К. М. Харламповича на цій підставі, що обидва вони були професорами духовних академій. Це була тяжка втрата для Академії, зокрема щодо К. М. Харламповича, видатного історика української церкви, освіти й культури, автора капітальної монографії про український вплив на російське церковне життя. Він був професором Казанської духовної академії, але радо покинув Казань, коли його обрано дійсним членом ВУАН. Почалося гірке життя самітнього старого вченого. Спочатку він влаштувався в Ніжині, де йому давав маленькі підробітки професор Ніжинського історично-філологічного інституту, історик К. Т. Штепа. З переїздом К. Т. Штепи до Києва переїхав і Харлампович. Його влаштували в одному з академічних будинків, і різні установи Академії підтримували його різними замовленнями. 1932 року він помер.[19])

Від 1927 року становище Української Академії Наук змінилося. Почалася „реформа" Академії Наук, яка мала за остаточну мету совєтизувати її, за ближчу — позбавити академіків їх керівного становища в Академії. На перевиборах президії в 1928 році усунено попередній склад її й замінено особами більш покірними партії. Спільне Зібрання, що до його складу входили всі академіки і що було вищою інстанцією в Академії Наук, замінила в 1928 році Рада, що до неї входили наукові співробітники. Рада збиралася 4 рази на рік. Ясно, що вона не могла замінити Спільного Зібрання, яке засідало двічі на місяць, або, в разі потреби, частіше. На виборах нових академіків, перепроваджених „демократичним" шляхом, з участю профсоюзів, місцевкомів, селян (колгоспників), робітників, вперше до складу академіків бу-

ли прийняті партійні діячі, комуністи, що взяли в свої руки провід Академії.[20])

Першими відчули зміну Історичні установи. На листопадовій сесії Ради ВУАН ухвалено ліквідувати Комісії — Лівобережної України та новішої історії України. Замість першої утворено Комісію Лівобережної та Слобідської України під проводом академіка Д. І. Багалія. Комісія новішої історії України мала злитися з Комісією історії революції під проводом академіка М. І. Яворського. Комісія Полудневої України перейшла під провід академіка М. Є. Слабченка. Комісія старої України була визнана зайвою, бо стара історія належала до Комісії февдалізму під проводом М. Є. Слабченка.

М. С. Грушевський бачив, що зруйновано його Історичні установи й енергійно боронив свої комісії. Він нічого не досяг, натомість йому запропоновано було заснувати нову Комісію — дослідження історії Поділля, а від Комісії Правобережжя відділити окрему Комісію історії Києва. Ліквідовано Історичну секцію: її потрактовано як наукове товариство, а такі ж товариства були ліквідовані. Археографічну комісію відокремлено від катедри М. С. Грушевського. Так було ліквідовано Історичні установи, а разом з тим — і „державу в державі" Академії Наук.[21]) М. С. Грушевський втратив упривілейоване становище, яке він мав в ВУАН раніше.

Той же процес совєтизації проходила в ті ж роки Всесоюзна Академія Наук[22]) і Білоруська Академія Наук. В Білоруській Академії процес комунізації проходив ще з більшою гостротою: в зв'язку з ним був замах на самогубство академіка Янка Купали, самогубство президента академіка В. М. Ігнатовського та професора П. Бузука.[23])

Процес СВУ завдав страшного удару Академії Наук. Заарештовано і засуджено двох академіків — С. О. Єфремова, М. Є. Слабченка та кілька сот наукових співробітників; вони здебільшого не проходили через залю суду (з істориків на процесі фіґурували тільки академік М. Є. Слабченко та проф. О. Ю. Гермайзе), а зникали на підставі вироків позаочних судів.[24])

Аранжери процесу СВУ вживали всіх заходів, щоб притягти до нього М. С. Грушевського. В журналі „Україна" (Париж) надруковано про те, як партійці-активісти, робітники арсеналу, прийшли до Грушевського під час процесу з стенографом, щоб викликати його на інтерв'ю й спіймати на якомусь вислові, але

зазнали невдачі.[25]) Грушевського рятувала ізольованість від громадських справ, якої тримався він після повороту на Україну, а може й широко відомі в Києві недружні відносини з С. О. Єфремовим, та почасти й з М. Є. Слабченком. Все це робило для М. С. Грушевського свого роду „алібі" й виключало можливість спільної політичної акції. Взагалі в процесі СВУ потерпіла переважно група співробітників С. О. Єфремова, а не Грушевського. Їх покищо не чіпали.

Процес СВУ вирвав з життя одного з найбільших істориків України, академіка Михайла Єлисеєвича Слабченка. Це була людина виключної енергії та відданости науці. Син каменяра, і сам за молодих років каменяр в Одесі, своєю наполегливістю праці та здібністю він пробив собі шлях. Він закінчив історично-філологічний факультет Новоросійського університету і курс Военно-юридичної академії в Петербурзі. Так був він історик і правник. М. Є. Слабченко здобув катедру історії України в Одеському Інституті Народної Освіти й так займав видатне становище в 1920-их роках в Одесі. Він мав багато учнів в Інституті та в Науково-дослідчій катедрі, бо поле його наукових інтересів було широке. Почавши з історично-юридичних розвідок („Малоросійський полк"), він переходить до економічної історії, пишучи про „Організацію хазяйства України від Хмельниччини до мирової війни", „Хазяйство Гетьманщини", „Матеріяли до економічної історії України XIX ст." Останніми часами він захоплювався історією Запоріжжя; наслідком того були дві розвідки: „Соціяльно-правова організація Запорозької Січі" та „Паланкова організація запорозьких вольностей".[26]) Остання його праця „Февдалізм на Україні", надрукована в „Працях комісії для вивчення історії західно-руського та українського права", не побачила світу: після процесу СВУ її було вилучено з готового до виходу тому „Праць". Слабченко завжди вносив до своїх праць захоплення, свіжу думку, шукання нових шляхів. Він був ініціятором двох фундаментальних видань: в Археографічній комісії — „Архіву коша запорозьких козаків", а в Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права — „Корпусу пам'яток українського права", починаючи з „Руської Правди". Цей корпус розпочато, але ліквідація Комісії поклала йому край. З цього стислого переліку праць М. Є. Слабченка видно, якого важкого удару історичній науці завдав вирок суду — заслання М. Є. Слабченка на 8 років. Після перебування

в Ярославському ізоляторі,[27]) його переведено на Мурманськ. Дальша доля його не відома.

За деякий час до його арешту заарештовано його сина, Тараса, молодого історика, очевидно, з метою дістати компромітуючі матеріяли про батька. Незабаром, після арешту батька, його звільнили.

Серед обвинувачених в участі СВУ помітне місце належить професорові Осипові Юр'євичу Гермайзе. Він походив з жидівського роду з Києва, але був цілком пройнятий українською ідеологією. Революція 1917 року застала його молодою людиною (він народився в 1892 році) і членом УСДРП, захопленою марксистською ідеологією. Видатний мітинговий оратор, він здобув собі ім'я видатного марксиста. Він став професором ІНО (Інституту Народної Освіти) в Києві й користався там великою популярністю серед слухачів, захоплюючи їх палкістю й красою викладів. В середині 1920-их років Гермайзе був одним з найпопулярніших професорів Києва. Цьому сприяла велика його ерудиція, зокрема в історії революційних ідей, культурність, сердечність у стосунках з людьми і хист до провадження дискусій, так би мовити, приватного характеру. Наукові інтереси Гермайзе були досить широкі: від „Нарисів з історії революційного руху на Україні" до „Коліївщини" й взаємовідносин України та Дону в XVII ст.[28])

З поверненням М. С. Грушевського О. Ю. Гермайзе стає до співпраці в Академії Наук і завойовує серед співробітників одне з перших місць в Історичних установах. Він був керівником Археографічної комісії, керівником Комісії Лівобережної України, секретарем Історичної секції, членом комісій: Полудневої України, Української історіографії, Новішої історії України, Науково-дослідчої катедри історії України.[29]) В усіх цих установах він грав провідну ролю. Притягнення його до процесу й засудження на 6 років заслання[30]) зробили велику шкоду в праці Історичних установ; правда, деякі з цих установ вже були ліквідовані перед процесом СВУ, але ще залишалася ідея Історичних установ, об'єднаних М. С. Грушевським.

Крім цих істориків, до процесу притягнено історика права, Валентина Дмитровича Отамановського. Це була висококультурна особа, гарячий український патріот. Останні роки свого життя провів у Вінниці, де заснував філію ВБУ (Всенародної Бібліотеки України). При ній було засновано Кабінет вивчення

Поділля, який видавав „Матеріяли з краєзнавства Поділля, історії друку та бібліографії Поділля". 1928 року вийшов вже 20-й випуск. В. Д. Отамановський був активним членом Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, де працював над історією магдебурзького права в Україні. Його засуджено на ув'язнення; частину кари він відбував у Ярославському ізоляторі. Дальша доля його не відома.[31])

Серед великого числа співробітників ВУАН, які не фігурували на прилюдному процесі, назву декількох. Заарештований та засланий був Володимир Варлаамович Міяковський. Він був одним із головних співробітників Комісії для вивчення громадських течій, під керівництвом С. О. Єфремова. Він мав дуже широке коло інтересів і як історик літератури за фахом, працював в галузі історії декабристів та Кирило-Методіївського товариства. Цю працю він сполучав з посадою директора Історичного архіву. Всю цю ретельну, самовіддану працю довелося йому припинити на 5 років заслання.

Володимир Олександрович Пархоменко, професор Педагогічного інституту в Катеринославі, науковий співробітник Історичного архіву, науковий співробітник Комісії Старої України, Історичних установ, був одним із видатних знавців старої історії України. В численних своїх розвідках він цікаво ставив питання з давньої історії України: з його іменем зв'язано ряд важливіших питань — про Тьмуторокань, Приозівську Русь, про перші часи християнства та центри його, про слов'янські племена, початки державности тощо. Відбувши 5 років заслання, він повернувся і працював в Академії Наук СССР. Тематика його змінилася; в ній вже нема українських питань. Повернутися на Україну він уже не міг. Україна втратила одного з кращих дослідників.[32])

Микола Захарович Левченко був учнем та особистим секретарем академіка А. Ю. Кримського, коли ще був студентом Археологічного інституту. По закінченні його став співробітником Академії Наук, працюючи в різних комісіях. Під керівництвом А. Ю. Кримського він став сходознавцем, працював в Кабінеті арабо-іранської філології, в Комісіях: Етнографічній та Соціяльно-економічної історії України, а найбільше зробив в галузі етнографії. Останні роки перед арештом він був директором видавництва ВУАН. Така різноманітна та активна його діяльність припинилася в 1929 році. Намагаючись притягти А. Ю. Крим-

ського до процесу СВУ, НКВД заарештувало Левченка, як близьку до нього особу. Коли допити його нічого не дали, йому показали нібито власноручне зізнання Кримського: почерк був так добре підроблений, що навіть Левченко завагався, але коли він вчитався в документ, то переконався, що має фальсифікат: там було вжито виразів, що проти них Кримський завжди виступав. За це з'ясування заплатив Левченко десятьма роками заслання на Ведмежу Гору. Він надмірно працював, щоб здобути зменшення терміну, але коли дістав звільнення, його примусили ще залишитися. „Найстрашніше, — оповідав він, — коли примушений „добровільно" залишитися..." Внаслідок перевтоми та страшного розчарування він захворів психічно, і його, як безнадійно хворого, звільнили. Він приїхав до Києва восени 1934 року й незабаром повісився.[33])

Процес СВУ в Україні не був ізольованим явищем. З весни 1930 року, і ще більше з літа, в Білорусі почалися арешти академіків і співробітників Білоруської Академії Наук, а за ними — письменників, педагогів, студентів; разом арештовано близько 300 осіб. Їх обвинувачували у створенні контрреволюційної організації „Союзу Визволення Білорусі", з метою відірвати Білорусь від СССР. В. Ластовського, В. Пічету, Я. Лесика, О. Некрашевича, Г. Гарецького, О. Дубаха — було позбавлено звання дійсних членів Академії, а декого заслано. Президент Академії, комуніст В. М. Ігнатовський покінчив самогубством в лютому 1931 року. Академік Янко Купала зробив невдалий замах на самогубство.[34])

Процес СВУ не закінчив переслідування істориків, а навпаки: від літа 1930 року розпочато кампанію „чисток". В Академії Наук ці чистки провадив комуніст Новоловський з допомогою двох робітників арсеналу. Крім того, до складу комісії для чистки входили представники місцевкому Академії. Чистки починалися попередніми допитами всіх співробітників. Перевіривши їх свідчення з матеріялами, які вже перед тим мала комісія (а відомості ці були надзвичайно докладні й торкалися різних моментів біографій), вирішувалося питання — чи задовольнитися зібраним матеріялом, чи передати особу на прилюдний допит. З усього числа співробітників ВУАН було вибрано 120-150 чоловіків, яких „показали широкій громадськості" — робітникам. Були 4 прилюдні сеанси: перший — на Печерську, в садибі зруйнованого Воєнного Собору, або Великого Миколая. Там

був улаштований літній клюб для робітників арсеналу. Другий сеанс був у саду залізничих майстерень, третій та четвертий — біля будинку, де були Педагогічний музей та Центральна Рада, на Великій Володимирській вулиці. В усіх випадках чистка співробітників ВУАН була центральною, головною точкою розваг: спочатку грала оркестра, закликаючи людей, потім відбувалася на відкритій естраді для оркестри „чистка", а по закінченні її, щоб присутні не розходилися до закінчення чистки — безплатне кіно. Дійсно, на двох перших сеансах публіки було дуже багато; навпаки, сеанси в центрі міста, на Володимирській вулиці, в цьому відношенні не вдалися, бо було досить більше цікавих для розваг „вулиці".

Тяжко передати враження від чисток: перед тисячним натовпом цілком сторонніх людей, здебільшого вороже наставлених, на естраді стоїть жертва, яка мусить відповідати на всі казуїстичні запитання, витримувати глум, наклепи, паскудження того, що їй дороге. Вийти не може вона; хоч би що було, вона мусить витримати, з однією думкою — зберегти рівновагу, не сказати чогось такого, що могло б зруйнувати життя її та життя близьких.

Допит провадили без пляну, але, здається, історики потрапили переважно на другий сеанс, до залізничного клюбу. Там, пригадую, був допит Євфимовського та Кравцова, — двох співробітників Історичних установ, які мали постійне відрядження до Москви. Зважаючи на трудноці знайти притулок у Москві й на постійну потребу в розшуках у московських архівах, Історичні установи придбали квартиру з двох кімнат на Погодинському завулку і мешкали там постійно за чергою. В 1929 році там жили два співробітники, виконуючи певні завдання: за вказівками М. С. Грушевського, вони розшукували та переписували матеріяли для чергового тому його „Історії України-Руси". Ці доручення, цілком звичайні, зрозумілі, викликали здивування комісії: в науковому дорученні комісія знайшла доказ експлуатації академіком „пролетаріїв" і довго в'їдливо глумилася над академіком М. С. Грушевським та переконувала молодих людей, що здобуті ними (за вказівками Грушевського) архівні матеріяли — є повною власністю їх. Залишалося, звичайно, нез'ясованим: при чому тут і академічна квартира й оплата праці?

Із жертв цього сеансу в залізничних майстернях згадую характерну постать Сергія Олексійовича Буди. Він був, так би мо-

вити, другорядним співробітником; він мало працював як самостійний дослідник, але був дуже ретельним помічником в різних бібліотечних та архівних розшуках; був акуратний, відданий науці. С. Буда працював в Комісії історії громадських рухів С. О. Єфремова та в Комісії біографічного словника під керівництвом М. М. Могилянського. Академія Наук була для нього правдивим, єдиним життям та метою життя. Допит його, старої людини (йому було близько 60 років), був суцільним глумом над усім його життям, його симпатіями, його працею. Наслідком „чистки" його звільнено з Академії, і після довгих років безробіття, він влаштувався як перекладач з французької та російської мов в „Держвидаві" з умовою друкувати переклади без його підпису.[35])

Пригадую „чистку" вченого секретаря Археографічної комісії, члена Комісії української історіографії, Катерини Олександрівни Лазаревської. Це була вже немолода жінка, років за 50, донька відомого історика України О. М. Лазаревського. Вона пройшла під керівництвом батька добру школу розбору українських документів й була видатним фахівцем у складній справі української палеографії XVII-XVIII ст. Вона була не тільки палеограф, але й дослідник української історії й займала поважне місце серед істориків України. Тяжко уявити собі той глум, який виявила комісія для „чистки" у відношенні до цієї всіма шанованої жінки. На питання, якого вона походження і хто її батько, вона відповіла: історик, дослідник... Її брутально обірвали: нам, мовляв, не цікаво, що він писав, не цікаво, що робить вона сама; „нам треба знати, як він визискував своїх кріпаків, які мав прибутки з маєтку" і т. д. Лазаревські дійсно мали невеликий хутір біля Конотопу. Її саму виставила комісія як представницю рабовласницької родини... (народилася вона років через 20 після скасування кріпацтва).[36])

Проходили перед комісією й інші члени Історичних установ.

Але головні страждання чекали на М. С. Грушевського та його співробітників. На початку лютого 1931 року Грушевського вислано з Києва в Москву з дружиною та донькою. Вони оселилися там в помешканні на Погодинському завулку, де раніше мешкали співробітники Історичних установ. За кілька днів НКВД возило його на допит в Харків, де пробув він близько тижня. Що саме було в Харкові, знала тільки його родина.

Зазнавши невдачі з притягненням М. С. Грушевського до

процесу СВУ, уряд намагався створити інший політичний процес „Українського центру" з М. С. Грушевським на чолі, але детальних відомостей про це не маю.

Після повернення з Харкова до Москви Грушевський залишався на свободі, але повинен був з'являтися до НКВД „отмечаться". Він зберігав права академіка двох академій, діставав платню, працював в архівах, приймав візити знайомих; для лікування їздив до Кисловодська, але до Києва вже не повернувся: тільки в труні тіло його привезено з Кисловодська в 1934 році й урочисто поховано на Байковому цвинтарі.[37])

Заслання до Москви не забезпечувало Грушевського від дошкульних статтей у часописах, які ставили за мету дискредитацію Грушевського та його школи. Характерна в цьому відношенні стаття аспіранта Науково-дослідчої катедри, комсомольця П. О. Кіяниці. Він писав, що М. С. Грушевський був „організатор внутрішньої еміґрації", зв'язаної з Паризьким центром, з групою кадетських істориків з Милюковим на чолі. З другого боку, Кіяниця закидав Грушевському солідарність з „велемудрим академіком СВУ С. О. Єфремовим", з О. Ю. Гермайзе, з „національно-буржуазною теорійкою М. І. Яворського" і навіть з еміґрантом Д. І. Донцовим,[38]) словом, в один час з усіма, з ким провадили ідеологічну війну Совєти.

Такого ж роду статті друкувалися в усіх газетах та журналах України. На засіданнях ВУАН та інших наукових та професійних доповідачі змагалися в очорнюванні Грушевського. Всі праці його були вилучені з бібліотеки, не зважаючи на те, що Всесоюзна Академія друкувала їх.

Вже після висилки М. С. Грушевського з Києва відбувся „диспут", присвячений його діяльності. Він тривав три вечори в найбільших залях Києва: два — в залі Педагогічного музею і один — в оперному театрі. Протягом трьох вечорів партійні й позапартійні, вчені і невчені доводили присутнім, що М. С. Грушевський, цей велетень світової науки, нічого не варт, що твори його не наукові, що він не розуміє історичного значення подій, про які писав; що погляди його відсталі, що праці його шкідливі, не стоять на висоті сучасних вимог і т. п. „Критика" не обмежувалася одним М. С. Грушевським: її поширено на його співробітників. Дехто з них намагався виправдати себе, перекладаючи відповідальність на керівництво, але це не рятувало нікого.

Після того тихо, без судових процесів стали зникати співробітники Історичних установ; доля більшости з них залишалася невідомою, куди саме, до якого концтабору висилали їх.

Звичайно, переслідування Історичних установ М. С. Грушевського не було ізольованим явищем. Воно входило в систему, яку виробили совєтські окупанти. Ідею „інтернаціоналізму" 20-их років змінила ідея примату „великого російського народу", що тягло за собою боротьбу з націоналізмом у всіх його виявах. Процес СВУ розв'язував руки совєтам у відношенні до української науки: чистки, перепроваджені в зв'язку з СВУ, дали підстави вилучити з життя сотні українських учених. Розгром Історичних установ Грушевського та заслання його самого стали початком ліквідації гуманітарних установ Академії Наук.

Так, наприкінці 1930 року був заарештований молодий історик, Олександер Петрович Оглоблин, що займав видатне місце в академічному світі: був професором ІНО, Київського інституту народнього господарства, керівником Комісії соціяльно-економічної історії України, під головуванням академіка Д. І. Багалія, членом Науково-дослідчої катедри історії України в Харкові, автором цінних праць з економічної історії України.[39]) В 1931 році його звільнено, але незабаром почався „диспут", присвячений його науковій діяльності, який тривав три вечори у вщерть виповненій актовій залі університету. Це був один із найгостріших „диспутів". Наукові твори О. П. Оглоблина визнано фашистськими, шкідливими, ненауковими, національно-буржуазними. Все це було тяжкою життєвою катастрофою для Оглоблина: він втратив всі катедри; деякі його вже видруковані праці не вийшли, а серед них — „Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика".[40])

Залишилася невідомою дійсна причина арешту О. П. Оглоблина та тяжких обвинувачень під час „диспуту". Одне безспірне: наслідком цих репресій на кілька років був загамований у праці талановитий історик, професор високих шкіл, що мав багато учнів.

Цікава була доля комуніста, Матвія Івановича Яворського, яка свідчить, що боротьба з істориками в 30-их роках провадилась не по лінії несприймання марксизму, а по лінії боротьби з націоналізмом, насамперед — всеукраїнським.

М. І. Яворський з'явився на українському науковому обрії на початку 1920-их років. Він вважався за правовірного марксиста

і представника офіційної історії України. Його „Коротка історія України" та „Історія України в стислому нарисі" були єдиними підручниками історії України, за якими мали вчитися в школах. Він стояв на чолі „Головнауки" і заснованого в Харкові Інституту Маркса-Леніна та Товариства істориків-марксистів. Погляди Яворського були безапеляційні для України. Року 1929 Яворського було обрано на дійсного члена Української Академії Наук; незабаром він став секретарем І-го відділу, і передбачали, що все керівництво не лише відділом, але й цілою Академією перейде до його рук. Проте, в своїх працях Яворський виявляв тенденції, які наближали його до націоналізму. На цьому тлі в 1929 році почалася боротьба його з М. М. Покровським, який оголосив, що тільки марксистська історична наука може вважатися за науку, і виступив проти націоналістичних ухилів. Після довготривалої полеміки Яворський залишився сам. Над ним відбувся суд. Він втратив партійний квиток і був засланий на Соловки. С. О. Підгайний дав Яворському характеристику щирого українського патріота. Він тяжко переживав своє минуле; в анкеті про партійну приналежність Яворський написав: „мав нещастя належати до найжалюгіднішої у світі комуністичної партії і вважаю це за свій великий злочин". Року 1937 Яворського вивезено з Соловків з великим етапом українців. Більше про нього нічого не відомо.[41])

Нищення гуманітарних установ України та репресії 1931-1935 років

Доля М. І. Яворського показова: вона свідчить, що боротьба йшла в напрямі нищення виявів українського націоналізму. Дійсно, формула, якою керувалися в 1920-их роках в Україні, „національна формою й соціялістична змістом" — змінюється переслідуванням навіть української форми культури. Приїзд на Україну в 1933 році П. П. Постишева, як другого секретаря ЦК КП(б)У, а фактично — диктатора України, був знаменитий. П. П. Постишев приїхав, як представник Кремлю, як один із „ліпших співпрацівників Сталіна" — з метою нищити осередки українського націоналізму, контрреволюції, „випалювати розпеченим залізом вияви українського націоналізму".[42])

ВУАН перша зазнала переслідувань. Протягом 1931-1933 років було знищено гуманітарні установи: Історико-філологіч-

ний та Соціяльно-економічний відділ Академії Наук. Знищено всі комісії. Знищені безцінні, неповторні збірки (які були в цих комісіях) рукописів співробітників, архівних матеріялів, фотознімків, мап, етнографічних записів, статистичних карток.

Звільнено було кілька сотень людей, імена яких тяжко встановити. Далі, в списку репресованих, подамо невелику частину цих імен. Мусимо попередити, що список істориків ми трохи поширюємо, включаємо до нього репресованих представників близьких до історії України дисциплін, як історія права України, археологія, мистецтвознавство, етнографія та звичаєве право, які власне становили в ті часи тісний комплекс, і істориків, як М. Тищенко, М. Слабченко, В. Романовський, що працювали в Комісії для вивчення історії права; М. Корнилович, К. Копержинський — в Етнографічній комісії; правник В. Новицький — в Історичних установах Грушевського. Всі вони спільними зусиллями будували історію України, і репресії проти них мали пряму мету: знищити цю історію. Протягом 1931-1941 років загинула величезна маса істориків і тих, що не належали формально до істориків, але працювали в близьких до історії галузях. Загинула величезна інтелектуальна сила, закопана в снігах Сибіру, в непрохідних лісах тайги або Мурмана. Хоча ці люди, заслані до концтаборів, пережили те й навіть діставали амнестію та поверталися до Европи, то в 99 відсотках поверталися не в Україну, а в Москву, Ленінград і т. д. Там працювали вони, але не над українською тематикою. Приклад дають хоч би біографії професорів П. П. Смирнова та В. О. Пархоменка: для української історії вони більше не існували. Ми можемо зупинитися лише на невеликій частині тих „недостріляних", як влучно назвав репресованих, засланих до концтаборів, дослідник, який сам належав до тих „недостріляних".[43]) Що цінніша, що талановитіша була особа, що більше любови до рідного краю, до історії та культури України вона виявляла, то більше мала нагод потрапити до „недостріляних", або „достріляних". До цього страшного часу належить анекдота з „учти під час чуми" — анкетне запитання: „якщо були заарештовані, то за що? А якщо ні — то чому"? — Питання, на яке не могло бути вичерпної відповіді. Підрахувати на еміґрації всіх репресованих не можна, а там, за залізною заслоною, може ще важче.

Ніде й ніхто з представників уряду не говорив конкретно про причини заслань, проте, газети та журнали переповнені були

лайками на адресу „контрреволюціонерів", „ворогів народу", „націоналістичних елементів, що отруювали науковий фронт українським націоналізмом".[44]) Наступив 1937-й рік, а в Академії Наук ще закликали звільнитися від „реакційної буржуазної настанови" в її праці; закликали звільнитися від „ворогів народу й аґентури фашизму, від буржуазно-націоналістичних, троцькистсько-зінов'євських і риковсько-бухаринських мерзенних вишкребків"...[45])

Тут робимо спробу — за хронологією дати приблизно імена репресованих; нижче подано буде список тих, що їх роки заслання не вдалося точніше з'ясувати. Однією з перших жертв був Володимир Клавдієвич Дронников. Він походив із старого купецького (за термінологією уряду, буржуазного) роду, працював у колеґії оборонців як адвокат, а також в Комісії звичаєвого права ВУАН. В 1931 р. по Києві ходила пародія на пісню „Гоп, мої гречаники" зі словами сліпців-лірників: „всі жиди — начальники"..., „українці — дураки", за що їх поарештовано. Провокаційно в колеґії оборонців В. Дронникова, куди прийшов він як адвокат, що взяв на себе захист лірників у суді, попросили записати цю пародію, а після арешту його записка фіґурувала як документ обвинувачення за розповсюдження антирадянських пісень. Дронникова заслано до концтабору.

В 1932 р. був заарештований Сергій Вікторович Шамрай, син сестри Грушевських, Ганни Сергіївни. Він закінчив курс ІНО та Київського археологічного інституту, що в 1920-их роках відогравав велику ролю. В час, коли всі вищі школи були зв'язані марксо-ленінською ідеологією і вивчення історії замінялося вивченням клясової боротьби, Археологічний інститут зберігав наукову незалежність до самої ліквідації в 1925 році. Це була єдина висока школа в Києві, яка залишилася в значній мірі вільною. Звичайно, і там читали курс „діялектичного матеріялізму", вели семінар марксизму, але вони залишалися як окремі дисципліни і не відбивалися на інших дисциплінах. Значна частина науковців 20-их років пройшла через Археологічний інститут. Серед них був і С. В. Шамрай. В час, коли приїхав М. С. Грушевський, Шамрай уже скінчив курс. Він працював в кількох комісіях, зокрема — в Комісії Правобережжя та Полудневої України, а також в Науково-дослідчій катедрі. Його праці головним чином були присвячені питанням селянських рухів XIX ст. на Правобережній Україні та питанням козацтва XVIII

—XIX ст. Його заслано до Сибірського концтабору в 1932 році на 5 років, і в 1937 році він повернувся до Києва, але в 1938 році його знову заслано; були чутки, що він помер на засланні.[46])

У 1933 році з київських істориків репресовано: Івана Даниловича Манзюка, секретаря Археографічної комісії, Кіндрата Івановича Кушнірчука, співробітника Комісії соціяльно-економічної історії України під головуванням Д. І. Багалія, заслано на Колиму; він працював у галузі економічної історії України XVII-XVIII ст.,[47]) Семена Олекс. Підгайного, співробітника тієї ж Комісії, заслано на Соловецький острів. С. Підгайний був надійний дослідник; він працював в архівах соляних заводів Тора та Бахмуту; праця його теж загинула. З археологів заарештовано Петра Петровича Курінного, талановитого дослідника Трипільської культури, активного секретаря ВУАК, директора Лаврського заповідника.[48]) Заслано Сильвестра Сильв. Магуру, співробітника Інституту археології; заслано сходознавця, Павла Нечипоровича Лозієва, співробітника Арабо-іранського кабінету; заслано на Ведмежу Гору Ростислава Романовича Заклинського, що був галичанин, який прийшов з військом УГА й залишився на Поділлі та вступив до партії комуністів; він працював як мистецтвознавець, директор музеїв; був співробітником Правобережної України та Києва в Історичних установах. Того ж року заслано до Туркестану Костя Васильовича Моценка, що був дослідником переважно церковного мистецтва України, членом ВУАК, співробітником Лаврського заповідника.[49])

Того ж року заслано Євгена Михайловича Кузьмина. Це була цікава людина, містик, голова товариства теософів; він був знавець українського мистецтва і працював в галузі українського мистецтва XVIII ст.

З істориків українського права загинув член Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права П. К. Сосенко. Він був галичанин, син відомого етнографа, о. Ксенофонта Сосенка. По закінченні Львівського університету приїхав на Україну, повіривши, що там правдива Україна. Його призначено аспірантом до Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. Він оддружився в Києві з донькою о. Щепанюка, настоятеля греко-католицької церкви. Року 1928 заарештовано його тестя. В 1930 році, внаслідок засудження академіка Слабченка наказано вилучити з книжки „Праці комісії" статтю Слабченка про февдалізм на Русі й замінити стат-

тею точнісінько такого розміру, щоб не було помітно заміни. Для цього вибрано першу наукову статтю П. К. Сосенка: „Каптурові суди в Литовському князівстві". Справа виявилася складною: не один раз довелося її зміняти, то скорочувати, то збільшувати, а коли її надруковано, Сосенка заарештували й заслали з дружиною й дітьми, яких, як повідомляв Н. Немирон в „Свободі", приділено до дітбудинку.[50]) Ця кара була страшна. Дітям давали інші прізвища та імена; виховували так, що вони не знали нічого про своїх батьків, які, як би повернулися, не могли б розшукати своїх дітей.

Звичайно, те, що відбувалося в Києві, було і в інших містах. В Харкові розгромлено Інститут української культури ім. академіка Д. І. Багалія. Значна частина співробітників була звільнена; багато заарештовано та заслано. Серед них — Михайло Гніп, історик і архівіст, автор праць про Полтавську громаду, співробітник Інституту та Комісії соціяльно-економічної історії України в Академії Наук.[51]) Заслано було Олексу Назарця, співробітника Харківського Інституту та Комісії соціяльно-економічної історії України. Він працював над історією робітничих рухів на Лівобережжі.[52]) Заслано Всеволода Михайловича Зуммера, співробітника Науково-дослідчої катедри історії мистецтва. Зуммер довгий час працював у Києві; він був одним із найбільших діячів Київського археологічного інституту. В найтяжчі 1919—1920 роки, коли не було електрики, не ходили трамваї, він пішки приходив за 10 кілометрів з дачної місцевости, із Святошина, де жив, щоб читати лекції про архітектуру Київської доби в холодній авдиторії. В. М. Зуммер був прекрасний лектор і завжди мав велику авдиторію. Він був ініціятором прилюдних екскурсій, які влаштовував інститут, і сотням киян роз'ясняв велич і красу Києва. Це була містична людина; він працював над картиною Іванова „З'явлення Христа народові", над містичними ідеями в архітектурі.

Того ж року було заслано видатного історика України Василя Микитовича Горбаня. Він був співробітником Харківського іститутy української культури та Комісії соціяльно-економічної історії України в Академії; працював переважно в галузі історії XVIII ст. (над Гайдамаччиною 1750 р., „Історією Русів") і був талановитим літератором. Засланий до Казахстану він мав можливість працювати там в архіві в галузі історії Казахстану та Західнього Сибіру.[53])

Трагічним був 1934. рік. Того року були остаточно ліквідовані гуманітарні установи Академії Наук. Залишилися: Історично-археографічний інститут, Інститут матеріяльної культури та Іститут наукової мови. В зв'язку з тим звільнено всіх співробітників, які не ввійшли до цих інститутів. Треба мати на увазі, що і в Російській Академії Наук в цей час ішла ліквідація видатних академіків.[54]) Ліквідація гуманітарних установ була зв'язана з великим числом заслань. В цей рік заслано майже всіх співробітників Історичних установ М. С. Грушевського, які ще залишалися в Києві.

Заслано одного з активніших помічників М. С. Грушевського — Федора Яковлевича Савченка. Він був старий еміґрант, жив у Парижі, де був головою Української Громади. Повернувся він на Україну в 1924 році, після настирливих клопотань М. С. Грушевського перед партійними установами про дозвіл Савченкові переїхати до Києва, де він був конче потрібний як секретар та помічник Грушевського. Дійсно, Ф. Я. Савченко ввесь час, від 1924 до 1931-го року, був секретарем та „атташе" М. С. Грушевського у всіх справах; він допомагав у редаґуванні видань, полагоджував усі видавничі справи в „Держвидаві", їздив у всіх справах Грушевського до Харкова і т. д. В науковому відношенні він був керівником Комісії Західньої України, співробітником комісії історичної пісенности, Науково-дослідчої катедри. Крім низки статтей, він надрукував книгу: „Заборона українства в 1876 році".[55]) Він був засланий на Сибір, а незабаром заслано його дружину (родичку дружини М. С. Грушевського). Дальша доля їх не відома.

Серед видатних співробітників Історичних установ був засланий Кость Олекс. Копержинський. Для праці в Академії Наук він відмовився від посади в Бібліотеці Одеси і по приїзді до Києва віддався цілком академічним інтересам. Він мав широке коло зацікавлення: працював в галузі етнографії в Етнографічній комісії й був керівником Комісії новішої історії України.

Були заслані також: Сильвестр Васильович Глушко, ретельний співробітник Історичних установ, співробітник Ради секцій при катедрі М. С. Грушевського, Комісії Лівобережної України, Новішої історії України, Науково-дослідчої катедри історії України. Засланий до Комі, він згинув під час єжовщини, в 1938 році.[56]) Одночасно був засланий Павло Семенович Глядківський, теж співробітник Історичних установ, Катедри

історії українського народу, Культурно-історичної комісії, аспірант Науково-дослідчої катедри. Заслано Марію Аркадіївну Жуковську, секретарку Комісії історичної пісенности. Заслано співробітника Комісії соціяльно-економічної історії України, Костя Єрофеєвича Антиповича, професора ІНО. Заслано комуніста Василя Михайловича Камінського, співробітника тієї ж Комісії; він працював в галузі історії Поділля, був директором Історичного архіву.[57]) Заслано М. Грищенка, співробітника тієї ж Комісії. Заслано Михайла Олекс. Тарасенка, секретаря Комісії біографічного словника діячів України. Заслано співробітника Музею українських діячів, Євгенію Яківну Рудинську, на північ СССР. Заслано співробітницю Етнографічної комісії, Лідію Сав. Шульгину, вдову борця за волю України, забитого під Крутами. Заслано її, можливо, внаслідок прилюдної „чистки".[58]) Тоді ж заслано Михайла Яков. Рудинського, видатного археолога, фахівця неоліту.[59]) Загинув у в'язниці Вячеслав Арсен. Камінський, видатний етнограф, дослідник Волині, нагороджений золотою медаллю Географічним товариством за свої праці з етнографії, знавець звичаєвого права України. Понад 10 років він був секретарем Комісії звичаєвого права.[60])

Із правників й істориків треба відзначити В. І. Новицького. Це була дуже цікава постать. Він був сином І. О. Новицького, професора Духовної академії, сучасника й співробітника В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького та інших ветеранів 70-80-их років. В. І. Новицький працював багато років в Архіві давніх актів і був співробітником комісії ВУАН, Комісії історії українського права й Комісії старої історії України. Він був автором цікавих розвідок, як „Лукомор'я", „Схеми княжої доби", статті про „Дві схеми історії" М. С. Грушевського в трактуванні проф. А. Є. Преснякова. В 1934 році його заслано до Туркестану на „вільне заслання", але з забороною науково працювати. В 1938 році він знову повернувся в Київ, але незабаром був заарештований і засланий. Доля його не відома.[61])

Серед правників цікава постать О. С. Доброва: жид з походження, з інтелігентної культурної родини, він приніс великий інтерес до історії права України. О. С. Добров працював у комісіях: Історії українського права, Звичаєвого права, зокрема над питаннями „Руської Правди" та Литовського Статуту. Засланий в 1934 році. Його доля не відома.[62])

Того ж року загинув у в'язниці Олександр Модестович Че-

чот. Він був старий правник, член сенату Гетьманського уряду. Працював в Архіві давніх актів і в Комісії звичаєвого права Академії Наук. Того ж року засланий співробітник Правничої комісії, Звичаєвого права та Термінологічної комісії Антін Дроб'язко. Дальша доля його не відома.[63])

Тісно зв'язаний з працею ВУАК був академік Федір Іванович Шміт. Він провів більшу частину свого життя за кордоном, спочатку в Італії, а потім в Константинополі, де був ученим секретарем Російського археологічного інституту. Від імені цього Інституту він досліджував пам'ятки мистецтва часів Візантійської імперії, головним чином мозаїки. З початком війни 1914 р., коли Інститут ліквідовано, Ф. І. Шміт був обраний професором Харківського університету, де в 1919 році був притягнутий до політичного процесу й дістав „умовний" вирок. Обраний на дійсного члена ВУАН, в 1920 р. переїхав до Києва, де, крім звання академіка, став головою Науково-дослідчої катедри історії мистецтва, а також ректором Археологічного інституту, який приєднали до катедри. Він проявив тут надзвичайно активну діяльність; був головою ВУАК, а також Софійської комісії, яка досліджувала св. Софію. Ф. І. Шміт був талановитим лектором: в перші 1920-ті роки, коли, здавалося, люди жили тільки матеріяльними інтересами, прилюдні доповіді Шміта збирали повну залю. В 1925 році він переїхав до Ленінграду на становище директора Інституту мистецтва, залишаючись академіком ВУАН. У 1934 р. його заарештовано одночасно з іншими академіками і заслано до Алма-Ата на „вільну висилку". Спочатку він служив на пошті як листоноша, але незабаром захворів і помер з голоду. Такий був життєвий шлях цього видатного, блискучого мистецтвознавця з світовим ім'ям.[64])

Цікаву постать на тлі української інтеліґенції являв собою Федір Львович Ернст. Він був німецького походження, з Глухова, на Чернігівщині. З молодих років, з часу навчання в Київському університеті, захоплювався українською культурою. Він був учнем професора Г. Г. Павлуцького, який читав історію мистецтва, та М. В. Довнар-Запольського, який читав історію Росії (тоді, на початку XX ст., курсу історії України в університетах не було). Він виніс з лекцій та семінарів Довнар-Запольського метод дослідження й розуміння ваги архівів для історії. Він, один із перших мистецтвознавців, широко користався архівами Києва і з них виніс ряд імен видатних архітектів XVIII ст.,

які були творцями київських церков. Його праці стосуються переважно мистецтва Києва XVIII-XIX ст., в якому він відкрив нові сторінки. Ф. Л. Ернст був одним із ревних керівників загально-освітніх екскурсій по Києві, які влаштовував Київський археологічний інститут для ознайомлення широких кіл інтеліґенції з пам'ятниками мистецтва; працював у ВУАК, в Комісії Правобережної України та Києва. В 1933 р. Ернста заслано на Ведмежу Гору; років через три він повернувся до Києва, але на короткий час; 1933 р. його заслано знову, і більше про нього нема відомостей.[65])

Того ж року було ув'язнено Сергія Олекс. Гілярова. Він був професором Археологічного інституту, потім — Художнього інституту та вченим секретарем Музею західного мистецтва, заснованого Б. І. Ханенком; потім цей Музей перейшов до Академії Наук. С. О. Гіляров був заарештований за листування з проф. Мінз'ом з Лондону, відомим знавцем скитської культури. В умовах життя СССР наукове листування вчених з закордоном вважалося за кримінальний вчинок.

У 1935 р. заслано Василя Митрофановича Базилевича. Він усім своїм життям був нерозривно зв'язаний з Києвом. Він походив із старого купецького роду, в якому живі були традиції XVIII ст., спогади про маґістрат, цехи. В цих спогадах виховувався Василь Митрофанович Базилевич. Він пристрасно любив Київ від самого дитинства. Будучи гімназистом, він захоплювався розкопками, знав кожен куток Києва, кожен старий будинок. По закінченні університету він викладав історію в 1-й гімназії й передавав своє захоплення учням. Як професор Київського археологічного інституту він брав участь у всіх його екскурсіях. Як секретар Історичного товариства Нестора-Літописця, він, як ніхто, жив традиціями цього найстаршого в Києві наукового товариства. В Академії Наук він працював під проводом Д. І. Багалія над історією декабристів на Україні, над історією Києва. Він був співробітником Комісії соціяльно-економічної історії України та Біографічного словника. В. М. Базилевич був глибоко побожною людиною й не ховав того. Все це вкупі робило його досить помітною особою в Києві 1920-30-их років. Як людина дуже експансивна, товариська, він мав багато зв'язків у різних шарах суспільства. Цьому допомагала його популярність серед колишніх гімназіяльних учнів. Крім того, він мав зв'язки з ученими інших міст України та СССР. Вперше, в

1923 році, В. М. Базилевич був заарештований в зв'язку з процесом „Центра дій", але незабаром звільнений. Вдруге заарештували його в 1932 році і теж не на довгий час. Нарешті, року 1935 його знову заарештували й заслали спочатку до Іркутська, а потім — до Біробіджанської республіки. На цей раз, під час арешту, НКВД вивезло всю його величезну бібліотеку, в якій були унікати з історії Києва. Вивезено було й книгу протоколів Історичного товариства Нестора-Літописця за 14 років: з ними загинула можливість написати історію Товариства за цей період. У 1940 р. В. М. Базилевича звільнено, але без права мешкати в Києві. Його призначили завідувачем музею в Таганрозі. В 1943 р., під час німецької окупації, німці, на підставі якогось доносу, розстріляли його як особу, близьку до комуністів. Так Совєти нищили своїх ворогів німецькими руками.[66])

Одночасно з Базилевичем був засланий до Караганди В. О. Романовський, бувший керівник Археографічної комісії, член комісій ВУАН, Історії українського права, Біографічного словника, Соціяльно-економічної історії України.[67]) Заслано члена Комісії сходознавства, Григорія Наумовича Лозовика та М. Ясинського, співробітника ВБУ. Він був організатором спеціяльного відділу її „Україніка". Ув'язнено Федора Андрійовича Козубовського, директора Інституту матеріяльної культури, комуніста. Останній час видно було, що йому загрожує небезпека: два готові до випуску числа журналу Інституту були затримані партійною цензурою. Серед обвинувачень Козубовського було й те, що він надрукував в журналі промову заступника НКОС, Хвилі, яку він виголосив під час похорону М. С. Грушевського; очевидно, вважалося, що не все, що друкується з газетах, можна передруковувати в академічних виданнях. Під час допитів Козубовський збожеволів. Його примістили в лікарні для психічно-хворих, а в 1943 році він був, разом з іншими хворими, знищений німцями.[68])

Того ж року заслано видатного етнографа, Володимира Васильовича Білого. Він був співробітником Етнографічної комісії, цікавився фолкльором, археологією, брав участь в комплексних експедиціях; був автором багатьох наукових розвідок, зокрема „Катеринославські лоцмани", „Чумаки", що змістом стоять на межі етнографічних та історичних дослідів. В. В. Білий писав про Сковороду. В політичному відношенні він належав до тієї групи наукових співробітників Академії Наук, які,

хоч були безпартійні, являли собою той „актив", який сприяв намаганням совєтизувати Академію. Більша частина цього активу зазнала найтяжчих репресій. Доля В. Білого після заслання не відома.[69])

Навіть серед людей, які звикли до того, що їх знайомі, товариші по праці, зникали без сліду, і про такі зникнення боялися розмовляти голосно, доля Миколи Омеляновича Макаренка викликала багато розмов та хвилювань. Він був відомий дослідник пам'яток старовини в Південній Україні, працював ще до війни в Петербурзі, в Ермітажі та Імператорській археологічній комісії. В 1919 році він переїхав до Києва, де брав активну участь у праці Академії Наук, був членом ВУАК, співробітником Комісії Старої України, Києва і Правобережжя, директором Музею Західньо-Европейського Мистецтва. Його глибоко обурювало нищення пам'яток старовини, зокрема храмів, найкращих архітектурних пам'яток, неповторних, непорівняльних своєю красою та величезним значенням для історії культури України. Коли стало відомо, що на черзі стоїть Михайлівський Золотоверхий Собор (властиво — Дмитріївський, збудований не Святополком — Михайлом, а його батьком, Із'яславом, як довів проф. П. П. Курінний), ця вістка викликала велике хвилювання. Це була перша будівля, прикрашена мозаїками та фресками місцевих майстрів, високої мистецької вартости. М. О. Макаренко, людина енергії, палкої вдачі, виступив на захист Собору. Він звернувся до урядової комісії по реконструкції Києва з докладним меморіялом, в якому доводив, яку високу вагу має Собор. З аналогічними заявами звертався він до Постишева, до Сталіна, до Максима Горького, до ЦК КП(б)У. Наслідком його звернень було заслання його до Казані. Там він помер якраз тоді, коли було закінчено руйнування Собору.[70])

За ці роки було заслано: Прокопа Івановича Нечипоренка, б. аспіранта Науково-дослідчої катедри; Євгенію Сергіївну Смолинську (теж); етнографів: Антона Івановича Онищука та Анатолія Зинов'євича Носова; Олександра Олекс. Кисіля; Федора Маковського, М. Малечу (комуніста), Марію Мушкет з Кабінету антропології; мистецтвознавця Юрія Спаського.[71])

За 1933-1934 роки було остаточно ліквідовано гуманітарні установи ВУАН з усіма комісіями, кабінетами, безцінними збірками, матеріялами, здобутими під час експедицій, оплачених урядом, картками, мапами. Знищено все, що було підготовлено

до друку у видавництві Академії та вже надруковані видання. Приблизний перелік цих втрат подається нижче. Всіх співробітників гуманітарних установ звільнено; в реєстрах звільнених було зазначено ступінь шкідливости кожного: „ворог народу", „за стосунки з ворогами народу" і т. ін. Залежно від важливости цих „злочинів" людину чекала та чи інша доля: одних засилали без суду, інших позбавляли права мешкати в Києві; треті — нібито звільнені без зазначення провин — протягом багатьох років не могли дістати відповідної посади. Таким чином, звільнення нібито внаслідок скорочення штатів було по суті однією з форм репресій. Вчені позбавлялися права можливости працювати за фахом; вони або подавалися кудинебудь у світ-заочі: до Москви, на Урал, на Волгу, до Ташкенту, Криму, Сибіру; декому пощастило заховатися й пережити довгі роки терору і навіть, іноді, влаштуватися в високих школах, архівах, музеях. Дехто залишався в Києві, знайшовши затишне місце книговода в житловій кооперативі, як то зробив В. Д. Юркевич, або касирки в скромній крамничці, що торгувала пташками та золотими рибками: так влаштувалась Валерія Євгеніївна Козловська, б. директор Археологічного музею, одна з видатніших представниць археології України першої половини XX ст.[72]) Звільнення з державних установ в ті роки загрожувало ще великою небезпекою: провадилася пашпортизація, і ті, що не мали праці в Києві, не могли одержати пашпорта й бути приписаними. Так само було в інших містах. Таким чином, звільнення з праці в умовах життя СССР, (коли не було вже приватних підприємств, коли приватна людина, якою в кращому випадку ставав звільнений з посади науковець, не могла друкувати своїх праць), було тяжкою формою репресії. Бували випадки, коли науковцеві заборонялося друкувати. Таке було становище Лева Олександровича Окіншевича, найвидатнішого історика українського права, що був у повному розквіті творчих сил. Таку форму репресії застосовувалося досить часто: так, після процесу СВУ було заборонено друкувати свої твори та переклади Людмилі Михайлівні Старицькій-Черняхівській (це не перешкоджало вживати її переклади лібретто опер під чужими іменами)[73]) та Михайлові Михайловичу Могилянському, після появи його новелі „Сон". Тоді ВУАН стала друкувати його статті під псевдонімами, але це могло бути в 1926 році, а не в 1934.

Тяжка доля спіткала Михайла Михайловича Могилянсько-

го. Він був керівником Комісії бібліографічного словника; головою її був академік С. О. Єфремов. М. Могилянський — літератор, публіцист та літературний критик, — як керівник Комісії, широко поставив справу, притягнув редакторів різних відділів і в 1930 році здав до друку перший том словника. Цей том знищили під час „реформи" Академії. М. Могилянського звільнили, як „ворога народу". Його спроби оскаржити справу й регабілітуватися тільки псували становище. Йому було заборонено мешкати в Києві, і він переїхав на Ведмежу Гору, де жила на засланні його донька, Лада — поетка. Після її страти він переїхав до Дніпропетровська до другої доньки: до Києва він не дістав дозволу повернутися. Дальша доля його — після евакуації Дніпропетровська в 1941 р. не відома. З ним, мабуть, загинули його спогади, частину яких він встиг надіслати до Пушкінського дому, в Москві, п. Бонч-Бруєвичу. Ці спогади охоплювали життя Чернігівщини за його молодих років та Києва від 1905 року, коли він приїхав як адвокат і брав активну участь у політичному (він був членом Конституційно-демократичної партії — К-Д), в літературному та науковому житті Києва та зокрема Академії Наук. Гарно написані спогади мали бути дуже цінним джерелом історії культури України (частину їх я мала можливість прочитати).[74])

Аналогічна була доля Андрія Івановича Ярошевича. Історик за фахом, він зосередив свою працю на питаннях економіки й мав добре ім'я як економіст. Він був професором Інституту народного господарства, співробітником Комісії народного господарства під проводом академіка К. Г. Воблого. Але головна його увага була звернута на Комісію, пізніше — Раду продукційних сил при ВУАН, створену з його ініціятиви; він був її керівником та головним мотором. Ця Рада виконувала подвійну функцію: з одного боку вона фіксувала і провадила наукове дослідження природних скарбів України, а з другого виконувала велику практичну роботу, допомагаючи науковими порадами тим організаціям України, які мали на меті дослідження природних багатств України. Рада влаштовувала наукові конференції з питань кращого використовування природних ресурсів України, як, напр., конференція Дніпрогеза, присвячена проблемі використовування малих рік і т. д. Весь час Ярошевич був організатором праці, керівником її, редактором видань Ради. В той же час він провадив велику власну дослідницьку працю:

був автором цінних розвідок про оренду на Правобережжі, а капітальна праця його (що налічувала 6 томів) про „Поташеву промисловість" залишалася незакінченою, і доля її не відома. В 1934 р. А. І. Ярошевича звільнено з плямою „ворог народу". Всі великі зв'язки, які він мав у різних колах України, до яких звертався він про допомогу, намагаючись зняти цю ганебну пляму, були безуспішні. В 1941 р. його розстріляно.

Важка була доля молодого історика, професора Ніжинського історично-філологічного інституту, Миколи Ніконовича Петровського. Після „проробки" його знято з професури в 1934 р. З Ніжина подався він до Києва. Тут йому вдалося влаштуватися в ВБУ; потім він став консультантом в Інституті історії і лише в 1936 році він одержав штатну посаду ст. наукового співробітника. Петровський був дослідником історії України, переважно XVII ст.[75])

Цей список звільнених можна було б поширити. Згадаю ще один випадок: в 1934 році були звільнені та позбавлені звання академіків: М. О. Возняк, К. О. Студинський, В. Г. Щурат та Ф. М. Колесса. У 1939 р. в зв'язку з „воз'єднанням" України їх було поновлено в правах. Щаслива доля цих академіків в тому, що вони перебували у Львові, і справа мала для них тільки матеріяльний характер: позбавлення платні академіка. Як би вони були в Києві, зазнали б такої ж долі, як академік С. Л. Рудницький, який на Соловках покутував гріх довірливости до большевиків.

Число звільнених та засланих співробітників було таке велике, що на сесії 1935 року Президент Академії, О. О. Богомолець, говорив про брак висококваліфікованих фахівців, зокрема у відділі гуманітарних наук. Цей брак пояснюється зростанням числа висококваліфікованих фахівців на Соловках, Ведмежій Горі, на Воркуті, Колимі, бухті Ногайській та інших таборах.[76])

Картину того, що чекало цих учених в концтаборах, дали С. О. Підгайний,[77]) Ю. Б. Марголін,[78]) листування М. Драй-Хмари,[79]) біографія О. Янати[80]) та інші матеріяли, — спогади тих, кому пощастило вийти з тих концтаборів живими.

Перелічуючи засланих істориків, ми свідомо обминали комуністів. Проте число їх велике. Згадували ми вище про самогубство дійсного члена ВУАН, Президента Білоруської Академії Наук, В. М. Ігнатовського,[81]) божевілля Ф. А. Козубовського, заслання М. І. Яворського.

Одночасно з М. І. Яворським з'явився Олександер (Олесь) Миколаєвич Камишан. Від 1929 р. він грав значну ролю в Академії як секретар, а після Яворського — диктатор Соціяльно-економічного відділу, довірена особа О. Г. Шліхтера. Це була одна із загадкових фігур, які в ті темні часи з'являлися в ВУАН, здобували велике значення й зникали. В ньому все було непевне, починаючи з прізвища та походження. Він називав себе кубанським козаком, але ні мова, з галицьким акцентом, ні зовнішність не нагадували кубанця та українця. Він називав себе учнем професора Д. М. Петрушевського в Московському університеті, а Д. М. Петрушевський взагалі зрікався знайомства з ним, як і інші професори того університету. Це не перешкоджало йому бути культурною людиною, він знав чужі мови, був добрим піяністом. 1933 р. його заарештовано; дальша доля його не відома. Одночасно з ним заарештований був його заступник, П. Шуран, теж комуніст. Того ж року заарештовано Володимира Олександровича Юринця. Він закінчив філософічний факультет Віденського університету, але прийшов до ВУАН як історик права та соціолог. З першого дня він почав грати велику ролю: був секретарем III-го відділу, членом президії Соціяльно-економічного відділу, членом кількох комісій, що мали ідеологічне значення. 1933 р. він був заарештований і зник. Сесія ВУАН 1934 року затвердила постанову президії ВУАН про виключення академіка В. О. Юринця, як „одвертого пропаґандиста буржуазної ідеалістичної філософії та обґрунтовувача антирадянських концепцій та прагнень в науці, як відвертого підсобника нацдемівських, національно-фашистських концепцій та прагнень, як псевдо-вченого і пляґіятора".[82])

Тоді ж зникли комуністи: Скарбек, який в 1924—1926 роках займав високе становище в партійних колах: був директором Інституту польської культури в 1933 році. З ним зник і комуніст Політур.[83]) В 1935 році директор Інституту єврейської культури, член-кореспондент Академії Наук, Йосип Ізраїльович Ліберберґ, професор Київського університету, був призначений очолити Біробіджанську республіку. Там був заарештований. Дальша доля його не відома. В тому ж році був засланий член-кореспондент Академії Наук Освальд Петрович Дзеніс, віце-президент ВУАМЛІН'у, комуніст. Того ж року заарештований академік Семен Юльєвич Семковський, комуніст. Доля його теж не відома.

До цього треба додати ще комуністів — секретарів партійного осередку Академії Наук: А. Я. Артемського, М. Н. Миколенка, Олену Шмаргон; вони зникали один за одним.

Ми зупинилися докладніше на становищі історичної науки в Києві, де скупчено найбільше науковців і де боротьба з ними набула найгострішого характеру. По суті такі ж явища були і в інших містах України.

В Харкові осередком історичної науки була Науково-дослідча катедра, головою якої був академік Дмитро Іванович Багалій. Вона була переформована на Інститут української культури ім. академіка Багалія.[84]) Хоч тут не було такої запеклої ворожости до керівника, яка була в Києві у відношенні до академіка М. С. Грушевського, але й тут протягом 1933—1935 років було перепроваджено багато арештів. Року 1932 помер Д. І. Багалій. Про нього говорили в Харкові, що він „помер своєчасно": були чутки, що в НКВД вже була підготовлена „справа" Д. І. Багалія. Деякі натяки на зміну ставлення до нього помічалися: року 1927, під час святкування 70-літнього ювілею, уряд вшанував ювілята наказом Держвидаву перевидати на кошти уряду всі його твори. Почалася спішна праця перегляду, доповнення, редаґування творів Багалія, в якій узяли участь, на бажання його, найближчі співробітники: В. О. Барвінський, О. П. Оглоблин, Н. Д. Полонська-Василенко, М. В. Горбань. Перша неприємність полягала в тому, що в 1929 році Держвидав відмовився друкувати їх. Видання перекладено на Академію Наук. Але жадна з монографій не була надрукована, а під час нищення матеріялів у видавництві ВУАН, знищено всі рукописи Д. І. Багалія. Кінець цієї сумної епопеї відноситься вже до часу після смерти Д. І. Багалія в 1932 році.

Почався розгром Інституту української культури: одних співробітників заслано, інших звільнено з праці. Серед засланих був молодший з учнів Д. І. Багалія, співробітник Інституту української культури та Комісії соціяльно-економічної історії України, Микола Васильович Горбань, талановитий історик переважно XVIII ст., автор праць про Гайдамаччину 1750 р., Малоросійську колегію 1722—27 рр., про історію Русів тощо.[85])

Тоді ж заслано Олексу Назарця, теж співробітника Комісії соціяльно-економічної історії України; працював він над історією робітничого руху на Україні.[86]) Заслано Михайла Гніпа, архівіста та історика, що працював в Полтаві і Харкові; він був

співробітником Комісії соціяльно-економічної історії України.[87])

В 1934 р. було заслано до концтабору Василя Васильовича Дубровського. Він був викладачем в ІНО Чернігова та Харкова, співробітником Харківського інституту української культури, комісій: Соціяльно-економічної та історії Лівобережної України і старої України. Головною темою його праць були селянські рухи на Україні. Але в той же час працював він в галузі тюркології, стосунків України з Кримом, Туреччиною.[88])

В 1934 році заслано видатного архівіста Одеси, Олександра Олекс. Рябініна-Скляревського. Він працював в Історичному архіві в Одесі і був співробітником Комісії Південної України ВУАН. У виданнях Академії він надрукував цінні розвідки про Запоріжжя, перебування запорожців на Дунаї та про Одеську Громаду.[89])

Того ж року було заслано археолога Одеси, Михайла Федоровича Болтенка; він був співробітником Археологічного музею Одеси, членом ВУАК; як археолог досліджував переважно Трипільську культуру (с. Усатово бл. Одеси). Його заслано до Іркутська. Одночасно заслано археолога Теодосія Микол. Молчанівського, директора Бердичівського музею.[90])

В ті ж роки заслано було історика-архівіста Катеринослава Івана Симоновича Степанова, автора цікавих розвідок про Запоріжжя. Зник архівіст-історик Василь Олексійович Греков, автор статтей про Запорозьке козацтво, про повстання 1768 р.[91])

В 1935 р. заслано професора Одеського університету Євгена Олександровича Загоровського, співробітника Комісії Південної України. Він працював в галузі історії Південної України: чужоземної колонізації, доби Потьомкіна.[92]) Заарештовано фахівця історичної географії, Федора Остаповича Петруня.

Так було й по інших центрах, де перебували науковці.

Від року 1935 настала короткотермінова перерва в репресіях. Офіціяльно вважалося, що наука звільнилася від „псевдовчених", які „протягували свої реакційні буржуазно-реставраторські настанови". ВУАН, найбільший осередок боротьби з націоналізмом, очищено від „ворогів народу, аґентури фашизму, буржуазно-націоналістичних, троцькистсько- зінов'євських і риковських мерзенних вишкребків", говорив Б. М. Гарцман-Брук, що сполучав працю відповідального наукового співробітника ВУАН з посадою слідчого НКВД.[93]) Але незабаром виявилося, що окремі арешти продовжувалися. Так, в 1936 році був засланий

Пилип Васильович Клименко. Це був професор Кам'янець Подільського університету, потім член Науково-дослідчої катедри в галузі історії Литовсько-Руської держави і на цьому ґрунті мав зв'язки з університетом в Каунас. Можливо, це стало причиною арешту його в 1936 році. Дальша доля його не відома.[94])

Середина 1930-их років принесла зміну в ідеології СССР, яка відбивається на організації науки. Проходять швидкими темпами „переоцінка цінностей"; з Кремлю шириться ідея великої совєтської батьківщини, совєтського „патріотизму", а одночасно — культ героїв, які боронили свою батьківщину: Олександра Невського, Петра Великого, полководців: Суворова, Кутузова, Мініна та Пожарського і ін. Знову виникає інтерес до історії й потреба в істориках, які повинні досконало довести широким масам населення перевагу „старшого брата", першенство Москви над усіма республіками СССР. Поновлюються університети на Україні, ліквідовані в 1920 році, з факультетами: історичним, літературним.[95]) В системі Академії зв'являються Інститути історії та й самі академії міняють характер: це не Українська Академія, не Білоруська — це Академія Наук УРСР, чи БРСР.

Але при заснуванні інститутів виявляється бідність фахівців, як відзначав ще в 1935 році Президент Академії Наук О. О. Богомолець. Склад Інституту історії був укомплектований переважно партійними істориками, частина яких перейшла із ліквідованого ВУАМЛІН'у, а частина з молоці, початкуючих на історичному полі комсомольців.

Проте було ясно, що для розробки історії цих сил було замало. Тоді почали звертатися до старих фахівців-істориків, яких запрошено було до всіх інститутів Академії Наук. Перші „фахівці" запрошені були не як штатні співробітники, а лише як консультанти, що мали не постійну платню, а певний, як казали тоді, „акордний" гонорар. Такими фахівцями в Інституті історії були М. Н. Петровський та Єв. Дм. Сташевський; далі до них приєдналися: М. М. Ткаченко, А. І. Ярошевич. Вони головним чином виступали як репетитори молодих членів інституту. Пізніше стали запрошувати „старих фахівців" вже на штатні посади. Так, в Інституті історії зайняли посади старших наукових співробітників: М. Н. Петровський, О. П. Оглоблин, Н. Д. Полонська-Василенко; в Інституті археології: В. Є. Козловська, В. П. Петров, П. П. Курінний, І. В. Фабриціус; в Інституті фол-

кльору: академік Ю. М. Соколов, В. П. Петров; в Інституті економіки — В. В. Карпеко.

Єжовщина

Заспокоєння на історичному фронті було ілюзорним. Зростання ідеї першенства великоросійського народу знову ставило під удар істориків інших народів, примусово включених в СССР, насамперед — України, і боротьба з ними повелася ще з більшим запалом. На офіційній мові мінялися приводи до цієї боротьби, але це не міняло ситуації, яка запанувала в Україні. Ця боротьба збіглася з кривавою добою в історії України, з добою „єжовщини". Терор проти української науки приховувався під офіційними гаслами: боротьби з шпигунством, контрреволюцією і т. п.

Доба „єжовщини", крім усіх жахіть, зв'язаних з арештами, засланнями, відзначилася ще й неймовірними тортурами, мордуваннями арештованих, що перевищували людську уяву. Коли, наприклад, було заарештовано одного з видатних київських лікарів, гінеколога, і після всякого роду клопотань за нього в Києві та Москві, прийшов наказ Сталіна звільнити його, виявилося, що цього зробити не можна: молодий, здоровий до часу арешту, він став калікою. Донька Старицьких, молода красуня Рона збожеволіла від страждань. Таких прикладів можна навести багато. Люди, доведені до нестями, підписували які завгодно обвинувальні акти, а це викликало нові тортури, вже як кару за вигаданий злочин...

„Єжовщина" принесла розгром серед істориків України, які залишилися після репресій 1932-1935 років. Дуже важко встановити число засланих, бо тоді вже чимало науковців жило поза великими культурними осередками. В Києві було заарештовано багато осіб. Серед них були донька та брат М. С. Грушевського. З цілої родини залишилися три жінки: Марія Сильвестрівна, Ольга Олександрівна та сестра, Ганна Сергіївна Шамрай, з донькою-артисткою.

Катерина Михайлівна Грушевська була виключна талантом та працездатністю. Ще у Відні розпочала вона працю в галузі соціології. В Києві, зовсім молода (їй було 24 роки) вона взяла на себе велику відповідальну працю; вона була співробітницею кількох комісій: Культурно-історичної, Історичної пісенности,

дійсним членом відділу примітивної культури та народної творчости, Науково-дослідчої катедри історії України та керівником Кабінету примітивної культури. Вона багато писала сама, редаґувала збірники „Первісне громадянство". За її редаґуванням, з її передмовою підготовлялися томи „Історичних дум". Перший том, що вийшов в 1927 році, зустрів дуже прихильну оцінку: академік В. М. Перетц в „Етнографічному Віснику" писав, що це видання — найбільша подія в галузі фолкльористики за останні роки. Другий том був надрукований, але знищений в 1931 році. Після смерти батька К. М. Грушевська цілком віддалася збиранню та редаґуванню його наукової спадщини: підготовила до друку Х-й том „Історії України-Руси" та V-й том „Історії української літератури". Коли К. М. Грушевську заарештовано, аґенти НКВД забрали підготовлені рукописи. Все згинуло.

У в'язниці вона перенесла неймовірні тортури. Її приносили з допитів непритомну, збиту. Заслано К. М. Грушевську в один із найстрашніших концтаборів, Ногайську бухту. В 1941 році мати її, Марія Сильвестрівна, дістала повідомлення, що вона — в Москві і має незабаром прибути до Києва. Війна обірвала дальші повідомлення. Приватним шляхом було одержано відомості, що обидві Грушевські — мати й донька — померли в 1953 році. Докладніших відомостей не маємо, чи сталося це разом, чи жили вони вкупі, чи загинули кожна з них десь окремо.[96])

В особі Катерини Михайлівни Грушевської наука втратила велику наукову силу: зійшла з наукового життя Катерина Михайлівна в 37 років. Вже багато вона зробила і ще більше могла зробити.

З чуток, які передавали в США, можна зробити висновок, що НКВД обвинувачувало К. М. Грушевську в „шпигустві" на користь... Японії.

Одночасно з К. М. Грушевською був заарештований брат М. С. Грушевського, Олександер Сергійович. Він був набагато молодший від Михайла Грушевського, належав до молодших учнів професора Антоновича, працював спочатку в галузі Правобережної України, а пізніше — переважно в галузі історичної географії України. Свою науково-педагогічну діяльність розпочав в Одесі як приват-доцент Новоросійського університету, потім перейшов до Петербурзького університету, а далі до Київського. В Одесі він один з перших почав викладати історію в університеті українською мовою. В Києві він був активним членом

Українського Наукового Товариства, головою Історичної секції його та дійсним членом НТШ. З заснуванням Української Академії Наук О. С. Грушевський займав посаду директора Історично-географічної комісії з правами академіка. В Історичних установах він посідав видатне місце: він був членом Археографічної комісії, керівником Секції Соціяльно-політичної історії в Науково-дослідчій катедрі. Він автор великого числа наукових праць в „Записках НТШ", „Записках Академії Наук", „Україні" та ін. О. С. Грушевський був засланий на Урал, без „суворої ізоляції", так що дружина могла відвідувати його.[97])

Одночасно з О. С. Грушевським в 1937 році був заарештований М. І. Корнилович, з походження син настоятеля Холмського собору. Він був радником губернського правління, віцегубернатором і залишався глибоким патріотом Холмщини. Революція застала його в Петрограді; він узяв гарячу участь в справі допомоги українцям виїздити на Україну, що тоді було дуже тяжко. Приїхавши до Києва, М. І. Корнилович почав працювати в архівах, а коли була заснована Академія, став членом комісій: Етнографічної, Археографічної. Взагалі в науковій праці він був тісно пов'язаний з Грушевськими. М. І. Корнилович був дуже побожний; він був дуже великим прихильником митрополита В. Липківського і взагалі УАПЦ. Це, мабуть, знали в Архіві, але надто цінили його як виняткового працівника, і до 1937 року він тримався. Саможертовно, до останньої можливости, переховував у себе в кімнаті велику чудотворну ікону Божої Матері з Холмського собору, і вже після його заслання вдалося переправити її до Холма. Як історик, М. І. Корнилович був документаліст; працював головно в галузі історії України XIX ст. Він був автором дуже цінної статті про Бібіковські інвентарі та про заповіт Олександра II.[98]) Заслано було Корниловича до Казахстану. Доля його не відома.

В той же час заслано другого, близького до родини Грушевського вченого: Євгена Костьовича Тимченка, мовознавця, члена-кореспондента АН СССР, директора Комісії словника української мови. Заслано Віктора Дмитровича Юркевича, секретаря Комісії української історіографії, співробітника Комісії Лівобережної України, автора монографії про заселення за Хмельниччини Слобідської України, не зважаючи на те, що він цілком зійшов з наукового кону після розгрому Академії.[99]) Удруге заслано С. В. Шамрая, що по закінченні терміну вироку, повер-

нувся до Києва, та Ф. Л. Ернста. Заслано з-поміж молодших істориків Теодора Матвійовича Гавриленка, б. співробітника Культурно-історичної Комісії і Комісії Південної України та етнографа Василя Семеновича Денисенка, співробітника Культурно-історичної Комісії. Якщо до цього списка засланих додати, що в концтаборі було забито С. В. Глушка, то картина нищення родини Грушевських та її близьких буде ясна.

Звичайно, „єжовський" терор не обмежувався колом Грушевських. Було заарештовано, мордовано багато вчених, імена яких не всі можна встановити; тому список, що подається тут, не повний.

В 1937 р. було заарештовано професора Є. Д. Сташевського. Це був талановитий історик, професор Університету св. Володимира в Києві, Українського університету в Кам'янці Подільському, працював в Комісії народного господарства в ВУАН, був організатором та директором Музею сільсько-господарчої промисловости. Він працював над інвентарями Правобережної України, вивчав питання оренди. В 1936 році, коли організовано Інститут історії України АН УРСР, він працював там на акордних засадах як консультант. Незабаром після арешту помер у в'язниці.[100]) Величезну збірку матеріялів забрало НКВД.

Засланий був професор Борис Григорович Курц, як і Сташевський, учень професора М. В. Довнар-Запольського, визначний вчений. Він працював в галузі економічної історії України і східніх відносин її. Заарештований, а потім звільнений Микола Федорович Тищенко, співробітник Архіву давніх Актів, Комісії історії українського права, автор низки цінних праць з історії промисловости та торгівлі України.[101])

Заслано на Колиму молодого історика, учня професора О. П. Оглоблина, Дмитра Євменовича Бованенка; він був співробітником Комісії соціяльно-економічної історії України, а після ліквідації її — професором Київського інституту харчової промисловости.[102])

Заарештовано професора Київського університету з катедри середньовічної історії, Костя Теодосійовича Штепу; він був з початку заснування Історичних установ співробітником Культурно-історичної комісії, а також керівником Комісії сходознавства. Після тортур він „зізнався", що був японським шпигуном, а на запитання: від кого й де одержував гроші — відповів: від мікада в Токіо. Так розповідали в Києві.

Заслано було одного з головних співробітників Комісії для вивчення західньо-руського та українського права, Степана Гнатовича Борисенка, переважно дослідника „Руської Правди" та Литовського Статуту. Працю в цій Комісії він сполучав з працею в Комісії звичаєвого права. Крім того, він був доцентом Київського інституту народного господарства.[103]) Доля його після заслання не відома. Тоді ж заслано керівника Комісії звичаєвого права, Арнольда Едмундовича Крістера, молоду, енергійну людину. Він був також головою Комісії радянського права ВУАН та професором в Інституті народного господарства. Доля його не відома. Вдруге заарештовано співробітника Комісії звичаєвого права, Бориса Олексійовича Язловського та заслано до концтабору. Заарештовано також співробітника цієї Комісії, Євгена Михайловича Єзерського, вдумливого дослідника звичаєвого права, який вміло користався з свого багатолітнього досвіду мирового судді та адвоката. Його звільнено, але перенести хвилювання, зв'язані з його арештом, хвилювання, зв'язані з ув'язненням, він не міг і незабаром помер. Заслано Миколу Миколаєвича Товстоліса, колишнього обер-прокурора „Правительствующего Сената"; сенатор Гетьманського уряду, виключний знавець права, він був співробітником Комісії звичаєвого права; у виданнях ВУАН вміщено цінні його розвідки. Заслано етнографа Костя Васильовича Волошина, співробітника Етнографічної комісії.[104])

Був висланий Іван Врона, комуніст, директор Художнього інституту, музеознавець та мистецтвознавець, автор багатьох статтей в галузі теорії мистецтва.[105])

Заслана була в сибірські концтабори талановита Наталя Юстовна Мірза-Авак'янц, народжена Дворянська. Вона була професором Полтавського історично-філологічного факультету, потім Харківського ІНО, нарешті — Київського державного університету і членом Науково-дослідчої катедри в Харкові. Працювала в галузі історії селянських рухів в Україні в XX ст., історії української старини XVII ст., історії суду Гетьманщини, написала кілька науково-популярних книг з історії України. Про те, які обвинувачення ставили під час „єжовщини", свідчать приклади хоч би з допитів професора К. Штепи, або Н. Мірзи-Авак'янц. У 1918 році вона працювала в Полтаві та Харкові; не зважаючи на це, їй було поставлено обвинувачення в тому, що вона викладала історію „дітям" Гетьмана Павла, хоч

„дітей" таких у гетьмана в 1918 році не було; був лише син, Гетьманич Данило 14 років, та дві доньки, які тоді вже закінчили гімназію.[106])

Вдруге заарештовано й заслано В. І. Новицького. Доля його не відома.

Заслано економіста, Олександра Антоновича Плевако, співробітника Комісії народного господарства, фахівця з цукробурякової промисловости України.[107])

Заслано до Москви Климента Васильовича Квітку, представника рідкого фаху: музичної етнографії, що був чоловіком Лесі Українки. Заслано до концтабору Ніну Загладу, сестру дружини академіка Н. Т. Біляшевського, що була співробітницею Етнографічної комісії.

Ми зупинилися на „єжовщині" в Києві тому, що матеріяли про цю добу більше відомі. Те саме, може в менших розмірах, відбувалося в інших містах. В Харкові заслано одного з авторитетних істориків України, Віктора Олександровича Барвінського, колишнього члена Науково-дослідчої катедри, співробітника комісій Академії Наук, а саме Комісії історії західньо-руського та українського права, Комісії соціяльно-економічної історії України, співробітника історичного архіву Харкова та професора Харківського університету, автора низки праць з історії Лівобережної України XVII-XVIII ст., переважно економічного характеру.[108]) Тоді ж заслано Ольгу Водолажченко, співробітницю Науково-дослідчої катедри України та Архівного управління.[109]) Заслано Антона Івановича Козаченка, історика, що працював над економічною історією Лівобережної України. Після заслання він працює в Москві над російською історією.[110])

Під час „єжовщини" заслано історика-комуніста, Михайла Рубача, що довгий час стояв на чолі архівної справи. Він був автором ряду праць з історії революції в Україні.[111])

На цю добу припадає багато заслань істориків в інших містах України: так у Чернігові арештовано й заслано директора Чернігівського архіву, Павла Костьовича Федоренка. Учень професора М. В. Довнар-Запольського, він працював в галузі переважно економічної історії України, XVII-XVIII ст.; багато праць його друкувалося у виданнях Академії Наук.[112])

Звичайно, список жертв „єжовщини" не повний. З одного боку, тоді боялися надто докладно оповідати про заслання, а з другого, відсутність людини, добровільна зміна місця перебу-

вання викликали тривогу й натяки на заслання. Тепер, на еміґрації, дуже тяжко перевірити точність відомостей.

Друга світова війна та німецька окупація

Доба „воз'єднання" України була порівняно спокійна щодо репресій учених. Совєтський уряд, як можна думати, не хотів залякувати відразу Західню Україну. Навпаки, виявлялося максимум уваги новим громадянам радянської держави. Поновлено в правах звільнених в 1934 році академіків: М. О. Возняка, К. О. Студинського, В. Г. Щурата, Ф. М. Колессу. Галицькі вчені, Я. Пастернак, І. Крип'якевич, М. Смішко і ряд інших стали бажаними відвідувачами наукових конференцій в Києві, а українські вчені відвідували львівські сесії. Бували, правда, деякі тривожні ознаки. Так, навесні 1940 року знято з посади ректора Львівського державного університету, Михайла Івановича Марченка. Він пройшов незвичайний життьовий шлях. Син залізничного робітника, комуніст, скінчив Інститут червоної професури і був науковим співробітником Інституту історії України ВУАН. З початком війни в 1939 р. його мобілізовано; як політрук пішов з Червоною армією в Галичину. Там був призначений першим ректором Українського університету ім. Івана Франка й користався пошаною з боку професури та студентів. Проте, за рік його знято, і він знову повернувся до Інституту історії. Треба гадати, що добрі відносини з галицькою інтеліґенцією, жадібне читання забороненої в Києві літератури викликали недовір'я до нього з боку партійних керівників. В першу ніч після оголошення війни його заарештовано, а велику бібліотеку його конфісковано. Дальша доля його не відома.[113])

Протягом останніх днів червня в Києві йшла головокружна евакуація. Вивозили з Києва майно державних установ, особовий склад. Академію Наук вивозили до Уфи. З цієї нагоди у видавництві спішно нищили рукописи, палили картки, мапи, малюнки.

Не був евакуйований з іншими академіками Агатангел Юхимович Кримський. Оголошення війни застало його в Криму, куди приїхав він зі Львова відпочити після сесії Академії Наук, що закінчилася за два тижні до початку війни. З Криму А. Кримський приїхав до Звенигородки, де мав садибу та рідню. Там він завжди проводив літні вакації. А. Ю. Кримський був од-

ним із видатних академіків ВУАН. Крім феноменальної пам'яті та поліглотства (він любив говорити, що знає 34 мови), він мав надзвичайно широкий науковий діяпазон. За фахом він був сходознавцем, істориком Близького Сходу, істориком літератури, глибоким знавцем арабської, тюркської, перської мов. Місцеві фахівці з Туркестану, Азербайджану зверталися до нього в справах мови. Його просили писати досліди про видатних письменників. Але, крім орієнталістики, Кримський був видатним знавцем української мови; його голос кінець-кінцем вирішив питання про абетку для української мови на конференції мовознавців у Харкові. Він був увесь час головним редактором російсько-українських словників, які видавала Академія Наук. Останні роки свого життя А. Кримський присвятив дослідженню історії хозарів і написав її 6 томів; але праця не була закінчена.

Від 1918-го року А. Ю. Кримський був невідмінним секретарем Української Академії Наук протягом 10 років, головним мотором, творцем її. Недарма ходив у Києві жарт, що Академія — не „українська", а „кримська". Від 1928-го року почалося переслідування Кримського: уряд не затвердив його обрання на невідмінного секретаря; він втратив свої комісії, Арабо-іранський кабінет, впливи, а навіть став одіозною особою, яку висміювали й лаяли газети. Але надто велика була постать академіка А. Кримського, щоб можна було його, поки він живий, викреслити з наукового життя. Від кінця 30-их років, коли керівники партії та уряду зрозуміли недостатність партійної науки й почали звертатися до „старих фахівців", престиж Кримського став знову підноситися. Йому стали призначати аспірантів з Інституту мовознавства. „Воз'єднання" України в 1939 році відбилося на його становищі: ім'я Кримського стояло високо в галицьких учених; його подорож на наукову сесію у Львові перетворилася на тріюмф його як вченого та патріота. В січні 1941-го року в Києві урочисто відсвятковано було ювілей А. Ю. Кримського: його 70-ліття та 50-ліття наукової діяльности; він був нагороджений орденом Леніна. Але все це не ґарантувало йому спокійного життя.

В перших днях липня, коли академіки були вже евакуйовані до Уфи, до Звенигородки приїхало автом кілька осіб і передали А. Ю. Кримському наказ: негайно прибути на „засідання Академії Наук". Він поїхав, але більше про нього ніхто нічого не

чув. Авто, як довідалися в Звенигородці, було з НКВД. Так загинув один із найталановитіших учених України, в часи творення найбільшої своєї праці, кількатомової історії хозарів.[114])

Кримський не був єдиним ученим, що зазнав такої страшної долі. В перші дні липня 1941 року до Києва привезли зі Львова академіка Кирила Осиповича Студинського. Він був тяжко хворий на серце і навіть не міг відвідати сесії Академії. Просто з ліжка посадили його в авто, і він не міг стримати свого нервового стану й голосно, не рахуючись з тим, хто чув його, висловлював своє обурення та жаль, що не залишився у Львові. Подібно, як Кримського, Студинського разом з його дружиною вивезли з Києва. І не доїхав він ні до Уфи, ні до будь-якого іншого місця. Доля обох академіків не відома. Проте, здавалося, постать Студинського, видатного вченого філолога, історика літератури та історика Галичини, заслуговувала б на увагу з боку радянського уряду.

Проф. К. О. Студинський був головою НТШ; в 1928 р. його обрано на дійсного члена ВУАН; в 1934 році, разом з іншими академіками-галичанами позбавлено звання академіка, але після „воз'єднання" знову повернуто йому це звання. Тоді ж, в 1939 році, його було обрано депутатом Верховної Ради СССР. Все це не врятувало його від незвісної смерти в НКВД.[115])

У зв'язку з евакуацією з Києва, чи краще сказати — під претекстом її, було страчено кількох видатних учених. В середині липня 1941 року було заарештовано сестер — Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську, видатну письменницю, політичну та громадську діячку, і Оксану Михайлівну Стешенко, письменницю, перекладачку, вдову генерального секретаря Освіти за Центральної Ради, професора Івана Стешенка.[116])

Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська належала до числа видатніших громадських діячів України кінця XIX та початку XX ст. Вона була талановита письменниця, поетеса. Захоплення літературою йшло у неї рівнобіжно з громадською діяльністю. Зокрема яскраво виявила Старицька-Черняхівська свою особистість під час 1-ої світової війни: вона разом з іншими українками Шульгиною та Н. Дорошенко організувала реальну допомогу полоненим та „заложникам", вивезеним з Галичини, доставляла до в'язниці передачі, брала на поруки до себе і т. д. Вона їздила оглядати табори для полонених в Сибірі, возила їм дарунки, клопоталася про поліпшення їх стану. Вона

була в Києві головою українського клюбу „Родина" й вітала в ньому Петлюру. З заснуванням Академії Наук вона брала гарячу участь в її роботі: була „співробітником з окремими дорученнями", була ініціятором та палким членом Музею українських діячів. Природно, що під час процесу СВУ Людмила Михайлівна із своїм чоловіком, д-ром О. Г. Черняхівським опинилася на лаві підсудних. Але й тоді, в тих важких обставинах, вона зайняла одно з головних місць серед обвинувачених і своїми мужніми, мудрими відповідями на виступи прокурорів зробила на всіх велике враження. Пройшло кілька років, і родину Черняхівських спіткало страшне нещастя: їх доньку, Вероніку, ув'язнено; вона пережила знущання, тортури і збожеволіла. В такому стані її заслано до якогось сибірського концтабору. Даремно їздила по таборах Старицька-Черняхівська, розшукуючи її; вона її не знайшла.

Тяжке нещастя — смерть чоловіка — не змінило вдачі Людмили Михайлівни. Вона залишалася людиною, що передусім живе національними та громадськими інтересами.

20. липня 1941 року до сестер Старицьких увечері прийшов І. Ю. Черкаський, і тоді їх усіх заарештовано.

Іринарх Ювеналович Черкаський був правник, співробітник Комісії для вивчення західньо-руського та українського права, автор кількох важливих праць з історії права, особливо монографії: „Копний суд". Крім того, він дав цікаві розвідки про гетьмана Розумовського, а далі — „Стародубський Вільчур" — статут магдебурзького права в українській переробці, що загинув в 1930 р. в книзі „Праці комісії", знищений після процесу СВУ. Це була невіджалована втрата для науки. Крім Комісії історії права, І. Ю. Черкаський працював в Комісії звичаєвого права, в Термінологічно-правничій комісії, а також був редактором великого Історичного словника українських правничих термінів. Доля цього словника була трагічна. Він ще не був надрукований, а зберігався в картках. Під час „реформи" Академії ці картки загинули: їх було розсипано по різних кімнатах Академії Наук. І. Ю. Черкаський був уже заарештований в 1934 році: його притягли до відповідальности за прихильну рецензію на його монографію „Копний суд", вміщену, здається, в празькому виданні. На цей раз йому пощастило встановити своє „алібі": повне незнайомство ні з рецензією, ні з автором її. В

1941 році справа була гірша: всі сестри Старицькі та Черкаський зникли. Були чутки, що всіх їх було розстріляно під час евакуації в'язниці в Дарниці.

За кілька днів після арешту Старицьких та І. Ю. Черкаського заарештовано професора Андрія Івановича Ярошевича. Аґенти прийшли до нього, пояснивши свій прихід якоюсь терміновою справою. Його було викликано з сусіднього помешкання його знайомих і заарештовано. Вже за німецької окупації його дружина дістала відомості, що Ярошевича розстріляно. Не з'ясовані обставини загибелі археолога І. Іванцова.

З німецькою окупацією не припинилося переслідування істориків України. Нові займанці виконували пляни большевиків, не в стані самі розібратися в діяльності людей, яких вони нищили, і покладаючись на характеристики, що мали від партійців-комуністів та комсомольців, що „розкаялися" й пішли на службу до Ґестапо. Всім відома загибель О. Теліги та інших палких патріотів, що прийшли на Україну й не могли пізнати, хто там друг, а хто підступний ворог. Вище згадувалася страта В. М. Базилевича, що протягом 20 років (1923-1942) жив, непевний у тому, що побачить „завтра", жив від арешту до арешту — і якраз його стратило Ґестапо за „прихильність" до комунізму. Ще більше показовий приклад — життя та смерть Федора Миколаєвича Сингалевича. Родом з Богуслава, він був пристрасний патріот-українець. Він був видатний лікар і близько 20 років був лікарем в головній в'язниці Києва — Лук'янівській. Там він зумів викликати пошану до себе й адміністрації, і в'язнів. Без страху заходив він до „одиначек" політичних в'язнів, брав доручення до їхніх родин, ставав посередником між ними, рятував від смертельної розпуки людей. В'язні називали його „соняшним промінем" в темряві БУПР'а (будинок примусової праці — назва радянської в'язниці). Він мав безцінні матеріяли-записки, свідчення в'язнів, дослідження камер „людоїдів", статистику розстрілів, матеріяли, які навіть не наважувався зберігати дома. Останні роки „єжовщини" викликали підозру адміністрації до нього, і він примушений був покинути БУПР. Але д-р Ф. Сингалевич мав інший фах. Він був талановитий дослідник-етнограф. Він відвідував і вивчав скупчення чужинців на Україні: айсорів, циганів, китайців, безпритульних і т. д. Лікарський фах та мила привітна вдача відкривали йому зачинені для інших двері та серця, а вдача дослідника допомагала здо-

бути цінні відомості. Він був співробітником Етнографічної комісії і надрукував чимало цінних розвідок.

З початком німецької окупації, коли адміністративні становища в Києві зайняли українці, д-р Ф. Сингалевич дістав призначення на завідувача відділом санітарії та гігієни Київської міської управи. На початку листопада 1941 року Київ був вражений вісткою про страту Сингалевича як довголітнього співробітника комуністів в БУПР'і. Всім було ясно, в чиїх інтересах було страчено його.

В історії НТШ є неповна згадка про членів товариства: „за перевіреними відомостями за рр. 1939-1946 померло чи загинуло 29 дійсних членів (справді далеко більше), ...бл. 20 пропало під час воєнної хуртовини й немає про них вісток... Таким чином, большевики зробили остаточний розгром Наукового Товариства ім. Шевченка, а разом з тим — вільної української науки".[117])

Кінцеві підсумки

В цій праці дано спробу підвести підсумки втрат історичної науки в Україні під радянською владою. Ці підсумки, як вже попереджалося вище, не повні. Важко було б зібрати тепер повний список репресованих істориків, але, можливо, ця спроба викличе відгуки з боку тих, хто знає ще інші імена, інші деталі. Покищо ще не було ніде дано такого списка репресованих, а тим часом відходять з цього світу люди й несуть з собою те, що знали вони й не записували.

З цього, хоч і неповного списка, видно, хто саме за віком був репресований. З цілого списка видно, що було дуже мало літніх людей, народжених в 70-их і 60-их роках XIX ст., себто людей, які до революції вже провадили б наукову працю, були б зв'язані, як говорили в обвинувальних вироках большевики, з дореволюційним буржуазним світом. Навпаки: це переважно люди „90-их років", які до революції вчилися, готувалися до наукової праці; значна частина з них була на 3-4 роки відірвана від цієї праці війною 1914-1917 років. Це люди, що принесли з „старого режиму" лише наукову підготовку та методи і вступили на науковий шлях вже після революції, вступили, надхнені великою ідеєю заснування власної Української Держави; більша частина з запалом, саможертовно готові віддати свої сили

власному народові. Це була доба, яка як „золота доба", мала б увійти в історію культури України, а люди, що працювали в цю добу, дали б колосальні скарби, бо працювали вони для своєї держави та народу. Це піднесення науки в 1920-их роках було правдивим „науковим ренесансом" України, а вчені її були дійсно елітою народу.

1920-ті роки були часом, коли совєтська влада всю увагу звертала на зовнішню боротьбу, боротьбу з повстаннями та на економічні труднощі. Ідеологічні завдання тоді ще відогравали епізодичну ролю. На життя Академії Наук, університетів тощо уряд не звертав уваги й мало втручався в це життя. Наукові установи та представники науки жили в тяжких матеріяльних умовах, але користувалися відносною свободою, і це зробило можливим таке наукове піднесення 1920-их років. Але це тривало недовгий час.

Комуністична партія та радянський уряд злякалися цього піднесення вільної науки в країні примусу. Спочатку намагалися вони втиснути історичну науку в Прокрустове ліжко марксизму-ленінізму-сталінізму, а потім стали фізично нищити носіїв науки та їх твори, бо не могли знищити їх духа.

В сотнях концтаборів, на каторжних працях знищено людей, якими могла б пишатися кожна держава, створюючи найкращі умови для їх наукової праці, а після їх смерти вшановуючи відповідно їх імена. Не те бачили ми протягом 40 років: історики жили в злиденних матеріяльних умовах, житлових, не кажучи про моральні, у вічному страху арештів, заслань, в свідомості, що заслання чи страта є не тільки кара (за не виконаний злочин), але й кара для родини, яка позбавляється всього мінімального комфорту, який мала, позбавляється мінімальних прав, якими користувалася як родина науковця. Діти позбавлялися можливости вчитися в школі; дружини — знайти працю, а часто й права мешкати в своїй кімнаті, навіть у своєму місті. Кара не закінчувалася цим. Засланий вчений втрачав те, що було часто дорожче, ніж саме життя: нищили його рукописи, забороняли навіть користуватися надрукованими працями. То була наукова смерть. Вже досить багата література показує умови, в яких жили вчені на засланні: Драй-Хмара описував в листах, як на Колимі жив голодний, в наметі зимою; як безсилого підвищували його для праці. С. Підгайний описує, як на Соловках учені виконували найтяжчу працю. А якщо вчений

все ж таки науково працював, — наслідки праці нищили, як було з О. Янатою. Так минали кращі роки життя, кращий час для плідної наукової праці. Але і це не все: якщо людина знаходила моральні сили перемогти ці умови й діставала звільнення — її чекало нове розчарування: вона вже не поверталася в Україну і останні роки свого життя віддавала не історії рідного народу, а історії „старшого брата".

Сильний духом, могутній волею, безкомпромісовий в прагненні свободи український народ не падає під ударами окупантів. На зміну загиблим борцям за волю приходять нові: навіть наша розвідка вказує, як молодші змінюють старших. Так мусить бути й далі, і коли спаде тяжкий гніт примусу, що заганяє або в рамки офіційної ідеології, або — на заслання до концтаборів істориків України, тоді настане час для об'єктивної історії Українського Народу.

ПРИМІТКИ

[1]) Гетьман Павло Скоропадський. Українська культурна праця на Гетьманщині 1918-го року. „Державницька Думка", Філядельфія, 1951, ч. 4.

[2]) Звідомлення ВУАН за 1921-ий рік, Берлін, ст. 16-31.

[3]) Звідомлення, стор. 39-61.

[4]) О. С. Грушевський. Українське Наукове Товариство в Києві та історичні секції при ВУАН. „Україна", 1924, ч. 4.

[5]) Іван Вигнанець. Високі школи в Україні. „Сьогочасне й минуле". Мюнхен—Нью-Йорк, 1948, ч. І.

А. С. К 50-летию К. Ист. Об-ва Нестора-Летописца. „Славія" 1927-28.

[6]) Звідомлення ВУАН за 1921-ий рік. Берлін, стор. 17.

Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, Мюнхен, 1955, т. І, стор. 30-34.

[7]) Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. І, стор. 44-45; 83. В. Дорошенко. Заслуги М. Грушевського для української науки. „Овид", 1957, ч. 5, стор. 21-22.

[8]) Звідомлення. „Записки істор.-філолог. відділу ВУАН", 1929, т. XXIV, стор. 21-23.

[9]) Н. Полонська-Василенко. Там-же, т. І, стор. 84.

[10]) М. С. Грушевський. Історична секція Української Академії Наук. „Україна", 1926, ч. 1, стор. 160-161.

[11]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. І, стор. 84.

[12]) М. Грушевський. Науково-дослідча катедра історії України в Києві. „Україна", 1925, кн. 5, стор. 172-173.

[13]) В. Дорошенко. Огляди і рецензії. Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук. „Київ" 1959, березень, стор. 51.

[14]) М. С. Грушевський. Всеукраїнська Академія Наук. „Україна", Київ, 1925, ч. 1-2. Хроніка. Н. Полонська-Василенко. Там же, т. І, стор. 45-46; 97-98. Б. Крупницький. Українська історична наука під Совєтами. Мюнхен, 1957, стор. 5-12.

[15]) Характеристичне явище: в той час, як співробітники інших установ Академії працювали в кількох комісіях (штатним, звичайно, можна було бути лише в одній), наприклад, в ІІІ-му Відділі: в Комісії історії права та звичаєвого права, в Комісії звичаєвого права та етнографічній, в Комісії громадських рухів та в Біографічному словнику і т. д., — співробітники Історичних установ, за невеликими винятками, не брали участи в інших комісіях.

[16]) О. П. Оглоблин. Енциклопедія Українознавства, т. II. Словникова частина, стор. 454-456.

D. Doroshenko. A survey of Ukrainian Historiography. "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. Vol. V-VI, 1957. New York, p. 262-275.

[17]) Н. Полонська-Василенко. Процес „Центра дій". Мюнхен, 1955.

[18]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. I, стор. 48.

[19]) O. Ohloblyn. Ukrainian Historiography 1914-1956. "The Annals of the Ukrainian Academy". Vol. V-VI, 1957, pag. 319.

[20]) „Вісті Всеукраїнської Академії Наук", 1929, ч. 1-3, стор. 2-10.

[21]) „Вісті ВУАН" 1929, ч. 8-9, стор. 4. М. Грушевський. Історичні установи ВУАН. „Україна" 1930, ч. 3-4, стор. 187-198. Б. Крупницький. Українська історична наука під Совєтами, стор. 27-30.

[22]) Е. Х. Занкевич. До истории советизации Всероссийской Академии Наук. Мюнхен, 1957, стор. 19-22.

[23]) Ул. ГЛЫБІННЫ. Доля беларускае культуры пад саветами. Мюнхэн, 1957, стор. 55-77. Г. Няміга. Інститут Беларускай культуры. Беларуская Акадэмія. Мюнхэн, 1957, стор. 57 і далі.

[24]) Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. I, стор. 73.

[25]) Н. Полонська-Василенко. З моїх спогадів про М. С. Грушевського. „Україна", Париж, 1955, ч. 9.

[26]) О. Оглоблин. Там же, стор. 348-350.

[27]) М. Татусь. Спілка Визволення України. „Збірник", т. I, стор. 97.

[28]) Надрукована „Коденська книга" в „Українському Архіві", т. II. Після процесу СВУ уряд заборонив ставити прізвище Гермайзе як редактора й автора передмови.

[29]) Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. I, стор. 132-136. Персональний склад Історичних установ М. С. Грушевського на I. VII. 1929 р.

[30]) Після закінчення 6 років ув'язнення в Ярославлі, в ізоляторі та на Соловках, О. Ю. Гермайзе був поселений в Саратові, але незабаром знову заарештований. Дальша доля його не відома.

[31]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. I, стор. 97. Б. Татусь. „Спілка Визволення України". Збірник I, стор. 50, 44.

[32]) О. Оглоблин. Там же, стор. 357.

[33]) В сумній історії М. Левченка ми бачимо ще один факт фальшування документів у зв'язку з процесом СВУ. М. Ковалевський оповідав про два: колективний лист українських еміґрантів з Берліну з інструкцією, яку нібито дали Ніковському еміґранти різних політичних поглядів, та лист Левка Чикаленка до Єфремова. („Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР". Мюнхен, 1955, стор. 61-62). Н. Д. Полонська-Василенко. А. Ю. Кримський. „Україна", Париж, 1949, ч. 2.

[34]) Г. Няміга. Інститут беларускай культуры. Беларуская Академія Наук. Академія Наук Беларускай ССР. Мюнхен, 1957, стор. 60-62.

Мені особисто розповідав пок. В. І. Пічета в 1940 р., що слідчий питав його, чи не був він на приватному принятті в академіка М. С. Грушевського, після його ювілею.

Ул. Глыбіины. Доля беларускае культуры пад Саветамі. Мюнхен, 1956, стор. 66-67.

[35]) Н. Д. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. II, стор. 67.

[36]) Н. Д. Полонська-Василенко. Там же, т. I, стор. 105-106.

[37]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. II, стор. 41-42.

[38]) П. Кіяниця. Національно-буржуазна легенда про декабристів. „Україна", ч. 1-2 - 1932, стор. 83-91. Це був часопис, який видавав партійний провід Соціяльно-економічноо відділу після ліквідації журналу „Україна", що виходив за редакцією М. С. Грушевського.

[39]) Л. Винар. Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли. Рим, 1958. (Відбитка з „Записок ЧСВВ", т. III, вип. 1-2).

[40]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. II, стор. 17.

[41]) С. Підгайний. Українська інтеліґенція на Соловках. Н. Ульм, 1947, стор. 57-60. Б. Крупницький. Українська історична наука під Совєтами. Мюнхен, стор. 14-15; 21-27.

[42]) Б. Микорский. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах. Мюнхен, 1951, стор. 17.

[43]) „Недостріляні" ч. 1, Н. Ульм, 1948. Інтеліґенція на Соловках. Н. Ульм, 1949.

[44]) „Вісті ВУАН", Київ, 1934, ч. 1, стор. 38.

[45]) „Вісті УАН", 1937, ч. 67, стор. 66-68.

[46]) О. Оглоблин. Там же, стор. 316.

[47]) О. Оглоблин. Там же, стор. 326.

[48]) Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. II, стор. 22-23.

[49]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. II, стор. 22; 175.

[50]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. II, стор. 76.

[51]) О. Оглоблин. Там же.

[52]) О. Оглоблин. Там же, стор. 344.

[53]) О. Оглоблин. Там же, стор. 342-343.

[54]) Е. Х. Заневич. К истории советизации Российской Академии Наук. Мюнхен, 1957, стор. 38-40.

[55]) О. Оглоблин. Там же, стор. 317.

[56]) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 289.

[57]) О. Оглоблин. Там же, стор. 325.

[58]) Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. I, стор. 106.

[59]) М. Миллер. Археология в СССР. Мюнхен, 1954, стор. 83, 134.

[60]) Н. Полонська-Василенко. Там же, т. II, стор. 76.

[61]) О. Оглоблин. Там же, стор. 335.

[62]) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 552.

[63]) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 595.

[64]) М. Миллер. Там же, стор. 80. Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. I, стор. 28.

[65]) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 641.

[66]) О. Оглоблин. Там же, стор. 329. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 82.

[67]) О. Оглоблин. Там же, стор. 328-29.

[68]) М. Миллер. Археологія в СССР. Мюнхен, 1954, стор. 84.

[69] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 129.

[70] В. Міяковський. Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві. „Наші Дні". Львів, 1943, ч. 10. Б. Микорскій. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах, стор. 7-8. М. Миллер. Там же, стор. 83. В. Гребля. Нищення большевиками культурно-історичних пам'яток Києва. „Український Самостійник", 1959, ч. 20.

[71] Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. II, стор. 68-69.

[72] Н. Полонська-Василенко. Пам'яті вченої. „Наше життя". Філядельфія, 1957, ч. 2.

[73] Н. Данилевська. Згублений рід. „Визначні жінки України". Новий Ульм.

[74] Н. Полонська-Василенко. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича. „Український Самостійник", 1959, ч. 17.

[75] Л. О. Дослідник Самовидця. „Україна", Париж, 1952, ч. 7. О. Оглоблин. Там же, стор. 353-354.

[76] Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. II, стор. 78.

[77] Інтеліґенція на Соловках. Н. Ульм, 1949.

[78] Ю. Б. Марголин. Путешествие в страну „Зе-ка", Нью-Йорк, 1952. В. Дубровський. Машина масового вбивства. Мюнхен, 1954.

[79] Юрій Клен. Спогади про неоклясиків. Мюнхен, 1947.

[80] І. Розгін. О. Яната. „Нові Дні", Торонто, 1954, ч. 49.

[81] Г. Няміга. Інститут беларускай культуры. Мюнхен, 1957, стор. 57.

[82] „Вісті ВУАН", 1934, ч. 1, стор. 11.

[83] „Вісті ВУАН", 1934, ч. 2, стор. 63. Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. II, стор. III.

[84] D. Doroshenko. A. survey of Ukrainian Historiography. "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. Vol. V-VI, 1957, New York, p. 236-239. О. Оглоблин. Там же, стор. 339-343. О. Оглоблин. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 80.

[85] О. Оглоблин. Там же, стор. 342-343. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 410.

[86] О. Оглоблин. Там же, стор. 344.

[87] О. Олоблин. Там же, стор. 358-359. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 391.

[88] О. Оглоблин. Там же, стор. 344-345. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 602.

[89] О. Оглоблин. Там же, стор. 352. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 156.

[90] М. Миллер. Археологія..., стор. 84.

[91] О. Оглоблин. Там же, стор. 357.

[92] О. Оглоблин. Там же, стор. 353.

[93] Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, т. II, стор. 49.

[94] О. Оглоблин. Там же, стор. 313.

[95] О. Оглоблин. Українські гуманітарні науки під Совєтами в 1920-1930-их роках. Альманах „Гомін України", 1956 р. стор. 76-79. Б. Д. Крупницький. Українська історична наука під Совєтами. Мюнхен, 1957, стор. 30-37.

[96] Н. Полонська-Василенко. Пам'яті М. С. та К. М. Грушевських. „Наше

Життя", Філядельфія, 1956, ч. 3. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 453.

[97]) Оглоблин. Там же, стор. 313. Енциклопедіа Українознавства, стор. 455.

[98]) О. Оглоблин. Там же, стор. 319.

[99]) О. Оглоблин, там же, стор. 317.

[100]) О. Оглоблин. Там же, стор. 337.

[101]) О. Оглоблин. Там же, стор. 157.

[102]) О. Оглоблин. Там же, стор. 325. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 142.

[103]) О. Оглоблин. Там же, стор. 334-335. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 159.

[104]) Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук, II, стор. 171.

[105]) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 322.

[106]) О. Оглоблин. Там же, стор. 341, 342. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 129.

[107]) О. Оглоблин. Там же, стор. 337-338.

[108]) О. Оглоблин. Там же, стор. 341. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 92.

[109]) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, стор. 299.

[110]) О. Оглоблин. Там же, стор. 343.

[111]) О. Оглоблин. Там же, стор. 347.

[112]) О. Оглоблин. Там же, стор. 359.

[113]) О. Оглоблин. Там же, стор. 365.

[114]) Н. Полонська-Василенко. А. Ю. Кримський. „Україна", Париж, 1949, ч. 2. В. Д.: Кримський — науковець. „Україна", Париж, 1950, ч. 3. В. В. Дорошенко. Мої зустрічі й розмови з акад. А. Ю. Кримським. „Свобода", 1952, Нью-Йорк, 8-28 серпня. С. Я. Парамонов. Агатангел Кримський. „Наша Культура". Вінніпеґ, 1952, ч. I. Архиєпископ Сильвестр (С. Гаєвський). До спогадів про академіка А. Ю. Кримського. „Віра й Культура", Вінніпеґ, 1954, ч. 7.

[115]) Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк—Мюнхен, 1949, стор. 22-23; 45.

[116]) Н. Данилевська. Згублений рід. „Визначні жінки України". Новий Ульм, 1950.

[117]) Історія НТШ, Нью-Йорк—Мюнхен, 1949, стор. 47.

ДОДАТОК Ч. 1.

СПИСОК

репресованих істориків, істориків права, етнографів, археологів, мистецтвознавців, економістів.

Антипович, Кость Єрофеєвич, 1899, історик, засланий 1934 р.

Артемський, Андрій Якович, комуніст, економіст, засланий 1934 р.

Асаткін, Олександер Миколаєвич, комуніст; директор Інституту, економіст, заарештований 1937 р.

Базилевич, Василь Митрофанович, 1893-1942, історик, ув'язнений 1923 р., удруге 1932 р., засланий 1935 р., розстріляний 1942 р.

Баранович, Олекса Іванович, історик, звільнений з праці 1934 р.

Баран-Бутович, С., археолог, звільнений з праці.

Барвінський, Віктор Олександрович, 1885, історик, засланий 1937 р.

Безвенглинський, Борис Петрович, 1893, археолог, засланий ?

Білий, Володимир Васильович, 1894, етнограф, засланий 1934 р.

Бованенко, Дмитро Євменович, 1900, історик, засланий 1938 р.

Болтенко, Михайло Федорович, 1888, археолог, засланий 1934 р.

Борисенок, Степан Гнатович, 1891, істор. права, засланий 1937 р.

Бродський, Давид Петрович, істор. жид., звільнений 1933 р.

Буда, Сергій Олекс., 1866-1942, істор. літер., звільнений 1930 р.

Бужинський, Михайло Мих., історик, звільнений з праці 1933 р.

Вайнштейн, В. П., істор. жид., звільнений 1933 р.

Василенко, Микола Прокопович, академік, 1866-1935, історик, істор. права, ув'язнений 1924 р.

Величківський, Микола Іванович, економіст, ув'язнений 1937 р.

Водолащенко, Ольга, історик, заслана 1937 р.

Возняк, Михайло Осипович, академік, 1881-1954, істор. літер., звільнений 1934 р.

Волошин, Кость Васильович, етнограф, засланий 1937 р.

Вороний, Андрій, антрополог, ув'язнений ?

Врона, Іван Іванович, комуніст, мистецтвознавець, засланий 1937 р.

Гавриленко, Теодор Матвійович, історик, засланий 1937 р.

Галант, Ілля Володимирович, істор. жид., звільнений 1933 р.

Гермайзе, Осип Юр., 1892, історик, засланий 1930 р.

Гіляров, Сергій Олекс., 1887, мистецтвозн., ув'язнений 1934 р.

Глушко, Сильвестр Васильович, 1896-1938, історик, засланий 1934 р., забитий 1938 р.

Глядківський, Павло Семенович, історик, засланий 1934 р.

Гніп, Михайло, історик, засланий 1934 р.

Горбань, Микола Васильович, 1899, історик, засланий 1933 р.

Граховецький, Дмитро Денисович, історик, звільнений 1932 р.

Греков, Василь Олекс., 1884, історик, засланий ?

Гринченко, В., археолог, ?

Гришко, Василь Тодосьович, 1897, істор. права, звільнений 1934 р.

Грищенко, М., історик, засланий 1934 р.

Грунін, Т., сходознав., звільнений 1933 р.

Грушевська, Катерина Михайлівна, 1900-1953, соціолог, заслана 1937 р.

Грушевська, Ольга, 1877, історик, звільнена 1933 р.

Грушевський, Михайло Сергійович, 1866-1934, історик, академік, засланий 1931 р.

Грушевський, Олександер Сергійович, 1877, історик, звільнений 1933 р., засланий 1937 р.

Данилов, Володимир Валеріянович, історик, звільнений 1934 р.

Дем'янчук, Василь Климович, сходозн., філол., засланий 1933 р.

Денисенко, Василь Семенович, етнограф, засланий 1937 р.

Дмитров, Л. Д., археолог, засланий 1933 р.

Добров, Олександер Соломонович, 1901, істор. права, засланий 1934 р.

Дроб'язко, А. Л., звичаєв. право, засланий 1933 р.

Дронников, Володимир Клавдійович, звич. право, засланий 1931 р.

Дубровський, Василь Васильович, 1897, істор., засланий 1934 р.

Євфимовський, Володимир Степанович, історик, звільнений 1931 р.

Єзерський, Євген Михайлович, 1885-1942, звич. право, звільнений 1933 р., ув'язнений 1938 р.

Ернст, Теодор Львович, 1891, мистецтвозн., засланий 1933-1937 рр.

Жорников, Микола, економіст, звільнений 1933 р.

Жуковська, Марія Аркадіївна, етногр., заслана 1934 р.

Заглада, Ніна Борисівна, етногр., заслана 1937 р.

Загоровський, Євген Олександрович, історик, засланий 1934 р.

Заклинський, Ростислав Романов., музеознав., засланий 1933 р.

Зуммер, Всеволод Михайлович, мистецтвозн., засланий 1934 р.

Іваницький, Василь Федорович, 1881, історик, звільнений 1933 р.

Іваницький-Василенко, Серг. Михайлович, 1884, істор. прав., звільнений 1933 р.

Іванцов, Іван, археолог, ув'язнений 1939 р.

Ігнатовський, Всеволод Михайлович, академік, комуніст, президент Білорус. Акад. Наук, історик, самогубство напередодні арешту 1931 р.

Камишан, Олександер Микол., комуніст, історик, ув'язнений 1934 р.

Камінський, Василь Михайлович, комуніст, історик, засланий 1934 р.

Камінський, Вячеслав Арсеньович, 1869-1934, етнограф, ув'язнений 1934 р., помер у в'язниці.

Камінський, Т., археолог, засланий?

Карачківський, Михайло Федорович, 1899-1950, історик, звільнений 1932 р.

Квітка, Климент Васильович, 1880, етнограф, засланий 1937 р.

Кезьма, Тауфік Гаврилович, 1882-1958, сходозн., звільнений 1933 р.

Кисіль, Олександер Олекс., 1889, етнограф, засланий 193 ?

Клименко, Пилип Васильович, 1880, історик, засланий 1936 р.

Козар, Павло Антонович, археолог, засланий ?

Козаченко, Антон Іванович, історик, засланий 1937 р.

Козловська, Валерія Євгенівна, 1886-1956, археолог, звільнена 1933 р.

Козорис, етнограф, засланий 1935 р.

Козубовський, Федір Андрійович, комуніст, † 1942, археолог, ув'язнений 1935 р. збожеволів.

Колесса, Філарет Михайлович, академік, 1871-1947, етнограф, звільнений 1934 р.

Копержинський, Євген Олекс., етнограф, засланий 1934 р.

Кордиш, Неоніла Леонтівна, 1902, археолог, звільнена 1933 р.

Корнилович, Михайло Іванович, 1870, історик, засланий 1937 р.

Коршак, Петро, археолог, засланий 1934 р.

Костащук, Василь Мок., історик, звільнений 1933 р.

Коцюбінська, Ніна А., мистецтвозн., заслана 193 ? р.

Кравцов, Дмитро Є., історик, звільнений 1932 р.

Кравченко, Василь Георгієвич, звич. право, звільнений 1933 р.

Кривченко, Георгій Олексійович, економіст, звільнений 1933 р.

Кримський, Агатангел Юхимович, академік, 1871-1941, істор., сходозн., депортов. 1941 р.

Крістер, Арнольд Едмундович, звич. право, засланий 1937 р.

Кузьмін, Євген Михайлович, 1871, мистецтвозн., засланий 1934 р.

Курінний, Петро Петрович, 1894, археолог, ув'язнений 1933 р.

Курц, Борис Григорович, 1890, історик, засланий 1937 р.

Кушнірчук, Кіндрат Іванович, історик, засланий 1933 р.

Лазаревська, Катерина Олекс., історик, звільнена 1933 р.

Левченко, Микола Захарович, 1900-1934, етнограф, історик, засланий 1930 р., повісився.

Ліберберґ, Йосип Ізраїльович, комуніст, історик, звільнений 1935 р., ув'язнений 1937 р.

Лозієв, Павло Нечипорович, сходознав., засланий 1933 р.

Лозовик, Григорій Наумович, сходознав., засланий 1935 р.

Любинський, Микола, історик, засланий ?

Любкін, С. Н., історик, звільнений 1933 р.

Магура, Сильвестр Сильвестрович, археолог, засланий 1933 р.

Макаренко, Микола Омелянович, археолог, засланий 1935 р.

Маковський, Федір, † 1959, етнограф, засланий 1934 р.

Малеча, Н., комуніст, археолог, засланий 1934 р.

Малиновський, Оникій Олекс., академік, 1868-1935, істор. прав., ув'язнений 1920 р.

Манзюк, Іван Данилович, історик, засланий 1933 р.

Марченко, Михайло Іванович, комуніст, історик, ув'язнений 1941 р. Знов працює в Києві в Академії Наук.

Мельник-Антонович, Катерина Миколаївна, 1867-1942, археолог, звільнена 1933 р.

Мищенко, Федір Іванович, академік, 1874, істор. церкви, виключений 1928 р.

Мірза-Авак'янц, Наталя Юстинівна, 1889, історик, заслана 1938 р.
Міяковський, Володимир Варламович, 1888, істор. літерат., засланий 1930 р.
Могилянський, Михайло Михайлович, історик, істор. літерат., звільнений 1933 р.
Молчанівський, Федосій Миколайович, археолог, засланий 1934 р.
Мощенко, Кость Васильович, 1876, мистецтвознав., засланий 1933 р.
Мушкет, Марія, антрополог, заслана 1935 р.
Назарець, Олекса Іванович, історик, засланий 1935 р.
Нечипоренко, Прокіп Іванович, історик, засланий 1935 р.
Новицький, Віктор Ізмайлович, 1884, історик права, засланий 1933 р., удруге 1938 р.
Носов, Анатолій Зиновійович, 1883, етнограф, засланий 1934 р.
Оглоблин, Олександер Петрович, 1899, історик, ув'язнений 1930 р., звільнений 1934 р.
Окіншевич, Лев Олександрович, 1898, істор. права, звільнений 1934 р.
Онищук, Антін Іванович, 1885, етнограф, засланий 1934 р.
Отамановський, Валент. Дмитрович, 1893, істор. права, засланий 1930 р.
Пархоменко, Володимир Олекс., історик, засланий 1930 р.
Петровський, Микола Неонович, 1894-1951, історик, звільнений 1933 р.
Пструнь, Федір Остапович, історик, географ., засланий 1934 р.
Пилипенко, етнограф, засланий 1934 р.
Підгайний, Семен Олекс., історик, засланий 1933 р.
Плєвако, Олександер Антонович, економіст, засланий 1938 р.
Пожарський, П. Н., економіст, ув'язнений 1930 р.
Полонська-Василенко, Наталя Дмитрівна, 1884, історик, звільнена 1934 р.
Попов, Павло Миколаєвич, етнограф, історик літерат., звільнений 1933 р.
Потоцький, Павло Платонович, музеознавець, ув'язнений 1930 р.
Ревуцький, Дмитро Миколаєвич, етнограф, ув'язнений 1937 р.
Рибинський, Василь Петрович, історик, звільнений 1933 р.
Романовський, Віктор Олекс., 1893, історик, засланий 1934 р.
Рубач, Михайло, комуніст, історик, засланий 1937 р.

Рудинська, Євгенія Яковівна, історик, заслана 1934 р.
Рудинський, Михайло Яковович, археолог, засланий 1934 р.
Рулін, Петро Іванович, історик, етнограф, засланий 1937 р.
Рябінін-Скляревський, Олександер Олекс., історик, засланий 1934 р.
Савченко, Федір Якович, 1892, історик, засланий 1934 р.
Савченко-Сакун, Євген В., звич. право, звільнений 1933 р.
Семковський, Семен Юл., комуніст, академік, соціолог, ув'язнений 1935 р.
Симашкевич, Микола Васильович, історик, страчений 1920 р.
Сингалевич, Федір Миколаєвич, етнограф, страчений 1941 р.
Скарбек, комуніст, історик, ув'язнений 1933 р.
Слабченко, Михайло Єлис., 1882, історик, засланий 1930 р.
Слабченко, Тарас Михайлович, історик, ув'язнений 1929 р.
Смирнов, Павло Петрович, 1882, історик, ув'язнений 1923 р.
Смолинська, Євгенія Сергіївна, історик, заслана 1934 р.
Сосенко, Петро Ксенофонтович, істор. права, засланий 1934 р.
Спаський, Юрій Юрійович, археолог, засланий 1934 р.
Старицька-Черняхівська, Людмила Михайлівна, істор. літерат., історик, ув'язнена 1941 р.
Сташевський, Євген Дмитрович, 1888-1938, історик, ув'язнений 1938 р., помер у в'язниці.
Степанишина, Оксана Михайлівна, історик, звільнена 1933 р.
Степанов, Іван Симонович, історик, ув'язнений 1934 р.
Студинський, Кирило Осипович, 1868-1941, історик літерат., депортований 1941 р.
Таранущенко, С. А., мистецтвознав., засланий 1934 р.
Тесля, І., археолог, засланий 1934 р.
Теплицький, Василь Пахомович, комуніст, економіст, ув'язнений 1937 р.
Тищенко, Микола Федорович, історик, ув'язнений 1937 р.
Ткаченко, Микола Михайлович, історик, звільнений 1933 р.
Товстоліс, Микола Миколаєвич, звич. право, засланий 1934 р.
Трацевський, Микола Михайлович, звич. право, звільнений 1933 р.
Федоренко, Павло Костянтинович, історик, засланий 1937 р.
Харлампович, Кость Михайлович, академік, 1870-1932, істор. церкви, виключений 1928 р.
Черкаський, Іринарх Ювеналійович, † 1941, істор. права, ув'язнений 1934 р., ув'язнений 1941 р.

Чечот, Олександер Модестович, † 1934, звич. право, ув'язнений помер у в'язниці 1934 р.

Шамрай, Ганна Сергіївна, історик, звільнена 1933 р.

Шамрай, Сергій Вікторович, 1900-1938, історик, засланий 1932 р., удруге — 1938 р., помер на засланні.

Шевченко, Людмила Прокопівна, етнограф, звільнена 1933 р.

Шмаргонь, Олена, комуністка, економіст, ув'язнена 1937 р.

Шміт, Федір Іванович, академік, 1880-1934, істор. мистец., засланий 1934 р.

Штепа, Кость Тодосьович, 1896-1958, історик, ув'язнений 1938 р.

Шульгина, Лідія Савишна, етнограф, заслана 1934 р.

Шуран, Павло, комуннст, історик, засланий 1934 р.

Щербаківський, Данило Михайлович, 1887-1927, етнограф. Самогубство внаслідок цькування 1927 р.

Щурат, Василь Григорович, академік, 1871-1948, іст. літерат., звільн. 1934 р.

Яворницький, Дмитро Іванович, академік, 1855-1940, звільн. з музею 1933 р.

Яворський, Матвій Іванович, комуніст, академік, 1885, історик, засланий 1931, 1934 р.

Якимович, Сергій Тимофійович, етнограф, засланий 1937 р.

Ярошевич, Андрій Іванович, † 1941, історик, економ., розстріл. 1941 р.

Ясинський, М., історик, звільн. 1934 р.

Юринець, Володимир Олександрович, комуніст, академік, 1891, істор. права, соціолог, ув'язнений 1933 р.

Юркевич, Віктор Дмитрович, 1893, історик, засланий 1937 р.

ДОДАТОК Ч. 2

БІБЛІОГРАФІЯ

репресованих істориків, археологів, мистецтвознавців, етнографів, істориків права, економістів.[1])

Антипович, Кость Єрофеєвич. Археологічні досліди на Кременчуччині. „Коротке звідомлення", К., 1925. Київська міська печатка. „Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. Д. Багалія", Київ, 1927.

Базилевич, Василь Митрофанович. Рух декабристів на Україні. Збірник „Декабристи на Україні" за ред. Д. І. Багалія, Харків, 1926. Повстання декабристів на Україні. Збірник „Декабристи на Україні", т. І, за ред. С. Єфремова, К. 1926. Декабристи на Україні, К. 1926. Декабристи Юшневський та Гнідич. „Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія", ВУАН, 1927.

Під час арешту в 1935 році НКВД взяло багато рукописів, серед них близько 40 доповідей в Історичному Товаристві Нестора-Літописця.

Баранович, Олекса Іванович. З історії залюднення півдня Волині. „Записки Істор. Філолог. Від. ВУАН", ч. V, 1925. Нариси маґнатського господарства на півдні Волині. „Студії з історії

---

[1]) Бібліографічний огляд, що подається тут, не можна вважати за вичерпний. Дехто з репресованих учених не фігурує в ньому; бібліографія інших подана неповно. Причина цього — неможливість дістати потрібні для цього джерела. Проте, і в такому вигляді вона завершує характеристику репресованих вчених, показує коло наукових інтересів. Дуже важливим є факт, що загалом наукова праця обривається на 1934 році. Мало хто мав можливість продовжувати її після того року.

У цьому списку подавано автора, назву твору, видання, місце й рік видання, закінчуючи крапкою, після якої не роблено зайвих відступів між вичисловами творами, але подавано їх за чергою для ощадження місця. Технічна редакція.

України", т. I, К. 1926 та т. III, К., 1930. Панське господарство в ключі Володарськім за часів Коліївщини. „Ювілейний Збірник, присвячений акад. М. С. Грушевському", т. I, К., 1928. Панське місто за часів польської держави (Староконстантинов). „Записки Істор.-Філолог. Від.", т. XVII, 1928. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. К., 1931. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов). „Вопросы истории", Москва 1947, ч. 8. Население предстепной Украины XVI ст. „Исторические записки", М., 1950, ч. 32. Фольварки в южной Волыне во второй половине XVIII ст. „Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия". М., 1952.

Барвинський, Віктор Олександрович. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII ст. Харьков, 1909. Из истории козачества Левобережной Украины. „Журнал Минист. Нар. Просвещения", СПБ., 1910, кн. I. Д. П. Миллер. „Вестник Харьков. Истор.-филолог. Об-ва". Харьков, 1914, ч. V. Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII в. „Науковий Збірник Харків. Науково-дослідчої Катедри Історії Української Культури", Харків, 1926, ч. II-III. До питання про індукту й евекту в Гетьманщині. Там же, 1927, VI. Євген Михайлович Іванов. „Архівна справа", Харків, 1928, кн. 5-6.

Білий, Володимир Васильович. Радянське краєзнавство. „Зірка", 1925, ст. ч. 206. Краєзнавство на селі. Там же, ч. 213. Чергові завдання краєзнавства. Там же, ч. 220. Краєзнавчі музеї на селі. Там же, ч. 225. Сільський побут і краєзнавство. Там же, ч. 235. З скарбів Катеринославського музею. „Зоря" 1925, VIII. Сучасне село. „Життя і революція", Харків, 1925, ч. 1. Яблучко і лимон. „Етнографічний Вістник" ВУАН, 1925, ч. 1. Оповідання селянина про те, як він права добивався у деникінців. „Етнографічний Вістник", 1925, ч. 1. А. К. Толстой. „Зоря", 1925, ч. X. С. Ніс. „Пролетарська Правда" 1925, ч. 32. Міські слова на селі. „Життя і революція", 1926, I. Я. П. Новицький. „Записки Істор.-Філолог. Від. ВУАН", 1925-1926, VII-VIII. До характеристики В. Гнатюка, як збирача й записувача. „Україна", К., 1927, ч. 10. Українська література й царська цензура. „Записки Істор.-Філолол. Від. ВУАН", 1928, ч. XVIII. Увага до життєпису М. Закревського. „Етнографічний Вістник", ч. 6.

Бованенко, Дмитро Євменович. Микола Зібер. „Ювілейний Збірник на пошану акад. I. Багалія", К., 1927. Микола Зібер.

„Наукові Записки Київського Інституту Народного Господарства", т. IX, Київ, 1928. Б. С. Подолинський. „Прапор Марксизму", ч. 2., Харьків, 1928. Економічна концепція Б. С. Подолинського. „Прапор Марксизму". Харьків, 1928. Монографія, присвячена діяльності Б. С. Подолинського, залишилася невиданою через заслання Д. Є. Бованенка.

Болтенко, Михайло Федорович. Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков. „Вестник Одесской комиссии краеведения", ч. 2-3, Одесса, 1925.

Борисенок, Степан Гнатович. Карний інститут вигнання в древнє-руському, литовському та українському праві. „Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права" в. I, 1925, К. Карний зміст „потока" Руської Правди". Там же, в. II, 1926. Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі. Там же, в. III, 1926. Національний характер Литовського Статуту „Полум'я", т. VI-VII, Мінськ. Хведар Єулашевський. Беларуські практик-юриста XVI в. Там же, т. X, 1928. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI в. „Праці Комісії для виучування звичаєвого права України", в. 4, К., 1927. Методологічні питання в науці історії Литовсько-Руського права. „Праці Комісії для виучування історії українського права", в. VI, 1929. Списки Литовського Статуту. Там же, в. VI. Російська великодержавність в концепції „Історії західньо-руського та українського права", 1932, ч. 3. Київська школа проф. М. Ф. Буданова.

Буда, Сергій Олексійович. З селянських настроїв по революції 1905 року. „Україна", 1925, ч. 4. Перед польським повстанням 1863 р. „Україна", 1925, ч. 5. Переклад: Карл Маркс. Громадянська війна у Франції. Харьків, 1925. „Светопреставление". 1857 р. „Україна", 1926, ч. 1. До історії революційно-народницького руху на Україні в останній половині 70-их років. Іван Трезвінський — один із „193". „Україна", 1926, ч. 4. Заслання М. В. Ковалевського. „За сто літ", К., 1926, т. 2.

Бужинський, Михайло Михайлович. Звільнення П. Куліша з-під цензури „III Отделения". „Україна", 1926, I. До гімназіяльних літ М. Драгоманова. „Україна", 1926, 2-3. Метрика Котляревського. „Україна", 1926, 5. З архівних документів. Відгуки французької революції на Полтавщині. „Наше Слово", Полтава, 1928, 7-8. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського.

„Україна", 1928, ч. 5. Гадяцький ключ. „Записки Полтавського ІНО". 1928, в. II. Нові матеріяли до біографії Василя Лукашевича. „За сто літ", т. III, 1928.

Василенко, Микола Прокопович. Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка. Полтава, 1893. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. („Киевская Старина", 1894, XI-XII.). Генеральное следствие о маетностях Киевского полка. „Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца", кн. VII. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Т. I-III, Чернигов, 1901-1908. Первые шаги по введению положения 19 февраля 1861 г. „Киевская Старина", 1901, кн. III, VI, XI. О. Бодянский и его заслуги по изучению Малороссии. „Киевская Старина", 1903. Теплов и его записка „О непорядках в Малороссии". „Записки Українського Наукового Товариства в Києві", 1911. Крестьянский вопрос в Юго-Западном крае при Николае I и введение инвентарей. „Великая реформа", Москва, 1911. Политические взгляды Драгоманова. „Украинская Жизнь", М., 1911. Очерки по истории Западной России и Украины. К., 1916. Академік Богдан Кістяковський. „Записки Соц.-Економ. Від. ВУАН", т. I. Академік Орест Левицький. Там же. Кремінецький ліцей. Там же. Як скасовано Литовський Статут. Там же, т. II, 1925. Павло Полуботок. „Україна", 1925, VI. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. „Записки НТШ." т. CXXXVIII-CXXXIX, 1925. Збірка матеріялів до історії Лівобережної України. „Український Археографічний Збірник", 1926-7. Територія України XVII ст. „Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія", 1927. Олександер Матвієвич Лазаревський. „Україна", 1927, IV. Правне становище Чернігівщини за польської доби. „Чернігів і Північні Лівобережжя", 1928. „Права, по которым судится малороссийский народ", як джерело державного права України XVIII ст. „Ювілейний Збірник на пошану академіка М. С. Грушевського", т. I, 1928. Конституція Пилипа Орлика. „Ученые Записки Института Истории". „Российская Асоциация Научно-исследов. институтов общественных наук" (РАНИОН). М. 1929. Матеріяли до історії українського права. 1929.[2])

---

[2]) Повна бібліографія подана в статті С. Наріжного: „М. П. Василенко і його наукова діяльність". Львів, 1936. (Відбитка з „Нашої Культури" 1936 р.).

Величківський, Микола Іванович. Річки Білоцерківщини та їх економічне значення в народному господарстві округи. 1927. Колгоспи Кам'янеччини. (Економічно-статистична довідка), 1928. Ефективність кредиту в колгоспах Наддніпрянської смуги Правобережної України, 1929. Важкий стан українського селянина. „Український Господарник", Нью-Йорк, 1954, 2. Участь кредиту в сільському господарстві України за часів совєтсько-московської окупації. „Визвольний Шлях", Лондон, 1954, I-VII. Сільсько-господарська політика в Україні в перші роки після звільнення її від московсько-совєтської окупації. „Український Господарник", 1954, ч. 3. Чорний ринок у Совєтів. „Визвольний Шлях", 1954, ч. IV. Прикрий господарський стан Совєтів". Там же, 1955, X. Сучасний економічний стан працюючих у СССР. Там же, 1956, II. Сільське господарство України і колоніяльна політика Росії. „Український Господарник", 1957. Наші втрати за 1958 рік. „Україн. Господарн.", 1958.

Возняк, Михайло Осипович. Різдвяні й великодні вірші й орації. „ЗНТШ", 1910. Писання М. Шашкевича. Л., 1911. До історії української науки і просвітньої організації в Галичині 1848 р. „ЗНТШ", т. CX, Львів, 1912. Просвітні змагання галицьких українців XIX в. 1912. Стара українська драма і нові досліди над нею. ЗНТШ, 1912, т. CXII. Матеріяли до історії української пісні і вірша. Л., 1913-1914. Початки української комедії. Л., 1919. Історія української літератури I-III. 1920-24. Кирило-Методіївське Братство. 1921. З листування Драгоманова з В. Навроцьким. „Літерат.-Науковий Вісник", 1923, т. XXII. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924. Невидана стаття Драгоманова про фолкльор. „Перв. Громад.", 1926, ч. 1-2. Політичні погляди Драгоманова. „Червоний Шлях", 1926, ч. 6. Зносини Драгоманова з галичанами. „Україна", 1926, ч. 6. Ювілей заведення ім. Оссолінських. „Діло", 1928, ч. 117. Франко в добу радикалізму. „Студії з історії України", I, 1926. З діяльности Івана Франка. „Перв. Громад.", 1928, ч. 1. Любовна пісня в рукописах XVII ст. „Перв. Громад." 1928, ч. 3. Козацтво під Хотином 1621 в сучасній поезії. „Записки НТШ, т. CXIII. До життя й діяльности М. Лисенка. „Життя і революція", 1928. З років заслання П. Єфименка на Архангельщину. „За сто літ", 1928, ч. 2. Іван Белей в зносинах з Кониським. „Діло", 1928, ч. 11-15. До історії місії М. Драгоманова. „Україна", 1929, I. Цікава пам'ятка україн-

ської пісенности XVII в. „Україна", 1929, березень - квітень. Виправа запорожців на Перекоп 1608 р. „Україна", 1929, вересень. Старе українське письменство. Хрестоматія. 1929, Львів. З письменницької спадщини В. Мови. „За сто літ", т. 3. Шевченко й галичани. „Україна", 1930, березень-квітень.

Гавриленко, Теодор Матвійович. Останні праці німецьких етнографів про Україну. „Перв. Громад.", 1928, ч. 3. Старші форми економічного побуту на Великому Лузі. „Перв. Гром.", 1929, ч. 3. Запорожець Данило Несват. „Україна", 1929, липень-серпень. Т. Гавриленко та Д. М. Ревуцький. Українські думи та пісні. „Перв. Громад.", 1929, ч. 3. Погляди М. М. Покровського на історію доклясового суспільства. „Україна", журнал циклу історичних наук. Редагує Колегія. Відповідальний редактор секретар Колегії П. Щуран, К., 1932.

Галант, Ілля Володимирович. Виселення жидів з Києва року 1835. „Збірник праць Істор.-археографічної Жидівської Комісії ВУАН", в. I, 1928.

Гермайзе, Осип Юрійович. Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів. „Україна", 1924, 1-2. Нові непорозуміння з Шевченком. „Україна", 1925, 1-2. 1905 рік. „Україна", 1925, 4. З історії сільського господарства Лівобережної України. „Записки Істор.-Фільолог. Від. ВУАН", 1925, кн. VII. Соціяльно-економічні передумови революції 1905 р. „Життя і революція", 1925, кн. 9, Харьків. Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин. К., 1925. Рух декабристів і українство. „Україна". 1925, ч. 6. З революційної минувшини в Києві. „Київ та його околиця", 1926. До історії Шевченкового села. „Записки Київськ. ІНО", 1925, ч. 1. Драгоманов в українській історіографії. „Життя і революція", 1925, ч. 4. Бакунін і українські справи. „Життя і революція", 1926, ч. 9. Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I, К., 1926. Матеріяли до історії Українського руху за світової війни. „Український Археографічний Збірник", т. I, К., 1926. М. Драгоманов і українська історіографія. „Україна", т. 1-2, 1926. Сільське господарство XV ст. Полк Прилуцький. „Записки Істор.-Фільолог. Від.", 1927. Рання творчість В. Винниченка на тлі громадського життя. К., 1928. Україна та Дін у XVII ст. „Записки Київськ. ІНО", 1928, т. III. В. Б. Антонович в українській історіографії. „Україна", 1928, 5. Українська історія. Бібліограф. огляд за 1927 рік. „Україна", 1928, 3. Руїна й Дорошенко. Вступ-

на стаття до „Чернігівк-и" М. Костомарова, 1928. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der USSR. „Slavische Rundschau", Nr. 5, Prag., 1929. Українська історична наука за останнє десятиріччя. „Студії з історії України", т. II, К., 1929. Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України. „Україна", 1929, 1. „Коденська книга судових актів". „Український Архів", 1931, т. II. Книга була відредагована О. Ю. Гермайзе, до неї було додано передмову редактора, але її не встигло видавництво випустити в світ до процесу СВУ. Вона вийшла після засудження О. Ю. Гермайзе без його вступної статті та без імени редактора.

Глушко, Сильвестр Сильвестрович. Драгоманов і недільні школи. „Україна", 1924, 1-2. Листування П. Куліша з Л. Жемчужниковим. „Україна", 1926, ч. 2-3. Спогади І. В. Остапова про М. Драгоманова. „Україна", 1926, ч. 4.

Гніп, Михайло. Політичний рух 1860-их років на Україні. Полтавська громада. Харьків, 1930. Полтавська Громада. „Праці Комісії соціяльно-економічної історії України", т. II, 1931 (знищено).

Горбань, Микола Васильович. Кілька уваг до питання про автора „Истории Русов". „Червоний Шлях", Харьків, 1923, VI-VII. Нариси з української історіографії. Новий список літопису „Краткое описание Малороссии", Харьков, 1923. „Записки о Малой России" О. Шафонського. „Збірник Історичної Секції ВУАН", К. 1926. Гайдамаччина 1850-их років. „Збірник Харьк. Наук.-Досл. Катедри Історії Української Культури", т. II-III, Харьків, 1926. Лист Петра Мировича до батька-мазепинця. „Україна", 5, 1927. Аргати й ренджипери 1753 р. „Східній Світ", Харьк., 1928, ч. 3-4. Епізод з Коліївщини. „Ювілейний Збірник на пошану М. С. Грушевського", 1928, 1. Два листи лейденського студента-українця 1763 р. „Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського", К., 1928, 1. Глухівські сутички 1750 року. „Україна" 3, 1928. Козак і воєвода. Повість, Х., 1929. Слово и дело государеве. „Збірник документальних оповідаиь", Харьків, 1930. Монографія, присвячена Першій Малоросійській Колеґії, залишилася незакінченою через заслання автора. В Казахстані — праці з історії Казахстану.

Греков, Василь Олексійович. Бунт сіроми иа Запоріжжі в 1768 р. „Записки Істор.-Філолог. Від. ВУАН", ч. IX, 1925. Запо-

різький Кіш та коліївщина. „Україна" 4, 1928. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768. „Україна", 1929, кн. 1-2.

Гришко, Василь Тодосович. Давність в манастирському землеволодінні Гетьманщини. До інституту виборних і підпомічних козаків на Україні. „Науковий Збірник Українського Вільного Університету", Мюнхен, т. V, 1948. До суспільної структури Хмельниччини. „В 300-ліття Хмельниччини". Збірник за редакцією Б. Крупницького. Мюнхен, 1948. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953. Панславізм у Совєтській історіографії і політиці. Мюнхен, 1956. Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси. „Науковий Збірник Україн. Вільн. Універс.", т. VI, 1956.

Грищенко, М. Академік Д. І. Багалій. „Україна", журнал циклу історичних наук. Редаґує Колеґія. Відповідальний редактор секретар Колеґії П. Шуран. 1932, К., ч. 1-2.

Гроховецький, Дмитро Денисович. Матеріяли до арешту Кирило-Методіївців. „Україна", 1928, 1. Одруження Семена Гаркуші. „Україна", 1929, березень-квітень.

Грушевська, Катерина Михайлівна. З примітивної культури: розвідки і доповіді. К., 1924. Думи про пригоди на морі Поповича. „Перв. Громадян.", К., ч. 1-2, 1926. Спроба соціологічного об'яснення народньої казки. „Перв. Гром.", ч. 1-3, 1926. До соціологічної старовини. „Перв. Громад.", ч. 3, 1926. З примітивного господарства. Там же, в. 1-3, 1927. До нових матеріялів про первісний монотеїзм. Там же, ч. 1, 1928. Українські Думи, — зо вступною статтею К. Грушевської. Т. І., К., 1928. Про дослідження статтевих громад в первісному громадянстві. „Перв. Гром.", 1928, ч. 2-3. Матеріяли до вивчення співацтва. Там же, ч. 2-3, 1928. Два центри етнологічної науки. Там же, ч. 2-3, 1928. До питань систематики і термінології в народознавстві. „Первісне Громад.", ч. 2-3, 1928. На бічних стежках кобзарського епоса. Там же, ч. 2, 1929. Навколо дикунової душі. Там же, ч. 3, 1930. Про дослідження статтевих громад в первісному громадянстві. Там же, 1929, ч. 1. Матеріяли до вивчення професіонального співацтва. „Перв. Гром.", 1929, ч. 3. Східньо-слов'янські народності та їх дослідження. „Перв. Гром.", 1929 (1930) ч. 3. II том „Дум" — знищено в 1931 році.

Грушевська, Ольга Олександрівна. Київська форпостна лінія.

„Істор.-Географ. Збірн.", т. I, 1927. З історії кріпацтва в XVIII ст. на Гетьманщині. „Істор.-Географ. Збірн.", ч. II, 1928.

Грушевський, Михайло Сергійович. Южно-русские господарские замки в половине XVI века. „Киев. Универс. Изв.", 1890, ч. 2. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. „Киев. Унив. Изв.", 1891. Громадський рух на Україні-Русі" в XIII в. „ЗТНШ", т. I, 1892. Барское староство. К., 1894. Економічний стан селян на Подністров'ї галицькім в половині XVI в. на основі описей королівщини. „Жерела до історії України-Русі, т. I-III, 1895-1900. Розвідки й матеріяли до історії України-Руси. „ЗТНШ", 1896-1902. Історія України-Руси. Львів-К., 1898-1941. Економічне становище селян в Сяницькому старостві в середині XV ст. „Жерела до історії України-Руси", т. III, Львів, 1900. Економічне становище львівських селян в середині XVI ст. „Жерела...", т. VII, Львів, 1903. Звичайна схема „Русской истории" і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства". „Сборник статей по славяноведению Академии Наук", СПБ., 1904. Очерки истории украинского народа. СПБ., 1904. З біжучої хвилі. 1906, Львів. Пам'яті Н. Молчанівського. „ЗНТШ", т. LXXXVII, Львів, 1906. Про старі часи на Україні. СПБ., 1907. Освобождение России и украинский вопрос. Львів, 1907. В. Антонович. Основні ідеї його творчости і діяльности. „ЗНТ", т. III, К., 1909. Нова політика. Львів, 1911. Ілюстрована історія України. Київ, 1911. Иллюстрированная история украинского народа. СПБ., 1912. Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII ст. К.-Львів, 1912. II вид. 1920. Пам'яті Я. Шульгина. „ЗНТШ", 1912, 1. Развитие украинских изучений в конце XVIII и начале XIX в. „Украинский народ в его прошлом и настоящем", т. I, СПБ., 1914. Як жив український народ. Коротка історія України. Вид. II, Царгород, 1915. Нові гіпотези з історії староруського права. „Україн. Науковий Збірник", т. I., К., 1915. Новіша література по історії В. Князівства Литовського. „Український Науковий Збірник", 1916. Украинский вопрос. Статьи. М., 1917. Национальный вопрос и автономия. 1917. На порозі нової України. Гадки й мрії. К., 1918. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1919. II вид. 1925, Відень. Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII ст., 1919. Драгоманов в політичному і національному розвитку українства. (Пам'яті 25-літн. роковин смерти Драгоманова. „Борітеся — поборете"! Відень,

1920, ч. 5.). Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання. „Борітеся-поборете!", Відень, 1920, 1. З починів соціялістичного руху на Україні. Драгоманов і Женевський гурток. Відень, 1922. Історія української літератури, т. І, Львів, 1923. П'ятдесят літ „Історичних пісень Малороссийского народа" Антоновича і Драгоманова". „Україна", кн. 1-2, К., 1924. Орест Левицький. „Україна", 1924, 1-2. Всеукраїнська Академія Наук. „Україна", 1925, ч. 1-2. Науково-дослідча катедра історії України в Києві. „Україна", 1925, 5. В Шевченкові роковини. „Україна", 1925, ч. 1-2. Бережения й дослідження побутового і фолкльорного матеріялу як відповідальне державне завдання. „Україна", 1925, ч. 5. Відродження французької соціологічної школи. „Перв. Гром.", 1926, ч. 1. Перспективи й вимоги української науки. „Україна", І, 1926. Історична Секція Академії Наук. „Україна", Київ, 1926, ч. 1. Місія М. Драгоманова. „Україна", 1926, ч. 2—3. М. Ф. Біляшевський. Некролог. „Україна", 1926, ч. 2-3. Ганебної пам'яти акт 1876 року. „Україна" 1926, ч. 4. Науково-дослідча катедра історії України в Києві. „Україна", 1926, ч. 6. Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками. „Перв. Гром.", 1926, ч. 1. Порайонове історичне дослідження України і обслідування Київського вузла. „Київ та його околиця", К., 1926. Століття українського народництва. „Перв. Гром.", 1927, ч. 1. Науково-дослідчий і видавничий рух на Радянській Україні в 1927 році. „Україна", 1928, ч. 3. З соціяльно-національних концепцій В. Б. Антоновича. „Україна", 1928, ч. 5. Техніка і уміліcть в находках Мізина на Чернігівщині. „Чернігів і Північне Лівобережжя", 1928. Чернігів і Сіверщина в українській історії. „Чернігів і Північне Лівобережжя", 1928. Велике діло. „Україна", 1929, 1. Доповідна записка об утворенні Інституту Української Історії в складі Всесоюзної Академії Наук. „Україна", 1929, кн. 5-6. К истории Переяславской Рады 1654 г. „Известия Академии Наук СССР", 1929. Початкові сторінки слов'янського письменства. „Україна", 1930, 1. Organisation des etudes historiques en Ukraine. "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", Nr. 10, T. V., Paris, 1930. Три академії. „Київський Науковий Збірник", 1, К., 1931. М. П. Драгоманов. Encyclopedia of the Social Sciences, v. V. New York, 1931. Самовидец Руины и его позднейшие отражения. „Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР", 1, 1932. Об укра-

инской історіографії XVIII в. Несколько соображений. „Известия Академии Наук СССР". 1934, ч. 3.[3])

Грушевський, Олександер Сергійович. Пинское Полесье. К., 1901. Очерки истории Туровского княжества. К., 1902. М. А. Максимович. „Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук". 1906. СПБ., 1. К характеристике взглядов „Истории Русов". „Изв. Отд. Русск. языка и словесн. Имп. Акад. Наук", т. XIII, СПБ., 1908, ч. 1. Н. А. Маркевич. „Журнал Мин. Народн. Просвещ.", СПБ., 1911, ч. 1. Наукове Товариство ім. Шевченка и его издания. „Изв. Отд. русск. языка и словесн. Имп. Акад. Наук, СПБ., 1911, т. III. К судьбе „Истории Русов". „Чтения Об-ва Нестора-Летописца", XIX, К. З життя Київського українського гуртка 1870-1874 pp. „Основа", Одеса, 1916, кн. 1. Города Великого Князівства Литовського в XIV-XVI вв.; старина и борьба за старину. К. 1918. Господарство Київської митрополії та манастирів в XVI ст. „Україна", 1924, ч. 1-2. Зміна шкільної системи на Лівобережжі в XVIII ст. „Україна", 1924, кн. 1-2. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція при ВУАН; pp. 1914-1923. „Україна", 1924, ч. 3. Топниці, воскобійні та воскові комори в XVI ст. „Записки Іст.-Філолог. Від.", 1925, V. Драгоманов і галицька молодь в 1870 pp. „Україна", 1926, ч. 6. Луцьке міщанство XVI ст. „Істор.-Географічний Збірник", 1927, т. І. Любецькі справи другої половини XVI ст. „Чернігів", 1928. Питання оборони замків Великого Князівства Литовського. „Іст.-Географічний Збірник", 1928, т. II. Гетьманські універсали м. Києву. Там же, т. II. Історичні статті Костомарова в „Основі". „Україна", 1928, ч. 1. До статті Костомарова про федеративний лад старої Руси. „Україна", 1928, ч. 3. Універсали та грамоти Лівобережним ратушам у XVII ст. „Ювілейний Збірник, присвячений акад. М. С. Грушевському" т. І, К., 1928. Гетьманські земельні універсали 1660-1670 pp. „Істор.-Географічний Збірник", II, 1928. Із старих дослідів про Київ та Київщину. „Київський Збірник", т. І, 1931.

Данилов, Володимир Валер'янович. Куліш і Максимович. „Україна", 1926, ч. 5. Українська переробка М. Садовським дра-

---

[3]) Загальне число опублікованих праць М. С. Грушевського перевищує 1800. Бібліографія їх подана в „Науковому Збірнику, присвяченому проф. М. С. Грушевському учениками й прихильниками". Л. 1906, та в „Ювілейному Збірнику ВУАН на пошану академіка М. С. Грушевського", К., 1929, т. III.

ми Писемського „Горькая судьбина". „Науковий Збірник Ленінградського Товариства дослідників української науки, письменства, мови", 1928, ч. 1. М. Максимович на Київській катедрі. „Україна", 1929, травень-червень. Другий збірник українських пісень М. Максимовича 1834 р. „Україна", 1929, вересень.

Денисенко, Василь Семенович. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. „Перв. Громад.", 1928, ч. 2-3.

Добров, Олександер Соломонович. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. „Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права", в. II, 1925. Правоутворення без законодавця. „Праці Комісії Звичаєвого Права", 1928.

Дубровський, Василь Васильович. Історико-державні заповідники та пам'ятки України. Х., 1921. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах. „Східній Світ", 1922, ч. 2. Аграрное движение 1905-1909 гг. „Труды И. К. П. М., 1923. Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губ., т. I, Харьків, 1928. Нариси з історії Чернігівської Троїцької друкарні. 1928. Селянські втечі на Лівобережній Україні. „Чернігів і Північне Лівобережжя". К., 1928. Про Гілянський похід 1725 р. „Ювілейний Збірник ВУАН на пошану М. С. Грушевського", К., 1928, т. I. Сторінка з історії Архіву Генерального Військового Суду. „Записки Істор.-Філолог. Від.", ВУАН, 1928, т. XVII. Історично-державні заповідники та пам'ятки України. Х., 1929. Музеї на Україні. Х., 1929. Розкопування Ольвії 1926 р. „Україна", 1930, 3. Перша фабрика на Україні. Харьків, 1930. До питання про міжнародню торгівлю України в першій половині XVIII ст. „Записки Істор.-Філолог. Від.", т. XXVII, К., 1931. Монографія про Данила Апостола — не закінчена через заслання В. В. Дубровського. Україна й Крим в історичних взаєминах. Женева, 1946. Музеї і пам'ятки культури й природи. „Е. У.", т. I, 1949. Машина масового вбивства. Мюнхен, 1954. М. Скрипник, як я його бачив. „Український Збірник", Мюнхен, 1957, кн. 10. Найновіша концепція історії України. „Український Збірник", 1956, 6.

Єзерський, Євген Михайлович. Вплив звичаєвого права. „Праці Комісії Звичаєвого Права", в. II.

Ернст, Федір Левович. Київські архітекти XVIII ст. К., 1918. Українське мистецтво XVII-XVIII вв. К., 1919. Стара бурса у Києві. „Збірник секції Мистецтва Україн. Науков. Т-ва", т. I, К.,

1921. Деревляна Златоустівська церква на Старому Києві. Там же. Надгробок Рум'янцева-Задунайського в Київській Лаврі. Там же. Г. І. Нарбут. Там же. В. Л. Модзалевський. Там же. Справа охорони пам'яток старовини. Там же. Збірання відомостей про діячів українського мистецтва. Там же. Письмо из Киева. „Среди коллекционеров". М., 1922, ч. 12. Авторы надгробия Рум'янцева-Задунайского в Киевской Лавре. Там же, 1923, ч. 12. Біжуча художня література про Г. І. Нарбута. „Бібліолог. Вісті", К., 1923, ч. 4. Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута. „Червоний Шлях", Харьків, 1923, ч. 1. Посмертна виставка творів Мурашка. Там же, ч. 2. Студіювання пам'яток мистецтва міста Чернігова. Там же, ч. 6-7. Експедиції для студіювання української старовини. Там же, ч. 8. Контракти й контрактовий будинок в Києві. К., 1924. Кріпацькі капели на Україні. „Музика", 1924, ч. 1-3. Ще до кріпацьких капел на Україні. „Музика", 1924, ч. 4-6. Г. Г. Павлуцький. (Некролог). „Среди коллекционеров". М., 1924, ч. 5-6. Г. І. Нарбут в українському мистецтві. „Життя й революція", Харьк., 1925, ч. 5. Українські портрети XVII-XVIII ст. (Щербаківський Д. і Ернст Ф.). „Каталог виставки в Києві", 1925, ч. 10-11. Виставка українських портретів XVII-XVIII. „Життя й революція", 1925, ч. 10-11. Виставка монументальних портретів художника Толмачева. „Життя й революція", 1925, ч. 10. Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута. „Життя й революція", 1925, ч. 10. Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута. „Бібліолог. Вісті", 1925. Київська архітектура XVII ст. „Київ та його околиця", К., 1926. До історії Київської фортеці. Там же. Мазепин будинок у Чернігові. „Чернігів та Північне Лівобережжя", К., 1928. Довідник і каталог Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка, К. 1929. Українське малярство XVII-XVIII вв., К., 1929. Київ, провідник. К., 1930.

Жорников, Микола. Промисловість Київщини в 1923-1924 рр. „Праці семінара під керівництвом К. Г. Воблого для виучування народного господарства України", в. 1.

Жуковська, Марія Аркадіївна. Зі студій над кобзарськими гумористичними піснями. „Перв. Гром.", 1929, в. 2.

Заглада, Ніна Борисівна. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії Старосілля. Матеріяли до етнології, т. І. Видання Музею антропології та етнології ім. Вовка. ВУАН, 1929.

Загоровський, Євген Олександрович. Славянская колониза-

ция Новороссийского края. „Вестник Киевского Отделения Военно-Исторического Общества". К., 1910. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі. „Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія", 1927. Организация управления Новороссии при Потемкине в 1774-1791 годах. „Записки Одесского Общества истории и древностей", т. XXXI, 1933.

Заклинський, Ростислав Романович. З історії Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка. „Життя й революція", 1928, ч. III.

Зуммер, Всеволод Михайлович. Мистецтво Турків-Азері. „Східній Світ", 1928, ч. 6. Рисунки Гоголя в Музеї Слобідської України. Харьків, 1928.

Іваницький-Василенко, Сергій Михайлович. Закони про опіку над недолітками в джерелах Маґдебурзького права. „Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права", в. І., 1925. Державське землеволодіння польської шляхти на Гетьманщині. Там же. Повернута в минуле аґрарна політика ліберальної буржуазії. „Україна", 1932, ч. 1-2.

Іванцов, Іван. Промисловість Київської Руси. Рукопис загинув під час арешту автора.

Ігнатовський, Всеволод Михайлович.

Камишан, Олександер Миколаєвич. L'arme revolutionaire. „Прапор Марксизму", 1928, ч. 3. Жорес як історик якобінської диктатури. „Україна", 1932, ч. 1-2.

Камінський, Василь Михайлович. Селянська реформа на Поділлі. „Україна", 1926, ч. 6. До історії реформи 1861 року на Поділлі. „Студії з історії України", т. II, 1929.

Камінський, Вячеслав Арсенович. З'їзд директорів та діячів українських шкіл у грудні 1918 р. — січні 1919. „Вільна українська школа", 1919, кн. 1. Спроба кодифікації звичаєвого права. „Праці Комісії Звичаєвого Права", 1925, І. Етнографія та її питання в працях академіка Сумцова. „Записки Істор.-Філолог. Від.", 1925-1926, т. VII-VIII. Розподіл двору та його майна у Дубенськім повіті на Волині. „Праці Ком. Звич. Права", 1928, в. 2. Звичаєво-спадкові норми селянства Вінницького повіту на Поділлі. „Праці Ком. Звич. Права", ч. 2. Парубоцькі громади на Поділлі. „Нариси звичаєвого права", 1928. Сліди родового побуту в сьогочасних весільних звичаях на Україні. „Перв. Громад.", 1928, ч. 2.

Карачківський, Михайло Федорович. До історії Кам'янецьких цехів. „Записки Істор.-Філолог. Від.", т. XII, 1928.

Квітка, Климент Васильович. Українські народні мелодії. К., 1922. Музична етнографія на Заході. „Етнограф. Вісн.", 1925, ч. 1. Філарет Колесса. „Музика", 1925, ч. 11-12. Українська пісня про дівчину, що помандрувала з зводителем. „Етнограф. Вісн.", 1925, ч. 1. Професіональні українські співці та музиканти. К., 1925. Музыкальная этнография на Украине в послереволюционные годы. „Этнография", М., 1926, ч. 1-2. Первісні тоноряди. „Перв. Громад.", 1926, ч. 3. Пісня про дівчину-втікачку. 1926. Українські пісні про дітозгубницю. 1928. Максимович і Аляб'єв в історії збирання української музики. „Перв. Гром.", 1928, ч. 1. До вивчення побуту лірників. „Перв. Гром.", 1928, ч. 2-3. З записок до ритмики українских народних пісень. „Перв. Гром.", 1929, ч. 1.

Кезьма, Тауфик Гаврилович. Оповідання арабського історика Обу-Шадія Рудровського. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія", 1927.

Кисіль, Олександер Олександрович. Український театр. К., 1925. „Черв. Шлях", 1925, 4. Карпо Соленик. „Вісник театрального музею". К., 1929.

Клименко, Пилип Васильович. Западно-русские цехи в XVI-XVIII вв., К., 1911. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII — начало XVIII в.). К., 1914. Український портрет в. отамана Чепіги чи козака-Запорожця. „Зап. Істор.-Філолог. Від.", 1926, кн. VIII. Місто й територія на Україні за Гетьманщини. „Зап. Істор.-Філолог. Від., т. VII-VIII, 1926. До історії м. Ніжена. Там же, т. XV, К., 1927. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. „Ювіл. збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія". К., 1927. Золота фібула із Дебальцева. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", К., 1928. Роздільний акт на маєтки Хоткевича 1587 р. „Зап. Істор.-Філолог. Від.", 1928, т. XVI. Матеріяли до історії м. Літок на Чернігівщині. Там же, 1928, т. XV. Рештки власницьких архівів в м. Козельці. „Зап. Іст.-Філолог. Від.", 1928, т. XIX. Цехи на Україні. К., 1929. До українських портретів. „Зап. Іст.-Філолог. Від.", 1929, т. XIX.

Козаченко, Антон Іванович. Книжкова продукція УРСР (1923-26). „Бібліол. Вісті", в. II, 1927. Декабрист князь Волкон-

ський як поміщик. „Зап. Істор.-Філолог. Від.", 1928, т. XVII. До історії ліберального руху 40-их рр. „За сто літ", 1928, ч. 2. 10 років книжкової продукції Радянської України. ДВУ, Х., 1929. Наука історії України та Росії за 1917-1927 р. в УРСР. „Матеріяли до української історичної бібліографії", т. I, Харків. Бібліографія історичної літератури за 1928 рік. Там же, 1930. Минуле книги на Україні. ДВУ, Х., 1930. Економічне становище Лівобережної України за першу половину XIX ст.

Козловська, Валерія Євгеніївна. Славянские городища как исторический источник. „Минерва", К., 1914. Розкопки в 1916 р. біля с. Сушківки. „Зап. Україн. Наук. Т-ва", К., 1918, т. XVII. Старинні культи. Священний дуб слов'ян. „Перв. Гром.", 1928, ч. 1. Розкопки у с. Верем'я. „Звідомлення", К., 1925. Розкопки на території стародавнього Боришпілля. Там же. Кераміка культури „А". „Трип. культ." 1926. I. — Точки Тр. культ. Там же. Розкопки б. с. Сушківка. „Коротке Звідомлення" за 1926. Розшуки та розкопки на правім березі Дніпра. Там же. Пам'яті дорогого товариша Д. Щербаківського. „Етногр. Вісн.", 1928, кн. 6. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині. „Черніг. та Північ. Лівобер.", 1928. Срібний скарб часів Великого переселення народів з с. Фатівиж, на Чернігівщині. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I. Новое в археологии Украины. „Вестник Знания", 1931, ч. 17-18.

Козуб, Сергій. М. М. Коцюбинський у революційно-народницькому оточенні. „Україна", 1929, грудень.

Колесса, Філарет Михайлович. Мелодії українських дум, т. II, Львів, 1910. Українські народні думи, Львів, 1920. Речитативні форми в українській народній поезії. „Перв. Гром.", 1927, ч. 1-3. Українські народні пісні в найновішій формі. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. I, 1928. Народні пісні в Галицькій Лемківщині, „Етногр. Збірник" XXXIX—XLI, Львів, 1929. Народна музика на Поліссі. „Україн. музика", Львів, 1939, 1.

Коперження́нський, Кость Олександрович. Магічно-акробатичні вистави в Україні. „Україна", 1924, I. Театральне та музичне життя наприкінці XVIII та на початку XIX ст. „Зап. Істор.-Філолог. Від. ВУАН", 1925-26, кн. VII-VIII. Обряд збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу пору розвитку. „Перв. Гром.", 1926, ч. 1-2. Провід і шляхи дослідження обрядовости ио-

вітніми вченими. „Перв. Гром.", 1927, ч. 1-3. До системи понят-тів часу у слов'ян. „Перв. Гром.", 1928, т. 2-3. Господарчі сезони. „Перв. Гром.", 1928, т. І. Огляд видань Одеського Наукового Товариства. „Записки Україн. Бібліогр. Т-ва в Одесі", 1928, ч. 1. Українські літературознавці й критики. „Україна", 1928, ч. 3. Театр на Чернігівщині. „Черніг. та Півн. Лівобер.", 1928. Пережитки магії. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. II. Яфетизм. Теорія й загальні принципи яфетодології. „Перв. Гром.", 1929, ч. 1. Календар народних обрядів. „Перв. Гром.", 1929, ч. 3. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-их рр. „Україна", 1929, вересень. Листи М. Драгоманова до О. Скреницького 1886-1889. „Україна", 1930, травень-червень. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова в 60-их рр. і першій половині 70-их рр. „Україна", 1930, травень-червень.

Кордиш, Неоніла Леонтіївна. Звіт про розкопки житла ч. 9. „Трипільська культура", К., 1940, 1. Зразки плетінь з Усатовського селища. „Науково-Літературознавчий Збірник", УВАН, 2, 1946, Нью Йорк. Рибальство Трипільської доби. Авґсбурґ, 1949. Notes on Weaving in the Trypillyan culture of the Ukraine. "The Annals of the Ukrain. Acad." U. S. v. I, No 2, 1951.

Корнилович, Михайло Іванович. Заповіт царя Олександра II і окраїнна політика. „Україна", 1924, кн. 1-2. Огляд народних родових прізвищ на Холмщині і Підляшші. Бібіковські інвентарі. „Український Археографічний Збірник", т. І, 1926. Печатки 16 Київських цехів XIX ст. і характер символіки на них. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", 1.

Костащук, Василь Мокієвич. Громадське і культурне життя Буковини з 1848 р. до 1914 р. „Україна", 1928, ч. 1.

Коцюбинська, Ніна. Дещо про кам'янецького сребника. „Україна", 1930, травень-червень.

Кравцов, Дмитро. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX ст. „Записки Іст.-Філолог. Від. УАН", 1925, ч. VI.

Кривченко, Георгій Олекс. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. К., 1919. Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны. К., 1923.

Кримський, Агатангел Юхимович. Історія Персії та її письменства. К., 1923. Історія Туреччини, тт. II, III., 1924. Російсько-український словник, т. І, під головн. ред. Кримського. К., 1924-1925. Хафіз та його пісні в його рідній Персії XIV ст. та в Европі.

1925. До історії нашого письменства. „Зап. Іст.-Філолог. Від. УАН.", 1925-26, ч. VII-VIII. Европейські джерела XVI ст. для історії Туреччини. Там же. Насреддин і його жарти. Там же. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби до життєпису Степана Руданського. К., 1926. Російсько-український словник, т. II, ч. 1. К., 1926. (Ред.). Розвідки філологічного та фолкльористичного змісту, т. I., 1927. Російсько-український словник, т. II, ч. II. 1927. Російсько-український словник, т. III. 1928. Звиногородщина з етнографічного та діялектологічного погляду. К., 1928. Що зроблено по Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття (1917-1927). „Зап. Істор.-Філолол. Від. УАН.", 1928, ч. XV-XVI. А. Кримський та Ол. Боголюбський. Вища освіта у арабів. К., 1928. Студії з історії Криму, історія, взаємовідносини з Україною. К., 1930. Тюрки, їх мова та література. К., 1930. Історія хозарів з найдавніших часів до X. в. Рукопис. (Залишилася незакінченою за депортацією автора).

Крістер, Арнольд Едмундович. Професор Євген Трубецький. „Записки Соц.-Економ. Від. ВУАН", т. I, 1923. Приватне право та студіювання його в новітній західньо-европейській літературі. „Зап. Соц-Економ. Від. ВУАН", 1926, т. II-III. Академік О. М. Гуляєв. Там же. Академік В. М. Гордон. Там же, 1926, т. IV. Духівниці XVI-XVII вв. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. Д. Багалія", 1927. Приналежності та складові частини речей історії російського та українського права. „Зап. Соц.-Економ. Від.", т. V-VI, 1927.

Кузьмин, Євген Михайлович. Межигорский фаянс. „Искусство". 6-7, К., 1911. Київські надгробки. „Київський Збірник історії", т. I. Майстерність гончарів на Україні. „Життя й революція", 1928, Юхим Михайлов. „Життя й революція", ч. XI, 1928.

Курінний, Петро Петрович. Розкопки біля с. Томашівки. „Звідомлення та археологічні досліди", К., 1925-26. Дослідження Білогрудовського могильника. Там же, 1925-1926. Раєцька могила. „Короткі Звідомлення ВУАК" за 1926 рік. Академік М. Т. Біляшевський як археолог. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН.", 1926, ч. IX. Монументальні пам'ятки трипільської культури. „Трип. культура", I, 1926. Реймська Євангелія — найдавніша пам'ятка письма Київської Руси. „Науково-Літературний Збірник УВАН", ч. 1, 1926, Авґсбурґ. Нарис з історії української археології. „Університетські виклади", Авґсбурґ, 1947. Історичні традиції укра-

їнської сім'ї. „Аванґард", ч. 3, Мюнхен, 1951. Д. М. Щербаківський. „Шлях Перемоги", Мюнхен, 1954, ч. 11, 12. Академік М. Т. Біляшевський. „Шлях Перемоги", 1954, ч. 13, 14, 15. В. Г. Ляскоронський. Там же, ч. 21, 22, 24. К. М. Мельник-Антонович. Там же, ч. 25. Н. Д. Полонська-Василенко. „Український Селянин", Мюнхен, 1954, ч. 3. Большевицька аґресія проти України. „Український Збірник", Мюнхен, 1954.

Курц. Повествование Кильбургера. К., 1912. Звістки чужостранців як історичне джерело. „Зап. Іст.-Філолог. Від. УАН.", т. XIX, 1928.

Кушнірук, Кіндрат. Працював в галузі історії промисловости України XVI-XVII ст.

Лазаревська, Катерина Олександрівна. Листи О. Бодянського до О. Лазаревського. „Україна", 1926, ч. 1. Матеріяли для історії цехів на Лівобережній Україні XVII-XIX ст. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН.", т. V. Генеральне слідство Стародубовського полку. Шевченко й брати Лазаревські. „Україна", 1928, 4. Київська реєстрова хорогва та наполеоновські війни в Европі. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. I, 1928. Заможний двір на Стародубівщині у першій половині XVIII ст. „Україна", 1929, вересень. Куліш і Марко Вовчок. „Україна", 1929, липень-серпень. Матеріяли до біографії С. Д. Носа. „Україна", 1929, вересень.

Левченко, Микола Захарович. Оповідання селян за часи громадянської війни на Вкраїні. „Етнограф. Вісн.", 1926, ч. 2. Ще про перський театр. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН.", 1926, VIII. Звістки про Східню Европу I половини XVI ст. „Зап. Іст.-Філолог. Від. УАН", 1926, ч. VIII. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби до життєпису Степана Руданського. К., 1926. Багатир Ілля Муромець в старій українській казці. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія", К., 1927. З поля фолкльористики та етнографії, в. I, 1927, в. II, 1928. Казки й оповідання з Поділля, в. I-II, 1928. З листування В. Б. Антоновича. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", т. XVI, 1928.

Лозієв, Павло Ничипорович. Знадоби до М. О. Максимовича. „Літературний Збірник ВУАН, Комісії новітнього письменства", 1928.

Лозовик, Григор Наумович. М. М. Покровський на полі сходознавства. „Україна", 1932, ч. 3.

Любинський, Микола. М. М. Коцюбинський у лікарні. „Життя й революція", 1928, 5.

Магура, Сильвестр Сильвестрович. Питання побуту на підставі залишок трипільської культури. „Трипільська культура", І, 1936.

Макаренко, Микола Омельянович. Мистецтво книжки. „Книга", Харків, 1924. Провідник Музею Мистецтва. К., 1924. Найдавніша стінопись княжої України - храм Спаса в Чернігові. „Україна", 1924, ч. 1. Запорозькі клейноди в Ермітажі (з таблицями). „Україна", 1924, кн. 3. Халеп'є. „Звідомлення за археологічне дослідження 1925 р.", К., 1926. Дослідження на Остерщині. Там же. Орнаментація української книги XVI-XVII вв. К., 1926. Етюди з обсягу трипільської культури. „Трип. культ.", І, 1926. Старогородська „божниця" та її малювання. „Чернігів...", 1928. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. „Чернігів...", 1928. Ніженська фібула. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", 1928, І. Чернігівський Спас. „Зап. Іст.-Філол. Від.", К., 1929, XX. Скульптура й різьбарство Київської Руси передмонгольських часів. „Київський Збірник історії, археології, побуту та мистецтва", К., 1930. Малоазійські мистці в Києві, Там же. Маріюпільський могильник. К., 1933.

Малиновський, Оникій Олексійович. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. К., 1894. Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярскою Думою древней России. Томск, 1903, т. І; 1914, т. II. Огляд архівних матеріялів з історії західнього-руського та українського права, що переховуються в древлехранилищі Московського Центрального Архіву. „Праці Комісії іст. україн. права", в. II, 1926. Кара й засоби соціяльного захисту. „Зап. Соц.-Екон. Від.", т. IV, 1927. Радянські поправно-трудові установи і буржуазні в'язниці. К., 1928. Про студії над злочинністю та злочинцями. „Зап. Соц.-Екон. Від." V-VI, 1928. Стародавній державний лад у східніх слов'ян і його пізніші зміни. К., 1928.

Манзюк, Іван Данилович. Гоголівська сотня. „Україна", 1926, ч. 6. Заборонені сторінки „Статистического описания Киевской губернии". І. І. Фундуклея. „За сто літ.", 1928, ч. II.

Мірза-Авак'янц, Наталя Юстовна. З побуту української старшини кінця XVII в. „Зап. Україн. Науков. Т-ва Дослідження й Охорони Пам'яток Старовини та Мистецтва на Полтавщині".

Полтава, 1919. Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині. „Червоний Шлях", Харків, 1924, VII-X. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 рр. Харк., 1925. Нариси з історії суду на Лівобережжі другої половини XVII ст. „Наук. Збірн. Харк. Науково-досл. Катедри", т. II-III, Харк., 1926. Історія України в зв'язку з історією Західньої Европи. Київ, 1928.

Міщенко, Федір Іванович. З історії східньо-візантійської культури. „Зап. Іст.-Філол. Від.", тт. VII, VIII, X.

Міяковський, Володимир Варламович. Куліш і Квітка-Основ'яненко. „Наше Минуле", ч. 2, К., 1918. Помийниця, Українська гумористична часопись 1863 р. „Наше Минуле", 1-2, К., 1919. До історії української журналістики. Там же, ч. 3. Революційні відозви до українського народу в 1850-их—70-их рр. К., 1920. До історії журналістики на Україні. „Бібліол. Вісті", I, 1923. З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського Братства. „Україна", 1924, ч. I-II. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. „Україна", 1924, ч. I-II. Звільнення Драгоманова з Київського університету. „Україна", 1926, ч. 2-3. Вірш з приводу замаху на Олександра II. „Україна", 1926, ч 5. Декабрист Пестель. „Декабристи на Україні" за ред. С. Єфремова. К., 1926. Один з доносителів на Пестеля, купець Козлинський. Там же. Революційні відозви про декабристів. Там же. Б. С. Познанський. „Україна", 1926, ч. 1. Кирило-Методіївці в Археографічній Комісії. „Ювіл. Збірн. на пошану М. С. Грушевського", т. I, 1928. Люди 40-их років (Кирило-Методіївці) в їх листуваннях. „За сто літ", К., 1928, т. III. О. Маркевич. „За сто літ", т. II, 1928. Неоклясики. „Наші дні", Львів, 1943, ч. XI.

Могилянський, Михайло Михайлович. Останні дні царату в освітленні закордонної дипломатії. „Життя й революція", 1925, ч. 3. До проблеми розуміння художньої творчости. Там же, ч. 4. З мемуарів „бувших" людей. Там же, ч. 6-7. Література як соціяльний факт і як соціяльний фактор. Там же, ч. II. Куліш в 90-их рр. „Червоний Шлях", 1925, ч. 8. Іронія і скепсис Анатоля Франса. „Черв. Шлях", 1925, ч. 9. Процес творчости у Коцюбинського. „Зап. Іст.-Філол. Від.", 1926, ч. IX. Спогади про В. Гнатюка та листування з ним. „Зап. Іст. Філол. Від.", 1927, ч. X.

Молчанівський, Феодосій Миколаєвич. Обработка металла на Украине XII-XIII ст. по материалам Ранковецкого городища. „ПИДО", 1934, ч. 5.

Мушкет, Марія. Передісторичні розшуки в північній Київщині. „Антропологія", 1928.

Назарець, Олекса. Із первопочинів робітничого руху на Україні. (Лівобережжя). Харк., „Червон. Шлях", 1929, XII.

Ничипоренко, Прокіп Іванович. Історія одного вихрещення. „Україна", 1926. Умови робітничої праці на Батуринських та Глуховських національних „строєніях". „Істор.-Географ. Збірн.", т. I, 1927. До характеристики податкового уряду Єлисавети. „Наук. Збірн. Іст. Секції" за 1927 р. К. Про порції та рації на Гетьманщині 1725-1750 рр. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", ч. XX, К., 1928. „Национальные строения" в Батурині за гетьмана Розумовського. „Студії з історії України", т. II, К., 1959.

Новицький, Віктор Ізмайлович. Снеми руської землі X-XII ст. „Праці Ком. для вивч... іст. права", III, 1927. Внутрішнє управління Київської держави. „Україна", 1929, кн. I-II. Давне Лукомор'я. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", кн. XXIV, 1929. Державне минуле України, як предмет науки. „Україна', 1929, ч. 36 (4). Історична праця О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії. „Україна", 1930, ч. 2.

Носов, Анатолій Зінов'євич. Вивчення населення України з антропологічного боку. „Тези Організаційного Комітету в справі дослідження продукції України". Харків, 1923. Державний заповідник Шевченка. „Україна", 1925, ч. 5. Українці на Кубані. „Антропологія", 1928. Петрогліфи в долині Орхона. Там же, 1928.

Оглоблин, Олександер Петрович. Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году. „Архив Труда", VI-VII., Петроград, 1923. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К., 1925. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. До питання про автора Літопису Самовидця. „Зап. Іст.-Філ. Від. ВУАН", 1926, т. VII-VIII. Архів Києво-Межигірської фабрики. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", IX, 1926. Справа Дараганенка. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", X, 1927. Транзитний торг України в першу половину 19 ст. К., 1927. До історії будницької промисловости України за часів Хмельниччини. „Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН", X, 1927. Договір Петра Іваненка з Кримом 1692 р. „Ювілейн. Збірн. на пошану Д. І. Багалія", ВУАН, 1927. Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби. „Архівна справа" ч. VII, Харків,

1928. До історії руїни. „Зап. Іст.-Філ. Від. ВУАН", ч. XVI, 1928. До історії української політичної думки. „Зап. Іст.-Філ. Від. ВУАН", ч. XIX, 1928. Ескизи з історії повстання Петра Іваненка. К., 1929. Архів Бахмутських і Торських соляних заводів XVIII ст. „Архівна справа", IX-X, Харків, 1929. Бавовняна промисловість на Україні в XVIII-XIX ст. „Черв. Шлях", 1929, III, Харків. Архів Шостенського порохового заводу. „Архівна справа", XII, Харків, 1930. Нариси з історії капіталізму на Україні, т. I, Харків, 1931. До історії металюргійної промисловости на Правобережній Україні. „Архів Радянської України", 1932, I-II, Харків. До історії порцеляно-фаянсової промисловости на Україні. „Праці Комісії Соц.-Економ. історії України", т. I, 1932. Пам'яті Д. І. Багалія. „Україна", 1932, ч. 1-2. До історії металюргії на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. „Труды Істор.-Філол. факультету Київського Державн. Університету ім. Шевченка", т. I, 1939. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика. „Зап. Істор. та філол. факультетів Держ .Унів. ім. І. Франка", Львів, ч. 1, 1940. Опанас Лобисевич. „Літерат.-Наук. Збірн.", ч. 3, Коріпен-Кільн, 1948. Хмельниччина і залізорудна промисловість Правобережної України. „Зап. НТШ", т. CLVI, Мюнхен, 1948. „Annals de la Petite Russia" Шерера й „Історія Русів". „Науков. Збірн. УВУ", Мюнхен, 1948, 1. Українська історична наука в 1920-их роках. „Сучасник", I, 1928. The Ukrainian Humanites and the Soviets. „The Ukrainian Quarterly", v. 5, No. 1/1949. До питання про авторство „Історії Русов". „Україна" Париж ч. 2, 1949. Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка. Авґсбурґ, 1949. Ханенки. (Сторінка з історії українського автономізму 18 ст.). Кіль, 1949. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. Мюнхен, 1951. Григорій Показ та його „Описание Малой России". „Наук. Збірн. I", Україн. Віл. Академія, Нью-Йорк, 1952. Василь Капніст. „Літер.-Наук. Збірн.", УВАН у США Нью-Йорк, т. I, 1952. The Ethical and Political Principles of Istoriya Russow. "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.", II, No. 4 (6), New York, 1952. Федір Туманський і його проєкт Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-их років. „Наук. Збірн." УВАН у США Нью-Йорк т. II, 1953. Where was "Istoriya Russow" Written? "The Annals, v. III, No. 2 (8), New York, 1953. Українсько-московська угода 1654 р. Нью-Йорк-Торонто, 1954. (Теж англ. мовою

— "Treaty of Pereyaslaw 1654. Toronto, 1954.). Українські гуманітарні науки під Совєтами 1920-1930. „Альманах-календар „Гомін України", 1956. Списки „Історії Русів". „Наук. Збірн." УВУ, Мюнхен, 1956. Ukrainian Historiography 1917-1956. "The Annals" UVAN, v. V-VI, New York, 1957.[4])

Окіншевич, Лев Олександрович. Історія центрального управління Лівобережною Україною після Хмельниччини. „Праці Комісії для вивчення історії західн.-руськ. та україн. права", в. I, 1925. Перетворення Малої Росії в Державу XVII ст. Там же, в. I. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. Там же, вип. II, 1926. Казацтва на Беларусі. „Полуміа", т. I, Мінск, 1927. Наука історії українського права. Право державне. „Україна", 1927, кн. 1-2. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. „Праці Комісії для вивч. іст. західн.-руськ. та україн. права", кн. VI, 1929. Десять років праці Комісії для вивчування історії західньо-руського та українського права. Там же, в. VI, 1929. Рада старшини. Там же, в. VIII., К., 1930. Діяріуш Івана Биховця. „Студії з Криму" ВУАН, К., 1930. Національно-демократична концепція історії права України в працях академіка М. Грушевського. „Україна" 1932, ч. 1-3. До питання про автора літопису Самовидця. „Нариси з соціял.-економ. історії України" ВУАН, т. I, К., 1932. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Україн. Вільн. Універс., Мюнхен, 1947. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. „Записки НТШ", т. CLVII, Мюнхен, 1948. Український гетьманат як форма державного ладу. „Наук. Збірн. УВУ", т. V, 1948.

Онищук, Антін Іванович. Матеріяли до гуцульської демонології. „Етногр. Збірн.", Львів, т. XI. Народний календар у Зелениці. Там же, т. XV. Уваги в справі систематичних дослідів над матеріяльною культурою нашого села. „Побут", 1928, I. Розвідка над народним побутом. Там же, ч. 2-3.

Пархоменко, Володимир Олександрович. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени (1773-1785). Полтава, 1910. Древне-русская княгиня Ольга. К., 1911. Начало христианства на Руси. Очерки из истории Руси IX-X в. Полтава, 1913. Три

---

[4]) Повний список праць проф. О. П. Оглоблина (213 назв) дано в брошурі Л. Винара: „Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли", Рим, 1958.

момента начальной истории русского христианства. Игорь Старый, Владимир Святой, Ярослав Мудрый. „Изв. о. р. яз. и словесн. Акад. Наук", 1913, т. 4. К истории начального христианства на Руси. Там же, 1914. Русь IX ст. Петроград, 1918. Три центра древней Руси. „ИОРЯС", 1923, т. XVII. О происхождении Руси. „Исторические Сборники", Петроград, 1923, кн. 4. Олег та Ігор. До питання про взаємовідносини. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", 1924, ч. IV. Початок історично-державного життя на Україні. К., 1925. Из древней истории восточных славян. „Изв. Отд. р. яз. и словесн. Акад. Наук", 1927, т. II. Киевская Русь и Хозары. "Slavia", 1927, ч. 6. Князь Черный. Доба слов'янської колонізації Подесення. „Ювіл. Збірн. н пошану Д. І. Багалія", К., 1927. Нова проблема Київської Руси. „Україна", 1928, 6. Про культуру тюрків нашого степу IX-XII ст. „Східній Світ", 1928, ч. 3. До питання про політику гетьмана Сагайдачного. „Ювіл. Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського", т. І., 1928. Русь и печенеги. "Slavia", 1929. Русь та степ. „Україна", 1929, 1-2. Норманизм и антинорманизм. „Изв. отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук", 1929, т. XXVIII. К вопросу о норманском завоевании и происхождении Руси. „Ист. Марксист", 1938, ч. 4. — Первая известная дата существования государства Руси. Там же, 6. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство. „Учен. Зап. Ленинградск. госуд. университ.", 1941, т. VIII.

Петровський, Микола Неонович. До питання про певність відомостей Літопису Самовидця і про автора Літопису. „Записки Ніжен. Інституту Нар. Освіти", т. VI, Ніжен, 1926. Три Поповичі. „Зап. Ніж. ІНО", 1927. До української історіографії XVII ст. „Наук. Збірн. Істор. Секції ВУАН" за 1927 р. Надання Ніжену маґдебурзького права 1625 р. „Чернігів і Північ. Лівобер.", К., 1928. З леґенд Хмельниччини. „Ювілейний Збірник ВУАН на пошану М. С. Грушевського", І, К., 1928. До історії Руїни. „Зап. Ніж. ІНО", т. VIII, 1928. Псевдо-діяріюш Самійла Зорки. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", т. XVII, 1928. До історії полкового устрою Гетьманщини. Причинок до питання про Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р. „Зап. Ніж. ІНО", т. IX, 1929. Українські діячі XVII ст. Тиміш Цицюра. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", т. XXIV, 1929. Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII ст. „Науков. Збірн. Істор. Секції ВУАН" за 1929 р. З останніх літ П. Дорошенка. „ЗНТШ" т. С, Львів, 1930. До біо-

графії Івана Богуна. „Зап. Ніж. ІНО", т. X, 1930. Нариси з історії України. І. Досліди над Літописом Самовидця. Харків, 1930. До історії державного устрою України в XVII ст. „Зап. Ніж. ІНО", т. XI, 1931. З історії клясової боротьби на Україні XVII ст. (Змова Децика). „Зап. Ніж. ІНО", т. XII, 1932. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання до Росії 1648-1659 р. К., 1940. Київська Русь — спільний початковий період історії російсько-українського і білоруського народів. „Праці Січневої Сесії Академії Наук УССР", 1942 р.

Петрунь, Федір Степанович. Східня межа Великого Князівства Литовського в 30-их роках XV ст. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. І, 1928. Кочибей на старих картах. „Зап. Одеськ. Т-ва Природознавців", 1928, т. XI-XIV. Мапа шляхів України першої половини XIX ст. „Зап. Од. Інстит. Нар. Господарства", 1928, 1. Ханські ярлики на українські землі. „Східній Світ", 1928, ч. 2. Ліс і степ. „Україна", 1929, ч. 1-2.

Пилипенко, Б. Нові печери Чернігівщини. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", І, 1928.

Підгайний, Семен Олександрович. Робітництво Бахмутських і Торських соляних заводів. 1930. Праця залишилася ненадрукованою через заслання автора на Соловки. Розстріляні. Н. Ульм, 1948. Інтеліґенція на Соловках. Н. Ульм, 1949. Український національний комунізм. „Україн. Збірн.", Мюнхен, 1957, 10.

Плевако, Олександер Антонович. До матеріялів з історії цукро-бурякової промисловости на Україні. „Україна", 1925, ч. 5. Короткий огляд новітньої літератури з економіки цукрової промисловости України. „Записки Соц.-економ. Від.", 1926, т. II-III. З матеріялів до історії цукворової промисловости на Україні. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія", 1927. Статті про цукрову індустрію України 1938-1949. „Праці Семінару для вивчування народного господарства України", ч. 2, 1927.

Пожарський, Н. П. Нариси з історії української кооперації. К., 1919. Соціяльний склад української кооперації. „Праці Наук.-Дослідн. Катедри Кооперації", 1928, II. Робітнича кооперація України в умовах та освітленні царської охранки. „Черв. Шлях", 1928, ч. 9-10. Початок союзного будівництва споживчої кооперації в Україні 1906-1914 рр. „Праці Наук.-Досл. Катедри Кооперації", т. IV.

Полонська-Василенко, Наталя Дмитрівна (до 1923 р. Полонська, Н. Д.). Історико-Культурный Атлас по русской истории, под ред. проф. М. В. Довнар-Запольского, І-ІІІ тт., К., 1913-1914. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. „Журн. Мин. Народн. Просвещ.", 1917, т. IX. З історії останніх часів Запоріжжя. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", т. IX, 1926. Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей. Там же, т. XII, 1927. Південна Україна р. 1787. „Зап. Іст.-Філол. Від. ВУАН", т. XXIV, 1929. Майно запорозької старшини, як джерело для соціяльно-економічної історії України. „Праці Комісії Соц.-екон. іст. України, ВУАН", т. I, 1932. До історіографії Запоріжжя (Леклерк і Болтин) XVIII ст. „Зап. Іст. і Філол. Від. Львів. Держ. універс.", т. I, 1940. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944. Агатангел Кримський. „Україна", Париж, ч. 2, 1949. М. П. Василенко й ВУАН. „Україна", 1951, ч. 4. Ідея III Риму в XVIII-XIX ст., Мюнхен, 1951. До історії повстання на Запоріжжі 1768 р. „Наук. Збірн. Україн. Вільн. Акад. Наук", Нью-Йорк, 1952, ч. 1. Клим Смолятич. „Віра й Культура", Вінніпеґ, 1953, ч. 1. Даўнар-Запольскі. „Запіси Белар. Інст. Науки и Мастецтва", т. I, Нью-Йорк, 1953. Д. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність. „Україн. Літопис", Авґсбурґ, 1953, ч. 1. Король Данило на тлі історичної доби. „Визв. Шлях", Лонд., 1954, ч. 9. Останній кошовий отаман Запор. Січі, П. Калнишевський. „Вісн. ООЧСУ", Н. Й., 1954, ч. 2-3. The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775). "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.", v. IV-V, No 4 (14)—1 (15), 1955. Українська Академія Наук. Історичний нарис, т. I-II, Мюнхен, 1955-1958. Наслідки Переяславського договору в галузі духової культури. „Вісник", Н. Й., 1955, ч. 2. Переяславський договір в очах його сучасників. „Визв. Шлях", 195, ч. 4-5. До ідеології „Історії Русів". „Вісник", Н. Й., 1956 ч. 12; 1957, ч. 1. До історії першої Новоросійської губернії. „Наук. Збірн. УВУ", Мюнхен, т. VI, 1956. Академік М. П. Василенко. „Віра й Культура", 1956, ч. 2-4. Процес „Центра дій" 1924 р., Мюнхен, 1956. Проф. Крупницький. Українська історична наука під Совєтами", Мюнхен, 1957. Особливості Української Православної Церкви. „Україн. Збірн.", ч. 14, Мюнхен, 1958. Київ часів М. Зерова і П. Филиповича. „Український Самост.", Мюнхен, 1958, ч. 16; 1959, ч. 17. Книга О. Шульгина: „Історія і життя". „Україн. Літерат. Газета", Мюн-

хен, 1958, ч. 12. Палій і Мазепа. „Вісник", 1959, ч. 7-8. „Воля і закон". „Віра й Культура", 1959, ч. 8. Гетьман Мазепа та його доба. „Україн. Самост.", 1959, ч. 26. Заселення Південної України в середині XVIII ст., Мюнхен, 1959.

Попов, Павло Миколаєвич. Початки книгопечатання на землях України. Л., 1924. Матеріяли до словника українських граверів. К., 1926. Додаток ч. 1, К., 1927. Діялектичні спостереження (Путивльщина). „Зап. Іст.-Філол. Від.", 1926, XII. До питання про спосіб збирання фолкльористичного матеріялу. „Етнограф. Вісн.", 1926, ч. 2. Ксилографічні дошки Лаврського Музею, К., 1927.

Рибинський, Василь Петрович. До історії жидів на Лівобережній Україні. „Збірн. праць Жидів. Археограф. Комісії", кн. 1, 1926.

Романовський, Віктор Олександрович. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. „Бібліол. Вісті", ч. 1-3, К., 1924. Хто був Самовидець? „Україна", 1925, ч. 5. Українська книга XVI-XVIII ст., К., 1926. Нариси з архівознавства. Харків, 1927. Центральний Архів Давніх Актів в Києві. Збірник статтей, К., 1927. До історії бюджетового права Гетьманщини за гр. Розумовського. „Ювіл. Збірн. на пошану Д. І. Багалія", 1927. Сторінки з недавнього минулого. „Ювіл. Збірн. на пошану М. С. Грушевського", I, 1928. Документи до історії скарбу давньої Гетьманщини — про прибутки з оренд 1768 р. „Україн. Археограф. Збірн.", т. III, 1930. Переписні книги 1666 р. „Україн. Архів", т. III, 1931. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. „Україн. Архів", IV, 1931. Війна 1735-1739 років та її наслідки для України. „Праці Комісії Соц.-економ. іст. України", т. I., 1932. Приготовлено до видання грамоти Маґдебурзького права на Україні, за редакц. М. Василенка. Видання знищено.

Рубач, Михайло. От народничества и народовольчества к марксизму в Харькове. „Летопись революции", I, 1924. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральною Радою. „Летопись Револ.", ч. 1, VI, 1926. Аграрная революция на Украине в 1917 г. „Летоп. Револ.", ч. V-VI, 1927; і ч. I — 1928. Федералистические теории в истории Украины. „Русская историческая литература в классовом освещении", т. II, М. 1930. Из истории крестьянских восстаний накануне октября 1917 года. „Историк-

Марксист", 1934, ч. 3. Реакційна суть націоналістичної „Теорії безкласовости", К., 1955.

Рудинська, Євгенія Яківна. Листи В. Горленка. К., 1928.

Рудинський, Михайло Якович. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині. „Короткі Звідомлення" за 1925 р. Розкопки на Білій Горі біля Полтави. К., 1926. Мезоліт. „Короткі Звідомлення за археологічні досліди ВУАК", К., 1926. Поповогородський вияв культури мальованої кераміки. „Антропологія", III. Археологічні збірки Полтавського Державн. Музею. Полтава, 1928.

Рулін, Петро Іванович. Українські мотиви в Островського. „Україна", 1924, ч. 3. Українїка по давніх російських часописах. „Бібліол. Вісті", 1925, I-II. Заньковецька. Життя і творчість. К., 1925. Шевченко і К. Піунова. „Україна", 1925, ч. 1-2. До сценічної історії „Назара Стодолі". „Україна", 1925, ч. 1-2. Московские настроения. „Былое", 1925, ч. 5. Лист М. Гоголя до П. О. Куліша. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", т. VII, 1926. Україніка по давніх російських журналах. „Україна", 1926, ч. 6. На шляхах до нового українського театру. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", 1926, ч. VIII. Український Театральний Музей. ВУАН, 1927. Рання українська драма. „Україна", 1928, ч. 3.

Рябінін-Скляревський, Олександер Олександрович. З революційного українського руху 1870-их років. Одеська громада. „Україна", 1926, ч. 5. Українські пісні Я. Стефановича. „Україна" 1926, ч. 4. Козаччина і Котляревський. „Україна", 1926, ч. 1-3. Київська громада 1860-их рр. „Україна", 1927, ч. 1-2. З революційного руху 1860-их років. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", I, 1928. Українські мотиви в поемі Пушкіна „Полтава". „Україна", 1928, I. З життя Задунайської Січі. „Україна", 1929, травень-червень. Кінець Задунайської Січі. „Україна", 1929, вересень. М. Ф. Комаров, як культурний одеський діяч 1888-1913 рр. „Україна", 1929, грудень.

Савченко, Федір Якович. Бальзак на Україні. „Україна", кн. 1-2. Козаччина у французькім письменстві та козакофільство Мериме. „Україна", 1925, ч. 5. Родини, хрестини, похрестини. „Перв. Гром.", 1926, ч. 1-2. Парубоцькі громади. Там же, ч. 3. Дещо зі спогадів родини поета (Шевченка). „Україна", 1927, ч. 1-2. З сучасних пережитків. Там же. Українське наукове культурне самовизначення 1850-1870 рр., „Україна", 1929, I. Україн-

ська мова перед Російською Академією Наук. „За сто літ", ч. 5. Лист галичан до Бодянського. „Україна", 1929, вересень. Ненадруковані примітки, пояснення й варіянти пісень Головацького. „Перв. Гром.", ч. 2, 1929. Етнографічно-економічні анкети XVIII ст. на Слобожанщині. „Перв. Гром.", 1929, ч. 3. Заборона українства 1876 р. Київ, 1930. Відомості про Шевченкову неопубліковану кореспонденцію з Бодянським. „Україна", 1930, січень-лютий.

Сингалевич, Федір Миколаєвич. Псалтир толкований. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", ч. XVIII, 1928.

Слабченко, Михайло Єлисеєвич. Малороссийский полк в административном отношении. Одесса, 1909. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII ст. Одесса, 1911. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 г. Одесса, 1913. Д. П. Миллер, как историк украинского права. „Вестник Харьков. Ист.-Фил. Об-ва", т. V, 1914. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст. Одесса, 1918. Про судівництво на Україні. Харків, 1920. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны. Одесса, 1922. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII стол., т. I, II. Одесса, 1923. Очерки торговли и торгового капитализма. Одесса, 1925. Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст., т. I, II. Одеса, 1925, 1927. Ескиз з історії „прав, по которым судится малороссийский народ". „Ювілейний Збірн. ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія", К., 1927. Боротьба за системи землеволодіння й форми господарства в Україні XIX-XX стол. Одеса, 1927. Соціяльно-правова організація Січі Запорозької. „Праці Комісії для вивч. іст. зах.-руськ. та українського права", в. 3, К., 1927. Доброчинці й вихованці. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", I, 1928. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. „Праці Комісії для вивч. іст. зах.-руськ. та україн. права", в. VI, 1929. Феодалізм на Україні. Одеса, 1929. (Розвідка про феодалізм не побачила світу, бо була надрукована в VII вип. „Праць Комісії", знищених після процесу СВУ.).

Слабченко, Тарас Михайлович. З листування М. Кропивницького. „Одеське Наук. Т-во при ВУАН", 1927, ч. 2. До історії аґрарних криз на Україні в XIX ст. „Зап. Одеськ. Наук. Т-ва при ВУАН", ч. II, Одеса, 1928.

Смирнов, Павло Петрович. Волжський шлях і стародавні руси. К., 1928.

Сосенко, Петро Ксенофонтович. Каптурові суди на Україні. „Праці Комісії для вивч. зах.-руськ. та україн. права", VII, 1930. (Знищено після процесу СВУ).

Старицька-Черняхівська, Людмила Михайлівна. Двадцять п'ять років укр. театру. „Україна", 1907, X-XII. Ганна Барвінок. „Літ.-Наук. Вісн.", 1911, IX. Елементи творчости Коцюбинського. Там же, 1913, V. З архіву М. П. Старицького. „Україна", 1926, ч. 2-3.

Сташевський, Євген Дмитрович. Очерки из истории царствования Михаила Федоровича. М., 1912. Основное положение сельско-хозяйственной экономики. К., Сахаротрест, 1928. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформенної доби. „Праці Комісії для виучування народного господарства України", т. 2, 1929.

Степанов, Іван Симонович. Організація музейної роботи. „Культура й побут", 1925, ч. 19. З наукової праці Катеринослава. „Україна", 1926, ч. 1.

Студинський, Кирило Осипович. Пересторога, руський памфлет поч. XVII ст. Львів, 1895. Котляревський й Артемовський. Львів, 1901. В 300-ліття смерти митр. Іпатія Потія. „Ювілейна книга в 300-ті роковини смерти І. Потія", Львів, 1914. Матеріяли для історії культурного життя в Галичині в 1797-1857 pp. „Українсько-Руськ. Архів", т. XIII-XIV, Львів, 1920. Критика „Правди" 1874 р. „Україна", 1926 ч. 4. Франко і товариші в соціялістичному процесі 1878 р. „Україна", 1926, ч. 6. Слідами Куліша. „Зап. НТШ", т. 148, 1928. До історії взаємовідношень Галичини з Україною 1860-70 pp. „Україна", 1928, ч. 2.

Таранущенко, С. Старі хати Харкова, X., 1922. Пам'ятки мистецтва Слобожанщини, X., 1922. Українські писанки, як пам'ятки народного малярства. Харків, 1928. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. X., 1928. До питання про ранній акварельний портрет Т. Шевченка. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. І, 1928.

Тарасенко, Михайло Олександрович. Праці академіка В. Гнатюка. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", т. X, 1927.

Тищенко, Микола Федорович. Боротьба київських козаків з маґістратом за право шинкувати горілку. „Праці Комісії істор.

права", в. II, 1926. Суконна фабрика Київського „Приказа Общественного Призрения". „Історич.-Географ. Збірн.", т. I, 1927. Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. „Праці Комісії для вивч. іст. зах.-руськ. та україн. права", в. III, К., 1927. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. „Істор.-Географ. Збірн.", т. II, 1928. Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій половині XIX ст. „Там же, т. II, 1928. З історії торгівлі книжками. „Україна", 1929, кн. 7-8. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст. „Зап. Істор.-Філол. Від.", ВУАН, кн. XXVI, К., 1931.

Ткаченко, Микола Михайлович. Нове розроблення Рум'янцевської ревізії. „Україна", 1924, ч. 1-2. Остерський уїзд в XVII-XVIII в. „Зап. Істор.-Філол. Від. УАН", т. V, 1925. Канівська сотня Переяславського полку. Там же, 1926, ч. VIII. Утворення Нової Сербії в 1753 р. „Україна", 1926, кн. 2. До нової історіографії Чернігівщини. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. I, 1928. М. І. Зібер у Києві (1864-1876). Там же. Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII в. Там же, ч. XX-XXIV, 1929. З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за першу половину XIX ст. Там же, 1929, кн. XXIV. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. „Зап. Істор.-Філол. Від.", 1931, ч. XXVI.

Товстоліс, Микола Миколаєвич. Розуміння застави в звичаєвому праві. „Праці Комісії Звичаєвого Права", 2, 1928. З минулого. (Нарис спадкових прав с. Прохорівки). Там же.

Федоренко, Павло Костевич. Чернігівський Крайовий Архів та його фонди. „Архівна справа", 1928, ч. 7. Трупа Кропивницького в Чернігові 1883. „Україна", 1929, жовтень-листопад. З спірних питань економіки. „Україна", 1929, ч. 5, липень-серпень. Опис Новгородсіверського Намісництва 1779-1781 рр. „Український Архів", 1931, т. IV. Рудні Черніговосіверщини в XVII-XVIII ст. (Не надруковано.)

Харлампович, Кость Михайлович. Острожская школа. „Кіев. Стар.", 1897, кн. V-VI. Западно-русские православные школы в XVI и начале XVII вв. Казань, 1898. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольской период. Казань, 1901. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Національный состав городов КССР по переписи 1923 г. „Статист.

Вестн. КССР", Оренбург, 1925, ч. 5. П. М. Жукович. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", ч. V, 1925. Як судили гайдамаків у Ніжені в 1750 р. „Україна", 1926, березень-квітень. Нариси з історії грецької колонізації в Ніжені XVI-XVIII в. „Зап. Іст.-Філол. Від. УАН", 1928, ч. XXIV.

Черкаський, Іринарх Ювеналович. Копні суди. „Праці Комісії для вивч. зах.-руськ. та україн. права" ВУАН, в. I, 1925. Поволання над трупом забитого. Там же, в. II, 1925. Сліди доменіяльного (панського) суду в Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII ст. Там же, в. III, 1926. Судова реформа гетьмана Розумовського. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія", 1927. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVII ст. (255 ст.). „Праці Ком. для вивч. іст. зах.-руськ. та україн. права", в. IV, V, 1929. Чи впливав Г. Теплов на гетьмана Розумовського? „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", К., т. I, 1928. Стародубовський Вільчур. (Залишився неопублікованим тому, що книжка „Праць Ком. для вивч. іст. зах.-руськ. та україн. права", в. VIII була знищена в друкарні після процесу СВУ).

Шамрай, Ганна Сергіївна. Оповідання А. Солтановського, поминені при виданні 1892-1894 рр. „Україна", 1925, ч. 5. Чернігівські ратушні скарги. „Істор. Географ. Збірн." ч. I, 1927. До історії лівобережних міст у половині XVIII ст. Там же, ч. II, 1928. Хуторські пляни Куліша в 1870 рр. „Україна", 1929, жовтень-листопад.

Шамрай, Сергій Вікторович. Козаки м. Полтави в 60-их рр. XVIII ст. за Рум'янцевським описом. „Зап. Істор.-Філол. Від. УАН", 1925, VI. Хвилювання робітників Межигірської фабрики в 1847 р. „Черв. Шлях", 1925, IX. Уривок споминів О. О. Русова про Драгоманова. „Україна", 1926, 2-3. До одноденного перепису 2 березня 1874 р. „Київ та його околиця", 1926. Вінницьке селянство в 1840 р. „Істор.-Географ. Збірн.", 1927, I. До історії Бориштоля у XVIII ст. Там же. Місто Бориспіль у XVIII ст. Там же, 1928, II. До історії Київської сотні Київського полку. Там же. Духовенство в селах Правобережної України в середині XIX ст. „Україна", 1928, 2. Київська козаччина 1855 р. „Зап. Істор.-Філол. Від.", т. XX, 1928. Праці М. Зібера з поля статистики. „Прапор Марксизму", 1928, 4. Згадка Обмиського боярина про Хмельниччину. „Україна", 1928, ч. 6. Деревлянські могили. „На-

уковий Збірник", ч. XXVIII, 1928. Селянські розрухи в Правобережній Україні в середині XIX ст. „Україна", 1929, ч. 1-2. До історії заселення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лисаветщина). „Зап. Істор.-Філол. Від., т. XXIV, 1929. Боротьба козаків Київської сотні з київськими манастирями та маґістратом XVII-XVIII ст. „Україна", 1930, січень-лютий. Київська сотня на Гетьманщині XVII-XVIII ст. „Київський Історичний Збірник", т. І, 1931.

Шевченко, Людмила Прокопівна. Батьківщина Тараса Шевченка. „Україна", 1925, ч. 1-2. Звичаї, зв'язані з закладинами будівлі. „Перв. Гром.", 1926, ч. 1-2. Спогади про академіка Гнатюка. Там же, ч. 3.

Шмартонь, Олена. Українська література з питань колективізації сільського господарства „Більшовик". „Україна", ч. 2-3.

Шміт, Федір Іванович. Мистецтво старої Руси-України. Х., 1919.

Штепа, Кость Тодосьович. Проблема античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської леґендарної творчости. „Перв. Гром." в. 1-3, 1927. Рецензія на Ю. А. Яновського: „Ветхозаветное библейское сказание в карпато-русской церковно-учительской обработке XVII ст. Ужгород 1927, „Перв. Гром.", в. І, 1928. Про характер переслідування відьом у старій Україні. Там же, в. 2-3, 1928.

Шульгина, Лідія Савівна. Пасічництво. „Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка", в. І., 1925. Ганчарство на Поділлі. К., 1929.

Щурат, Василь Григорович. Слово Данила Заточника. „Зап. НТШ", т. IX. Українські джерела до історії філософії. Л., 1908. На досвітку нової доби. Львів, 1911. Христос Пасхон. Львів, 1914. Кирило-Методіївці. Львів, 1917. Джерело звісток Ґендльовика про запорожців. „Зап. НТШ", т. CXXVIII, 1919. Філософічна основа творчости П. Куліша, Львів, 1922.

Яворницький, Дмитро Іванович. Число и порядок Запорожских Сечей. „Кіев. Стар.", 1884, 5, 8. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПБ, 1888. Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПБ, 1889. Вольности запорожских козаков. СПБ, 1890. История запорожских козаков, т. I-III, СПБ, 1892-1900. По следам запорожцев. СПБ, 1898. Источники для истории запорожских козаков. Т. I-II, Владимир, 1903. Две

поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря. Екатеринослав, 1915. Українсько-руське козацтво перед судом історії. Катеринослав, 1919. Дніпровські пороги. Альбом. Дніпропетровськ, 1928. Кошовий отаман О. М. Гладкий. „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського", I, 1928. До історії Степової України. Дніпропетровськ, 1929.

Яворський, Матвій Іванович. История революционного движения на Украине. Харьк., 1922. Революція на Україні в її головніших етапах. Харк., 1923. Коротка історія України. Харк., 1923. Україна в епоху капіталізму. Харк.-Полтава, 1924-1925. Емський акт 1876 р. „Прапор Марксизму", 1927, ч. 1. Коротка історія України, Харк., 1928. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, тт. I-II, Харк. Україн. Інст. Марксизму, 1927-1928. Німецький тиждень радянської науки. „Прапор Марксизму", 1928, 3. Шостий Міжнародний Конґрес істориків (Осло). Там же, 1928, 4. Історія України в стислому нарисі. Харк., 1928. Доклад о работе марксистских исторических учреждений на Украине. „Труды Первой Всесоюзной Конференции историко-марксистов, т. I, Москва, 1930. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке. Там же. Сучасні течії серед української історіографії. „Друга Всеукраїнська Конференція викладачів соціяльно-економічних дисциплін", Харків, 1929. Провідні думки в розвитку історичної науки. „Прапор Марксизму", Харків, 1929, I. Das Ergebnis der Ukrainischen Geschichteforschung in den Jahren 1917-1927. „Osteuropaeische Forschungen. new series VI, Vienna, 1929.

Язловський, Борис Олексійович. Репрезентативна метода студій над звичаєвим правом. „Праці Комісії Звичаєвого Права", ч. 2, 1928.

Якимович, Сергій Тимофійович. На місцях останніх днів Кармелюка. „Україна", 1928, ч. I. Чумак Іван Коломієць. Там же, 1929, липень-серпень. Старосвітський бандурист. „Перв. Гром.", 1929, ч. I. Етнографічні записи Якима Демченка 1857-1858. Там же, 1930, травень-червень.

Ярошевич, Андрій Іванович. Капіталістична оренда на Україні за польської доби. „Записки Соц.-економ. Від. ВУАН", V-VI, 1927. Нариси економічного життя України. Там же, т. VIII, 1928. З економіки птахівництва в районі південно-західньої залізниці. „Праці Комісії Народн. Господарства", 1928, в. I. Історія пота-

шової промисловости України. (Залишилася після арешту А. Ярошевича незакінченою. В ній було 6 томів).

Ясинський, Микола. До питання про початки української преси. „Бібліол. Вісті", 1923, 4. Головні моменти з історії української бібліографії. „Бібліотечний Збірник" III, К., 1927. Бібліографічна робота на Радянській Україні. „Журнал Бібліотекознавства і Бібліографії", I, К., 1927, за 1927-1928 рр.

Юринець, Володимир Олександрович. Хвильовий як прозаїк. „Червоний Шлях", I, 1927. Із сучасної буржуазної соціології. „Прапор Марксизму", 1928, I. Останнє слово ревізіонізму Кавтського. Там же, 1928, ч. 2. Лірика П. Тичини. Харк., 1928. Нотатки мандрівника. Подорож М. Яворського та В. Юринця на тиждень радянської історії в Берліні. „Критика", 1928, 4.

Юркевич, Віктор Дмитрович. Розшуки в Новгород-Сіверщині. „Звідомлення за археологічні досліди 1925 р.". К., 1926. Селянські переходи та пограничні комісії в кінці XVIII ст. „Зап. Істор.-Філол. Від.", ч. VIII, 1926. До студій М. Максимовича з історії старого Києва. „Київ та його околиця", К., 1926. Звиногородщина XV-XVI ст. „Істор.-Географ. Збірн." I, 1927. Київський перепис 1666 р. „Україна", 1928, ч. 3. Українська еміґрація на Схід і заселення Слобожанщини. К., 1931.

ДОДАТОК Ч. 3

СПИСОК
ВИДАНЬ АКАДЕМІЇ НАУК, ЗНИЩЕНИХ В 1930-их РОКАХ

I. Історично-філологічний відділ

1. „Записки історично-філологічного відділу", книга XXVI-XXVII, за ред. А. Ю. Кримського. В ній були між іншим такі статті: 1. І. Борщак. „Слідами гетьмана К. Розумовського по Франції". 2. О. Оглоблин. „Мануфактура на Правобережній Україні XVIII ст." 3. Рецензії: Н. Полонська-Василенко на книги Д. І. Яворницького: „Степова Україна", збірник матеріялів, та „Дніпрові пороги". Цей том подвійний, цілком зладжений до випуску, був знищений у зв'язку з арештами року 1929 в справі СВУ. Замість нього надруковано інший, за редакцією акад. М. С. Грушевського, за нумерацією знищеного. Він містив праці „Історичної секції ВУАН".

2. „Історично-географічний Збірник", т. V, під ред. О. С. Грушевського.

3. „Праці комісії для вивчення соціяльно-економічної історії України", під головуванням акад. Д. І. Багалія, т. II 1931-1932. В цьому томі були такі статті: 1. Акад. Д. І. Багалія. „До історії освіти на Україні". 2. М. Гніпа. „Про перебування М. Драгоманова в гімназії (власне про педагога Строніна). 3. Г. Є. Жураківського: „Полтавська Стара Громада". 4. М. В. Горбаня: „Пасквіль на Павла І". 5. Д. Ф. Соловія: „Харківський ринок". 6. О. Д. Татаринової-Багалій — про військові поселення. Закінчений друком том був знищений в 1933 році. Коректурний примірник його зберігався в бібліотеці Н. Полонської-Василенко.

4. „Біографічний словник українських діячів", т. І, літери А — Б, зладжений до друку керівником Комісії М. М. Могилян-

ським. Перші аркуші були надруковані. Знищений в 1933 році.

5. Збірник: „Полуднева Україна" — за редакцією акад. М. С. Грушевського — складений за зразком збірників „Київ та його околиця" та „Чернігів і Лівобережжя"; в ньому були статті з геології (акад. П. А. Тутковського), антропології, етнографії, історії, мистецтва, фолкльору Полудневої України. З більших статтей були: М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевича („Полуднева Україна за Хмельниччини"), О. В. Шамрая, М. М. Ткаченка, Н. Д. Полонської-Василенко („Втікачі на Полудневій Україні в XVIII ст.") та інших авторів. Цінність Збірника збільшували цінні мапи та малюнки. Збірник штучно затримували в видавництві „з технічних причин", а коли почалося переслідування М. С. Грушевського та його школи, — знищили.

6. Збірник „За сто літ", за редакцією акад. М. С. Грушевського, том VII. Цей том, зброшурований в обгортці, довгий час валявся на підвіконню Конференц-залі Академії Наук, а потім зник.

7. „Український археографічний збірник", том IV — готовий до виходу в світ.

8. „Український архів", т. II, в якому надруковано „Коденську книгу", зладжену до друку И. Ю. Гермайзе; вийшла без його передмови, приміток і навіть без прізвища редактора (після засудження О. Ю. Гермайзе в зв'язку з процесом СВУ).

9. „Українські думи", за редакцією К. М. Грушевської, т. II. По виході в світ вилучений з продажу.

10. „Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку" — зладжене до друку.

11. „Збірка документальних архівних матеріялів до історії України XVII ст.", зладжена до друку д-р Б. Герасимчуком; розпочата друком.

12. Акад. М. С. Грушевський: „Історія української літератури", розпочато друком і знищено — тт. VI і VII. Збереглася машинописна копія, яку зладила до друку К. М. Грушевська року 1937. Доля її, після заслання К. М. Грушевської, не відома.

13. О. П. Оглоблин: „Нарис історії української фабрики. Кріпацька фабрика". Весь наклад видання знищено в 1931 році.

14. О. П. Оглоблин: „Історія металюргії Правобережного Полісся XVI-XVIII ст." Знищено в 1937 р.

15. „Матеріяли історично-економічної експедиції 1932". Зла-

джені до друку проф. О. П. Оглоблиним в 1933-34 рр. Видання містило матеріяли, зібрані в 1932 р., з фото, малюнками, кресленниками, що їх поробив талановитий етнограф Б. К. Пилипенко (згодом засланий) та велику вступну статтю керівника експедиції О. П. Оглоблина: „Історичний нарис розвитку промисловости Правобережного Полісся", його ж історичні нариси всіх підприємств залізорудної, скляної (гутницької), порцелянофаянсової, паперової, суконної й мідно-ливарної промисловости, що їх обстежила експедиція.

16. „Україна", т. 43, 1933 р.

17. В. А. Камінський: Монографія з галузі етнографії Правобережної України (точніше назви не пригадую), за яку автор одержав золоту медалю. Знищена під час арешту автора в 1934.

18. С. О. Підгайний. „Робітництво Бахмутських і Торських соляних заводів XVII-XVIII ст." Археографічна збірка на підставі вивчення заводських архівів.

19. В. О. Фесенко: „Робітництво старого Луганського заводу".

20. І. І. Кравченко: „Нарис з історії польського повстання 1830-1831 рр." Року 1927, в зв'язку з ювілеєм акад. Д. І. Багалія, уряд УРСР ухвалив видати повну збірку його наукових творів з доповненнями. Мало видати Державне Видавництво України (ДВУ); в 1930 році воно відмовилося видавати їх, і праці було передано Видавництву Академії Наук, цілком підготовлені до друку О. П. Оглоблиним та Н. Д. Полонською-Василенко. То були:

21. Акад. Д. І. Багалій: „Історія Слобідської України" (значно поширена на бажання автора Б. О. Барвинським); зладжена до друку Н. Полонською-Василенко.

22. Акад. Д. І. Багалій: „Історія Полудневої України". (Доповнена і перероблена Н. Д. Полонською-Василенко на бажання автора стаття: „Заселення Південної України").

23. Акад. Д. І. Багалій: „Історія України", т. І. Перероблене і доповнене видання Д. І. Багалія „Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті" — на бажання автора перероблене О. П. Оглоблиним.

24. Акад. Д. І. Багалій. „Українська історіографія XIX-XX ст." (значно поширена О. П. Оглоблиним історіографічна частина „Нарису історії України").

Всі ці монографії загинули у Видавництві в рукописах.

25. Н. Д. Полонська-Василенко. „Заселення Південної України в XVIII ст." — на підставі архівних джерел. (Знищено в 1941 р.; текст з цінними мапами).

26. Н. Д. Полонська-Василенко. „Робітництво Києво-Межигірської фаянсової мануфактури". На підставі багатих архівів Києво-Межигірської фабрики та архівів Ленінграду.

II. Соціяльно-економічний відділ

1. „Записки Соціяльно-економічного відділу", том VII, під редакцією Голови відділу акад. М. П. Василенка. Закінчений друком в 1930 році, не вийшов у світ і був знищений в 1933 році.

2. „Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права", під головуванням акад. М. П. Василенка, вип. VII (випуск VIII вийшов раніше). В ньому містилися розвідки: М. О. Максимейка — про „Руську Правду"; І. Ю. Черкаського: „Стародубовський вількер" — дуже цінний варіянт Маґдебурзького права, пристосований до українських умов; М. Є. Слабченка: „Февдалізм на Україні". Книга мала вийти в 1929 році, але арешт М. Є. Слабченка в зв'язку з процесом СВУ спричинив затримання книги. Після засудження Слабченка партія поставила вимогу: замінити його статтю статтею іншого автора, але такого ж розміру, і передрукувати протоколи, де згадувалося його прізвище. Коли замінено було статтю М. Є. Слабченка статтею П. К. Сосенка — „Каптурові суди на Україні" — Сосенка було заарештовано, і почали шукати третього автора. А тим часом книгу знищено. Унікальні примірники двох згаданих видань зберігалися в бібліотеці акад. М. П. Василенка.

3. „Збірка грамот Маґдебурзького права на Україні", том І. Грамоти було зібрано членом Комісії В. О. Романовським; загальна редакція й обширна передмова були акад. М. П. Василенка. Видання мало містити кількасот грамот, значна частина їх ще не була видана. Надруковано 3 аркуші, але на цьому друкування припинилося. Загинув і рукопис.

4. „Словник історії українського права". Протягом 10 років всі співробітники Комісії брали участь в складанні цього Словника, під керівництвом члена І. Ю. Черкаського. В 1930 році розпочато було систематизацію карток і переписування їх. Коли Комісію ліквідовано, — все майно її передано до різних установ: рукописи — частину до Рукописного відділу ВБУ, частину —

до головного приміщення ВБУ; проте слідів Словника не знайдено. Були чутки, що картки просто розсипали під час перенесення. Так загинула праця багатьох дослідників.

5. „Праці Комісії звичаєвого права", за ред. А. Є. Кірстера, т. VII.

6. Акад. К. Г. Воблий. „Історія цукробурякової промисловости України", т. IV.

7. Л. О. Окіншевич. „Значне військове товариство в Україні — Гетьманщини і XVII-XVIII ст."; цю працю ВУАН мала видати в 1932 році. Припадково примірник цієї праці зберігся в автора.

8. А. І. Ярошевич. „Історія поташної промисловости на Україні". Величезна праця, кількатомова.[1])

Початок війни 1941 р. відзначився в Академії Наук гарячковою працею: нищили й палили рукописи в видавництві, в архівах Комісій, плани, карти, фото, малюнки. Підрахувати, що саме було знищено, а що вивезено до Уфи, за умов еміґрантського життя не можливо.

) Н. Полонська-Василенко. Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою. „Українські Бібліологічні Вісті", УВАН, Авґсбурґ, 1949, стор. 51-66.

Олександер Оглоблин. Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві. „Науковий Збірник УВАН", США, 1953.

ПІСЛЯСЛОВО

В цьому стислому нарисі зроблено спробу освітлити становище представників історичних наук в Україні: разом із стислими характеристиками окремих осіб дано список репресованих різними способами та список знищених праць. Всі ці відомості не можна вважати за вичерпні. Доля більшости репресованих не відома, й ледве чи будуть оголошені матеріяли з приводу їх долі. Тільки випадково довідуємось ми про долю деяких із репресованих. Багато дав С. Підгайний у своїх книжках „Недостріляні" та „Інтеліґенція на Соловках". Випадковий сусіда по Ярославському ізолятору М. Татусь подав відомості про ув'язнених у зв'язку з процесом СВУ. Пацієнт лікарні в Мюнхені на Швабінґу розповів своїм сусідам про розстріл Л. М. Старицької-Черняхівської та О. М. Стешенка в Дарниці, під час евакуації Києва. Найцінніші відомості можуть мати ті, що перебували з репресованими істориками в таборах й опинилися у вільному світі. В поемі Юрія Клена „Прокляті роки" присвячено кілька рядків молодому історикові Іванові Даниловичу Манзюкові, співробітникові Археографічної комісії ВУАН: в пивниці ЧЕКА в Полтаві, в тій камері, де засуджені на смерть чекали останнього часу, прочитав Клен такі рядки: „Сьогодні вмру за тебе, мій народе. Іван Манзюк". Страшні, короткі слова... Як промінь, освітлюють вони ту темряву безодні, в яку скидав комуністичний уряд тих, хто хотів жити для свого народу. Нарешті дійшла до нас вістка, що деякі репресовані науковці повернулися із заслання після амнестії, перенісши тяжкі тортури та втративши свої рукописи й матеріяли, над якими працювали іноді протягом цілого життя. Їх поворот не перешкоджає нам вважати їх і зараз за жертви комуністичного режиму.

М. Міллер

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ ПІД СОВЄТАМИ

Репресії проти археологів, як і інших наукових робітннків, особливо гуманітарних наук, письменників та взагалі інтеліґенції, провадилися по всьому СССР. Але ніде ці репресії не мали такого масового та жорстокого характеру, як саме в Україні. Це явище було обумовлене тим, що, крім спільних для всіх наукових робітників СССР обвинувачень ідеологічного порядку, українські учені обвинувачувались ще в „буржуазному націоналізмі", причому, це обвинувачення було тяжчим, ніж перше.

Чисткн та репресії проти українських учених провадились в основному протягом 10 років, від 1929 р. до 1938 включно, набуваючи характеру справжнього терору в 1933-34 рр. та в 1937 р. Можна сказати, що за ці часи в Україні не залишилося жодного науковця, який не був би репресований в той чи інший спосіб, починаючи від музейних доглядачів на провінції і кінчаючи такими великими особами того часу, як М. Грушевський.

Репресії почалися від 1929 р., як вияв „розгорнутого соціялістичного наступу", що був оголошений на XV-му з'їзді компартії, а в Україні ще в зв'язку з т. зв. „ділом СВУ". Особливої сили набули репресії в 1933-34 рр. в зв'язку з самогубством М. Скрипника. За ці часи були ліквідовані переважно наукові робітники старшого покоління. В 1937-1938 роках, в добу т. зв. „єжовщини" були ліквідовані вже науковці молодшого покоління та партійні робітники, що „не виправдали довір'я партії".

Форми репресій були досить різноманітні: від усунення з праці і аж до розстрілу. Але найбільше вживалося заслання до концтаборів.

Джерела. На великий жаль, ми не маємо вичерпних даних

про всіх репресованих, і наші відомості взагалі далеко не повні, а відомостей за дальшу долю тих, що були заарештовані і зникли, взагалі не маємо. Совєтська влада ніколи не публікувала ні списків арештованих, ні відомостей про їх долю. Про репресії взагалі було небезпечно говорити. Хібащо пошепки говорили між собою найближчі люди. Отож, якщо ми маємо більш повні відомості по Україні, то це переважно за рахунок Києва, де були зосереджені всі центральні археологічні установи й музеї. Щождо завідувачів і працівників провінціональних музеїв, як також інспекторів охорони пам'яток, то відомості про них найбільш неповні та потребують доповнення й уточнення.

З публікованих досі праць, що мають відношення до нашої теми, найціннішим джерелом є праця проф. Н. Полонської, побудована головним чином на документах. З цієї праці найважнішою для нас є друга частина. Але відомості проф. Полонської надзвичайно важливі, бо стосуються УАН та її численних закладів і установ. В склад цих установ не входили провінційні музеї та місцеві установи. Отже, відомості про таких працівників можна зібрати лише від тих археологів, що врятувалися втечею за кордон.[1])

Далі йде праця проф. П. Курінного з історії української археології. Цю працю було написано й видано в ті часи, коли в Німеччині діяли „репатріяційні" совєтські комісії й часто по таборах, на вимоги цих комісій, еміґрантів видавали силоміць, або представники тих же комісій захоплювали еміґрантів, що жили в приватних кватирах, і вивозили до СССР. Тому проф. Курінний не говорить у своїй праці про нищення большевиками в Україні археологів, але дає досить докладну історію українських установ.[2]) Проте, проф. Курінний, мабуть, більше за всіх знає особисто про долю українських археологів, навіть провінціональних. Цією статтею проф. Курінний розкрив правду й чимало прислужився науці.

Коли проф. Н. Полонську з її документальною працею можемо назвати літописцем Української Академії Наук, то проф. П. Курінний є свідком та живою енциклопедією української археології і її працівників.

У 1954 р. в Мюнхені видано російською мовою працю проф. М. Міллера про археологію в СССР. В цій книжці подано й ко-

роткий список репресованих археологів, між ними й українських.[3])

У 1956 р. та ж книжка проф. М. Міллера була видана вдруге англійською мовою в Нью-Йорку, з деякими доповненнями та виправленнями.[4])

В 1957 р. в Києві було видано більшу працю І. Шовкопляса про археологічні дослідження в Україні за 40 років (1917-1957). В цій праці також подано історію центральних археологічних установ в Україні за той період, включаючи їх „реорганізації". Але в цій праці, звичайно, не говориться ані слова про те, що кожна з тих „реорганізацій" відбувалася разом із знищенням самих археологів. Взагалі про будь-які репресії в цій книжці немає жодної згадки. Разом з тим тут є дуже цікаві й важливі для нас місця. Тут є вперше в СССР опубліковані, хоч і в зм'якшеній, делікатній формі, офіційні обвинувачення, що їх висунула компартія проти українських археологічних установ, а відтак і археологів.[5])

Історія репресій. В 1929 р. почалося „діло СВУ", а разом з тим почалися і зв'язані з тим „ділом" арешти. В 1930 р. в Ленінграді вийшла бойова, але й провокаційна книжка, написана з доручення компартії тодішнім ідеологічним керівником археології. В. Равдонікасом, під назвою „За марксистскую историю материальной культуры". В цій праці автор обвинувачував археологію у всьому СССР в тому, що вона ще не пережила своєї революції і досі залишається на старих, дореволюційних, антимарксистських-антисовєтських позиціях. Серед історичних наук археологія є найбільше відсталою ділянкою і прірвою на цьому фронті. Археологи не тільки ухиляються, але й роблять спротив новій марксистсько-партійній ідеології. Далі обвинувачення В. Равдонікаса набували вже персонального характеру. Він обвинувачував найвизначніших археологів того часу, між ними й українських, в тому, що в їх працях нема й згадки про Леніна-Сталіна.

Ця праця на той час вибухла, як бомба. Скрізь відбувалися гарячі дискусії, але, звичайно, компартія була по боці Равдонікаса і підтримувала його. Від цього часу саму назву „археологія", як дореволюційну, було заборонено і замінено „історією матеріяльної культури". Назву „археологія" було відновлено в 1935 р.

Від того ж часу почалися „реорганізації" як археологічних установ, так і музеїв. Компартія висунула гасло „музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей". Старих директорів музеїв, ентузіястів музейної праці та збирання матеріялів, було скрізь усунуто з посад і здебільшого заарештовано. Натомість призначили комуністів, працівників політосвіти, або звичайних малописьменних з виробництв. Так само було розігнано й наукових співробітників музеїв. У всіх музеях ориґінальні, цінні матеріяли масово виносились у підвали, причому велика сила цінних в науковому відношенні матеріялів загинула. З цілковитою зміною службового персоналу не залишилося й відповідальних осіб.

Музеї перебудовано за новим принципом: походження всесвіту, виникнення життя на землі, походження людини з тваринного світу, основні соціяльно-економічні формації та клясова боротьба в розвитку суспільства, перемога комунізму та соцбудівництво. Звичайно, ніякими ориґінальними матеріялами ілюструвати таку тематику не було можливо. Тому в музеях експонували гіпсові муляжі, картини, діяграми, що їх виробляли ленінградські майстерні наочних приладів. Крім цього, всі стіни завішено плякатами з поясненнями та текстами з „клясиків марксизму-ленінізму". Ориґінальних речей було дуже мало. Ці музеї в пізніші часи мали назву „паперові або гіпсові".

За ці роки „реорганізації" загинуло не тільки багато кращих речей, але й кращих музейних працівників, і пізніше самі комуністи називали цю добу „лихою годиною музеїв" або „чорним роком".[6])

В травні 1932 р. на пленумі ГАІМК-у в Ленінграді було організовано виставку археологічної літератури за групами авторів, об'єднаних своєю ідеологією. Над кожною групою літератури висів плякат, що визначав цю ідеологію: „повзучий емпіризм", „речезнавство", „порожній формалізм" та ін. Над працями М. Рудинського, М. Макаренка та інших українських археологів висів плякат „буржуазний націоналізм". Тоді на пленумі його учасники зрозуміли, що доля цих археологів вже передрішена.

В 1933 р. М. Скрипник покінчив самогубством. Він був обвинувачений компартією за т. зв. „українізацію", в ухилі до буржуазного націоналізму. Цей ухил був нібито спрямований про-

ти інтересів Москви і російського комунізму. Тому вся українська інтеліґенція „скрипниківської формації та виховання" була перевірена та перечищена. Внаслідок усіх тих причин в Україні не залишилося жодного археолога, музейного працівника або інспектора охорони пам'яток, який не був би репресований в якійсь формі. Навіть І. Шовкопляс згадує у своїй праці, що в часи по реорганізації ВУАК-у в Україні залишилася „недостатня кількість археологів".[7])

Центральні археологічні установи України. В 1918 р. в складі УАН було створено Комісію для складання археологічної карти України. В 1921 р. її було перетворено на Археологічну комісію при УАН. В 1923 р. цю комісію перетворено на Археологічний комітет при історично-філологічному відділі УАН. В 1924 р. перетворено комітет на ВУАК, який працював найдовше, бо аж до 1933 р., і зробив найбільше. Навіть І. Шовкопляс визнає заслуги ВУАК-у, кажучи, що діяльність ВУАК-у „сприяла значному розвиткові археологічної науки на Україні". Після розгрому ВУАК-у, було створено Інститут історії матеріяльної культури АН УССР. Цей Інститут існував від 1934 до 1938 р., а потім був розігнаний, і замість нього створено Інститут археології АН УРСР, що існує й досі, але з постійними персональними змінами.

Кожна реорганізація відбувалася в супроводі винищування археологів того часу.

Офіційні і неофіційні причини реорганізацій українських археологічних установ та переслідувань українських археологів.

І. Шовкопляс формулює так ці причини щодо розгрому ВУАК-у: „Проте в діяльності ВУАК-у... був ряд істотних недоліків і помилок. Вони полягали **насамперед** в тому, що ВУАК значною мірою **ізолювався від тієї плодотворної роботи по оволодінню вченням марксизму-ленінізму,** що здійснювався **тоді** в провідних наукових закладах нашої країни, не дооцінював розробку теоретичних питань, скочуючись часто до простої описовости й речознавства, характерних для дореволюційної археології, **не залучав до участи** в археологічних дослідженнях **на Україні вчених братських республік,** чим штучно звужував розмах своєї роботи, в ряді випадків **уникав ділового співробітництва** з провідною археологічною установою нашої країни — **Дер-**

жавною академією матеріяльної культури в Ленінграді" (Підкреслення мої. М. М.).

Далі І. Шовкопляс пише: „Причиною цього було **насамперед** те, що частина співробітників знаходилася **під впливом ідеології українського буржуазного націоналізму**, що намагався відірвати Україну від Росії. Тенденція ВУАК-у до ізоляції від наукових установ РСФСР знайшли свій вираз, зокрема в тому, що в його наукових виданнях не було надруковано жодної статті московських і ленінградських археологів і, навпаки, жодна з статтей співробітників ВУАК-у не була надіслана до публікації в арехеологічних виданнях Російської Федерації. Такий стан привів до необхідности перебудови археологічної роботи в Україні, що знайшло свій вираз в організації в 1934 р., на базі ВУАК-у та інших археологічних установ Інституту історії матеріяльної культури АН УССР". (Підкреслення мої. М. М.)[8])

Таким чином, обвинувачення проти ВУАК-у та українських археологів того часу зводились до обвинувачення в буржуазному націоналізмі, в небажанні переходити на марксівські рейки.

По розгромі ВУАК-у створено з робітників молодшої ґенерації ІІМК, який існував ще коротше, бо лише до 1938 р. Цей Інститут притяг до співпраці провідних учених з Москви й Ленінграду. Але й ІІМК, стараючись виконати партійні завдання, зайшов у другу крайність. Він майже відійшов від вивчення археологічних матеріялів і удався до розробки вульґарно-соціологічних тем, які мало допомагали, а більше шкодили розвиткові археологічної науки в Україні. ІІМК перетворився на теоретично-схоластичну установу. І. Шовкопляс пояснює доволі об'єктивно ці причини, але не згадує про те, що в цю крайність ІІМК було загнано вимогами компартії того часу комунізації археології і перетворення її з безпартійної науки в партійну. В своєму напрямкові ІІМК лише наслідував Ленінградський ІІМК, в який перед тим перетворено ГАІМК. І. Шовкопляс не згадує і того, що й ця реорганізація також потягла за собою нищення персонального складу ІІМК, споріднених з ним організацій та музеїв.

Під час цього погрому 1937 та частково 1938 р. репресовано вже значно менше науковців, бо їх і залишилося вже менше, найбільш з молодшої ґенерації. Старші покоління було знищено вже в попередні часи. Серед робітників цієї молодшої ґенерації чимало було вже й комуністів.

Замість ІМК-у створено Інститут археології АН УРСР, який, з частими змінами керівного складу, існує й досі. Директорами ІА були виключно росіяни, яких надсилали з Ленінграду, а молодшими робітниками — місцеві молоді археологи, вже совєтського виховання. Інститут археології в Києві став ніби звичайною провінціональною філією Московського ІМК-у. Всією археологічною справою в Україні опанували експедиції московських та ленінградських установ. До цих експедицій, лише для зв'язку та інформації, призначаються представники місцевих установ, звичайно, музеїв.

Як раніш, так і тепер, всі найцінніші в науковому або в матеріяльному відношенні знахідки відвозяться до Москви (Держ. іст. музей) та до Ленінграду (Ермітаж).

Під час згаданих вище реорганізацій археологічних установ та музеїв було репресовано також всіх без винятку інспекторів охорони пам'яток історії, культури та мистецтва. Тотальна ліквідація інспекторів була обумовлена тим, що до основних обвинувачень, наведених вище і загальних для всіх українських археологів, їм нав'язувалося ще й додаткове обвинувачення, якого Шовкопляс не наводить. Большевики всіма засобами нищили всі пам'ятки давньої архітектури та культури, бо ці пам'ятки демонстрували молодим поколінням стару високу українську культуру. В порівнянні з ними совєтське будівництво та культура робили жалюгідне враження. Отже, ті національні пам'ятки ніби провадили мовчазну пропаганду проти совєтської культури. Треба було зробити так, щоб молоді покоління тих пам'яток вже не бачили й не знали; тому їх нищили. Інспектори ж всіма силами обороняли пам'ятки і тим гальмували соцбудівництво й ішли проти інтересів партії.[9])

Наводячи далі список репресованих українських археологів, мусимо додати, що в деяких випадках вказуємо також і на драматичні обставини, за яких ті репресії відбувались. Ці обставини згадуються лише тоді, якщо вони загально або особисто мені відомі. Проте, хоч у більшості випадків ми тих обставин не знаємо, але кожна репресія, навіть найлегша, була вже драматичною для науковця, бо, крім важкої моральної образи, позбавляла його змоги працювати за улюбленим фахом.

В списку подаємо імена не тільки археологів, але й музейних працівників та інспекторів, бо майже всі вони також були

археологами. Згадуємо також кількох геологів-четвертинників, що були теж археологами, або працювали в археологічних експедиціях.

Ми не згадуємо зовсім про науковців, споріднених з археологією дисциплін, хоч деякі з них, особливо з істориків, антропологів, етнографів та мистецтвознавців стояли дуже близько до питань археології, бо вони все ж не були фаховими археологами й не робили польових досліджень. Таких науковців було дуже багато. За відомостями проф. Н. Полонської, в ті ж часи було репресовано понад 40 українських істориків та працівників історичних установ, 30 етнографів та антропологів, 15 геологів та географів, 10 мистецтвознавців та музеознавців тощо.

Але в кінці списку подаємо також перелік українських археологів, що були змушені втікати за кордон, рятуючись від совєтського терору і заслання.

Подаємо відомості про всіх заарештованих або засланих, що їх пізніше звільнено. Всі ж ті, що про них немає відомостей, по арешті були або заслані, або розстріляні, або загинули внаслідок нелюдських умов та непосильної праці в концтаборі. Треба вважати, що всі вони вже давно загинули.

Київ. I. Щербаківський Данило, відомий український археолог, зоступник голови ВУАК-у. Працював в Українському історичному музеї. Партійні діячі до того зацьковували його, що не маючи виходу, покінчив життя самогубством. У 1928 р., нав'язавши собі камінь на шию, кинувся в Дніпро.

2. Макаренко Микола, видатний український археолог, дійсний член ВУАК-у. Під час розгрому большевиками старовинних українських церков виступав гаряче в обороні цих історичних та мистецьких пам'яток, що з них деякі мали світову славу. В обороні знаменитого Михайлівського золотоверхого манастиря М. Макаренко звертався до кількох партійних і громадських установ, а тоді з довгими телеграмами удався безпосередньо до Сталіна і Постишева. У відповідь на це безстрашний учений та патріот в 1935 р. був заарештований і засланий. Внаслідок усіх переживань і в умовах заслання М. Макаренко помер незабаром.

3. Рудинський Михайло, видатний український археолог, завідувач кабінету антропології і видавець збірників „Антрополо-

гія", директор Полтавського музею. В 1934 р. засланий на Сибір. Повернувшись по війні, помер 1957 р.

4. Козубовський Федір, археолог, комуніст, директор ІІМК АН УРСР. Заарештований НКВД під час розгрому ІІМК-у в 1938 р. Внаслідок допитів збожеволів і перебував у лікарні психічно хворих. Під час німецької займанщини в 1941 р. був розстріляний німцями, разом з усіма психічно хворими.

5. Клименко Пилип, проф., член Інституту археології. Засланий 1938 р.

6. Магура Сильвестер, археолог, засланий в 1933 р.

7. Коршак Кирило, археолог, засланий в 1937 р.

8. Мушкет Марія, археолог, учениця М. Рудинського. Заслана в 1937 р.

9. Козловська Валерія, археолог, член ВУАК-у. Під час розгрому останнього знята з наукової праці, перейшла до хатнього господарства.

10. Мощенко Кость, науковий співробітник Лаврського музею. Засланий в 1933 р., повернувся в 1938 р.

11. Шміт Федір, голова Археологічної комісії при УАН. В 1933 році заарештований і засланий до Алма-Ати. Там, як політичний злочинець і людина старшого віку, не міг дістати праці і помер з дистрофії, тобто від недоживлювання.

12. Ернст Федір, інспектор охорони пам'яток Київщини. Надзвичайно енергійно боровся з більшовиками, захищаючи пам'ятки старовини та мистецтва. Засланий в 1933 р.

13. Захаревич-Захаревський Микола, нумізмат. Замордований в НКВД на початку 1930-х рр., під час т. зв. „золотої" лихоманки".

14. Грінченко Володимир, археолог, співробітник ДАЕНКУ, відомий знахідкою т. зв. Кічкаського скарбу. Засланий в 1937 р., звільнений по війні.

15. Іванцов І., археолог, інспектор охорони пам'яток Київщини за німецької окупації, розстріляний німцями в 1942 р.

16. Різниченко Володимир, академік, геолог-четвертинник, співробітник ДАЕНКУ. Арештований в 1937 р. Дальша доля його не відома.

17. Крокос В., відомий геолог та археолог. Заарештований в 1936 р. У в'язниці покінчив самогубством.

Харків та Харківщина.

18. Чірвак Корній, директор музею Слобідської України. Засланий в 1934 р.

19. Дубровський Василь, проф., інспектор охорони пам'яток. Заарештований в 1933 р. і засланий на Сибір на 5 років. Відбувши кару, повернувся.

20. Таранушенко Степан, директор музею мистецтвознавства. Засланий в 1934 р.

21. Бабенко Володимир, археолог, відомий відкриттям знаменитої Салтівської культури, завідувач Вовчанського музею, заарештований в музеї, перевезений до НКВД, а звідти на заслання в 1937 р.

Дніпропетровщина. В Дніпропетровському був один з найбільших і найбагатших археологічних музеїв України. В 1934 р. він був розгромлений. З 17 службовців залишені на старому місці лише два: прибиральниця Дузь та доглядачка Червяцова. Всіх інших репресовано в різний спосіб.

22. Яворницький Дмитро, проф., академік, організатор музею, його збирач та беззмінний директор упродовж більше ніж 30-и років. Знятий з посади в образливий спосіб. Відійшов від музею та наукової праці.

23. Ходак Яким, заступ. директора, комуніст, доцент, української історії в Учительському інституті. Знятий з посади, з забороною працювати в галузі гуманіт. наук, виключений з партії.

24. Садовий, секретар музею. Заарештований, помер в НКВД за невідомих обставин.

25. Кравченко Василь, відомий український етнограф, збирач і довголітній директор Житомирського музею. В 1932 р. знятий з посади і перевезений на працю до Дніпропетровського музею. В Житомирі сконфісковано його власну хату, його приватні багаті етнографічні збірки та бібліотеку. Під час розгрому Дніпропетровського музею В. Кравченко був знятий з посади і засланий за межі України. Він відійшов від наукової праці й доживав віку в Ростові над Доном.

26. Греков Василь, історик, науковий співробітник та старший екскурсовод музею. Заарештований і розстріляний.

27. Добровольський Аркадій, археолог, співробітник ДАЕН-К-у. Підчас розгрому музею намагався втекти додому на Херсон, але був схоплений НКВД і звільнений.

Невідомо, яка доля спіткала інших робітників музею, але під час розгрому музею всіх заарештовано й перевезено в НКВД.

Ще до загального розгрому Дніпропетровського музею з археологів, що працювали в ньому, були репресовані:

28. Козар Павло, археолог, працював в ДАЕНК-у; він відомий першим відкриттям поля поховань в Надпоріжжі. Завідував якийсь час археологічним відділом музею і був інспектором охорони пам'яток Катеринославщини. Від 1930 р. його ввесь час заарештовували, садовили в НКВД, допитували, потім випускали, а вкінці вислали за межі України. Козар Павло працював на Донщині як учитель. Перед німецькою навалою крадькома повернувся до Дніпетровського, де працював в книговодстві якоїсь установи. За німців був директором музею. Умер в Німеччині в 1940-х рр.

29. Тесля Трохим, молодий талановитий археолог, співробітник ДАЕНК-у. Відзначився відкриттям першої палеолітичної стації в Надпоріжжі. Працював в Дніпропетровському музеї як археолог. Заарештований в 1933 році і зник без сліду. Ходили настирливі чутки, що він був розстріляний.

Дніпрельстанівський музей в Запоріжжі був розгромлений в 1934 році слідом за Дніпропетровським.

30. Завідувач музею Філянський Микола, відомий український мистецтвознавець та етнограф, розстріляний.

31. Мартенс Генрих, археолог-аматор, співробітник ДАЕНК-у, асистент музею, розстріляний.

32. Смолич Петро, археолог, співробітник ДАЕНК-у, старший науковий співробітник музею. Підчас розгрому зник і не відомо, де дівся. Ходили чутки, ніби він утік до Сибіру і там перебував під чужим прізвищем. У всякому разі від того часу і досі про його долю не було ніяких відомостей.

33. Кіранів Тодось, археолог, співробітник ДАЕНК-у, завідувач Никопільського музею. Внаслідок цькування з боку партійних робітників і здеморалізований загрозою заслання він покінчив життя самогубством, повісившись у самому музеї в 1934 р.

Одеса.

34. Болтенко Михайло, професор, археолог, засланий в 1933 р. на 5 років. Відбувши термін, він повернувся.

35. Мелісавлевич, нумізмат Одеського музею, заарештований, помер в НКВД.

36. Штейнванд Г., проф., нумізмат Одеського музею, заарештований в 1934 році і засланий в концтабори на Сибір. Під час згоди Сталіна з Гітлером випущений за кордон як німець. Він живе й тепер в Німеччині, але завдяки нелюдським умовам життя та праці в концтаборах, став інвалідом і тяжко хворіє.

37. Крисін Юрій, інспектор охорони пам'яток на Херсонщині. Засланий в 1933 р.

По інших місцях України.

38. Заборовський, інспектор охорони пам'яток в Тульчині, засланий.

39. Коваленко, завідувач Маріюпільського музею, відомий своєю діяльністю, засланий.

40. Камінський, завідувач Миколаївського музею та Ольвійського заповідника, засланий.

41. Брілінґ, завідувач Винницького музею, засланий.

42. Кочубій, завідувач Шепетівського музею, засланий.

43. Баран-Бутович С., завідувач церковно-історичного музею в Чернігові, засланий, мабуть, повернувся по війні.

44. Лещенко А., довголітній директор та збирач Краснодарського музею, засланий в 1933 р.

45. Базилевич Василь в Києві брав живу участь в обороні пам'яток. Арештований знову в 1934 р. В 1935 р. засланий на 5 років на Сибір. Відбувши кару, повернувся без права проживати на Україні. Працював в Таганрозькому музеї, яким завідував за німців. Якийсь Абрамович зробив на нього донос, ніби він є совєтським шпигуном. Ґестапо, не розібравшися в справі, розстріляло Базилевича в 1942 р.

Ленінград.

46. Українських археологів та музейних робітників переслідувано не тільки в Україні, а й поза межами України. Так, у Ленінграді, в Російському етнографічному музеї було заслано завідувача українського відділу Крижанівського Бориса, учня проф. Хведора Вовка.

47. В тому ж музеї заслано завідувача українського відділу Фріде Марію.

48. Болтенко Кость, археолог, співробітник ДАЕНК-у, аспірант ҐАІМК-у, засланий.

49. Лепікаш Іван, видатний геолог післячетвертичної доби, співробітник ДАЕНК-у. Призначений секретарем Совєтського

комітету міжнародного конґресу геологів-четвертинників, переїхав до Ленінграду, де його в 1937 р. арештовано й заслано.

50. Спаський Юрій, археолог, нумізмат; працював в ДАЕНК-у, пізніше був призначений в Мюнц-кабінет Ермітажу. В 1937 році засланий. По війні повернувся.

З перегляду наведеного списка можна зробити такі висновки:

1. Розстріляних, тих, що покінчили самогубством і загинули в НКВД або негайно по засланні — 14 осіб, тобто 28%.

2. Заарештованих і засланих, про яких не було ніякої вістки, і ніхто з них не повернувся — 22 або 44%.

3. Знято з посади, звільнено після арешту, та повернуто з заслання після відбуття кари або по війні — 14, тобто 28%.

З другої групи, що за її долю нічого не знаємо, безумовно якась частина була розстріляна, якась замордована в НКВД, а інші, не витримавши умов праці та життя в концтаборах, там і загинули. Бо ніхто з них додому не повернувся і ніякої чутки про них не було. Беручи до уваги, що від часу їхнього арешту минуло вже 30-35 рр. і що чимало з засланих були похилого віку, треба вважати, що з цієї групи вже нікого нема на світі.

Таким чином треба вважати, що з українських археологів та музейних працівників, що їх в різні способи репресовано (до 100%), загинуло не менше 72%.

До цього треба додати, що під час останньої війни з України виїхали закордон П. Куріний, А. Коцевалов, М. Міллер, В. Шугаєвський, П. Козар, В. Козловська, Кордиш Н., К. Мощенко та Є. Безвенглинський — разом 9 осіб або 18%.

А ще після революції, в 1920 р. виїхали на еміґрацію: В. Щербаківський, Л. Чикаленко, В. Січинський, В. Сенютович. Крім того, із Західної України виїхало під час 2-ої світової війни на еміґрацію декілька старших археологів, музейників та етнографів.

Ці числа українських науковців-археологів, зліквідованих, або відірваних большевиками в різні способи від наукової праці на батьківщині, разючі.

Тепер в Україні, по смерти М. Рудинського та А. Добровольського, працює лише кілька археологів молодшої генерації, здебільшого невідомих до війни. Всі вони вже совєтські вихованці, зденаціоналізовані та здеморалізовані і дуже слабі науковці.

ПРИМІТКИ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Проф. д-р Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук (нарис історії). Ін-т вивчення СССР. Мюнхен. Ч. І. 1955 та 2. з 1958 р. Готується друге видання англійською мовою.

2. Проф. д-р П. Курінний. Нариси з історії української археології. УВУ. Авґсбурґ, 1946.

3. Проф. д-р М. Міллер. Археологія в СССР. Ін-т вивчення СССР. Мюнхен, 1954.

4. Та ж сама праця англійською мовою, з деякими додатками та виправленнями в видавництві Ф. Преґера, Нью-Йорк, 1956.

5. І. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). АН УРСР, Київ, 1957.

6. О реорганизации музеев большевиками:

М. Миллер. Музеи в системе советской пропаганды. Вестник Ин-та по изучению СССР, Мюнхен, 1953, Нр. 5.

М. Міллер. Дніпропетровський музей. Журн. „На слідах" ч. 1, 1956.

М. Міллер. Історико-археологічні музеї в Україні. „На слідах", ч. 4, 1956.

7. Праця І. Шовкопляса в прим. 5. стор. 16.

8. Та ж праця І. Шовкопляса, стор. 14.

9. Про руйнацію большевиками культурно-історичних пам'яток в Україні: Б. Микорский. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934 до 1936 гг. Ин-т по изучению СССР. Мюнхен, 1951.

М. Міллер. Руйнація більшовиками пам'яток історії, культури та мистецтва в Україні. Новий Шлях, Канада, чч. від 6 та 13. IX., 1952 р.

М. Миллер. Разрушение большевиками памятников искус-

ства, истории и культуры в СССР. Вестник Ин-та по изучению СССР, № 3, Мюнхен, 1953 г.

М. Міллер. Нищення останніх національно-історичних пам'яток в Україні. Музейні Вісті, кварт. І-ІІ, 1957.

М. Міллер. Знищення Української Православної Церкви в Україні більшовиками. Український Збірник № 10. Ін-т вивчення СССР, Мюнхен, 1957. Передрук цієї ж статті в Християнському Голосі, №№ 46, 47, 48.

Та ж стаття з деякими редакційними виправленнями англійською мовою, в Українському Збірнику, № 7 англійською мовою, Ін-т вивч. СССР, Мюнх. 1959.

СКОРОЧЕННЯ

АН УРСР — Академія Наук Української Радянської Соціялістичної Республіки.

ВУАК — Всеукраїнський Археологічний Комітет.

ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры.

ДАЕНКУ — Дніпрельстанівська археологічна експедиція наркомосу України.

ІІМК — Інститут історії матеріяльної культури.

ІА — Інститут Археології.

НКВД — Народный комиссариат внутренних дел.

УАН — Українська Академія Наук.

УВУ — Український Вільний Університет.

Марія Овчаренко

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

До найвидатніших постатей українського відродження перших трьох десятиріч нашого сторіччя належить Сергій Олександрович Єфремов. На сторінках української історії він записав своє ім'я як громадсько-політичний діяч (Загальна Українська Безпартійна Організація, Українська Демократично-Радикальна Партія, Товариство Українських Поступовців), як державний муж (заступник голови Української Центральної Ради, член уряду Української Народної Республіки), як блискучий публіцист, редактор і співробітник цілого ряду часописів та журналів, а в пантеон української культури він увійшов передусім як першорядний знавець української літератури й мови, як історик літератури й літературний критик.

За наукові заслуги наділений званням академіка Всеукраїнської Академії Наук у Києві, де поруч таких велетнів українського наукового руху, як академік М. Грушевський та академік А. Кримський, організував та розбудовував українську національну науку.

Від молодих років всеціло відданий українській справі, служив їй своїм знанням і вмінням, своїм непослабнутим ентузіязмом і жертвенним трудом у цих ділянках і формах громадсько-культурної роботи, які уважав за найвідповідніші й найпотрібніші в дану пору.

За безкомпромісове ставлення ідеї самобутности української культури і за безстрашну громадську діяльність, за непримиренність до всякого шовінізму, білого, чи червоного, заплатив найвищою данню — особистою волею, бувши двократно в'язнем царських тюрем, згодом большевицького Чека і вкінці — впавши жертвою кривавої большевицької системи, що шалену ата-

ку на українську національну культуру започаткувала спровокованим монстрпроцесом Спілки Визволення України.

Це не був випадок, що саме на С. Єфремова упав перший удар пляномірного червоного терору. Він же єдиний між науковими діячами його формату зберігав незаплямовану принципіяльність і з гордістю невгнутого лицаря виминав вовчі ями зрадливої симбіози із смертельним ворогом. Вірність ідеалам, яким присвятив усю працю свого творчого життя (пробудження народу до національного самоутвердження) і мужній чин державного мужа (політична самостійність), поєднані з винятковими прикметами особистого характеру, опромінювала його постать особливим ореолом і робила його живим символом громадських чеснот. Його величезний науковий стаж (понад 3.000 праць, з яких чимала кількість має наукову вартість), широка популярність як літературного критика й публіциста, якого голос у справах літератури уважався найавторитетнішим упродовж двох десятиріч, любов до нього студентської молоді, для якої був близьким дорадником і організатором (Союз Української Молоді), робили його фактичним, хоч і не вибраним духовим провідником широких мас.

У цій прямолінійності й непохитності в поглядах була і сила, і водночас слабість Єфремова. Безперечна сила в громадській діяльності, особливо серед маловиробленого суспільства, слабість — у науково-дослідчій, а зокрема в критично-літературній праці, що в міру відкривання нових явищ, чи появи нових течій і літературних стилів вимагає більшої гнучкости в методології і доборі критеріїв, якщо й не переставлення на новий спосіб думання.

I.

Джерела світогляду

Кілька факторів зложилося на утворення духових диспозицій громадського діяча, що в час своєї найбільшої популярности був прозваний „сумлінням народу", та вченого — академіка, який у літературній творчості бачив тільки один із засобів служіння народові.

Він народився 6 жовтня 1876 р. в с. Пальчику над річкою Тикичем, Звенигородського повіту на Київщині, у вужчій бать-

ківщині Шевченка. По батькові й матері походив з духівництва, що виводилося з місцевих селян. Давнє родове прізвище Охріменко змінено на Єфремов уже в XIX ст. під впливом русифікаційних заходів тодішніх духовних шкіл.

Українська народна стихія, що від найраншого дитинства оточувала його могутньою, хоч неусвідомленою силою, не могла зразу невтралізувати денаціоналізуючого процесу російської школи й літератури, спершу в Пальчику, а згодом в Умані, де Єфремов учився в духовній школі. Українське національне почуття пробуджувалося несміливо, а національна свідомість дозріла й закріпилася аж у Києві, куди Єфремов переїхав на дальшу науку, спершу в духовній семінарії (1891), якої не закінчив, звернувши на себе увагу урядових чинників своїм зацікавленням громадським життям, а потім в І Київській гімназії та в Київському університеті, де студіював на юридичному факультеті (1897-1901). Національну самосвідомість, що згодом перетворилася в найжертвенніший патріотизм, здобував Єфремов майже самотужки, підкріплюючи її чи то випадково роздобутими українськими книжками (Котляревський, Шевченко, І. Н. Левицький), чи зустрічами з українськими діячами. Цей процес формування національного світогляду можна схарактеризувати його власними словами, сказаними про Грінченка: „Десь по глухих закутках, майже самостійно, під впливом випадкової розмови, случаєм прочитаної української книжки або спектакля української трупи — закльовується зерно української свідомости; уперто шукає воно собі поживи, збираючи ті окрушини старшої літератури, які чудом встигли переховатись під час нечуваних репресій. Люди самотужки виробляють собі ясний світогляд і завзято стають проти утисків, які тільки збільшують і окриляють енерґію їхню та завзяття."[1])

Про те, які трудноші доводилося Єфремову переборювати, щоб дістати українські книжки, говорить його власний спогад: „...епізод належить до початку 90-х років минулого століття, — часів мого власного шукання стежки в житті. Молодим хлопцем прибув я до Києва й тут накинувся на читання творів українського письменства. Керувати ані порадити мене було нікому; не було тоді ще навіть української книгарні, де б можна було вибрати щось путяще, та й книжок українських було стільки й такі здебільшого, що тільки, мовляв, пожалься, Боже!.. Ото і знайомивсь я з українством самотужки, купуючи у тодішньо-

го книгаря Гомолинського всякі українські книжки, і читав, не розбіраючи, все, що під руку попадало, здебільшого те сміття, що найлегше проходило через цензуру лютих отих часів."[2])

Ще більш рішальними, ніж книжки, були зустрічі з живими людьми, до яких завжди тяглася суспільна натура Єфремова. Але на початку 90-их років українського громадського життя в Києві майже не було, принаймні назовні. Ще в семінарські роки зустрівся Єфремов з деякими видатнішими українськими діячами, головно членами „Київської Старої Громади", що об'єднувала найсвідомішу українську інтеліґенцію тих часів і гуртувала інтелектуальні сили довкола журналу „Киевская Старина". Із старшого покоління діячів чи не найбільший вплив на молодого Єфремова мав, правдоподібно, Ол. Кониський. Не зважаючи на велику різницю віку, цих двоє людей співпрацювали близько, організуючи Всеукраїнську Загальну Організацію і працюючи для тієї самої ідеї. Кониський був для Єфремова живим прикладом жертвенного патріотизму і громадських чеснот, Кониський розбудив у нього інтерес до шевченкознавства. Єфремов мав для Кониського синівське почуття пошани, даючи цьому глибокий вияв у спогадах про нього й називаючи його своїм незабутнім учителем.

До вироблення патріотичних почувань у Єфремова в великій мірі причинилися також таємні „громади" шкільної та університетської молоді, що підготовили ґрунт для створення „Братства Тарасівців" (1892). Їх програму, т. зв. „Profession de foi" молодих українців опублікувала львівська „Правда" в 1893 р. Автори цієї програми, передчасно померлий Трохим Зіньківський і Борис Грінченко, закликали українську інтеліґенцію виконувати обов'язки супроти рідного народу, бути справжніми українцями в усяких умовах, говорити по-українському в родині і громаді та боронити скрізь права української нації. Така програма виразно зривала з нерішучістю старшого покоління, з його аполітичним культурництвом і, ставлячи нові завдання свідомого українства, втішалася впливом серед молоді,[3]) тим більше, що її автори на прикладах власного життя й особистої кар'єри реалізували те, що проповідували.

До найпалкіших визнавців ідей „Братства Тарасівців" і „Profession de foi" молодих українців та до найбільше відданих послідовників грінченківського патріотизму належав С. Єфремов. Для Єфремова Грінченко був „зразок непохитности", лицар обо-

в'язку громадського, людина повинности в найкращому цього слова розумінні, стяг і символ цілої епохи".[4]) Не диво, що в пізнішому житті Єфремов став найближчим співробітником Грінченка в публіцистичній і громадсько-політичній роботі (в редакції газ. „Громадська Думка" і „Рада" та в Демократично-Радикальній Партії), спадкоємцем його ідей, а в деяких випадках і реалізатором його незавершених задумів.

Так, як Грінченко, Єфремов став визнавцем драгоманівського соціялізму, опертого на гуманізмі, демократизмі та етичному розумінні громадської справедливости.

Характеристичне для поглядів молодого Єфремова в тому часі було його відношення до Галичини. Подібно, як найсвідоміші наддніпрянські діячі, він бачив у Галичині, П'ємонтові тодішньої України, сильну остою для українства. Про те, чим була для нього Галичина, пише він в одному з рідких особистих спогадів, коли він їздив туди, щоб зібрати матеріял для праці про творчість Ів. Франка: „І от почав я мріяти, що добре було б звідати ту сторону обітовану, якою нам тоді здавалася Галичина, щоб там на місці до самого щирого серця добратися, перечитати все, що написав Франко, і вже весь матеріял посівши, взятися до такої відповідальної роботи... На одному із з'їздів Організації виникла думка поновити колишній звичай — посилати до Галичини молодих людей ніби на науку, щоб там на вільнішій українській землі вони заправлялись і загартовувались в українстві... З ініціятиви, якщо не помиляюся, Є. Х. Чикаленка, знов стала на чергу ця справа... Вибір того разу впав на мене... На початку 1903 р. одержав оті 200 карб.... покінчив нашвидку усі справи і в кінці лютого, одного чудового ранку, вже переїздив кордон — з силою всяких конспіративних дорученнів та з серцем, що співало в мені і билося так, що, здавалося, от-от вискочить з грудей; у Бродах я вперше на віку міг читати українські урядові написи..."[5])

Ліберальний націоналізм, забарвлений драгоманівським соціялізмом і демократизмом, захоплення українством, що вирвавшись із тісних рамок аполітичного українофільства, охоплювало щораз ширші обрії, відвели Єфремова від динамічного походу російського неомарксизму. Російські неомарксисти, чи, згідно з тодішньою назвою, економічні матеріялісти, у 90-их роках набирали щораз більшого розмаху в полеміці з лібераламинародниками і, ставлячи виразну програму й методи політичної

роботи, уважалися проґресивнішими, чим притягали щораз ширші кола не тільки російської, але й української студентської молоді.

Єфремов ніколи не увійшов у сферу марксистських впливів. Навпаки, він протиставився їм від самого початку. Неонародництво із ліберальними кличами етичної соціології та філософією громадського альтруїзму було йому ближче, ніж догматичний і безоглядний марксизм. Він усією душею засвоїв народницькі ідеї, і вони правили йому дороговказом у його громадській та публіцистично-літературній праці.

Перші спроби

Скупі біографічні дані не кажуть нічого про те, що спонукало Єфремова, який від ранньої молодости цікавився літературою, а потім усе своє життя присвятив літературній праці, вибрати юридичний, а не літературно-мовний факультет. Не маючи формально систематичної літературознавчої освіти, Єфремов ще в студентські часи виявляє інтерес до літератури, друкуючи рецензії й огляди літературних творів. Але щодо цього він не був вийнятком. Цікавитися літературою належало до стилю тодішнього інтелектуального життя. Усі наші громадські діячі того часу, не зважаючи на різноманітність своїх професій, наче за неписаним законом, мали дальше або ближче відношення до української літератури, поскільки українська література уважалася найсильнішим виразником українського національного думання. Чим хто глибше цікавився українством, тим сильніше зв'язував себе з українським літературним рухом. Професійних літераторів у сьогоднішньому розумінні було в нас дуже мало.

Ще в молодості віддавши себе всеціло справі українства, Єфремов також рано зв'язується з українським літературним рухом. Літературним дебютом Єфремова були белетристичні оповідання, надруковані в галицькому журналі для дітей „Дзвінок" (1895 р.), в якому друкували свої твори також М. Коцюбинський, Л. Українка та інші наші визначні письменники. У тому самому році надрукував Єфремов ще один нарис у галицькій „Зорі". Це, мабуть, належало до тодішнього стилю зачинати від белетристики, бо хто ж із наших діячів того часу не пробував своїх сил якщо не в белетристиці, так напевно в поезії. Але белетристика не стала життєвим завданням Єфремова. До

неї повертався він у пізнішому часі тільки вряди-годи, а зчасом і зовсім відійшов від неї.

Починаючи з 1898 р. Єфремов став постійним співробітником наших тодішніх найповажніших літературно-наукових публікацій, як „Літературно-Науковий Вістник" та Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Згодом він співпрацював у всіх українських часописах і журналах, а також у тих російських, що були прихильно настроєні до українства. Перші рецензії та дописи Єфремова не мали безпосереднього зв'язку з літературою, маючи за предмет твори про землеволодіння й поселення. Дописуючи систематично до львівського ЛНВ під псевдонімом Спектатор, криптонімом С. Є., рідше під повним прізвищем, він докладно інформував читачів про економічні, культурно-освітні й літературні справи в Наддніпрянській Україні. Він з хронікарською докладністю віднотовував якінебудь прояви організаційного життя українців на просторах царської Росії, систематично студіював „україніку" в російських періодиках, темпераментно полемізував з шовіністичними вискоками обрусителів, починаючи від славнозвісного XI археологічного з'їзду в Києві, на якому, через спротив російських шовіністів, заборонено українську мову. З особливим завзяттям полемізував Єфремов з проф. Київського університету Флоринським, що в великій мірі причинився до заборони української мови на XI археологічному з'їзді та загалом заперечував самостійність української мови й літератури, уважаючи український культурний рух „польською інтриґою". Полеміка з проф. Флоринським була тоді особливо актуальна, і в ній забирали голос навіть такі чолові постаті, як І. Франко і М. Грушевський. З неменшим завзяттям полемізував Єфремов з галицькими москвофілами, доказуючи їм їхню безідейність та національно-політичне безґрунтя. Назагал майже всі тодішні статті Єфремова мали здебільша публіцистично-інформаційний характер, без претенсій на науковість, але майже всі вони мали виразне ідейне цілеспрямування. Кілька основних ідей, що керували в пізнішому житті всіма починами й діяльність Єфремова, проявилися вже й в цих перших статтях дуже виразно. Це була оборона українства взагалі, а української мови й літератури зокрема, а далі обґрунтування самобутности української культури й її відрубности від культури російської.

Поміж першими рецензіями є вже деякі, що заслуговують на

спеціяльне вирізнення, бо вони показують обізнання Єфремова з предметом і його науковий підхід до справи. Це є рецензії, зв'язані з шевченківською проблематикою. Одна з них критично обговорює перевидання „Кобзаря" „Киевскою Стариною" в 1899 р.[6]) На прикладах Єфремов виказав цілий ряд хронологічних помилок, і довів, що це видання було просто передруком видання з 1894 р.

У другій статті, „Пушкин і Україна",[7]) Єфремов полемізує з проф. М. Петровим, що в статті „Отношеніе поэзіи А. С. Пушкина к украинской жизни и поэзіи" перебільшив вплив Пушкіна на українських поетів, зокрема на Шевченка. Єфремов закинув Петрову брак доказів і наукової методи та звернув увагу, що в Шевченковій поезії треба вбачати не наслідування Пушкіна, а радше поетичну полеміку. Шевченків ідеал, щоб усі слов'яни стали добрими братами, не покривався з пушкінським „Словянскіе-ль ручьи сольются в русском море".

Починаючи з 1901 р. Єфремов став співробітником відомого наукового місячника „Киевская Старина". І тут, подібно, як і в інших наукових журналах, почав від інформаційних оглядів, некрологів та рецензій на актуальні літературні публікації, переходячи згодом до більших праць-монографій, у яких виявив не тільки ідеологічне цілеспрямування, але й глибоке та всестороннє ознайомлення з предметом обсліду.

У перших роках публіцистичної діяльности виринула також нагода, що ще більше спрямувала увагу Єфремова на систематичне вивчення української літератури. Це була практична вимога часу: столітній ювілей відродженої української літератури (1898 р.), який, за його словами, застав українців „на печі", бо українські вчені виявили малу активність, щоб науково висвітлити шляхи українського літературного розвитку. Мабуть, не хотів обмежитися самою тільки критикою молодий тоді Єфремов і взяв на себе нелегкий обов'язок конкретною працею виповнювати прогалини.

У 1896 р. заснувалося в Києві перше більше українське видавництво „Вік". Ініціятиву до зорганізування цього видавництва дав видавничий гурток Загальної Безпартійної Української Організації, в склад якого входили С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Страшкевич, В. Доманицький, В. Прокопович та О. Лотоцький.[8])

До найбільших досягнень в-ва „Вік" належало перевидання

українських клясиків, а передусім тритомової антології української літератури „Вік", 1902 р. Львина частина всієї видавничо-редакторської праці належала Єфремову, особливо над антологією, до якої зредаґував він біографії поодиноких письменників. На той час така антологія була великою справою, передусім у Наддніпрянській Україні, де в цензурних умовах царської Росії не було ні історії, ні хрестоматії української літератури. Це зразу відмітила наша тодішня критика, особливо І. Франко, що назвав антологію замітною появою, звертаючи увагу на її естетичний люксусовий зовнішній вигляд.[9])

Але й інші критики, які вправді докоряли Єфремову за нерівномірний та не завжди об'єктивний підбір матеріялу признавали, що видання „Віку" — подія епохальна, бо „він не стільки антологія, як історична хрестоматія і разом компендіюм історії української літератури в життєписах діячів українського слова", чим „він уперше дав суцільний образ рідної літератури в її пам'ятках".[10])

Заслуга Єфремова в виданні цієї цінної антології тим більша, що він довершив це завдання, маючи заледве 26 років.

Але на цьому не вичерпувалися заслуги Єфремова. Майже увесь тягар праці в видавництві „Вік" виносив він на своїх плечах, чи то виконуючи функції як його голова,[11]) чи як один із його найвідданіших співробітників. Про успіхи „Віку" найвимовніше говорять цифри: за десять років діяльности воно випустило 82 назви, загальним накладом 325.000, на суму до 100.000 карбованців, а за весь період до революції — 140 назв із 560.000 примірників.[12]) Коли взяти до уваги тяжкі умови російської цензури, треба признати, що здобутки „Віку" для української культури надзвичайно великі.

Під прапором народництва

Серед пожвавленої громадської та літературно-публіцистичної діяльности напередодні й після революції 1905 р. Єфремов мав змогу неоднократно й щораз виразніше виявляти свої погляди, викристалізовані й утривалені ще в студентські роки. Вони виростали з духового підложжя українського й російського народництва, чи неонародництва, за прийнятою тепер назвою, що відбилося сильним відгомоном у способі думання Єфремова і, за малими вийнятками, пронизує мало не всі його твори. Без

зрозуміння суті народництва не можна зрозуміти ідейного спрямування в писаннях Єфремова та своєрідної тенденції в його підході до літературних явищ.

Недостатнє дослідження народництва взагалі, а українського зокрема, — бо за джерело інформації правлять здебільша неґативні відзиви опонентів і критиків тієї течії, — привели до спрощеного погляду ідентифікувати українське народництво з аналогічним російським. Щоправда, українське народництво в пізніших своїх фазах підсилювалося ідеологією деяких російських радикальних народників-лібералів, але, виростаючи з іншого історично-соціологічного підложжя, воно по суті мало інший характер, інакшу форму вияву та інакші завдання.

У протилежності до російського народництва, яке було політичним явищем та точно окресленою політичною програмою й тактикою намагалося повалити існуючий монархічний устрій у Росії, щоб на історичну арену впровадити народ (селянство), українське народництво було передусім культурницькою течією. Російському народництву воно не могло дорівнювати ні розмахом, ні динамізмом, поскільки генетично воно виводилося з українського літературного відродження. Хронологічно воно старше і своєю внутрішньою природою інакше, а в ієрархії історичних вартостей все таки вище від російського. Бо тоді, коли російський народницький рух зводився до політичної течії однієї тільки інтеліґентської фракції, українське „народолюбство" було історичним „модус вівенді" нації, яка в невідрадних політичних умовах чужого державного організму стала майже одноклясовою, селянською, чи „неповною" нацією. Вимога „народність у мові й літературі" була чимось більше, як тільки літературною модою. Це була течія, що в ідеології українських народників романтичного періоду 40-60 років із праджерел народної душі хотіла вивести струм національного відродження. Тому „народницький" спосіб думання так глибоко вріс у свідомість кількох поколінь українських діячів і, перетривавши XIX ст., став наче панівною ідеологією тих, що стояли близько справи українства. Але на пізніших етапах, коли ідея національного відродження, вийшовши з початкової стадії шукання загубленого історичного шляху, народництво, замість спрямуватися до ширших обріїв, засклепилося в початкових формах тих самих ідей, засуджуючи себе на статичний анахронізм. Обезкрилене ще невідгомонілою тоді в европейській науці позитивістич-

ною філософією Конта, воно не було в силі вийти поза коло реальних явищ свого середовища, якими були: російська реакція і заборона українського слова, загальна пасивність української інтеліґенції, низький економічний стан і темнота селянської маси в передреволюційних часах.

Ця спрямованість на найближчу реальність у літературній творчості знайшла свій вияв у побутовому та етнографічному реалізмі і в перевазі громадських мотивів, в науці обмежувалася до досліджування питань, потрібних з національної точки погляду, в політичному думанні задовольнялася поміркованим прудонівським соціялізмом, занесеним Драгомановим, та федералізмом. Не зважаючи на релятивну вузькість обріїв, коли міряти їх сьогоднішньою міркою, із становища історичної перспективи, не можна заперечити факту, що саме народники зберегли тяглість національної традиції, заклавши тривкі основи під українську національну культуру. Український народницький рух у тому часі був найдинамічнішим оборонцем українства перед російським шовінізмом і з кола народників вийшли найактивніші громадські й культурні діячі, найжертвенніші патріоти. Народниками в широкому розумінні були не тільки Ол. Кониський, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, але й М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, і загалом малощо не всі наші діячі, що в XIX ст. у своїй громадській роботі стали на позиціях українства.

Але не зважаючи на всі оборонні заходи та антиросійське ідеологічне спрямування, українські неонародники увійшли в орбіту російських впливів, більше ніж, напр., їхні попередники доби романтизму, що виявилося в перенесенні на український ґрунт деяких політичних напрямків, а в літературі, та особливо в літературній критиці на зразок російської народницької літературної критики прищеплено критерії соціяльно-політичного дослідження літературних творів.[13]) Вправді таку вимогу дослідження літератури поставив ще в 70-их роках М. Драгоманов, чого дотримувалися передусім послідовники його політичних поглядів, але для наших народницьких літературних критиків кінця XIX і початку XX ст. ще міродайнішими були представники російської народницької критики, з яких найбільшої популярности серед українців зазнав Н. К. Михайловский. Він разом з письменником В. Короленком з 1895 р. видавав поширений у Росії місячник „Русское Богатство", був автором чис-

ленних соціологічних праць і своїми ліберальними поглядами з'єднав собі симпатії навіть серед українців у Галичині, звідкіля „від репрезентантів українсько-руської поступової публіцистики і літератури" дістав щирий привіт з нагоди 40-річного ювілею літературної праці. Привіт, що його підписали Грушевський, Франко, Гнатюк, Стефаник, Будзиновський, а навіть Кобилянська та ін., вартий уваги тому, що передає ідеї, якими Михайловский підбив серця тодішніх українських діячів. У привіті, між іншим, було сказано: „Ваш ювілей сороклітньої боротьби з обскурантизмом і насильством за свобідний розвій одиниці і суспільства знаходить у нас радісний відгомін серед нинішньої скаженої боротьби національних еґоїзмів, серед орґії реакцій і шовінізмів най гучно пролунає ваше свято під окликом рівноправности, справедливости, взаїмности. Духом з Вами!"[14])

Широку популярність здобув собі Михайловский як літературний критик, публіцист і соціолог. Виходячи з заложення, що „людська одиниця повинна бути слугою суспільства", він узяв за основу своїх писань ідею служіння народові, розуміючи під терміном „народ" працюючі кляси. Хоч у переконаннях реаліст і позитивіст, Михайловский об'єктивним філософічним системам Конта і Спенсера, опертим на експерименті природничих наук, протиставив суб'єктивну соціологію та теорію людської солідарности, що повинна виходити з розуму й почуття справедливости. Свою соціологію опер Михайловский на психологічно-етичній, а не на біологічній, чи економічній основі.

Будучи початково під впливом Маркса, зчасом одначе відкинув його теорію про абсолютну вагу економічних умов у суспільному розвитку, чим викликав гарячу полеміку серед російських марксистів у 90-их роках.

У літературній критиці Михайловский виходив також із етично-соціологічного становища, даючи перевагу не так естетичним, як суспільно-моральним елементам літературних творів. Він гостро засудив т. зв. естетицизм — шукання нової краси, що, на його думку, виявився в символізмі та декадентизмі, і рішуче виступив проти принципу мистецтва для мистецтва: „...чисте мистецтво — це твір фантазії, що справді не існує, це, коли хочете — ідол, перед яким моляться віруючі, а іноді й невіруючі..."[15])

Тут доцільно наведено основні ідеї Михайловского, щоб по-

казати, яким відгомоном вони відбилися в літературно-критичних працях Єфремова.

Уперше яскравий вияв соціологічному підходові до літературних творів дав Єфремов у довшій статті, опублікованій у журналі „Киевская Старина", 1902 р., кн. X, XI, XII, п. з. „В поисках новой красоты", що стала, наче літературним „Credo" Єфремова і викликала широкий відгомін серед української інтеліґенції. За предмет критики у цій статті Єфремов вибрав ряд творів нової української літератури (Хоткевича, Кобилянської, Кобринської, Гриневичевої, Крушельницького, Стефаника, Авдиковича) і підвівши їх разом під штамп декадентизму та символізму, він різко засудив їх. До оцінки цих творів він прийшов з готовими вже критеріями, запозиченими від згаданого тут Михайловского, а крім цього ще й від інших російських критиків-соціологів, як Венгеров та Гиляров, за посередництвом яких зазнайомився з французьким символізмом. Подібно, як ці російські критики, Єфремов добачав у символізмі неґативне явище й осуджував модерністичних письменників за їх антигромадське наставлення та надмірне підкреслювання естетичного почуття. До якої міри модернізм здавався Єфремову шкідливою течією, пізнати з його докору на адресу ЛНВістника: „...навіть такий серйозний і назагал симпатичний журнал, як ЛНВістник, поміщує інколи на своїх сторінках твори явно декадентського характеру..."[16])

Полеміку з українськими модерністами розпочав Єфремов від М. Вороного, який у відкритому письмі, поміщеному на сторінках ЛНВістника, закликав українських письменників наблизити творчість до новіших літературних напрямків і звертати більше уваги на естетичну сторінку твору. Приступаючи до критики окремих письменників, Єфремов закинув Хоткевичеві, що він покланяється фетишеві краси, статевої любови, а погорджує людиною та її працею. Формі його творів закинув штучність і тяжкість.

Найбільше уваги присвятив Єфремов О. Кобилянській, яку назвав „загально признаною головою українського символізму і єдино талановитою представницею цього напрямку".[17]) Проаналізувавши докладно „Царівну", Єфремов оцінив її як „небуденне явище в українській літературі" і „чи не єдиний зразок психологічного роману", але гостро скритикував її аристократизм духа і ніцшеанську погорду до мас. Ще гостріше скрити-

кував він нариси й оповідання Кобилянської, добачаючи в них „символічну темноту, змішання понять і замилування до містичного.[18]) На думку Єфремова, Кобилянська вибрала неправильний шлях і щоб не пропадав її талант, він радить їй не шукати нової краси, занесеної чужими зразками, а звернутися до реального світу і реальних картин.

За зворот до містичного докоряє Єфремов і Кобринській, що „завжди мала тверезий характер і цікавилася земними справами", але „заразилася новими напрямами, що пошкодило її талантові". Символічні твори Кобринської, на думку Єфремова, не ясні; реальне і фантастичне в них не пов'язане, тільки механічно складене докупи.

Ще гостріше скритикував Єфремов Гриневичеву, характеризуючи її як письменницю, в якої символізм доведений до крайности, а її твори — як набір пустих слів без ніякого значення.

Із моралізаторського становища дуже неґативно оцінив Єфремов твори Авдиковича і Крушельницького, насичені „обнаженою порнографією", як також книжки „Живі струни", що появлялися під редакцією Старосольського і Крушельницького, уважаючи, що до цього роду творів не можна прикладати мистецьких критеріїв: „Давніше це називали порнографією, тепер це прикрили назвою символізму й нової краси. Коли мистецтво стало на службу грубого статевого почуття, не може мати назви мистецтва".

У заключних висновках про модерністичну українську літературу Єфремов висловив погляд, що наглий перехід від етнографічного романтизму до декадентизму (бо натуралізму як окремого напрямку в нас не було) шкідливий для української літератури, тому українські письменники повинні звернутися до народного життя та соціяльних проблем, щоб ради естетичної насолоди вузького кола кількох вибранців не приносити в жертву народних мас.[19])

Дискусію з Єфремовим започаткував на сторінках Літературно-Наукового Вістника Іван Франко. Він відкинув публіцистично-утилітарний та тенденційний принцип у підході до літературних творів, пояснюючи, що ці немистецькі критерії запозичив Єфремов з кола ідей, вироблених у Росії ще Добролюбовим і Пісаревим. Франко розмежував поняття декадентизму і символізму, кажучи, що символізм не має нічого спільного з декадентизмом і почасти належить до невідлучних атрибутів мистецтва

від початків його існування, для чого Єфремов не мав чіткого визначення. На думку Франка, справжня вартість письменників не в їх громадсько-соціологічних поглядах, а в глибині та тонкості психологічної аналізи.[20])

Крім Франка, ще й інші дискутанти висловилися проти публіцистично - громадських та антимодерністичних принципів Єфремова. В. Коцовський, беручи в оборону письменників, засуджених Єфремовим, звернув увагу на небезпеку, що криється „в над міру рішучих і односторонних критиках Єфремова".[21])

Але ця літературна дискусія не захитала Єфремова в раз оформлених поглядах. Через рік у статті „На мертвой точке"[22]) він з тією ж гостротою знов заатакував письменників-модерністів, уважаючи, що його замітки, висказані в статті „В поисках новой красоты", після появи нових модерністичних творів знайшли своє виправдання. Цим разом предметом його критики був збірник „З-над хмар і долин". Авторам цього збірника (М. Вороний, К. Гриневичева, О. Кобилянська, В. Щурат, Г. Хоткевич, І. Липа, П. Карманський, С. Мандичевський, Н. Кобринська) він знову закинув неясність змісту, штучність стилю й нещирість тону. Зокрема відкинув думку Гриневичевої і Вороного про те, що літературні твори можуть бути доступні тільки вибранцям, бо, на його думку, справді великі твори зворушують серця також і звичайних смертельників.

Скритикував також і інших авторів, як Д. Лукіяновича за його замилування до символістики й персоніфікації природи в повісті „За Кадильну", та М. Яцкова за туманні символи й порнографічні подробиці в творі „Огні горять".

У кінцевих висновках думки Єфремова про нашу молоду літературу не були оптимістичні: молода література в значній кількості хаотична й несуцільна. Автори безпомічні в сюжеті, а в принципах наївні й тенденційні. Між молодими авторами, крім Винниченка, нема ні одного більшого таланту. Старше покоління мало перевагу своїми ідеями й розумінням життя. Наша молода література вступила в смугу мертвої точки...

Дискусія на цьому не припинилася і на протязі років не сходила із сторінок тогочасних українських журналів. Поглядам Єфремова яскраво протиставилася група літераторів, згуртованих довкруги київського журналу „Українська Хата". Особливо проти неонародників, а зокрема проти Єфремова, виступав у своїх есеях відомий тоді критик Микола Євшан, визнавши літе-

ратурним принципом антидемократичну й індивідуалістичну концепцію, а саме „мистецтво для мистецтва".

Жвавий обмін думок, у якому часто не бракувало й гострих висловів, заперечував спостереження Єфремова про мертву точку української літератури, доказуючи, що саме прийшов час, коли із смуги тематичної одноманітности й вузькости мистецьких обріїв український літературний рух виходив на шляхи творчих шукань.

Єфремов одначе не сходив із принятих позицій. Не переконав його й авторитетний голос І. Франка. Бо тоді, коли Франко, ідучи з духом часу, мав зрозуміння для нових літературних напрямків, засвідчивши це найкраще на власній творчості, на двадцять років молодший від нього Єфремов, застрягши в сфері ідей XIX ст., поніс цей ідейний вантаж і до реалізації свого найсміливішого задуму, яким була „Історія українського письменства". На ньому, як і на інших народниках того часу, тяжіла фатальна спадщина російського догматичного способу думання.

У тих самих роках паралельно із полемічними статтями опублікував Єфремов на сторінках журналу „Киевская Старина" більші праці, якими започаткував систематичне обслідування нової української літератури, базуючись на історично-культурній методі і, очевидно, вносячи до літературних явищ народницьке насвітлення.

У першій з цих праць „Поэтъ-гражданинъ"[23]) за предмет обсліду взяв життя й творчість П. Грабовського. Суцільний, гармонійний і аскетичний характер Грабовського та його поезія з бадьорими закликами до праці й боротьби, а також його погляди на завдання поета й поезії („Штуки для штуки не було, немає й не може бути в дійсності; це пустопорожня, пустодзвінна фраза — не більш"...) — це все робило Грабовського справжнім втіленням народницьких ідеалів і яскраво протиставило його письменникам-індивідуалістам модерністичної школи. Але, хоч Єфремов назагал бачив у поезії Грабовського гармонійне поєднання змісту з формою, він не апробував реторичности і мовних недоліків його ранніх поезій.

У схему народницьких ідей легко вкладався також прозаїк-народник Ів. Нечуй-Левицький, якому Єфремов присвятив статтю „Бытописатель пореформенной Украины" з нагоди 35-ліття його літературної праці.[24]) Єфремов мав слова високого признання для Левицького за його реалізм у зображенні економічно-

соціяльних умов, за епічний хист малювати персонажі й картини природи, — але твори останнього періоду оцінив як менше художні.

До найкращих праць, що вийшли тоді з-під пера молодого Єфремова, треба зачислити його студію про І. Франка п. з. „Пѣвецъ борьбы и контрастовъ".[25]) Тут Єфремов показав себе піонером на полі франкознавства: він перший дав найповніший життєпис Ів. Франка на тлі широко зарисованої картини політично-історичних умов у Галичині в другій половині XIX ст. Він перший також дав найширший огляд Франкових творів, опертий на основній аналізі та проникливих спостереженнях, а передусім на ґрунтовному ознайомленні з творчістю Франка, здобутому з першоджерел під час спеціяльно присвяченої цій меті наукової екскурсії до Львова та з особистого знайомства із самим автором.[26])

Оригінальна концепція, визначена в заголовку праці, допомогла Єфремову зробити цікаві висновки в загальній характеристиці Франкової творчости: Франко — співець соціяльної й економічної боротьби; він також співець внутрішньої боротьби з самим собою. Він співець контрастів — любови й ненависти, любови до малої, сірої людини, ненависти до хижаків-експлуататорів. Не зважаючи на високу оцінку ідейних та мистецьких досягнень, Єфремов не закривав очей і на браки Франкових творів, що виявилися в формальному необробленні деяких поезій, в повістях і драмах.

Коли б цю працю Єфремова про Франка вичистити з а пріорі прийнятої тенденції та рясних цитатів з народницьких ідеологів, головно з Михайловского, вона ще й сьогодні не втратила б своєї актуальности. Чимало пізніших франкознавців користувалося спостереженнями Єфремова.

Історія українського письменства

Центральний твір Єфремова і завершення його наукового дорібку — це його „Історія українського письменства".

Не знаємо докладно, коли саме в Єфремова зродилася концепція цього монументального твору. У його нечисленних особистих спогадах маємо тільки коротку згадку, що вказувала б на джерело самого задуму: „Мабуть, у господі Грінченків і виник один з таких планів — написати колективну історію укра-

інського письменства в окремих нарисах про визначніших його представників.

Нариси мали писатися російською мовою, бо українською тоді цензура, опріч белетристики, нічого не пускала. Трибуною мала бути „Киевская Старина". Склали план, визначили авторів, розібрали письменників і взялись до роботи. Звичайно, історії письменства у нас не вийшло, але кілька нарисів не тільки було написано, але й надруковано протягом 1903 р. на сторінках „Киевск-ої Старин-и", Б. Грінченка — про Кримського як белетриста й поета, В. Леонтовича — про Гр. Григоренка, В. Черепина (псевд.) — про Д. Марковича, Е. Квасницького — про Бордуляка, мої — про Грабовського та Франка."[27])

Не виключене також, що безпосередній стимул до праці над „Історією українського письменства" міг вийти з кола найближчих співробітників Єфремова чи то в в-ві „Вік", чи редакції „Ради", бо брак наукового опрацювання української літератури відчувався щораз дошкульніше. Від останньої найповнішої, хоч і нескінченої через смерть автора о. Ом. Огоновського, професора Львівського університету, минало вже два десятиріччя. „Исторія литературы рускои" Ом. Огоновського, (Львів, 1887-1894, 6 книг), хоч і мала перевагу над попередніми історіями української літератури зібранням великого матеріялу, а передусім принциповим розмежуванням українського літературного процесу від російського і польського, все ж таки через неясність методологічного викладу [28]) не могла задовольняти потреб модерного українства, що після революції 1905 р. набирало більшого розмаху.

На початку XX. сторіччя українська література, визволившися врешті з побутового реалізму й етнографізму, поволі виходила на світові шляхи, а досягнення наукових дослідів клали щораз міцніші підвалини під незалежну українську національну науку. Доба збирання матеріялів переходила на вищий етап.Синтеза, систематизація й нове насвітлення фактів стали невідкладною справою.

У галузі української історіографії цей ідеал був зреалізований завдяки велетневі української науки, Михайлові Грушевському, що в своїй монументальній „Історії України-Руси" (I том, 1898 р.) дав синтезу українського історичного процесу. В історії української літератури те саме слово міг сказати другий велетень української науки, І. Франко, але його „Нарис історії

українсько-руської літератури", 1910 р., опублікований уже в час недуги автора, не виправдав сподіваних надій. Інші тогочасні літературознавчі праці теж не розв'язували справи, бо відносилися до окремих періодів або були тільки загальними популяризаційними оглядами.

Трудного завдання дати синтетичну картину української літератури від найдавніших до найновіших часів піднявся не вчений історик літератури, а публіцист і громадський діяч, С. Єфремов. Мабуть, між сучасниками він був до цього найбільше кваліфікований як знанням предмету, так своєю працездатністю, наполегливістю й ентузіязмом, без якого тяжко було б зреалізувати це велике діло в час несприятливий для української культурної, а тим більше для наукової роботи. Як відомо, від найранших років з напруженою увагою стежив він за літературним рухом і свої спостереження зафіксовував у рецензіях. Паралельно з цим він основніше досліджував творчість наших клясиків XIX ст., використовуючи це чи то в антології „Вік", чи завершуючи згодом в окремих виданнях їхніх творів (Котляревський, 1909 і 1918 р.), чи в більших монографіях (М. Вовчок, 1907, М. Шашкевич, 1911 і 1912, П. Куліш, 1911, 1912, А. Свидницький, 1911, Співець боротьби і контрастів — Ів. Франко, 1913, Шевченко, 1914, Г. Квітка-Основ'яненко, 1918).

У 1911 р. вийшло перше видання „Історії українського письменства" Сергія Єфремова. Того самого року вийшло друге видання, без змін і поправок, друковане в Києві, а з цензурних причин випущене в Петербурзі. Третє видання появилося 1917 р., а в 1924 р. четверте й останнє. Тому, що перше і друге видання не доступні, тут предметом обсліду будуть два останні: Сергій Єфремов, Історія українського письменства. Видання третє. З одмінами і додатками. Видавництво „Вік", Київ, 1917 р., ст. 459, і Сергій Єфремов, Історія українського письменства. Видання четверте. З одмінами і додатками. Українська Накладня, Київ — Ляйпціґ, 1919-1924. Том I — 445 ст., том II — 425 ст.

а) Ідеї

Змагаючи до розв'язки такої трудної проблеми, якою є синтеза українського літературного руху на протязі століть, Єфремов опер структуру своєї „Історії українського письменства" на ідейному фундаменті народництва кінця 19 ст.

В ідейний комплекс „Історії українського письменства" входять з одного боку т. зв. загальнолюдські ідеали, популяризовані й пропаґовані в тому часі соціялістами й російськими народниками-лібералами (демократизм, гуманізм, воля, правда, справедливість), з другого боку — виключно українські ідеали, з яких виростало тодішнє українське народництво (патріотизм, національна свідомість, просвіта народних мас).

Найвищою вартістю для Єфремова був народ. Цій доволі невиразній абстракції, що в різних місцях тексту підсуває різні значеневі концепції (у найчастіших випадках — це „широкі народні маси", „широкі маси трудящого люду", рідше — нація), підпорядковано цілий історично-літературний процес. Літературу розумів Єфремов тільки як засіб „громадського слугування народові".[29])

Виходячи з заложення, що завдання історика літератури досліджувати історію ідей, „як вони виявлялися в літературній творчості",[30]) Єфремов наводить три основні ідеї, що їх розвиток хоче дослідити в історії української літератури: 1) ідею індивідуальної волі („елемент свободи для людини, невпинна визвольна течія — це перша ідея..."),[31]) ідею національної волі („ця визвольна національна ідея тягнеться другою червоною ниткою через усю історію нашого письменства..."),[32]) ідею народної мови („...течія народности в змісті і формі, насамперед у літературній мові — третя риса, що визначається виразно в історії нашого письменства").[33])

Як український патріот і активний громадський діяч, Єфремов спрямував своє народолюбство передусім у сторону українського народу. Маючи на увазі педагогічно-політичне завдання історії літератури, він хотів знайти ідеї, що збуджували б і активізували б українство, гальмоване політичним гнітом і внутрішньою інерцією.

Ще з студентських років, винісши з кола київських народників особливий інтерес до справи національної свідомости, уважав цю ідею конечною передумовою національного відродження, тому й дослідженню патріотичних мотивів присвятив чимало місця. Він з радістю визбирував на пустелях нашої історії коштовні перли патріотизму, чи то в формі не зовсім ще усвідомленого почуття до рідної землі, „отієї прославленої, часто й дуже часто оплаканої руської землі",[34]) в творах найдавнішої доби, чи в формі пристрасної релігійної полеміки в середній добі, коли

„народність і віру брали за одно"[35]), чи то в формі дещо виразніше викристалізованого національного почуття в діячів Києво-Печерської школи, а згодом у Києво-Могилянській Академії вже не тільки до православної церкви — „матки нашої зраненої", але й до „отчизни милої, отчизни коханої", чи навіть у доволі невиразному Сковородинському почутті до „матері Малоросії і тітки України".[36]) Поруч з цим Єфремов не вагався поставити на суд читачів прояви національного відступництва, що в деяких історичних періодах відбило ряд письменників від наших літературних берегів на море „обєдинительства", особливо після трагічного Полтавського бою, коли колишні панегіристи Мазепи стали його осудниками.

Перецінюючи значення ідей, Єфремов зробив методологічну помилку, беручи їх за основу при оцінці літературних творів, а також намагаючись інтерпретувати їх у дусі неонародницького світогляду. Демократизм митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, патріотизм автора „Слова о полку Ігореві", чи демократизм і „народолюбство" Котляревського, Квітки-Основ'яненка та Гулака-Артемовського не були такими, як хотіли їх бачити наші патріоти-народники.

Перебільшив також Єфремов вимогу народности в мові й літературі, ідентифікуючи це з національною свідомістю чи патріотизмом і звужуючи інколи поняття народности до простонародности. Його улюблене твердження: „Природня любов до рідного краю з стихійною силою вела до народнього мовою, реального змістом і демократичного напрямом письменства" — зустріло найгострішу критику серед його опонентів. Але в тому Єфремов пішов тільки за традицією своїх попередників, не приймаючи її зовсім без застережень. Ще Куліш вимагав народности в формі й змісті. До Кулішевого погляду Єфремов зайняв таке становище: „Але не тільки народність ставив Куліш та його сучасники в основу поетичної творчости. Як народ український складався тоді з самих трудящих людей, з того, що звикли звати „простим народом", то народність сама собою перейшла в простонародність і тим поставила незабаром якесь магічне коло, в якому ніби мусіло обертатись українське письменство. Тільки ті теми повинні були розробляти письменники, які потрібні і цікаві народові".[37])

Народники-реалісти, як І. Нечуй-Левицький та Б. Грінченко, пішли ще далі, особливо Грінченко, який був проти по-

ділу нації на інтеліґенцію і народ, і признавав тільки таку літературу, що з неї „можуть черпати не самі обранці, а люди широкого гурту, весь народ, маси".[38])

Хоч Єфремов був ідейно пов'язаний з Ів. Н.-Левицьким, а ще більше з Грінченком, проте не прийняв однобічного погляду про простонародність у літературі, уважаючи, що не можна не говорити на такі теми, „які зовсім нецікаві були й чужі „простому народові", але виникали самі собою в процесі розросту української ідеї".[39])

Народницькі ідеї, вирослі з підложжя суб'єктивної й „ідеалістичної" соціології Михайловского, про які з вірою і непідробленим патосом говорив Єфремов при кожній нагоді в своїх творах, не були переконливі навіть для деяких його сучасників, передовсім для тих, що не поділяли його світогляду, та в історії літератури хотіли бачити не історію ідей, а історію літературного розвитку і тих причин, що їх зумовлювали. Особливо різко заатакував позиції Єфремова В. Дорошенко, закидуючи йому сантиментальну публіцистичність, суб'єктивність та тенденційність у підході до літературних фактів і інтерпретовання їх крізь призму визвольно-демократичних ідеалів.[40])

У нашу добу терпкого „неопозитивізму" і безжальних переоцінок усіх цінностей, коли після багатьох соціяльних катаклізмів та в обличчі кривавих диктатур полиняли й зносилися колись шановані вселюдські ідеали (демократизм, гуманізм, справедливість), не має переконливої сили надмірна ідеалізація Єфремова. До сучасного читача мало промовляє твердження про те, що „мотив правди, неустанне шукання справедливости голосно і, не змовкаючи, бренить у всьому нашому письменстві — од запальних посланій Вишенського до спокійної філософії Сковороди, од девіза Кирило-Мефодіївських братчиків („уразумійте истину") і вогневого слова Шевченка до найостаннішого з наших письменників"...[41]) і т. д., хіба, що за цими словами криються тверді історичні факти.

Проте не можна відкинути всіх поглядів Єфремова тому тільки, що вони народницькі. Деякі з них внаслідок наших невідрадних умовин ще сьогодні живі й актуальні. Так, напр., не розходяться з історичною дійсністю його спостереження про залежність нашого літературного розвитку від національної свідомости, якщо звузити його до часового відрізка останнього сто-

річчя, коли праця для української літератури вимагала деколи навіть чогось більшого, як сама національна свідомість.

Не розходиться з історією також його погляд на українську літературу, як на національно-визвольний рух, особливо, коли взяти до уваги останній історичний період, починаючи від Шевченка. У визвольних ідеях, що їх завдання — „збудити великий народ... перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю",[42]) — бачить Єфремов найбільшу моральну вартість української літератури, її „внутрішню красу".

Тут Єфремов додає ще одну рису, що завершує всі попередні: „Подвижництво і мучеництво. Житіє і мартиролог... Той порив, що душу свою полагає за други своя..."[43]) Патос мучеництва, яким Єфремов прикрасив кінцеві міркування своєї „Історії українського письменства" звучав би фальшиво, коли б не випливав з гіркого досвіду невблаганної історичної правди. Його слова: „Українське письменство більше, ніж яке інше, має право на ім'я письменства пропащих талантів", бо ні один, мабуть, письменник у нас через каторжні обставини нашого національного життя не розгорнув свого хисту на повну міру, ні один не використав усіх своїх сил, що міг би дати",[44]) стосуються до подавляючої більшости українських письменників останнього сторіччя, особливо сучасної нам доби. Бо терновий вінець, символ мучеництва, що як промовиста віньєта, уміщена на титульній сторінці 3-го видання „Історії українського письменства" (1917 р.), вінчає сьогодні скроні не тільки всіх пропащих сил минулих поколінь, але й самого автора цих сентенцій і всіх, що творчим трудом двигають вперед справу української літератури.

б) Методологія

Методологія „Історії українського письменства", зумовлена народницьким світоглядом, замикається в такому визначенні: „Визвольна в згаданому розумінні ідея, ідея народности й любови до рідного краю, нарешті чистота народньої мови — оце буде та мірка, що беручи на увагу й загально естетичні вимагання, мірятиму нею факти й події українського письменства на протязі його довгої історії". Згідно з цією схемою історія літератури — це історія ідей, а завдання історика літератури — досліджувати розвиток точно означених і очевидно, суспільних ідей. Так визначену методу застосував Єфремов незвичайно по-

слідовно, тому й не диво, що його „Історію укр. письменства" сучасні літературознавці називають завершенням соціяльно-політичного дослідження літератури.[45])

Із усіх народницьких принципів найдошкульніше на дослідженні літератури, особливо літератури двох перших періодів, відбилася вимога „народність у мові і літературі". Величезна літературна спадщина двох найдавніших періодів не була народна ні ідеями, ні мовою, тому й не могла знайти відповідного зрозуміння й належної оцінки в дослідника, який розглядав її крізь призму а пріорі приготованих ідей. У висліді це дало не тільки спрощену й неповну, але й до деякої міри тенденційно насвітлену картину тодішнього літературного руху. Щоправда, не зважаючи на свою нефаховість у справах старої літератури, якої Єфремов ніколи не досліджував джерельно, він, щоб показати безперервність нашого літературного розвитку на протязі історії, зібрав величезний матеріял, даючи при тому з розмахом та ерудицією змальовані картини історично-культурного руху тих часів. Проте віддати духа епохи, увійти в причини, які зумовлювали характер тодішніх творів Єфремову не пощастило, бо, зрештою, він і не ставив собі такого завдання.

Переважна більшість письменників нашої старої літератури — то були ченці й священики, рідше люди з дружинно-князівських кіл, тож не диво, що цей світ християнського середньовіччя, наскрізь пронизаний релігійним світоглядом, був чужий для народника Єфремова, вихованого на прудонівсько-драгоманівському соціялізмі та емпіричному позитивізмі Конта. Його разив „той основний тон темного середньовіччя з його перевагою скрізь і всюди, а надто в культурному житті, релігійних інтересів".[46]) Ідейну вартість мали для нього тільки ті твори, що „дбали про інтереси простої людини, чи рідного краю".[47]) І тільки ті письменники, що брали в оборону „смерда" чи хлопа перед тогочасними соціяльними кривдами, чи ставали на щиро національний, дійсно всенародний ґрунт, все, що „од шаблонів християнської науки і духом живого життя дихало", заслуговувало на пильнішу увагу автора „Історії українського письменства".

З тією самою міркою підійшов Єфремов до літератури середньої доби, хоч присвятив їй багато уваги, використавши всі доступні йому джерела. Тут незвичайно живо й широко змальоване історичне тло поодиноких відрізків епохи, але повноті й

об'єктивності зображення літературного руху знов перешкодила народницька тенденція, шукання тих самих ідей та інтерпретацій літературних творів під кутом цих ідей. За прийнятою схемою позитивне насвітлення осягають твори, що якоюсь мірою вкладаються в народницькі принципи. Отже, сюди передусім входять твори з елементами народної мови (від Пересопницького Євангелія — до побутових і історичних віршів), та, очевидно, твори з патріотично-соціяльними елементами. Так, напр., ідейним насnаженням цікаве для Єфремова полемічне письменство, що „овіяне певною ідеєю поступу, визволення та боротьби за національні інтереси під фірмою інтересів релігійних".[48]) Але, згідно з тодішньою нашою історіософією, він дає апробату тільки творам, що обороняли православіє, відмовляючи ідейну вартість творам, що боролися за унію. Так, напр., Іпатій Потій, один із блискучих полемістів уніятів у його оцінці, „як оборонець реакційних принципів, безмірно нижче стоїть за своїх опонентів".[49])

Найнеґативніше народницький підхід до тогочасної літератури відбився на оцінці творчости діячів Києво-Могилянської Академії, драматичного письменства і віршованої поезії.

Тоді, коли Єфремов позитивно оцінював діяльність школи Богоявленського Братства, предтечі Києво-Могилянської Академії, яка, за його словами, „величезну справила службу, про Києво-Могилянську Академію він не був високої думки, уважаючи, що там панувала „середнєвікова схоластика, закована у важку броню формальної думки"...[50]) Вправді він признавав, що Київська Академія була зорганізована за західними, засвоєними з Польщі зразками, але організатори Академії взяли з Заходу перестарілі схоластичні форми й не вміли вийти з них тоді, коли в Европі творилися вже нові наукові течії та вироблялися нові методи. Він признавав також, що в XVII ст. Академія була найсильнішим науковим центром не тільки на цілу Україну, але й на всю Слов'янщину, „законодавцем літературних форм і мод";[51]) але вона не була тим, чим, на його думку, повинна була бути, бо її діяльність не вихопила поза коло релігійно-богословських проблем; вона стояла осторонь кипучих історією подій і мовою, тим своїм „словено-русским язиком", була далека від живої народної мови. Письменники, що вийшли з кол Київської Академії, здебільша релігійно-богословським

змістом та схоластичною мертвотою своїх творів створили „безодню між письменством і живим життям".[52])

З усіх різноманітних жанрів, що появилися в українській літературі 17-18 ст., найменше зрозуміння мав Єфремов для віршованої поезії. Він з історичного обов'язку дав доволі докладну аналізу важливіших родів тодішніх віршів, але, як їх змістові, так і формі він видав наскрізь неґативну оцінку. Багату віршову продукцію тодішніх часів називає він віршоманією, що, за його словами, виявилась „мало не в патологічних формах".[53]) Тому, що тодішнє силабічне віршування не відповідало духові нашої мови, він уважав тодішню поезію за звичайну прозу, тільки з римованими кінцівками;[54]) поети не родились, а робились, складаючи свої вірші за приписаним шаблоном.

Найбільше вражала Єфремова беззмістовність цих віршів, а передусім безідейність їхніх авторів, які в добу панегіризму для матеріяльних користей продукували вірші для сильних цього світу, затративши інколи почуття людської чести.[55])

Як зразок віршової графоманії тих часів наводить Єфремов твір Ів. Максимовича „Богородице Діво" з 25.000 силабічних віршів, що його називає літературним страховищем.[56]) Із ще більшим презирством розцінює іншого продуктивного поета того часу, ієромонаха Климентія Зиновієва, якого називає просто типовим графоманом без познаки іскри хисту, чи поетичного надхнення.[57])

Але погляд Єфремова, що наша література середньої доби — це здебільшого схоластична мертвеччина, не був тільки його індивідуальним поглядом. Такої самої думки були народники-романтики, особливо Куліш, і від них це твердження перейшло до пізніших істориків літератури, як Ом. Огоновський, а далі й до народників-реалістів та їх послідовників. Треба було довгих, основних студій, повної „переоцінки цінностей" та переставлення на інший спосіб думання, щоб збити закорінені переконання й апробовані канони та на належному місці в історії української літератури поставити багату спадщину 16-17-18 сторіч.[58])

Щоправда, літературна спадщина тієї епохи мало зрозуміла для модерного читача, бо, крім спеціялістів, ніхто її сьогодні не читає, тому й не розходиться з правдою спостереження Єфремова про те, що, коли на Заході були вже й Шекспір, і Мільтон, і Сервантес, і Мольєр, у нас найвищим досягненням науковим

була добре збудована проповідь, а літературним — тяжка своєю будовою та мовою релігійна драма.

Найближча як ідеями, так і мовою була для Єфремова література нової доби. Він знав її краще, ніж будь-хто інший з його сучасників, чи то як публіцист, пишучи систематично в пресі і журналах про актуальні літературні справи, чи як літературний редактор у видавництві „Вік", чи врешті як автор монографій наших клясиків XIX ст. Так, як і при попередніх епохах, він використав тут величезний матеріял, розгортаючи широкі картини-огляди громадсько-культурного руху та умов, що якоюнебудь мірою впливали на розвиток нашої літератури.

Але, як у попередніх періодах, так і ця частина не має потрібної об'єктивности. Так, як і там, знов перешкодили тут народницькі принципи, а далі, більше, як у попередніх частинах, також публіцистична манера й звички літературного критика, що часом брали верх над об'єктивністю історика літератури. Народницькі принципи позначилися в неспівмірності й диспропорції аналізованого матеріялу, а передусім на однобічних характеристиках літературних творів.[59])

За послідовно прийнятою схемою, Єфремова цікавили, очевидно, передусім письменники, що відзеркалювали народницькі, чи громадські мотиви, або ті, що їх можна було підтягнути в цю саму категорію, — і їм присвячує він найбільше уваги. Так, напр., Котляревському відведено в „Історії укр. письменства" стільки місця, що й Шевченкові, і тричі більше, ніж Франкові, хоч це данина не так літературним якостям „Енеїди", як більше історичному значенню виступу Котляревського і його демократичному, за інтерпретацією Єфремова, світоглядові. Неспівмірно до мистецьких досягнень дістали також багато місця письменники-реалісти й публіцисти другої половини XIX ст. Напр., про Драгоманова і Грінченка сказано без порівняння обширніше, ніж про Франка і вдвоє стільки, що про Л. Українку, про Кониського також більше, ніж про Л. Українку, і значно більше, ніж про Кобилянську.

Однобокість літературних портретів найяскравіше виявилася в оцінці Куліша, Франка, Л. Українки, а особливо Кобилянської. У їхній творчості Єфремов розглядає в першу чергу твори з громадською тематикою. І так, у Куліша він бере до уваги передусім „Досвітки", окреслюючи інші його поетичні твори як публіцистику; у Франка — „З вершин і низин", не згадуючи загалом

про інші Франкові збірки і обмежуючись тільки короткою згадкою про „Мойсея"; у Л. Українки — здебільшого лірику громадську, згадуючи тільки мимоходом про її поеми й драми вичисленням самих заголовків.

Народницька методологія Єфремова відбилася найяскравіше в неґативній оцінці творів О. Кобилянської й цілої групи письменників, модерністів, чи символістів. Ще в згадуваних тут уже статтях „В поисках новой красоты" і „На мертвой точкѣ" він гостро скритикував творчість цієї групи письменників. Після майже двох десятиріч Єфремов у нічому не змінив своїх переконань, притримуючись далі позицій антиестетика. Він знов засудив Кобилянську за її індивідуалістичну ніцшеанську філософію „надлюдини", за її аристократизм духа та витончений естетизм. Він назвав її твори тенденційно-естетичними, в яких герої „самій красі вклоняються, перед нею б'ють поклони з таким завзяттям, що розбивають собі лоби, сами того не помічаючи, — тобто ставлять красу на такий недосяжний п'єдестал, де вона перестає бути однією з невідлучних потреб людини, а робиться абсолютом, єдиним кумиром, що сам для себе існує й задля себе вимагає повного знищення всіх інших потреб людських".[60])

Але, як добрий знавець літератури, Єфремов не міг заперечити вартости творам Кобилянської. Він навіть з признанням говорив про деякі з них, особливо про ті, в яких авторка дає картини життя та „екскурси в сферу реального".[61])

Цікаво, що Єфремов, засуджуючи естетизм Кобилянської, протиставив його естетизмові Коцюбинського, для якого мав повну пошану і творчості якого дав власну інтерпретацію. Коцюбинський, на його думку, „увійшов у наше письменство — зовсім не естетом, що б'є поклони перед вівтарем єдиній та універсальній красі"[62]) і хоч любив красу, „не замикався у вузькі рамці мистецтва для мистецтва".[63]) Ориґінальність Коцюбинського, за словами Єфремова, була в тому, що його естетизм та аристократизм духа базувалися на шуканні світової гармонії і на приматі людяности.[64])

Натомість ще неґативніше, як до Кобилянської, поставився Єфремов до Мих. Яцкова та інших письменників модерністично-естетичного напрямку, між іншим і до „молодомузців", називаючи їх літературною сектою, „що сотворила собі кумира з краси". Єфремов уважав, що, виключний естетизм — ця модна схоластика нашого часу — на українському ґрунті особливо

виразно виявила... своє вбожество і може дати справжні цінноші тільки „обернувшись просто до художньої творчости на основі життя".[65])

Проте було б помилкою думати, що „антиестетичні" позиції Єфремова означали те саме, що заперечення мистецької форми взагалі. Вправді Єфремов на першому місці ставив завжди ідеї і то передусім громадські, цікавлячись менше або загалом поминаючи формальну сторінку твору, але він не попав у другу екстрему — щоб перецінювати твори з громадською тематикою, які з мистецького боку не мали вартости. Так, напр., не зважаючи на близьку ідеологічну спорідненість з Кониським, Єфремов не завагався сказати, що Кониський був „більш проповідником старих ідеалів, волі й братерства у своїй поезії, ніж художником"[66]) і що в його творах „зміст переважає форму". Подібне становище зайняв він і до творів О. Пчілки: „Не блискучі взагалі, більш публіцистичні трактати, ніж художні твори — писання Ол. Пчілки...[67])

Якщо не допускав Єфремов, так принаймні не хотів апробувати тенденційність, будь це громадська, чи будь-яка інша, що переважала б над мистецькою сторінкою літературного твору, як, напр., в огляді творчости Винниченка, у якому поруч високого признання для дужого таланту письменника-реаліста не стримує критики для моралізаторської тенденційности „чесности з собою", бо „тут не образи втілюють ідею, органічно з неї виникаючи, а ідея спеціяльно вишукує для себе образів..."[68])

Протиставляючись естетичній течії, як надто суб'єктивній, яка ставить літературу як „щось самостійне, від життя незалежне, що само для себе існує й само в собі має мету й оправдання",[69]) Єфремов одначе уважав форму конечною передумовою, без якої нема справжнього літературного твору, і т. зв. тенденційні твори ставив поза межі літературних явищ.

Свій власний напрям критичного дослідження називає Єфремов психологічно-реальним, який від чисто публіцистичного різниться тим, що відкидає тенденційність літературних творів.[70])

На недостатність народницької методології вказало чимало критиків, що згодом усвідомив собі і сам Єфремов, не зважаючи на те, як послідовно він застосував її у своїх працях і як палко обороняв її при кожній нагоді на сторінках „Історії українського письменства". Але саме в цій завзятій обороні й наступі на протилежні позиції естетичного напряму відчувається непев-

ність самого оборонця, що повторюючи в різних варіянтах ту саму думку, мабуть, у першій мірі хотів утвердити себе в прийнятих позиціях.

Зчасом одначе Єфремов не завагався визнати недосконалості своєї методології, згадуючи про те у вступі до третього видання „Історії українського письменства". Він шкодував, що випускає книгу не такою, якою хотів би її бачити, бо не вдалося йому внести поправки, зазначені критикою, і не вдалося також „розгорнути й обґрунтувати методологічну сторону, яка, звісно, була найбільш дошкульним місцем у цілій книзі".[71])

Цих бажаних поправок не вдалося внести і в четверте видання, надруковане уже закордоном в 1919-1924 р. Над Україною пронеслися бурхливі історичні події. Єфремов став у перших рядах будівничих нової української держави. Його праця була спрямована передусім на актуальні історичні події, і, згідно з його власними словами, „було зовсім не до літературних справ..."

І так майже вся „Історія українського письменства", навіть в останньому виданні, в основному залишилася без змін.

в) Нові обрії

Окремо слід зупинитися над останнім, додатковим розділом „Історії укр. письменства", „Революційне п'ятиліття", в якому Єфремов дав огляд творчости молодого літературного покоління 1919-1923 років. На особливу увагу заслуговує цей розділ не тільки новим матеріялом, ідеями, але й змодифікованим методологічним підходом. Бурхливі роки війни й революції внесли зміни в життя, творчість і в погляди на творчість. Не могли вони не залишити сліду і в поглядах Єфремова, що виявилося не так у радикальному запереченні попередньої ідеології, як в усякому разі в відхиленні від пронародницької „ортодоксальности".

За предмет критичного розгляду взяв Єфремов творчість молодих письменників, що з метушливою бравурою брали в посідання літературну арену. Підходячи з чуйною увагою до кожного українського літературного явища, Єфремов знав наймолодшу літературну продукцію краще, ніж будь-хто із сучасників, болів її недосконалостями і рукою мудрого знавця з повені галасливих слів вибирав перлини справжнього мистецтва. Не маючи потрібної часової перспективи, він не вагався методою

критика-публіциста пристрасно схрестити шпаги з авторами бундючної „літературщини", щоб при найближчій нагоді із спокоєм історика літератури відділити мінливі явища і на цій основі ставити вдумливу прогнозу їх дальшого розвитку.

Широту погляду й об'єктивність у відношенні до зовсім ще близьких і наболілих тенденціями часу літературних явищ давали Єфремову певніші, ніж перед тим критерії: найвищою мірою в оцінках були вже не невиразні народницькі абстракції, а справжні літературні вартості. Маючи на увазі передусім добро української літератури, Єфремов вказав на нездорові симптоми тодішньої літературної продукції з її атрадиційністю й неґацією надбань попередників, галасливою самореклямністю і безкритичним захопленням модними шаблонами і мінливістю стилів та напрямків, але рівночасно вмів знайти й оцінити справжні таланти і то навіть у колі пролетарських письменників, ідеологічно чужих Єфремову.

І так Єфремов дав блискучі сильветки цілого ряду тодішніх письменників, що після чотирьох десятиріч ще не втратили своєї актуальности, а деякі з них з малими доповненнями можна б повторити й сьогодні. Це здається подиву гідне хоч би тому, що більшість письменників „революційного п'ятиріччя" ставила тількищо перші кроки.

Тільки переставившись на діяметрально різний спосіб думання і нове сприймання явищ, міг народник-реаліст Єфремов так глибоко вникнути в істоту символічної поезії, якої перед тим не любив і не доцінював. Але тепер у творчості молодих поетів Єфремов шукав не традиційних і віджилих мотивів народолюбства, тільки справжньої поезії, яку знаходив не в крикливій громадсько-революційній, а здебільша в особистій тематиці.

Перу Єфремова треба завдячити, напр., одну з найвдумливіших характеристик Тичини, яку колинебудь написано про цього поета, і до якої тепер після чотирьох десятиріч тяжко додати щонебудь більше. Це Єфремов, мабуть, чи не один з перших серед літературних критиків, сказав про Тичину, маючи за предмет обсліду тільки його ранні твори до 1922 р.: „Тичина з надзвичайно своєрідною індивідуальністю поетичною, з дужим талантом... Замислений мрійник з м'якою, чулою душею, заслуханою в згуки наокружної природи, в одгомін космічних явищ у світову гармонію, радісний пантеїст... і т. д.[72]) Це Єфремов відкрив у Тичині поета „мабуть світового маштабу", що його

важко вложити в рямці якогось одного напряму чи навіть школи", і щоб зрозуміти його досягнення „теоретикам віршування, доведеться наново перестроювати свою науку". А в творчих досягненнях Тичини „антиформаліст" та „антиестетицист" Єфремов бачив стільки „блискучої форми, гнучкої і ріжноманітної, багатої на всі досягнення звукових засобів та віршової техніки, якою у нас гребували звичайно, до якої ставились недбало навіть визначні письменники..."[73])

Але, як глибокий знавець літератури, Єфремов зразу бистро спостеріг смертельну небезпеку для Тичини від його захоплення „комуністичною романтикою" і вже у збірці „Замість сонетів і октав" помітив, що „соняшні клярнети замовкли", а „глибокий і проникливий лірик утратив свою первісну ясність", заплутавшись у суперечностях часу й боротьби.

З турботою перестерігав Єфремов Тичину перед загрозою „проміняти вічні досягання на сумнівні здобутки літературного гуртківства і партійности" і радив держатися далеко від тенденційности і всього, що зв'язувало його творчість.

Наскільки справдились передбачення Єфремова, показала мистецька катастрофа автора „Соняшних клярнетів".

Мабуть, чи не один із перших відкрив Єфремов достойну красу поезії Рильського. Високо цінив він Рильського за його гармонійний світогляд, за античну, олімпійську зрівноваженість, за клясичну простоту та бездоганно опановану форму віршування. Народник Єфремов, довголітній пропаґатор громадянської тематики, не скриває радости, що Рильський зумів ізолюватися від шумливих революційних подій і зберегти „недоторканість моральну" та бачив у ньому „давнього елліна, який чудом неначе, через атавізм народився за наших днів" і з погляду вічности озирає сучасне життя. Для Єфремова Рильський зразок дійсно культурного поета, в одному рядкові якого більше змісту, ніж у цілих купах задрукованого паперу декого з галасливих „Гомерів революції".[74])

Чим закінчилося для Рильського заплямовання „недоторканости моральної", Єфремову вже не довелося ніколи дізнатися...

Наскільки єфремівські оцінки тодішньої творчости були проникливі, а прогнози на майбутній розвиток молодого літературного покоління далекозорі, хай послужить прикладом характеристика Т. Осьмачки. Про молодого тоді Осьмачку і на основі тільки перших його творів писав Єфремов як про найцікавішо-

го поета з групи символістів, із власною, не вичитаною із російської поезії силою, з ґрандіозною уявою, з біблійною простотою духа й нерозгаданою глибінню образів, що „просто аж придушують своєю величчю, заступають звичні обрії". У творчості Осьмачки відчув Єфремов органічну міць, закорінену глибоко в землі, що „шукає ходу собі на ясний світ творчости". І про Осьмачку сказав Єфремов пророчі слова, доведені пізнішим розквітом (після чвертьсторіччя, коли Осьмачка був уже поза межами большевицького досягу) поета: „...серед нашого молодняку Осьмачка являє, може, одну з найбільш надійних сил, що не розгорнулися ще уповні, та має, мабуть, данні до того".[75])

Найкраще свідоцтво наукової об'єктивности дав Єфремов оцінкою творчости т. зв. пролетарських поетів. Здецидований ворог комунізму Єфремов ні словом не засудив їх за їхню комуністичну ідеологію, шукаючи в їхній творчості передусім мистецьких цінностей. Слова критики підносить він не за ідеологію, тільки за безідейність, вироджену в роблення кар'єри на комунізмі, не за оспівування революції, а за примітивізм засобів, що вели до програмового віршовництва і віршової публіцистики, не за творення нових вартостей, а за зневажливе відношення до традиції, не за революційний гіперболізований стиль, а за безстилевість і брак власної літературної манери, на яку в тому часі не спромоглися пролетарські письменники. Але Єфремов з неприхованою радістю відзначав, коли серед повені революційної бомбастики тут і там знаходив зразки справжньої поезії, яку тоді бачив не в „гартованих віршах", а в теплій інтимній ліриці та в виявах звичайного людського почуття.[76]) Не вагався він відкривати поезію і в поезіях робітничого труду й побуту і навіть комуністичного романтизму, якщо за ними крилася не „мода на пролетаря", а пережиті враження і невідлучний складник усякої лірики — справжнє почуття, як у випадку творчости В. Сосюри, якого, поруч Хвильового, уважав за талановитішого письменника пролетарської групи, дарма що Сосюра належав до активних комуністичних борців.

З неменшою увагою підійшов Єфремов до творчости М. Хвильового, найвидатнішого представника комуністичного романтизму. Свої помічення про Хвильового Єфремов базував на його двох перших збірках поезій та на одній збірці оповідань („Сині етюди"), що становили тільки початок справжнього Хвильового. Спостереження Єфремова вражають зрівноваженою об'єк-

тивністю і винятковою влучністю. Ніде ні тіні докору Хвильовому за його „закоханість в комуну", за „любов до большевицької України"... Єфремова цікавить Хвильовий у першій мірі як талановитий белетрист. Поетичний талант Хвильового, на думку Єфремова, другорядний, поскільки в його поезіях чимало реторики, принципових фраз і пози. Але, коли Хвильовий без робленої пози передає відчуту красу, „виявляє таке тонке розуміння справжньої сили слова й такі влучні знаходить образи, що перед ними мимоволі спинишся в захваті".[77])

У белетристичних творах Хвильового Єфремов помітив таке саме роздвоєння між романтикою і тверезим життям. Романтик пише героїчний епос пролетарської революції і водночас дає реалістичні картини нового побуту з усіма його додатніми й від'ємними сторонами. І не докоряє „націоналіст" Єфремов комуністові Хвильовому за його віру в комуністичний ідеал та „аґітаційну бадьорість", але має слова признання для його „глибоко-совістливої щирости та безбоязности, що тільки у справжніх бувають талантів і люблять правду над усе, хоч яка вона буде колюча".[78]) Завдяки цій правдолюбній сміливості Хвильовий не вагається говорити про неґативні сторони в новому, комуністичному побуті і про гарні риси старого, якщо на такі натрапить.

Хвильовий цікавив Єфремова не як борець і пропаґатор „загірньої комуни", а передусім як письменник, у якого „широкі можливості: бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ, знайти відповідне слово без зайвої розволіклости..."[79])

Але не закривав Єфремов очей і на слабі сторони Хвильового, що їх бачив він передусім у манерності, штучному підбиранню ефектів, моралізаторських деґресіях і заграванні з читачем, запозиченому в російських письменників.[80])

Останній розділ „Історії українського письменства" можна уважати завершенням літературно-критичної діяльности Єфремова. Літературні профілі накреслені в ньому енерґійною і любовною рукою досвідченого знавця. Єфремов відкривав тут нові обрії, до яких переможно почала йти українська література, одночасно стаючи й сам на шлях до нових обріїв у власному підході до літературних явищ.[81])

Періодизація

До найтяжчих завдань історика літератури ще й сьогодні належить поділ літературного матеріялу на періоди. Із труднощів цього питання здавав собі справу Єфремов, констатуючи правильно, що „поділ письменства на періоди, як і всякі такі поділи, одгонить дуже механічністю й має тільки умовне значіння", бо „в кожній справі, що росте й розвивається органічно, дуже важко одшукати ті межі, що прірвою прикро одмежовують сучасне од минулого. Таких прірв і не буває ніколи, бо сучасне раз-у-раз коріниться в минулому і само стає за підвалину, за вихідний пункт для майбутнього, і ніколи ми не можемо напевне визначити подію, щоб виразний ставила обруб між сусідніми періодами".[82])

Як і в методології, взявши за основу визвольну ідею, поділив Єфремов українську літературу на три головні періоди, тримаючись тут зрештою традиційного поділу: давній (І. „Доба національно-державної самостійности"), середній (ІІ. „Доба національно-державної залеглости"), і новітній (ІІІ. „Доба національного відродження"). В окремив розділах і підрозділах першої і другої доби тримався він також здебільша традиційної схеми, ідучи то за хронологічним принципом, то за історично-політичним, то за жанрами літературних творів. Народну поезію умістив безпосередньо перед Котляревським, вийшовши з заложення, що народна творчість мовою органічно зв'язана з новітнім українським письменством.

Найбільше застережень викликав поділ письменників за десятиріччями. Це спричинило схематичність і штучно розривало творчість поодиноких письменників, особливо письменників пошевченківської доби. Наприклад, не можна вложити в короткий відрізок часу тільки 60-их років ні творчість Куліша, ні Щоголева, ні Кониського, що часово розтягається і на дальші десятиріччя XIX ст. Ще наглядніше незручність такого схематизування за календарним принципом виявилася на зачисленні Ів. Франка до письменників 70-их років поруч із письменниками старшого покоління, як Драгоманов, Старицький, Кропивницький, Ів. Нечуй-Левицький, тоді, коли Франкова творчість у тому часі була тільки в початках і до повного розквіту дійшла аж два десятиріччя пізніше. Подібно вийшло і з Л. Українкою, що її в „Історії українського письменства" прилучено до письмен-

ників 80-их років, тим часом перша збірка поезій Л. Українки появилася друком у 1892 р., а найкращі її твори постали на переломі XIX-XX ст. та в перших роках XX ст. Роками старших від Л. Українки, М. Коцюбинського й О. Кобилянську, зачислено до письменників 90-их років, одначе їхня творчість теж виходить поза межі короткого десятиріччя, подібно, як і творчість інших письменників, заклясифікованих до цієї групи.

Такі наявні переочення показують, що Єфремов не прив'язував великої ваги до періодизації, зосередивши свою увагу на інших проблемах. Періодизаційна схема була потрібна йому для більшої ясности викладу, про що він і сказав: „Вага такого поділу лежить у його практичній зручності, в тому, що він помагає виразніш зазначити основні риси кожної доби в письменстві й тим самим більш рельєфну дати їй характеристику".[83])

У сучасному літературознавстві система поділу, оперта на соціяльно-політичному, чи хронологічному принципі, уважається пережитком, проте питання періодизації ще дотепер лишається відкритим. Західнє літературознавство відступило вже від традиційного поділу старих історій літератури, основаного на політично-суспільних критеріях, і впровадило періоди, яких назви походять від культурно-інтелектуальних напрямків, як реформація, гуманізм, ренесанс, барокко тощо. Одначе уважається, що й такий поділ не має виправдання в історії літератури, тому що літературний період, як окремий відрізок часу, повинен бути окреслений виключно літературними нормами й критеріями. Трудність сутолітературної періодизації лежить ще й в тому, що ще й далі ведеться дискусія над самим визначенням таких термінів, як ренесанс, клясицизм, барокко, романтизм, символізм, яких розуміння або не обмежується самою літературою, або не вірне з історичного погляду, бо в епохах, до яких відносяться ці терміни, вони не були знані.

Значення „Історії українського письменства"

Не зважаючи на методологічні недоліки „Історії українського письменства", зумовлені народницьким світоглядом та публіцистичними звичками Єфремова, значення цього монументального твору величезне. Вартість його можна як слід оцінити тільки тоді, коли розглядати його з історичної перспективи та в по-

рівнянні з попередніми працями з обсягу історії української літератури.

Непроминаюча заслуга Єфремова в тому, що він перший дав синтетичний огляд української літератури від найдавніших до найновіших часів, усистематизував її та опер на підвалинах самостійного органічного розвитку, незалежного від сусідніх літератур. Користуючись найкращими здобутками тогочасної української науки, Єфремов на всю ширину поставив і обґрунтував питання про стародавність українських літературних традицій, самобутність української літератури та відрубність її передусім від російської літератури.

У тих часах питання про окремішність української літератури належали до найважчих, бо не зважаючи на історичні та філологічні праці цілого ряду українських учених, які збили неправдоподібну гіпотезу Поґодіна-Соболевського про великорусизм Київської Руси, російська офіційна наука й надалі підтримувала об'єдинительні тенденції російського імперіялізму, узурпуючи для російського народу історично-культурну спадщину Київської Руси і відмовляючи українському народові права на неї.

Нелегко було протиставитися цим тенденціям, що, маючи за собою довголітню традицію, глибоко вросли не тільки в ментальність російських учених, але й гальмували суверенність думання українських дослідників у їхніх оцінках українського літературного процесу.

Тому й мусів Єфремов критично віднестися до авторів перших праць з обсягу історії української літератури (Бодянський, Костомаров, Метлинський, Ол. Котляревський, Гатцук, Куліш), які не мали виразного погляду на Київську добу й українську літературу звичайно починали з „Енеїди" Котляревського. Про ці перші огляди сказав Єфремов, що вони „грішать проти самих основ історичного розвитку в письменстві. Українське письменство вони розглядають не в історичному його процесі, не як самостійний данного національного осередку витвір, а в залежності від письменства російського і тих поглядів, що там були витворилися й запанували. Тому то одпадає все, що було до Котляцевського, бо звичайні схеми історії російського письменства одно загарбали до себе, а про інше мовчать; тому то й на факти пізнішого письменства українці дивляться очима росій-

ських літератів і ті факти оцінюють з погляду російського письменства ..."[84])

Нс прийняв Єфремов і критеріїв пізніших істориків літератури, як, напр., росіянина Ал. Пипіна, що виводив початок української літератури з литовсько-руської доби, ні Мик. Петрова, який, щоправда, починав українську літературу від київського періоду, але узалежнював її невільничо від російської літератури.[85])

Опертя для своїх поглядів знайшов Єфремов у працях галицьких учених, як Ів. Могильницький, Ів. Вагилевич та Я. Головацький, що зв'язували новітню українську літературу з старими пам'ятками, а особливо в Ом. Огоновському, що свою історію української літератури почав з Київської доби. Галицьких учених цінив Єфремов за те, що „стоячи осторонь од російських впливів, вони в своїх поглядах не були спутані шаблонами, схемами й традиціями російського письменства і вільну через те руку мали якраз там, де треба було історичну перспективу незатемненою держати й прозорою. Бо з другого боку, на тій віддалі вони здужали зберегти й деяку позитивну традицію самостійного літературного розвитку українського народу і цю традицію поставити напроти чужої узурпації."[86])

Гіпотезам „єдинонеділимців" у російській науці протиставив Єфремов твердження про тисячолітню традицію українського письменства: „Теперішнє українське письменство — не якийсь собі „родства не помнящій" витвір, а органичний продукт народньої творчости за ціле тисячоліття нашої історії. І як у народу українського своя власна єсть історія, так своє власне у його єсть і письменство."[87]) Шукаючи чіткого розмежування української літератури від російської вже в найдавніших часах, Єфремов тільки поневільно мусів прийняти гіпотезу про те, що „старий період письменства спільний трьом літературам — російській, українській і білоруській",[88]) але так, як і інші українські дослідники, уважав, що хоч історичні обставини затемнили і скомплікували прозорість і чистоту народньої творчости в цьому періоді, який „з погляду національної приналежности найбільш заплутаний і повен свідомого й несвідомого баламутства",[89]) проте він „все таки духом своїм, змістом і навіть подекуди формою, органичніше й тісніше зв'язаний із нашим письменством".[90])

Така принциповість у справі окремішности нашої літерату-

ри була тоді гостро актуальна не тільки тому, що полеміка про це не сходила із сторінок наукових журналів. У тому часі, коли етап шукання виходу з нашого історичного провалля не знайшов ще свого завершення, і національне самоствердження було конечною передумовою дальшого історичного існування нації, наша історіографія мусіла до деякої міри приймати форму ідеології. „Історія українського письменства", як відомо, мала виразне ідеологічне цілеспрямування: будити й закріплювати національну свідомість і на прикладах високих моральних вартостей та героїчности української літератури підносити самопочуття принижуваної довгими сторіччями нації і показати їй нові можливості в творенні власних цінностей серед світових культур.

Щодо цього, як уже в короткому часі показало життя, „Історія українського письменства" виконала своє завдання. Вона знайшла величезний відзвук серед широких мас, стаючи найпопулярнішим науковим твором, особливо в роки національної революції 1917-1918.

Але, крім цих національних тенденцій, „Історія українського письменства" мала й чисто наукові вартості, завдяки яким створилася навіть „школа" єфремовських послідовників і епігонів. Бо Єфремов у своїй „Історії" зібрав і використав весь доступний йому матеріял, дав до кожного розділу широкі картини історично-культурного руху, зібрав і усистематизував найважніші факти, насвітливши їх своїми концепціями і на їх основі побудував свої власні висновки, що виростають понад тенденцію і виходять поза компілятивність, яку приписували йому деякі критики в відношенні до перших розділів.[91]) Деякі розділи „Історії" як зібранням матеріялу, так і його синтетичним оформленням ще до сьогодні не перевершені і становлять важливе джерело інформацій для кожного історика літератури, як, напр., розділ про українську історіографію.[92])

Найавторитетнішу оцінку „Історії українського письменства" можна знайти в словах Миколи Зерова, що хоч не поділяв критеріїв Єфремова, мав признання для його праці: „Книга Єфремова має велику цінність, як підсумок многолітньої критичної та історико-літературної роботи. Вона дала канон українського письменства, установила список авторів, належних до історично-літературного розгляду, одвела кожному явищу певне місце в історично-літературному процесі. Цей канон тільки

помалу переробляється тепер в залежності від нових матеріялів та нових поглядів на історично-літературні явища".[93])

Щождо величезної популярности і значення „Історії укр. письменства", то найкраще свідчення про те дає Ол. Дорошкевич, колись близький співробітник Єфремова в Українській Академії Наук, пізніше, після засуду Єфремова, один із його обвинників. У статті „Методологічна концепція в Історії укр. письменства С. Єфремова", у якій Дорошкевич мусів засудити Єфремова з марксо-ленінських позицій, він, наче перед судом історії, написав про Єфремова такі знаменні слова, що, до речі, змазують з нього накинене йому „антиєфремовство": „Не можна заперечувати великої ваги „Історії українського письменства" в клясовій боротьбі протягом останніх двох десятиліттів. Разом з „Історією України" М. Грушевського „Історія письменства" Єфремова посідала почесне місце на робочому столі кожного українського вчителя, інженера, кооператора, журналіста, студента, як це й констатував свого часу цілком вірно „Книгарь" у своїх ентузіястичних репліках з приводу нового виходу цих двох книжок (1917, чч. 1-4).

І далі:... „треба визнати, що до революції і в роки громадянської боротьби на Україні книга С. Єфремова була одним з найавторитетніших ідеологічних джерел, звідки ватажки українського контрреволюційного націоналізму черпали не тільки повні готові формули, але і отой самий „дух", надхнення, виразну спрямованість у змаганнях з револювійно-марксистськими концепціями..."[94])

Про вплив на старше і молодше покоління літературознавців пише Дорошкевич: „Історія" Єфремова безумовно вплинула і на деякі кадри наукових дослідників, які хоч і дозволяли собі часткову ревізію надто вже застарілих буржуазно-народницьких поглядів, проте довго були під чарами одвертої антимарксистської концепції, розгорнутої по всіх виданнях цієї „книги". І коли затримався процес „радянізації" старших кадрів українських літературознавців, то чимала в цьому „заслуга" єфремівської книги... Чималий вплив мала ця концепція і на формування методологічної системи серед деяких молодших кадрів, що не змогли критично поставитись до одного з ідеологів націонал-демократичної науки на Україні..."

„Друга доба" в критиці „Іст. укр. письменства" розпочинається з революції 1917 р., з відновленої української преси... „Істо-

рія була тепер у надзвичайній пошані серед переважної частини буржуазної інтеліґенції, обвіяної націоналістичним захопленням. Та й ця книга не мала собі конкурентів: вона безроздільно і безконтрольно панувала, формуючи ідеологію свого читача".

За словами Дорошкевича, вплив Єфремова проник глибоко в думання: „Схема періодизації українського літературного процесу, рушійні сили історії, роля особи й „покоління", письменник і оточення, загальний „демократизм" „мужицької нації", ідеалістичні формули в оцінці найголовніших письменників XIX-XX вв. — всі ці специфічні єфремовські тези фігурують тією чи тією мірою в багатьох сучасних дослідників".

Єфремовщина не оминула й автора статті, що пробує змити з себе „гріх" контрреволюції самобичуванням: „Порядком самокритики мушу сконстатувати і в себе вплив окремих єфремовських формувань, особливо в давніх роботах...

...я не став одразу на ґрунт марксистсько-ленінської методології в літературознавстві. Мій „марксизм" був теоретично плутаний, „еклектичний" і легко сходив на рейки дрібнобуржуазного соціологізму. Партійности в літературознавстві я, розуміється, не додержував, і такий от еклектизм не врятував від впливу єфремовських концепцій".[95])

Беззастережних поклонників має Єфремов і серед наших сучасників по цей бік залізної заслони, що, можливо, виховувались на творах Єфремова, а тепер, користаючись волею слова, мають змогу сказати те, чим є для них Єфремов: „Поруч із Шевченковим „Кобзарем" та „Історією України" М. Грушевського ця книжка належить до невмірущих творів нашої національної культури, що виховувала і буде виховувати нові покоління українців в дусі світлих ідеалів визвольної боротьби українського народу за свою незалежність". І далі: „Історія українського письменства" С. Єфремова — це настільна книга кожного українця. Не тільки своїм глибоким змістом, а ще й своїм надзвичайно цікавим і захоплюючим викладом, своєю в найвищій мірі досконалою мовою, яскравою, барвистою, образною, своїм невимушеним легким стилем, своєю зовнішньою і внутрішньою величною красою книга С. Єфремова про українське письменство належить до найкращих зразків нашої наукової прози".[96])

Не від речі буде навести тут ще слова вступної статті до „Історії української літератури", т. I, Академії Наук УРСР, Київ, 1954

р., як доказ совєтської „об'єктивности" в оцінках українських діячів, в тому і Єфремова: „В останній чверті XIX — на початку XX ст. буржуазні літературознавці опублікували ряд статтей і книжок, в яких вони пропагували націоналістичну концепцію українського літературного процесу. Всупереч фактам з життя і творчости українських письменників, всупереч взаєминам російського і українського народів, буржуазні націоналісти від Куліша до Грушевського, Єфремова та інших, намагаючись посіяти національну ворожнечу між братніми народами, пропагували облудну теорію „відрубности" української культури від російської. Вони поширювали вигадану ними теорію „безбуржуазності" української нації, щоб затушувати соціяльні суперечності і класову боротьбу між прогресивними і реакційними письменниками. Дослідження представників буржуазно-націоналістичного напряму в літературознавстві являли собою суцільні спотворення українського літературного процесу" (15 стор.). Але в цьому засуді криється якраз признання для Єфремова за його непроминаючі заслуги для української національної культури, яких не можуть заперечити навіть найсуворіші критики.

Об'єктивно треба ствердити, що в свій час Єфремов, не розпоряджаючи ні потрібними засобами, ні відповідним науковим апаратом, ні навіть систематичною історично-літературною освітою, дав найширшу картину розвитку української літератури, на що не спромоглися фахівці на університетських катедрах ні перед ним, ні після нього.[97]) Вправді „Історія українського письменства" із становища модерного дослідження літератури вже пройдений етап, а її громадсько-народницькі критерії, які були даниною часові й історичним умовинам, сьогодні відкидаються, як невистачальні, але зібрані факти й усистематизований матеріял, а передусім доведена на цій основі найважливіша методологічна проблема про окремішність українського літературного процесу, витримали пробу часу й актуальні ще й сьогодні.[98])

Цих надбань не може поминути мовчанкою ні один сумлінний дослідник української літератури.

В Академії Наук

Роки українського державного відродження не тільки зробили Єфремова одним із чільних наших державних мужів, але й поставили його на становищі, на яке він заслужив своїм знан-

ням та працею всього свого життя. Постановою Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук у Києві його обрано на академіка по клясі красного українського письменства. Кандидатуру Єфремова запропоновано на одному з перших засідань Істор.-Філологічного Відділу під головуванням акад. Д. Багалія і при співучасті акад. А. Е. Кримського, акад. М. І. Петрова та проф. Е. К. Тимченка, бо вже 11 грудня 1918 р. тоді, коли новозаснована Академія налічувала заледве кількох дійсних членів, що свідчить про високу репутацію, якою втішався Єфремов серед наших науковців, а вже в січні 1919 р. ухвалено оцінку його праць, складену акад. Кримським, і затверджено його вибір на Спільному Зібранні Академії.[99])

Тоді розгорнувся новий період у житті С. Єфремова. З поля дотеперішньої громадсько-політичної діяльности він перейшов у відділ науки, діставши вперше змогу присвятити свої сили передусім науковій роботі, наскільки це було можливе в умовах совєтського режиму після упадку української державности.

В Академії стає Єфремов зразу в центрі її життя, служачи їй своїм ентузіязмом та організаційним хистом на різних ділянках, чи то як голова її управи, чи як секретар Іст.-Філологічного Відділу (цей уряд виконував аж до 1928 р.), чи як керівник кількох комісій і редактор наукових збірників та словників. Для літературознавчих дослідів важливим було його становище керівника катедри Історії нової української літератури, керівника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, голови Історично-Літературного Товариства, а також керівника Комісії для досліджування громадських течій на Україні. В усіх цих комісіях та установах Єфремов згуртував найкращих знавців і письменників, тому при огляді десятирічної діяльности Єфремова в Академії треба брати до уваги з одного боку — його індивідуальні досягнення, з другого — його працю в організуванні колективних дослідів та колективних публікацій.

Перші роки, якщо розглядати їх під кутом кількости публікацій, не були надто ефектовні. Позірну затримку спричинили важкі революційні роки, коли в Академії тількищо наладнувалася видавнича справа. Щоправда, після окупації України большевицькою владою, Єфремов зовсім відійшов від публіцистики й літературної критики (останні його публіцистичні статті друкувалися в унрівській „Новій Раді", що перестала виходити в

1919 р.). Публіцистично-критична діяльність вимагала зміни ідеологічних позицій, чого Єфремов, як людина твердих принципів і здецидований ворог комунізму, не міг зробити. І так, не зважаючи на довгорічний досвід і духові предиспозиції живо реаґувати на актуальні події дня, Єфремов перейшов майже виключно в ділянку історично-літературної праці. Тематична ширина відступила місце глибині наукового обсліду.

Серед наукового дорібку Єфремова за час академічного десятиріччя на першому місці, крім 4-го видання „Історії українського письменства", що, поза блискучим оглядом „Революційне п'ятиліття", не мала основніших змін, чи доповнень, треба поставити передусім його фундаментальні монографії: Михайло Коцюбинський (1922), Карпенко-Карий (1924), Іван Нечуй-Левицький (1925), Іван Франко (1926) і Панас Мирний (1928). Ці клясичні й оперті на довголітніх дослідах біографічно-літературні студії разом із монографіями, написаними раніше є, поруч „Історії укр. письменства", найтривкішим вкладом в усьому набутку Єфремова.

Особливу увагу звертає проникливою аналізою й подекуди також методологічною модифікацією монографія про Коцюбинського. Коцюбинський належав до найулюбленіших письменників Єфремова, але поскільки він у другому періоді своєї творчости виходив далеко поза межі апробованого народницькими позиціями етнографічного реалізму, то й інтерпретація його імпресіоністичного стилю вимагала не народницького підходу. Вправді Єфремов і тут не зовсім відмовився від давніх звичок, шукаючи соціяльних ідей та світогляду письменника, апробуючи гармонійний естетизм Коцюбинського, розправляється з тими, що „б'ють поклони перед самою красою, що примат її твердо, мов, вівтар який, поставили в своїй душі і кадять перед ним з чисто релігійним завзяттям..."[100]) Але, накреслюючи літературний портрет Коцюбинського, Єфремов мусів поширити рамки своєї методології, особливо тоді, коли визнав його перевагу над Нечуєм-Левицьким. Колись беззастережний поклонник реалізму в літературі, що високо цінив Нечуя-Левицького за його побутово-реалістичні малюнки економічно-соціяльних умов, не вагався ідеалізувати Коцюбинського, для якого „вже не околишні події становлять суть твору", а „внутрішній дух речей, навіть у Метерлінковому розумінні..."[101])

І з таким самим розмахом і проникливістю та на основі ба-

гатого матеріялу змальований також портрет Карпенка-Карого. Від ранньої молодости цікавився Єфремов українським театром, бачачи в ньому, подібно, як усі наші діячі того часу, важливий чинник культурного розвитку народу. Ще в молодості написав він ряд статтей і дописів про наш театр та в його обороні перед нагінкою урядових чинників. У молодих роках зіткнувся також з творчістю Карпенка-Карого і від тієї пори став його гарячим поклонником.

З методологічного боку ця праця збудована подібно, як монографія про Коцюбинського. І тут так само Єфремов визбирує всі біографічні детайлі та аналізує творчий шлях Карпенка-Карого під кутом певних ідей.[102])

Неможливо сказати щонебудь докладніше про монографію Нечуя-Левицького і монографію Панаса Мирного, яких нема в тутешніх бібліотеках. Деякі інформації про монографію Левицького можна знайти в рецензії М. Марковського, який стверджує, що ця монографія — це переробка праці Єфремова „Бытописатель пореформенной Украины" (Киевская Старина, 1905 р.), але збільшена вп'ятеро. Детальніше розказано про останні роки життя письменника, як він розійшовся з молодою генерацією в питаннях правопису". Критик Марковський виявляє здивування, що Єфремов, згадавши про вплив французьких натуралістичних письменників на Левицького, не сказав нічого про вплив на нього російських письменників, Турґенєва і Гоголя.[103]) [104])

Характеристична риса для цього періоду наукової праці Єфремова та, що, досліджуючи творчість українських письменників, він хоче зв'язати їх також з европейською літературою, як Нечуя-Левицького з французькими реалістами, а Коцюбинського з північними символістами. Він збиває також тези критиків, що в творчості деяких наших письменників добачали надто велику залежність від російської літератури. Так, напр., на фактах доказує, що „Лялечка" Коцюбинського, хоч має багато схожого із „Бездною" Андреєва, написана раніше, як „Бездна", а в паралелях між Тобілевичем і Островським може бути тільки випадковий збіг подробиць.[105])

Відхилення від народницької схеми і нові нотки в методології Єфремова, що проявилися подекуди в його монографіях, а особливо в останньому розділі його „Історії", звичайно пояснюють впливом київських літературознавців філологічно-форма-

лістичного напрямку молодшого покоління. Єфремов співпрацював з ними близько в Академії в літературних комісіях і установах, з деякими з них співредаґував літературні збірники. Взаємний обмін думок вносив освіжливий струмінь у світогляд Єфремова, проте не спричинив цілковитої зміни в його поглядах.

Крім згаданих монографій, Єфремов зредаґував у тому часі твори деяких клясиків, додаючи до них науково-популярні передмови та біо- і бібліографічні замітки й уваги. Так за його редакцією і з його передмовами появилися твори Коцюбинського (5 томів, 1923 р.), твори В. Короленка, 1923, сатири Ів. Франка, 1924, твори І. Котляревського, 1926, вибрані твори Ол. Кониського, 1927. Паралельно із цим друкував також Єфремов по різних наукових збірниках статті та рецензії.

Перша більша стаття, опублікована на сторінках Записок Історично-Філологічного Відділу, 1923, „Дорогою синтезу", неперевершений і досі огляд історіографії української літератури, була назагал тільки передруком вступного розділу „Історії українського письменства".

З інших статтей Єфремова, що появилися тоді, на окрему увагу заслуговує стаття „Без синтезу", в якій Єфремов на основі Кулішевого щоденника хотів дати психологічний портрет Куліша і знайти причини його життьової драми. Складна і повна суперечностей постать Куліша була незрозумілим і нерозгаданим сфінксом для дослідників його творчости. Ще в „Історії письменства" Єфремов звернув увагу на контрасти в Кулішевій вдачі, світогляді й діяльності, але неґативні риси зрівноважувалися там унаявленням Кулішевих заслуг для української літератури. Перепустивши через докладну аналізу кожний рядок Кулішевого щоденника, Єфремов талановито накреслив його портрет, в якому деякі риси вийшли яскраво, але цілість вражає нагромадженням самих тільки неґативних рис. Єфремова відштовхували Кулішева антигромадськість, антидемократичність та захоплення аристократичними ідеями, його холодна й самолюбна вдача, яка стала причиною його конфліктів у житті й письменстві та допровадила до максималізму й невміння знайти синтезу в протилежних явищах.

Але погляду Єфремова в Кулішевій характеристиці не поділяли інші літературознавці, його співробітники в Академії Наук. Одверто про це висказав свою думку П. П. Чубський, харак-

теризуючи статтю Єфремова, як „ухил до моралізування", що „звучить, як акт обвинувачення", через що „образ нібито еґоцентричного з одлюдковатістю вдачі Куліша... вийшов однобічний..."[106])

Переконливішу інтерпретацію Кулішевого максималізму й нахилу до антитез дав В. Петров, пояснюючи його особисту трагедію загальною трагедією романтичної культури, що її джерело було в розриві з соціяльним оточенням.[107])

Щодо Кулішевого „аристократизму", то М. Зеров був такої думки, що „слово „аристократичність" зовсім не мало в устах Куліша того розуміння, яке вложили в нього дехто з пізніших дослідників.[108])

Тут нарочно наведено кілька думок з дискусії, яка розгорнулася довкола особи Куліша, щоб показати, що для академічного обміну поглядів були розкриті сторінки збірників, редагованих Єфремовим, хоч ці погляди не покривалися з його власними. Сам же він уважав, що правда не може бути образлива для людей, які вже перейшли в історію і є поза засягом полеміки чи апології, а завдання письменника — „поширяти і розробляти поле фактів для досліду, повишукувати й упорядкувати документальні дані, визначити їхню ціну, вагу та вірогідність і на підставі їх приступити до загальних висновків, до синтези, що має охопити всю особу і всю творчість письменника."[109])

Так визначеним вимогам наукового досліду підпорядкував Єфремов майже всю свою роботу в Академії, скеровуючи її передусім на поширювання і розроблювання поля фактів та документальних даних, щоб остаточно покласти тривкі основи під синтезу української літератури.

Як голова Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, в центрі уваги поставив Єфремов передусім вивчення творчости Шевченка, Куліша та Кирило-Методіївців. Ще з молодих років він належав не тільки до найпалкіших звеличників Шевченкових ідей, але й до найкращих знавців його творчости, тому за найважніше завдання колективної роботи Комісії поставив передусім наукове опрацювання повного видання Шевченкових творів. Це мав бути не тільки достойний пам'ятник для Шевченкового генія, це одночасно була й пекуча потреба. Усі попередні видання „Кобзаря" були ненаукові і вимагали основних текстологічних та хронологічних поправок. Навіть „Кобзар" Василя Доманицького з 1907 р., виданий на

основі студій віршових автографів Шевченка, що впродовж років був немов каноном Шевченкової віршової творчости, не був вільний від помилок. Після порозуміння з Державним Видавництвом України в 1923 р., яке взяло на себе справу друку, Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства під проводом Єфремова розробила широко закроєний плян підготовчої роботи, зосереджуючись передусім на збиранні матеріялів, біографічних розшуках та текстологічних студіях.

Сам Єфремов присвятив себе майже всеціло студіюванню Шевченкових рукописів і вже незабаром з-під його пера вийшла цікава студія „Спадщина Кобзаря Дармограя", в якій він дав історію знайдених рукописів прозових Шевченкових творів і пояснив, чому українці в дореволюційних часах надто суворо оцінювали писані по-російськи повісті Шевченка.[110])

Колективну роботу розпочато від IV тому — „Щоденника" Шевченка, та щоб тимчасово виповнити велике запотребування на Шевченкову віршову творчість, Єфремов при співредакції М. М. Новицького випустив „Поезії" Т. Шевченка, 2 томи, в вид. київської „Книгоспілки", 1917 р. Усі примітки в обох томах належать його перу.

Щоб охопити всю широчінь шевченкознавчої проблематики, Єфремов при співпраці інших членів Іст.-Філологічного Відділу заплянував видавання неперіодичних збірників „Шевченко та його доба", до яких мали входити наукові статті, матеріяли, огляди та бібліографія. Цей задум зреалізовано тільки частково, бо появилися тільки два томи цього збірника (за ред. С. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича, 1925-1926 р.) із статтями тодішніх найкращих шевченкознавців. Близький зв'язок із шевченкознавством мав збірник „Пантелеймон Куліш" (за ред. С. Єфремова і Ол. Дорошкевича, 1927 р.), у склад якого входили праці Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства.

Після кількалітньої праці, у 1927 р., за ред. акад. С. Єфремова і з його вступною статтею вийшов IV том „Повного зібрання творів Т. Шевченка" — Журнал (Щоденні записки). Це була небувала подія в історії шевченкознавства, яка поставила шевченкознавчі досліди на справді науковому рівні. У вступному слові акад. Єфремов подав вимоги, необхідні в усякому науковому виданні: певний, перевірений і установлений текст, усі варіянти до основного тексту і широкий коментарій.[111]) У висліді

„Шевченків „Журнал" побачив світ у вигляді, гідному генія України і щодо текстуальної точности самого „Журналу і щодо повноти та змістовности супровідного до тексту антуражу", як це відмітила тодішня критика.[112]) У складанні широкого енциклопедичного коментарія брало участь ще семеро інших шевченкознавців, але більшу частину роботи виконав сам Єфремов, опрацьовуючи аж 432 примітки. Він також узяв на себе важкий труд докладної аналізи тексту, перевірення первісних варіянтів і виправки в тексті оригіналу. Його перу врешті належить вступня стаття „Літературний автопортрет Шевченка", в якій, крім історичного огляду про писання „діяріюшів", хронології та генези „Щоденника", з особливою теплотою відтворено Шевченків портрет на основі його інтимних щоденних записок. У статті є цікаві спостереження Єфремова про Шевченкові мовні й правописні помилки, що дали йому матеріял до висновку про алітеративність Шевченкового думання.

Важливість появи Шевченкових „Щоденних записок" відмітили й інші тодішні критики і то навіть ті, які назагал не апробували Єфремовської методології, як, напр., К. Копержинський: „Академічне видання безперечно є величезне досягнення. Його виконано, додержуючися всіх правописних особливостей, але можна поскаржитися на недостатність передмови та, навпаки, зайву розтягненість коментарів, — викладено мало не всю географію України й Росії та надто просторі подробиці про Пушкина, Гоголя, Лермонтова та інш".[113])

Через два роки появився III том „Повного зібрання творів Т. Шевченка" також за редакцією Єфремова і з його вступною статтею. Дістати цю книгу в наших умовах не можливо; тому тяжко сказати про неї докладно. Був закінчений і готовий до друку VIII том творів (малюнки), але через відомі політичні репресії не появився.

Роки 1926-27-28 — це період найінтенсивнішої наукової праці акад. Єфремова в останньому десятиріччі його творчого життя. Упродовж цих трьох років Єфремов зредаґував, при співпраці інших наукових робітників Академії, біля десятка наукових збірників, у яких левина частина роботи, звичайно, належала йому. Крім згаданих тут уже збірників, Єфремов співредаґував (з В. Міяковським) збірник „Декабристи на Україні", 1926, збірник, присвячений М. Лисенкові, (з акад. О. Новицьким), 1927, збірник Шевченківського Інституту (з акад. Д. Ба-

галієм), Харків, 1928, збірник „Література", ч. 1. (з М. Зеровим і П. Филиповичем), 1928, зредагував твори клясиків, даючи свої передмови й примітки, опублікував у різних збірниках поверх два десятки наукових статтей і рецензій, прочитав десятки лекцій по різних Комісіях Академії, врешті розгорнув інтенсивну лексикологічно-словникову діяльність, як головний редактор III. т. Російсько-українського словника, 1927, як співредактор (разом з А. Ніковським) трьох томів Словника української мови Б. Грінченка, 1927-28, та як голова для складання біографічного словника діячів України.[114])

Уся ця кипуча і заплянована на далеку мету робота нагло обірвалася. В кінці липня 1929 р. органи ГПУ заарештували Єфремова, а разом з ним і цілий ряд наукових та громадських діячів. У квітні 1930 р. у Харкові на заздалегідь зааранжованому показовому процесі большевицький суд, приписуючи Єфремову приналежність до Спілки Визволення України та провідну ролю в цій організації, засудив його на смертну кару, яку замінено на ув'язнення.

Останні роки життя провів акад. С. О. Єфремов в політичному ізоляторі, спершу в Ярославлі, а потім у Володимирі над Клязьмою.[115]) Коли і якою смертю закінчив страдницьке життя політичного засланця, не відомо.

Подзвіння

Після арешту Єфремова все в Академії Наук наближалося швидким кроком до розгрому української національної науки. Президія Академії робила ще деякі зусилля, щоб рятувати рештки того, що виглядало ще не втрачене. У протоколі засідання Президії ВУАН від 22 жовтня 1929 р., між іншим, записано: Слухали: доповідь Науково-Дослідчого Інституту Т. Шевченка щодо способів забезпечити дальше видання творів Т. Шевченка та про участь у цій справі Науково-Дослідчого Інституту.

Ухвалили: а) визнати за потрібне взяти під охорону ВУАН, книгозбірню та літературно-історичні матеріяли, що перебувають у приватній квартирі акад. С. Єфремова, звернувшись у цій справі до відповідних органів; б) вжити заходів до збереження як матеріялів перелічених у попереднім пункті, так і тих, що перебувають в академічних приміщеннях; в) зробити приступним користування редакційній комісії для видання творів Т. Шев-

ченка матеріялами та книжками, що становлять майно ВУАН, щождо власности акад. С. О. Єфремова, то порозумітися в цій справі з ним, щоб зробити і їх так само приступними для користування Комісії; г) доручити Історично-Філологічному Відділові ВУАН обміркувати справу видання творів Т. Шевченка спільно з Науково-Дослідчим Інститутом Т. Шевченка; д) справу академічного видання творів Т. Шевченка внести до порядку денного листопадової сесії ради ВУАН.[116])

Але справа видання творів Т. Шевченка так і не стала предметом нарад сесії ради ВУАН. Інші події посіли тоді головне місце в житті Академії. У квітні 1930 р., після процесу СВУ, знов відбулися загальні збори колективу ВУАН. Їх мета — знеславити й оплюгавити наукових діячів Академії, недавно засуджених на процесі СВУ і зруйнувати ідеї української національної науки руками тих, що ще кілька місяців тому співпрацювали з засудженим над розбудовою цієї національної науки. Головний доповідач, С. М. Іваницький, що стежив за перебігом процесу, славословив „грізну бурю, яка пронеслася над Академією... і геть до кореня винищила в колективі націоналістичний чад, безсилу злобу й тупе просвітянство Єфремовщини..."

Підголосками були й інші промовці, між якими П. П. Филипович особливо засуджував „методологічні збочення деяких академіків", зокрема „ідеалістично-народницькі схеми Єфремова"... Він критикував літературознавчу роботу І Відділу, „де замість актуальних праць, залюбки друкували просторі розвідки про Кирила та Методія, де студіювання письменника зосереджували переважно на біографії, ще й за неабияке питання уважали, напр., відомість, чи були в письменника нешлюбні діти тощо".[117])

Отакими непебірливими засобами клеймив Єфремова один із його недавніх близьких співробітників під час трагічного спектаклю ламання людських душ і засуджування вже засуджених. Засуджували ті, що незабаром самі мали опинитися на лаві підсудних... А тим часом поза лаштунками подібних спектаклів на кострищах партійної цензури нещадно знищувались безчисленні томи творчих надбань, забирались з обігу всі твори засуджених, яких дальше поширювання рівнялось тяжкій політичній провині, розкидались готові до друку книги, витирались найменші згадки про їхні імена. У комуністичному царстві па-

м'ять про проскрибованих мала зникнути раз на завжди для сучасности й історії...

Це був тільки початок терору проти української вільної думки, який не припинюється і досьогодні. Шкоди від цього, завдані українській національній науці, своїми фатальними наслідками можуть сягати на цілі сторіччя.

І треба візій майбутнього, щоб понад румовища і пустелі казьонщини, що тепер скувала вільний дослід в Академії Наук УРСР, повторити слова Єфремова: „І навіть розіп'яте слово скільки завдавало смертельних ударів гнобителям і до ганебного стовпа прикутий Дефое навіки тріюмфує над переможцями на часинку... Історія саме українського письменства скільки прикладів дає на цю непобориму живого слова силу, перед якою не змогли кінець-кінцем встояти вінценосні деспоти з усією їх потужною системою людовладства".[118])

ПРИМІТКИ

[1]) Сергій Єфремов, Історія українського письменства, т. II, Київ-Ляйпціґ, 1919, стор. 197.

[2]) Акад. Сергій Єфремов, Карпенко-Карий, Українська Накладня, Київ—Ляйпціґ, 46 стор.

[3]) Володимир Дорошенко, Українство в Росії, Відень, 1917, 27-28 стор.

[4]) Сергій Єфремов, Історія українського письменства, т. II. Київ—Ляйпціґ, 197-206.

[5]) Акад. С. Єфремов, З спогадів про Ів. Франка та з його листування. Література. Збірник перший. Київ, 1928 р., стор. 159-160.

[6]) Сергій Єфремов, Новини нашої літератури. Дещо з приводу нового видання „Кобзаря". ЛНВ т. VII, 1899 р., 82-88 стор.

[7]) Там же, т. VIII.

[8]) Євген Чикаленко, Спогади. УВАН у США, Нью-Йорк, 1955 р., 315 стор.

[9]) Ів. Франко, Вик (1798-1898), томи I, II, III, Київ, 1902 р. Новини нашої літератури, ЛНВ кн. XIX, 1902 р. 100 стор.

[10]) В. Дор-ко, Нові книжки. Викъ, 3. т. Київ, 1902. ЛНВ, 1903, кн. XXI.

[11]) Євген Чикаленко, Спогади. УВАН у США, Нью-Йорк, 1955, 437 стор.

[12]) Енциклопедія Українознавства, Наукове Товариство ім. Шевченка, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, т. III, стор. 973.

[13]) На думку проф. Чижевського, російська література „в цей час здобула такого рішучого впливу на українську, як ніколи до того". Пор. Дмитро Чижевський, Історія української літератури, Нью-Йорк, 1956, 486 стор.

[14]) ЛНВ.

[15]) Цитата взята із статті: М. Караєв, М. Михайловский і його значення в російській літературі. ЛНВ, 1901, т. XIII, сор. 153-170.

[16]) С. Єфремов, В поисках новой красоты, К. Старина, 1902 р., т. 79, стор. 112.

[17]) Там же, стор. 235.

[18]) Там же, стор. 246.

[19]) Там же, стор. 419.

[20]) ЛНВ, 1903, т. XXI, стор. 114-123.

[21]) Там же.

[22]) Киевская Старина, т. 85, кн. 2. Київ, 1904, стор. 305-308.

[23]) Киевская Старина, 1903, т. 80, кн. II, стор. 323-348.

[24]) Киевская Старина, 1905 р., кн. I, стор. 98-116.

[25]) К. Ст., 1903, т. 83.

[26]) Акад. С. Єфремов, З спогадів про Ів. Франка та з його листування. Література. Збірник перший. Київ, 1928, стор. 159-160.

[27]) Там же, стор. 158.

[28]) Характеризуючи „Историю" Ом. Огоновського, Єфремов відмітив, що в ній не бачимо історичного розвитку, бо це не так історія письменства, як номенклятура письменників, окремі етюди й монографії, не зчеплені між собою внутрішньою ідеєю, в яких найбільше приділено місця на переказування змісту творів кожного письменника... У загальній оцінці „Историї" Єфремов сказав, що Огоновський „закінчує добу збирання матеріялу і вже по йому зробився можливим той підрахунок літературного надбання, що становить істотню справжньої історії письменства рису". (С. Єфр. Історія, т. I, 41-42).

[29]) С. Єфремов, Історія укр. п., т. I., 23 стор.

[30]) Там же, 18 стор.

[31]) Там же, 20 стор.

[32]) Там же, 20 стор.

[33]) Там же, 21 стор.

[34]) Там же, 109 стор.

[35]) Там же, 147 стор.

[36]) Там же, стор. 157 і 258.

[37]) Там же, 54-55 стор.

[38]) Там же, 56 стор.

[39]) Там же, 55 стор.

[40]) В. Дорошенко. Нова історія української літератури. ЛНВ, 1911 р., річн. XIV, т. 56, 473-509 стор.

[41]) С. Єфремов, Історія укр. письм., II т., 331 стор.

[42]) Там же, 332 стор.

[43]) Там же, 332 стор.

[44]) Там же, I., 22 стор.

[45]) Д. Чижевський, Історія укр. літератури, Нью-Йорк, 1955, 11 стор.

[46]) С. Єфремов, Історія укр. письм., т. I. 108 стор.

[47]) Там же, I том, 109 стор.

[48]) Там же, 132 стор.

[49]) Там же, 145 стор.

[50]) Там же, 181 стор.

[51]) [52]) Там же, 186 стор.

[53]) Там же, 218 стор.

[54]) Там же, 220 стор.

[55]) Там же, 227 стор.

[56]) Там же, 223 стор.

[57]) Там же, 229 стор.

[58]) Пор. Д. Чижевський. Історія укр. літератури, стор. 17: „Щодо „відсталости" та „ненародности" тематики укр. літератури, то ці закиди базуються на непорозуміннях: тематика української бароккової літератури — за невеликими винятками — така сама, як світової бароккової літератури: відхилення з'ясовуються скрутним становищем українського народу". І далі: „...конечність історичного розвитку привела до занедбання такої цікавої та до певної міри — блискучої сторінки українського минулого, як українське барокко".

Також погляд проф. Чижевського на творчість Ів. Максимовича та Климентія Зіновєва не покриваються з народницьким.

[59]) На цей недолік звернули увагу наші чільніші літературознавці, напр., М. Зеров: „...закидають деяку однобокість... багатьом портретам його історії письменства та критичних монографій. Цю видиму однобокість можна цілком виправдати тим не так науковим, як громадсько-педагогічним завданням, що в свій час стояло перед її автором: вказати faculté maitresse укр. літератури, найодмітнішу рису її природи, підкреслити „героїчний", мовляв, за С. Венгеровим, її характер..." (М. Зеров, До джерел, Українське Видавництво, Краків-Львів, 1943, 118 стор.).

[60]) С. Єфремов, Історія укр. літ., II. т., 264 стор. Ремінісценції з Михайловского тут надто наявні, щоб їх окремо доказувати.

[61]) Там же, стор. 65-66.

[62]) С. Єфремов, Михайло Коцюбинський, Укр. Накладня, Київ-Ляйпціґ, 1922, 128 стор.

[63]) Там же, 163 стор.

[64]) Там же, 126 стор.

[65]) С. Єфремов, Історія укр. письм., II т., 269-270 стор.

[66]) Там же, 90 стор.

[67]) Там же, 184 стор.

[68]) Там же, 295 стор.

[69]) Там же, I. т. 59-61-62 стор.

[70]) Там же. [71]) Там же, 3-є вид. Вік, Київ 1917, 1 стор.

[72]) Там же, 4-те вид., II т., 348 стор.

[73]) Там же, 356-57 стор.

[74]) II. т., 357-362 стор.

[75]) Там же, 374-377 стор.

[76]) Там же, 380 стор.

[77]) Там же, 409 стор.

[78]) Там же, 414 стор.

[79]) Там же, 415 стор.

[80]) Там же.

[81]) На недокладних студіях „Історії українськоо письменства", мабуть, зроблені висновки І. Кошелівця в „Енциклопедії Українознавства", будьто Єфремов зупиняється на творчості тільки тих „письменників новішого часу, що писали в дусі народництва" і що Єфремов „совєтської літератури не визнавав і про неї нічого не писав". Пор. Е. У. слов. част. 2. НТШ, 1955-1957.

[82]) С. Єфремов, Історія укр. письменства, т. I, 22 стор.

[83]) Там же.

[84]) С. Єфремов, Історія українського письменства, т. I, 32 стор.

[85]) Там же, стор. 35-38.

[86]) Там же, 33 стор.

[87]) Там же, 69 стор.

[88]) Там же, 26 стор.

[89]) Там же, [90]) Там же, 69 стор.

[91]) В. Дорошенко, Нова історія укр. літератури. ЛНВ. 1911, т. 51, 474 стор.

[92]) Про наукову вартість цього розділу свідчить факт, що Українська Вільна

Академія Наук в ЗДА перевидала його в своїх англійських аналах: Yefremov, Historiography of Ukrainian Literature, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, 1954. Vol. I. No. 1.

[93]) М. К. Зеров, Українське письменство XIX в. Літографований конспект лекцій у Київському Інституті Нар. Освіти, Київ, 1928. Цитата взята із статті: Чернець Л., Радянська література в освітленні С. Єфремова. Літературний Архів, Харків, 1931 р., кн. I-II, стор. 17

[94]) Літературний Архів, Харків, 1931, кн. IV-V, стор. 26-27.

[95]) Там же, 77 стор. В яких умовах доводилося Дорошкевичеві писати цю статтю, найкраще передають його слова, додані в нотці після закінчення: „Стаття писалася влітку 1930 р., отже тепер не цілком задовольняє автора".

[96]) П. Заярський, Сергій Єфремов. (До 75-ліття з дня народження). Свобода, Ню Йорк, 30. X.—2. XI. 1951 р.

[97]) Не можна тут брати до уваги тут цитованої „Історії української літератури" Академії Наук УРСР, що через вимоги большевицької цензури позбавлена наукової вартости, а „Історія української літератури" Дмитра Чижевського, на жаль, не доведена ще до кінця.

[98]) Щождо неоднократно згадуваного тут і оспорюваного критиками Єфремова (головно тими, які до його творів підходять з міркою сучасних критеріїв) соціяльно-політичного аспекту його „Історії", то тут слід згадати, що він не був явищем унікальним в історіографії світових літератур. Навпаки, як стверджують сучасні літературознавці, історії літератур у минулих десятиріччях були здебільша або соціяльно-національними історіями, або історіями думок, вражень та спостережень про літературні твори, упорядковані в хронологічному порядку. Так, напр., деякі історики англійської літератури розглядали літературу як національну біографію або історію англійської думки, інші знов дивилися на літературу, як на особливу функцію суспільного організму. Знову ж ті історики літератури, які розглядали літературний твір передусім як мистецьке явище, досі не спромоглися написати справжню історію літератури, оперту на концепції історичної еволюції. Пор. Rene Wellek and Austin Warren, Theory of Literature, New York, стор. 263-264.

[99]) Протоколи Іст.-Філол. Відділу за 1919 р. Записки Іст.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, кн. I, Київ, 1919 р., стор. 81, і А. Кримський, Життєпис і діяльність С. Єфремова. Записки Істор.-Філол. Відділу УАН, кн. II-III, Київ, 1920-23, ст. 93.

[100]) Акад. С. Єфремов, Михайло Коцюбинський. Українська Накладня. Київ-Ляйпціґ, 1922, стор. 124.

[101]) Там же, 95, 102-103 стор.

[102]) На ідеологічний підхід до творчости К. Карого в цій монографії звернув увагу один з його сучасників: „Коли взяти, наприклад, працю Єфремова про Карпенка Карого, то можна легко бачити, що в ній критик головно простежує те, як з Карпенка Карого став свідомий українець, свідомий поступовий громадянин та театральний діяч. Трохи в тіні залишається в Єфремова, під якими впливами розвивався Карпенко Карий як драматург, — характеристику його драм подано тільки за допомогою характеристики типів з цитатами, супроводженими замилуванням критика до тих ідей, речником яких був Карпенко Карий — письменник..." (Кость Копержинський, Українське наукове літературознавство за останніх десять років. Всеукр. Академія Наук. Студії з історії України науково-до-

слідчої катедри історії України в Києві. Державне Видавництво України, 1929, стор. 41.

[103]) М. Марковський, Рецензія на монографію С. Єфремова: Іван Нечуй-Левицький, Слово. Київ, 1925 р. Україна, Київ, 1925, кн. 3., стор. 146-150.

[104]) Доволі критичну оцінку монографіям та критично-біографічним нарисам Єфремова дав цитований тут уже К. Копержинський. Признаючи Єфремову велику ознайомленість з бібліографією питань та його заслуги в відкриванні авторів, він уважав, що в працях Єфремова „підступ до кожного письменника в першій мірі біографічний — аналіза ж творів ілюструє тільки здобуті з біографії дані і не становить основного завдання. В цьому ми вбачаємо непогодженість праці цього критика з науковим літературознавством..." (К. Копержинський, Українське літературознавство за останніх десять років, стор. 41-42).

[105]) Характеристичним прикладом для тогочасного намагання Єфремова доказати незалежність українських літературних процесів від російських може послужити його рецензія на працю М. Зерова, в якій Зеров звернув увагу на провінціоналізм української літератури на початку 19 століття і її залежність від російських зразків: ...„пояснятн факт уживання української мови самою „провінціональною" закутаністю тих людей і груп, далекістю від новочасних впливів, прихильністю чи залежністю від затишної старосвітчини, хуторянством „sui generis" — значить нічого власне й не пояснити". На думку Єфремова, у Зерова невияснений факт почину української літератури, що стався наперекір потужній русифікації і російському впливові. Сумнівними називає Єфремов й інші тези Зерова, як, напр., про зв'язок віршу Котляревського з чотирьохстопним ямбом російських поетів, уважаючи, „що ближче було б пошукати зразка Котляревському в різдвяних і великодніх віршах таки українських..." Також відкидає Зеровську інтерпретацію творчости Котляревського: „У М. Зерова Котляревський — і формально, і ідейно наслідувач російських зразків, провінціяльний літератор, неглибока людина. Провінціялізм і російство Котляревського підкреслює М. Зеров з такою дріб'язковою причепливістю, яку навіть зрозуміти трудно". (Пор. Рецензія. Акад. С. Єфремов. Записки Істор.-Філол. Відділу, кн. VII-VIII. Київ, 1926 р. Зеров М. Нове українське письменство. Стор. 503-506.).

[106]) П. П. Чубський, Куліш і Шевченко. Пантелеймон Куліш. Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. За ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича. Київ, 1927, стор. 104.

[107]) Віктор Петров, Куліш і Шевченко. Збірник Істор.-Філол. Відділу, № 30, т. І. За ред. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. Київ, 1925, стор. 79.

[108]) Микола Зеров, Поетична діяльність Куліша До джерел. Укр. Видавництво, Краків—Львів, 1943, стор. 31.

[109]) Акад. Сергій Єфремов, Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша. Збірник „Пантелеймон Куліш". 1927. Стор. 10.

[110]) Акад. Сергій Єфремов, Спадщина Кобзаря Дармограя. Україна, кн. 1-2, Київ, 1925, стор. 10-23.

[111]) Твори Тараса Шевченка, т. IV. Журнал. Київ, 1927, стор. VI.

[112]) П. Кудрявцев, Рецензія на академічне видання Шевченкового „Журналу", Записки Істор. Філол. Відділу, т. XXI-XXII, Київ, 1929, стор. 406-410.

[113]) Кость Коперживський, Українське наукове літературознавство за останніх десять років, стор. XXV.

[114]) Готовий уже до друку перший том цього словника не появився внаслідок політичних репресій.

[115]) Улюбленої наукової роботи не припиновав акад. С. Єфремов навіть у нелюдських умовах політичного засланця. У Ярославському політізоляторі мав він скласти словники для творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського. Крім цього, він доповнював словник Б. Грінченка, мріючи видати його, якщо пощастить вийти на волю. Пор. Мих. Татусь, Доля акад. С. О. Єфремова. (Відбитка із збірника „Спілка Визволення України". Мюнхен, 1953 р., стор. 8).

[116]) Вісті Всеукраїнської Академії Наук. Київ. № 11-12. Листопад-грудень 1929, стор. 38.

[117]) Вісті, квітень 1930 р., стор. 16-32.

[118]) С. Єфремов, Історія українського письменства, т. I, стор. 8.

Григорій Костюк

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО В ПЕРШЕ ПОРЕВОЛЮЦІЙНЕ П'ЯТНАДЦЯТИЛІТТЯ

Революція 1917 року, а з нею великий український національно-визвольний рух, проголошення Української Народньої Республіки незалежною державою були тим історично-вирішальним, межевим етапом, що позначив собою початок нової, висхідної, національно-державної доби в історії українського народу.

Ця велика подія в нашій історії позначилася позитивно на цілому комплексі господарської, культурної, мистецької, літературної та наукової діяльности нашого народу. Зокрема позначилася вона на стані й розвитку українського літературознавства — науці про теорію й історію мистецтва слова.

Вивчити стан нашого літературознавства в добу першого пореволюційного п'ятнадцятиліття, визначити її найістотніші риси й тенденції, означити наслідки в історичній перспективі та занотувати втрати, — ось основне завдання цього нарису. Застерігаємось, що цей нарис зовсім не претендує на вичерпність і безпомильність у трактуванні поставленого питання. Ця тема науково й об'єктивно ще майже зовсім не розроблена. Маємо перед собою період багатий на наукові літературознавчі факти. Період великих і глибоких задумів, шукань, частих невдач і безсумнівних досягнень. Період виповнений вщерть науковою самопосвятою й трагічною біографією цілої славної когорти творців українського наукового літературознавства. Але, на жаль, хоч минуло вже понад чверть століття, як обірвалося творче життя тієї доби, ми не маємо ще належного наукового підсумування та об'єктивної, опертої на наукових фактах, оцінки нашої тогочасної літературознавчої спадщини. Не належить до такої оцінки й ог-

ляд академіка О. І. Білецького „Українське радянське літературознавство за сорок років" (1917-1957),[1]) хоч він включає в себе цілковито всю добу 20-их років. Не належить і не може належати цей огляд до об'єктивної публікації (він має багато цінних і правдивих інформацій та зауважень) вже через те, що скомпоновано його за прадавнім прикладом списків про літературу в т. зв. „индексах книг истинных и ложных", що збереглися до нашого часу в „Изборнику" 1073 року, з тими ж, ми сказали б, лаконічними оцінками: „о книгах, которыя подобает чести, а се книги лживыи их ж не подобает чести".

І ще одне загальне зауваження. В коло наших спостережень ми беремо не тільки властиво наукові літературознавчі праці. Ми нотуємо й беремо до уваги також літературну критику тої доби. Ми свідомі різниці між цими ґатунками осмислення літературних явищ і літературного процесу доби. Але ми не вважаємо за доцільне залишати поза увагою наукового літературознавства мистецьку критику. Ми вважаємо, що критик своєю проникливою аналізою мистецької структури, психологічних пуант і конфліктів сюжету, своїм, сказати б, баченням образу й осмисленням його ідейного звучання, — доповнює науковця систематика, допомагає йому краще й глибше зорієнтуватися в мистецькій специфіці твору і дійти до правдивіших і об'єктивніших висновків. Треба не забувати, що то була доба, коли до творчого голосу прийшов інтеліґент так блискуче намальований в спогадах В. Домонтовича.[2]) Інтеліґент з обдаруванням і з обов'язковим університетським дипломом та науковим цензом. Інтеліґент, що був одночасно і поетом, і архівістом, і критиком, і дослідником. Вже „Літературно-критичний альманах" 1918 року показав той феномен, що літературними критиками і теоретиками цього органу молодого покоління українських поетів-символістів були рівночасно його провідні поети (Яків Можейко — Яків Савченко, І. Майдан — Дмитро Загул). Цей феномен пізніше трохи стає явищем майже звичайним. Поет і перекладач є одночасно глибоким дослідником історії літератури й тонким літературним критиком (М. Зеров). Перший систематик загальної історії української літератури є одночасно блискучим літературним критиком (Сергій Єфремов). Вибагливі поети і прозаїки є в такій же мірі суворі й вибагливі дослідники-літературознавці (П. Филипович, М. Драй-Хмара, В. Петров).

Літературний критик (Борис Якубський) і поет (Дмитро Загул) є авторами перших підручників з теорії літератури. Одно слово, на нашу думку була б велика шкода для об'єктивного всебічного пізнання нашого наукового літературознавства залишати поза увагою літературну критику. Літературна критика є складовою частиною наукового літературознавства.

***

Д. І. Чижевський у своїй „Історії української літератури", переглядаючи основні набутки українського літературознавства за перше десятиліття пореволюційної доби, зазначає, що в ті роки Україна мала такі кадри дослідників, таку наукову базу й таку поставу праці, що „можна говорити про цілком новий період дослідження історії української літератури".[3]) І це цілком справедливе. Дореволюційне українське літературознавство пройшло майже свій столітній шлях в умовах, сказати б, смертельних для пляномірної і нормальної наукової праці. Разом з поступовим розвитком і утвердженням нової української літератури від Котляревського і Квітки починаючи, наше літературознавство перетерпіло всі періоди національного гніту, дискримінації, переслідування і провокації, що їх терпів український народ від своїх національних гнобителів, головно — російського самодержавства. Не будемо згадувати відомих ганебних фактів від Бенкендорфа і Дубельта починаючи, та відомим доносчикомукраїножером С. Щоголевим кінчаючи. Для них найскромніша праця семінара „русской филологии" при Київському університеті, де розроблялися проблеми й української літератури, вже була „исполнительным органом украинской партии в Киеве и питомником для украинизации русской учащейся молодежи".[4])

У таких обставинах трудно було навіть думати про пляномірну організацію праці над історією і теорією української літератури. І все ж таки, всупереч усьому, праця над українською історично-літературною проблематикою провадилася й знайшлися певні кадри самовідданих дослідників.

Починаючи з критичних оглядів сучасної літератури 1830-1860 рр. (Осип Бодянський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Олександер Котляревський, Пантелеймон Куліш), та перших дуже несміливих спроб історично-літературних нарисів

(Іван Вагилевич — „Замітки о руской литературі" 1848 та Яків Головацький — „Три вступительнііи преподаванія о руской словесности" — 1849), яким часто бракувало ширшої української ідейної основи й історичної перспективи, українське літературознавство після 60-их років, заплідпившись теоретичними й методологічними засадами проф. О. Потебні, М. Драгоманова, Івана Білика, О. Кониського, Б. Грінченка, дійшло до перших, справді поважних синтетичних праць, побудованих на базі історичної тяглости й культурних взаємовпливів. Маємо на увазі насамперед „Историю славянських литератур" А. Пипіна і В. Спасовича (т. I. СПБ. 1879), „Очерки истории украинской литературы XIX столетия" проф. М. І. Петрова (Київ, 1884), рецензію на цю книгу проф. Київського університету М. Дашкевича, що виросла у велику самостійну розвідку і була видрукована під заголовком „Отзыв о сочинении г. Петрова: „Очерки истории украинской литературы XIX столетия" (Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова", СПБ, 1888) та шеститомну „Історію літератури руської" проф. Львівського університету, Ом. Огоновського. Ці праці завершують собою добу завоювання права на написання історії української літератури, добу нагромадження матеріялу й перші спроби його систематизації.

Таким чином наше літературознавство на кінець XIX століття відійшло далеко від перших літературних оглядів, що писались напомацки, без певних методологічних критеріїв і без усвідомлення історичної перспективи й тяглости. Хоч воно ще не мало твердих методологічних позицій в дослідженні матеріялу, хоч його перші спроби синтезувати історично-літературний матеріял ще не були досконалі, а проте праці М. Драгоманова вперше широко, на рівні европейської тогочасної науки, поставили питання „мандрівних сюжетів" і порівняльної методи. О. Потебня вперше заговорив про символіку слова, образ і чи не вперше в науці взагалі „поставив проблему аналогії між природою слова і природою словесного твору, проблему психології художньої творчости, колективної й індивідуальної"[5]) і створив міцні основи психолого-лінґвістичної поетики, яка для науки не втратила своєї ваги й досьогодні. В праці О. Пипіна, а за ним і в М. Петрова знайшла своє виразне виявлення культурно-історична метода вивчення літератури, а проф. М. Дашкевич у своєму „Отзыв" і, слідом за М. Драгомановим, застосував порівняль-

но-історичну методу. У праці Ом. Огоновського важче визначити якісь методологічні позиції, бо, як зазначив у свій час акад. Сергій Єфремов, у ній був „брак усякої методи".[6]) Проте, ця праця, в якійсь мірі, завершувала ту першу, сказати б, позитивістичну добу в історії нашого літературознавства, коли збирання, згромаджування матеріялу вважалося першочерговим завданням.

З кінця 90-их років головним осередком літературознавчих студій стало Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, що в наступну передреволюційну добу, як зазначив був у свій час акад. М. Грушевський, відограло ролю Української Академії Наук. Видаючи свої наукові „Записки" й рівночасно силами своїх найкращих співробітників — „Літературно-Науковий Вісник", НТШ зуміло скупчити навколо себе всі найкращі українські молодші і старші літературні та літературознавчі сили. В „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка", так і в окремих публікаціях, було видруковано силу пам'яток старовинного українського письменства, фолкльорних матеріялів та біо-бібліографічних документів минулого.

Великий вклад в українське дореволюційне літературознавство зробило також Українське Наукове Товариство, що з ініціятиви Михайла Грушевського було засноване в Києві 1907 року. Навколо цього товариства об'єдналися всі найкращі літературознавчі сили, що жили й працювали в межах тодішньої російської імперії. З часу заснування до 1915 року товариство видало 15 томів „Записок", не рахуючи журналу „Україна" і окремих „Збірників" секцій.[7])

Само собою, велику наукову працю провадили також учені по університетських містах України, зокрема в університетах Київському й Харківському. В Київському під керівництвом проф. В. М. Перетца працював семінар „русской филологии", де в основному розроблялися проблеми старої української літератури і звідки, завдяки проф. В. М. Перетцові, вийшла ціла група молодих талановитих учених (І. Огієнко, П. Филипович, М. Драй-Хмара, В. Петров, Л. Білецький, М. Зеров, К. Копержинський, Б. Якубський, М. Гудзій, О. Дорошкевич та багато інших). При Харківському університеті ще з 90-их років існувало Історично-філологічне товариство" і „Науково-літературний відділ товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка в Харкові", на

чолі яких стояв декан Історично-філологічного факультету Харківського університету, проф. М. Ф. Сумцов, а найближчими співробітниками були — Д. І. Багалій, О. В. Вєтухів, Д. А. Ткаченко, Д. І. Міллер та інші. В цих двох основних наукових осередках розроблялись проблеми з теорії й історії української літератури, які в більшості публікувалися в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові, в „Записках Українського Наукового Товариства в Києві", в „Літературно-Науковому Вістнику" та „Киевской Старине". Основна увага українських дослідників була звернена на стародавню українську літературу і дуже мало уваги приділялося новій (від Котляревського до кінця XIX ст.), найновішій (від О. Кобилянської і Лесі Українки починаючи) і теорії літератури. Найновіша література залишалась покищо об'єктом літературної критики „Української Хати", „Дзвону", „Літературно-Наукового Вістника" й „Ради". Це в більшості ще не було вивченням чи систематизацією. Це було тільки нотування фактів і виявом, інколи химерних та ефектних настроїв і смаків критика. Але все це в цілому становило знаменитий матеріял для майбутнього систематика і вченого.

В цю добу модерних шукань не тільки в мистецтві слова, але і в теорії, історії та методології літератури, в добу, коли надмірне зрізничковання форм, стилів і засобів у мистецькій творчості вимагало глибшого теоретичного осмислення цих явищ, коли перед літературознавством взагалі, а українським зокрема, стало болюче питання: що таке історія літератури, чи літературознавство самостійна наука, чи лише додаток до суспільних наук? А якщо наука, то в чому його специфіка? Що є конкретно об'єктом його дослідження? Саме в цю тривожну, повну шукань добу українське літературознавство висунуло на передову позицію трьох своїх найвидатніших заступників, які своєю діяльністю поклали печать духа свого на цілу добу і на ціле покоління дослідників і теоретиків історії української літератури. Першим був велетень українського наукового літературознавства Іван Франко, якого думки про літературу ще й досі ми належно не засвоїли. Другий був акад. Сергій Єфремов, перший систематик, критик і творець історії літератури. Третій — акад. Володимир Перетц, учитель цілого покоління українських учених і перший, хто в своїй праці „З лекцій по методології історії літератури" і з університетської катедри вказав, як здавалось

тоді його учням і послідовникам, на специфіку літературознавства як науки, конкретизував об'єкт дослідження і проголосив нову, на його думку, єдино вірну наукову методу, філологічну, що пізніше дістала назву „формалістичної" чи „формально-поетикальної". Ось три особи, що персоніфікують собою три потужні методологічні напрямки в українському літературознавстві в останні два десятиліття перед революцією 1917 року. Іван Франко в своїх численних працях з стародавньої і нової української літератури, з чужоземних літератур, з народньої словесности і нарешті, з теорії літератури, в принципі дотримувався історично-порівняльної методи з корективою потебніянського психологізму і власного глибокого естетичного вникнення в об'єкт дослідження.

Культурно-історична метода з глибокою корективою української демократично-народницької ідеї визначає методологічну базу історично-літературних та критичних праць Сергія Єфремова. Шукання нових методологічних принципів і узаконення естетичної, формально-поетикальної методи в літературознавстві це особливість праць акад. В. Перетца.

***

Така в загальних рисах була дореволюційна спадщина українського наукового літературознавства.

Цей, може трохи задовгий, перебіг надбань нашої дореволюційної літературознавчої спадщини потрібний був нам з двох причин. Поперше, щоб з одного боку показати, що наше пореволюційне літературознавство не розпочинало своєї праці на порожньому місці, що воно мало значущу, майже столітню, традицію, великих попередників, які своєю працею, в більше ніж несприятливих умовах, все ж таки створили твердий ґрунт для дальших і глибших, справді наукових студій; також щоб цими об'єктивними, хоч далеко невичерпними, фактами заперечити фальшиву тенденцію сучасного українського радянського літературознавства,[8]) яке фактично неґує всі набутки нашої дореволюційної літературної науки.[9])

Подруге, щоб конкретніше показати, що з причини колоніяльного становища України, безнастанного соціяльного і національного гніту збоку московської метрополії, переслідування

української мови, культури й науки, відсутність катедр української мови й літератури при університетах, напівлеґальні умови праці, при яких вивчення української літератури заховувалося за різними леґальними вивісками, як „Семинар русской филологии", курси вивчення „южно-русской" чи „юго-западной" літератури тощо, — здобутки нашої дореволюційної науки далеко не такі, які в вільних умовах праці могли б бути. І ще: що не дивлячись на великі таланти, надзвичайну працьовитість, жертвенність окремих людей чи товариств, залишилось дуже багато не зробленого, ба навіть і не розпочатого. Тому перед українськими вченими, з відновленням української держави після революції 1917 року, постав цілий ряд не тільки нових, до революції зовсім не зачеплених, наукових питань, але й завдання доробити те, чого не могли зробити в дореволюційне лихоліття їх попередники.

Постава й розробка проблем історії, теорії й критики української літератури після революції 1917 року й першого розмаху українського національно-державного відродження, стихійно виникла в кількох осередках українського наукового й літературного життя. Були це насамперед університети й учительські інститути, середні школи й учительські семінарії всіх основних міст України. Винятком, якийсь, правда, короткий час, був лише Київський університет, опанований чорносотенною російською професурою.

Українські вчені, а серед них в першу чергу україністи-літературознавці віддають свої сили на організацію українського шкільництва, організацію курсів перевишколу учителів, розбудову катедр української мови й літератури при університетах і створення елементарної підручної літератури з мови, історії літератури, читанок-хрестоматій. Так виходять друком: „Коротка історія українського письменства" С. Єфремова, „Розмови про українських письменників" В. Щепотьєва (ч. І і ІІ, Полтава, 1918), „Хрестоматія по українській літературі" проф. М. Сумцова і М. Плевако (ч. І, Народня словесність і стара література, Харків, 1918), „Українська мова" Ів. Огієнка (Київ, 1918), його ж „Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу" (Київ, 1918), „Начерк розвитку української літературної мови" М. Сумцова (Харків, 1918), „Хрестоматія по історії української літератури" Ол. Дорошкевича і Л. Бі-

лецького (т. І і II, Київ, 1919), „Український правопис" А. Ніковського (ч. І, Словничок, Київ, 1918), та багато інш. Рівночасно відбувається подія надзвичайної ваги: вперше за свою вікову історію український письменник — живий і давно померлий — леґально зустрічається із своїм народом, із своїм масовим читачем. Виходять збірки творів цілого ряду давніших і сучасних письменників з коментарями й нарисами про життя і творчість. Призначення їх покищо популярне, для народу, для школи. Але це вимога й потреба часу. Стисло наукових творів і публікацій виходить менше. Але все ж таки наукова думка не перестає працювати. Наукові праці містяться, головним чином, в журналах „Україна", „Наше минуле", що виходив у Києві 1918 року за редакцією Павла Зайцева, в „Віснику Харківського історично-філологічного товариства", в „Записках Кам'янець-Подільського державного університету" тощо.

Літературна критика репрезентована в цей час насамперед блискучими статтями А. Ніковського, зібраними в його збірці „Віта нова" та статтями й оглядами в місячниках і альманахах: „Шлях" (1917), „Літературно-критичний альманах" (Київ, 1918), „Музаґет" (Київ, 1918), ,Мистецтво" (Київ, 1919), „Буяння" (Кам'янець-Под., 1919-1920), „Шляхи мистецтва" (Харків, 1920-1922).

З утворенням в листопаді 1918 року Всеукраїнської Академії Наук, а особливо з заснуванням при ВУАН „Постійної комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства" 1919 року починає творитися науково-дослідча база і розгортатися праця над історично-літературними проблемами. Правда, підготовний процес був тяжкий і довгий. Затяжна війна між Україною і совєтською Росією, зміна після 1920 року політичної системи й усталення радянської влади в Україні, все це були більше ніж несприятливі умови для наукової праці Академії.[10]) Проте, при всіх найтяжчих умовах, праця продовжувалася. Вже в березні 1922 року в Шевченкові роковини відбулося перше прилюдне засідання „Історично-літературного товариства, при 1-му відділі ВУАН", що було засноване з метою сприяти науковому розробленню історії українського письменства з усіма допоміжними дисциплінами. Це засідання, що відбулося при переповненій авдиторії, окрилило членів Товариства, бо показало їм, яке величезне зацікавлення громадянства викликає їх праця.

Як свідчить один з керівних членів і засновників цього Товариства, проф. П. Филипович, протягом перших шести років існування (1922-1927) Товариство відбуло 82 засідання із 167 доповідями, із яких значну частину видруковано в „Записках історично-філологічного відділу" Академії Наук та в інших збірниках і журналах.[11])

Одночасно розпочинають свою працю інші установи ВУАН (комісії і кабінети), що зосереджують свою працю на різних окремих ділянках української і світової історично-літературної проблематики. Крім цієї широко розгорненої праці Історично-філологічного відділу ВУАН, з численними його комісіями, кабінетами й товариствами, велику науково-дослідчу роботу над проблемами історії і теорії української літератури провадить низка науково-дослідчих катедр та їх секцій у Києві, Харкові, Дніпропетровському, Одесі, Ніжині, Полтаві. Крім того, цілий ряд окремих дослідників, викладачів і професорів вищих шкіл (Житомир, Чернігів, Кам'янець-Под.) працює над науковими проблемами української літератури, перебуваючи в постійному персональному контакті з відповідною комісією чи кабінетом ВУАН. 1921 року, за ініціятивою акад. Володимира Перетца, в Ленінграді утворюється „Товариство прихильників української історії письменства та мови", що з 1923 року набуває нову назву: „Т-во дослідників української історії, письменства та мови". Це Товариство розгорнуло було дуже плідну діяльність і збагатило українську літературну науку багатьма цінними працями. У Харкові, на базі колишнього славного „Історично-філологічного товариства" і „Науково-літературного відділу товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка", під керівництвом акад. Д. І. Багалія твориться й розгортає велику діяльність „Науково-дослідча катедра історії української культури", а з 1926 року утворюється „Науково-дослідчий інститут ім. Т. Шевченка" з відповідною філією в Києві. Навколо цих установ зосереджується група вчених, що залишили значний слід у нашому літературознавстві. „Науково-дослідча катедра" видавала свої „Наукові збірники", а Інститут ім. Т. Шевченка видавав також „Наукові збірники" і квартальник „Літературний архів", де вміщено дуже багато цінних розвідок і публікацій до історії української літератури.

Значну діяльність продовжував давній центр української на-

уки в Галичині — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Праці його філологічної секції, в особі її активних співробітників М. Возняка, В. Дорошенка, Ф. Колесси, В. Щурата, К. Студинського, В. Сімовича, Я. Гординського та інших мали значення для розвитку тогочасної нашої літературної науки.

Так само празька група українських учених (С. Смаль-Стоцький, Л. Білецький, Д. Антонович, П. Богацький) та варшавська (Р. С. Смаль-Стоцький, П. І. Зайцев) своїми працями збагачували українську літературознавчу науку і творили єдиний процес її розвитку. Саме той факт, що українське літературознавство західніх українських земель було репрезентоване в найвищому всеукраїнському науковому центрі — у Всеукраїнській Академії Наук — аж п'ятьма дійсними членами Академії (С. Смаль-Стоцький, М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, К. Студинський) найкраще свідчить про спільну працю українського наукового літературознавства 20-их років.

Поза цими науковими центрами й установами, які розгортали свою працю якщо не під безпосереднім, то безсумнівно — під посереднім, духовним впливом Всеукраїнської Академії Наук, велику ролю в розвитку та зміцненню нашого літературознавства відограли також місячники літератури, мистецтва й критики, що з 1923 року почали виходити в Україні. Історик українського літературознавства 20-их років не може належно і глибоко вивчити свій предмет дослідження, якщо він не перегляне уважно місячників: „Шляхи мистецтва", „Червоний шлях", „Життя й революція" „Гарт", „Плуг", „Вапліте", „Нова громада", „Нова генерація", „Критика", й „Пролітфронт". Найповажніші серед них, що систематично на своїх сторінках містили солідні літературознавчі розвідки, це „Червоний шлях", „Життя й революція" та „Вапліте". Хоч не були це журнали спеціяльно наукового спрямовання, хоч часто були це органи, що заступали певну літературну організацію, групу чи мистецький напрямок, проте на їх сторінках дуже часто можна було зустріти солідно розроблені й науково удокументовані розвідки з теорії й історії української та світової літератури, що підносили рівень нашого літературознавства. Досить вказати бодай на такі приклади: Ол. Білецький: Двадцять років української лірики (1903-1923), „Плуг", альм. ч. І. 1924., М. Сулима: Фразеологія Миколи Хвильового, „Червоний шлях", ч. 1-2, 1925, ст. 263. Юрій Межен-

ко: На шляхах до нової теорії, „Червоний шлях", 1923, кн. 2, стор. 199-210. М. Могилянський: Література як соціяльний факт і як соціяльний фактор, „Життя й революція", 1925, кн. II, стор. 40-45. Б. Айхенбаум: Теорія „формального" методу, „Червоний шлях", 1926, ч. 7-8, стор. 182-207. І. Ткаченко: Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика, „Червоний шлях", 1924, кн. 1-2, стор. 187-195, його ж: Літературна історія роману „Повія" П. Мирного, „Червоний шлях", 1926, кн. 3, стор. 198-207. Б. Навроцький: Проблеми Шевченкової поетики, „Червоний шлях", 1926, кн. 2, стор. 149-161, його ж: Шевченко як прозаїк, „Червоний шлях", 1925, кн. 10, стор. 163-180. А. Шамрай: Творчість С. Васильченка, „Червоний шлях", 1926, кн. 4, стор. 178-203. М. Плевако: Микола Чернявський (В тридцятилітній ювілей його літературної діяльности) „Червоний шлях", 1925, кн. 11-12, стор. 237-267; 1926, кн. 1, стор. 206-240 та багато інш. Поруч з теоретичними й історично-літературними працями, що належать тогочасним старшим і молодшим дослідникам-літературознавцям, ці, названі нами журнали, були також основною базою розвитку й зміцнення тогочасної української літературної критики. Вперше в історії України настала доба, коли українська літературна критика дістала до свого розпорядження не тільки літературні твори письменників, що масово й пляново почали виходити в світ, але й цілу низку солідних місячників, де вона мала можливість себе виявляти. Праці Юрія Меженка, Миколи Зерова, Бориса Якубського, Володимира Коряка, Якова Савченка, Агапія Шамрая, Андрія Музички, Михайла Доленґа, Олександра Лейтеса, Олександра Білецького, Володимира Державина, Андрія Річицького, Бориса Коваленка та інших позначилися замітно на стані нашої тогочасної літературної критики. Само собою зрозуміло, що політична атмосфера, в якій зростала й розвивалася наша критика 20-их років, позначилася на ній (на одних у більшій, а на других у меншій мірі) певним позалітературним осадом. Проте, поза цим офіційним осадом, поза інколи вимушеною, а інколи й щирою вульґарно-соціологічною фразеологією, тогочасна наша літературна критика дала дуже багато цікавих систематичних оглядів, глибоких спостережень і нових теоретичних висновків, що лягли в основу дальших і глибших наукових студій наших літературознавців. Сучасний об'єктивний історик українського літературознавства,

якщо не переобтяжений певними партійними догмами, може легко той офіційний позалітературний осад минулої доби відкинути, щоб оцінити належно те вартісне, що залишається в арсеналі нашого літературознавства. Треба ще сказати, що наша тогочасна літературна критика приділяла дуже багато уваги не тільки новим, пореволюційним літературним творам, але й часто старій дореволюційній та клясичній літературі, що в силу відомих причин не була свого часу належно критично осмислена. В цьому пляні найбільше працювали: М. Зеров, А. Шамрай, А. Музичка, А. Річицький, А. Лебідь, О. Дорошкевич та інші.

Величезне значення для розвитку нашого літературознавства 20-их років мала відома літературна дискусія 1925-1931 р.р. Причини виникнення дискусії, суть і проблеми, що були поставлені в ній на обговорення, й досі належно не вивчені й не осмислені літературознавством. Не усталено навіть точно років дискусії. В книжці А. Лейтеса і М. Яшека „Десять років української літератури", доба дискусії визначається трьома роками: 1925-1928, тобто починаючи з першого памфлету М. Хвильового „Про сатану в бочці або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян", що появилася в літературному додатку до газети „Вісті", „Культура і побут" ч. 17, за 30 квітня 1925 року, і кінчаючи літературним диспутом, за участю М. Скрипника, в харківському будинкові літератури ім. Блакитного, 18-21 лютого 1928 р.[12])

О. І. Білецький в згадуваному вже нами огляді „Українське радянське літературознавство за сорок років" обмежує добу літературної дискусії лише роками 1925-1927,[13]) Датування в книжці А. Лейтеса і М. Яшека — зрозуміле. Їх книжка вийшла друком 1928 року. У ній сумлінно зафіксовано все, що до того року відбулося в літературній дискусії. Упорядникам здавалося, що чотириденний диспут у харківському будинку літератури 18-21 лютого 1928 року, за участю найвидатніших діячів літератури, театру, кіно, музики й образотворчого мистецтва, підсумував і замкнув розпочату 1925 року М. Хвильовим дискусію. Плянованого третього тому праці А. Лейтеса і М. Яшека не видано, і упорядники не могли зафіксувати нового етапу в розгортанні дискусії. Зовсім інша справа з датуванням О. І. Білецького 1957 року. Хоч О. Білецький через усю ту неспокійну добу, що шукала нових творчих обріїв, пройшов, ска-

зати б, боком, з іронічною посмішкою неозначеної орієнтації і кокетуванням ерудита, а проте він добре знав, що літературна дискусія не скінчилася ані ліквідацією ВАПЛІТЕ, ані знаменитим диспутом у харківському будинку літератури з лютого 1928 року, який лише підсумував перший бойовий період дискусії й окреслив ряд нових актуальних проблем щодо стилю, тематики й спрямованости літератури. З появою в 1929 році великого місячника „Літературний ярмарок", а пізніше (1930-1931) „Пролітфронту" почався другий період літературної дискусії, з дещо новими формами й засобами. Припинилася літературна дискусія лише внаслідок поліційного втручання партії в літературу, внаслідок ліквідації насамперед „Пролітфронту"[14]), а пізніше й інших літературних організацій, та уніфікацій всього літературного процесу спочатку навколо офіційно-урядового ВУСППу (Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників), а пізніше в єдиній Спілці радянських письменників України — СРПУ.[15]) Все це О. І. Білецький знав. Але він волів загальниково спочатку натякнути, що літературна дискусія обговорювала „шляхи літератури переходової доби", що вона „викликала безліч виступів у пресі" і що ці виступи „розбурхували і наукову думку" і тут же, обмеживши її двома роками, волів зробити зовсім нелогічний, але зате цілком дозволений і лояльний висновок, що все це була лише „теоретична метушня думок" і що „Не важко було під горезвісними лозунгами „орієнтації на культурну Європу", відмежування „від Москви" (тобто від російської літератури під теорією „боротьби двох культур" (побачити давню буржуазно-націоналістичну тенденцію".[16])

Літературна дискусія справді розбурхала не тільки наукову, але й громадську думку. Вона поставила на денний порядок багато нових проблем з теорії літератури, театру, мистецтва, ряд історіософічних проблем (ідея культурних циклів, візія „азіятського ренесансу" в мистецтві), культурних (питання орієнтації) і політичних (питання державности й незалежности України та її мистецтва). Тому не дивно, що в дискусію втягнулися були не тільки всі майже найвидатніші наші письменники, малярі, мистці театру (Л. Курбас та інші), вчені літературознавці і критики (М. Зеров, О. Дорошкевич, М. Могилянський, Ю. Меженко), але й історики (акад. М. Грушевський), філософи (В. Юринець), економісти (М. Волобуїв) і політики (О. Шумський,

М. Скрипник, В. Гринько, В. Затонський та багато інших). Це була перша велика всеукраїнська, соборницька дискусія про шляхи розвитку української літератури й культури. У ній взяли участь вчені і письменники не тільки радянської України, але й Галичини та еміґрації (В. Винниченко, М. Шаповал, Я. Гординський, Д. Донцов, Є. Маланюк та інші). Досить вказати, що бібліографічний показник літератури лише за неповних три роки в книжці А. Лейтеса і М. Яшека[17]) становить 123 сторінки дрібного петиту. Такий інтелектуальний рух не міг не позначитися на рівні, прямуванні й проблематиці нашого наукового літературознавства.

**
*

Так виглядає в загальному зарисі розташування сил, науково-дослідчих та літературно-критичних центрів українського літературознавства 20-их років.

Які ж нові завдання стали перед українським науковим літературознавством в пореволюційну добу? Що було виконано із поставлених завдань? Які наукові кадри виросли й що нового принесли вони в нашу науку та яка доля їх і їхніх наукових здобутків у наступні десятиліття?

Ми вже згадували, що лише з заснуванням у листопаді 1918 року Української Академії Наук, зокрема з утворенням при ВУАН „Постійної комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства" 1919 року постав всеукраїнський науковий центр з низкою катедр, інститутів та комісій в інших містах України, навколо яких почали насамперед гуртуватися старші й молодші кадри українського літературознавства. Це була перша передумова для дальшого розгортання науково-дослідної праці. І ця перша передумова була здійснена.

З заснуванням науково-дослідчого центру при ВУАН перед українськими літературознавцями стало нове конечне завдання: відповідно до нових умов і потреб літературознавчої науки організувати й належно упорядкувати книжкові фонди, де б в першу чергу було зібране все, що дала українська клясична література. На цю ділянку в першу чергу було зосереджено основну увагу. Твориться Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук, на чолі якої стояв проф. В. О. Кордт, а Раду біб-

ліотеки очолював Ю. О. Меженко.[18]) Твориться Академічна бібліотека українських клясиків, зосереджуються архівні матеріяли, ведуться докладні бібліографічні розшуки тобто твориться перша основа для науково-дослідчої праці над історією української літератури. Академічна бібліотека швидко розросталася, бо як свідчить найновіший дослідник, вже 1921 року вона мала понад мільйон книжок і велику філію у Вінниці, а після 1930 р. — понад 2 мільйони томів і була вже „одною з найбільших і найбагатших бібліотек світу".[19]) Такий стан бібліотечних фондів ВУАН сприяв науково-дослідчій праці українських літературознавців у такій мірі, що на 1922 рік вже можна було розпочати наукове академічне видання українських клясиків.[20])

Не було в Україні центрального архівосховища, де були б зосереджені рукописна та епістолярна спадщина українських клясиків. Навіть літературна та малярська спадщина Т. Шевченка не була зібрана й упорядкована.

Творення центральних архівосховищ, зосередження в них всієї літературної, в першу чергу, рукописної спадщини українських письменників і відповідне опрацювання їх було черговим завданням українського наукового літературознавства. Основою такого архівосховища при ВУАН стає Центральний архів давніх актів, що до 1921 року був очолюваний проф. І. М. Каманіном, а після його смерти — науковцем молодого покоління В. О. Романовським.[21]) Науково-дослідча катедра історії української культури у Харкові, за керівництвом акад. Д. І. Багалія провела колосальну роботу коло розбудови Центрального архівного управління, коло рятування, зосередження й вивчення архівів та архівних документів всього Лівобережжя. В цій галузі активно працювали при Катедрі такі вчені: Н. Ю. Мірза-Авак'янц, Ольга Багалій-Татаринова, М. Горбань, М. А. Плевако, О. Водолажченко та інші.[22])

Аналогічну, може тільки трохи меншу роботу провадили наукові товариства при ВУАН в цілому ряді міст України. Катеринославське наукове товариство (голова Д. І. Яворницький, секретар П. О. Єфремов); Полтавське наукове товариство, що розбудувалося на базі колишньої Губерніяльної архівної комісії (найвидатніші діячі: В. Щепотьєв, Н. Ю. Мірза-Авак'янц, М. Я. та І. Я. Рудинські); Одеське наукове товариство при ВУАН (М. Е. Слабченко, М. Бачинський, А. Музичка та інші) видало три

томи „Записок", з яких два були присвячені виключно історично-літературним та мовознавчим проблемам; Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН (за активною участю проф. М. Полонського, Ю. І. Сіцінського, Ю. Філя, В. О. Зборовця) розбудовувало архівосховище Поділля і зосереджувало та опрацьовувало рукописну спадщину письменників-подолян; Вінницька філія Всенародньої Бібліотеки України — ВБУ під керівництвом В. О. Отамановського була дуже важливим центром зосередження архівних матеріялів при Кабінеті вивчення Поділля; Секція української літератури та мови при Ніжинській науково-дослідчій катедрі історії культури та мови при Ніжинському Інституті Народньої Освіти (керівник проф. Є. А. Рихлік, секретар П. В. Одарченко) за ближчою участю проф. В. Рєзанова, проф. О. Грузинського та інш. розгорнула була велику працю навколо проблем українсько-польських літературних взаємин (Є. Рихлік), філософії Г. Сковороди (О. Грузинський), Лесі Українки (П. Одарченко) і вивчення та публікації текстів давньої української драми (праці проф. В. Рєзанова). Пляновано було видати 9 випусків „Укр. драми". З них протягом двох років (1926-1928) вийшло з друку І, III, IV, V і VI томи. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові засереджувало й опрацьовувало архівні збірки діячів українського письменства та було в науковому зв'язку з ВУАН через своїх найвизначніших членів (К. Студинського, В. Щурата, Ф. Колессу, М. Возняка, І. Крип'якевича, І. Свєнціцького та інш.)[23]) До тих міст України, де з тої чи іншої причини ще не було засновано наукового товариства, та де виявлялися архівні та рукописні збірки того чи іншого, часом навіть забутого письменника, відповідна установа ВУАН, чи найближча територіяльно науково-дослідча катедра, відряджали негайно відповідних науковців, які брали на облік знайдені архіви та матеріяли і тим залучали їх до загальноукраїнських науково-дослідчих фондів.

Так розростались загальноукраїнські архівні фонди, які на кінець 20-их років уже зосереджували цінну рукописну спадщину Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, С. Руданського, А. Свидницького, П. Мирного, Б. Грінченка, Л. Глібова, Я. Щоголева, Івана Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, А. Тесленка та інших.

Не була належно розроблена бібліографія з україніки взага-

лі й української літератури зокрема. Такі бібліографічні показники як М. Комарова „Бібліографічний покажчик нової української літератури 1798-1883 р. р." („Рада", 1883), Д. Дорошенка „Указатель источников для ознакомления с Южною Русью" (СПбург, 1904), чи його ж „Покажчик нової української літератури в Росії за 1798-1897" (Чернівці, 1917), чи інші, що друкувалися переважно в Записках Н. Т. Ш., або виходили окремими книжками, вже не задовольняли вимог сучасної науки і становили собою тільки матеріял для дальших бібліографічних показників. Тому українські літературознавці з самого початку поставили справу створення української наукової бібліографії як першочергове й невідкладне завдання.

Засновується й розгортає роботу бібліографічна комісія ВУАН; постає й розгортає свою велику діяльність Український науковий інститут книгознавства (директор Ю. Меженко, секретар К. Догань). Утворюється Українська книжкова палата,[24]) що видає „Літопис українського друку". Виходять „Бібліологічні вісті" і „Бібліографічний збірник" ВБУ. Ювілейне число „Бібліологічних вістей" до 350-річчя української книги, та, як на ті часи, прекрасно видана Українським науковим інститутом книгознавства „Українська книга XVI-XVIII в. в." були великим досягненням української наукової бібліографії. Про чергові завдання української бібліографії писали тоді українські вчені: С. О. Єфремов, І. Айзеншток, П. І. Рулін, М. Ясинський, С. Маслов, Д. Дорошенко, М. Плевако, В. Дорошенко, М. Яшек, К. Копержинський, П. Тиховський та ряд інших. Виходять у світ окремі розвідки про бібліографію творчости: Г. Ф. Квітки Основ'яненка (Вадим Тарнавський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Бібліографічна розвідка). З нагоди 150-их роковин народження письменника — 1778-1928. ВУАН, Збірник історично-філологічного відділу, Комісія для видання пам'яток новітнього українського письменства. Київ, 1928. XXIII + 340 стор.), Тараса Шевченка, П. Куліша, Ів. Франка, Б. Грінченка та багатьох інших. Дуже поважні біо-бібліографічні матеріяли визначніших письменників XIX і початку XX ст. були зібрані й опубліковані в праці проф. М. Плевако „Хрестоматія нової української літератури" т. I, ДВУ, 1926, 595 ст. і т. II, X., РУХ, 1923, 523 стор. Харківська наукова катедра історії української культури опрацьовувала повну бібліографію праць діячів української культури. При Науково-

дослідчому інституті ім. Шевченка засновується Кабінет бібліографії, яким керує визначний бібліограф того часу проф. М. А. Плевако. Кабінет систематично складав картотеку української художньої літератури, критики та літературознавства й видавав „Бібліографічний річник".[25]) Одночасно проф. П. А. Плевако з цілою групою співробітників, протягом кількох років (1924-1933) виготовив до друку великий, розрахований на кілька томів біо-бібліографічний словник українських письменників.[26]) Нарешті 1928 року Інститут Тараса Шевченка видає велику двотомову біо-бібліографічну працю А. Лейтеса і М. Яшека „Десять років української літератури", що не втратила свого довідкового значення й сьогодні.

Такий був стан української наукової бібліографії 20-их років. Порівняно з тим, що ми мали до революції 1917 року, це було велике досягнення українського літературознавства. Покладено було тверді наукові основи української бібліографії.

Не була проведена селекція серед старих пам'яток й стародруків. Давній „Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от IX до XVI ст." проф. П. Владимирова (Київ, 1890) та деякі інші подібні для нових широких наукових завдань не були вже достатні. Цю працю в пореволюційну добу розгорнули широко В. Перетц, М. Грушевський, М. Возняк, С. Маслов та ряд інших. Внаслідок праць цих вчених українське літературознавство здобуло певні й тверді позиції в давніх віках нашої історії.

Не було майже зовсім видано повних збірок творів українських клясиків, а академічних видань — і поготів. Тут українське пореволюційне літературознавство мусіло починати з початку. І треба ствердити, що за перше пореволюційне п'ятнадцятиліття наслідки були дуже поважні. Видані були, якщо не повні збірки, то принаймні сумлінно вибрані твори майже всіх визначних письменників з нового українського письменства від І. Котляревського починаючи, з відповідними вступними статтями й коментарями. 1923 року устійнено було плян і розпочато працю над академічним повним виданням творів Т. Шевченка. 1927 року вийшов IV том (Щоденник), а 1928 — III том (Листування). В процесі підготови до друку був VIII том (Малярські твори). Це видання було великим досягненням українського наукового літературознавства тих років. Вперше повністю друку-

валися щоденні записки Т. Шевченка. Подавався текст, первісні варіянти й докладні коментарі. Загальна редакція й велика вступна стаття була акад. С. Єфремова. В складанні приміток і коментарів брала участь ціла група відомих учених: акад. А. М. Лобода, акад. О. П. Новицький, професори: В. В. Міяковський, П. П. Филипович, М. М. Новицький, Д. М. Ревуцький та П. І. Рулін. Близькі до наукових видань були видання: Леся Українка, Твори, в десяти томах, видання „Книгоспілки", за загальною редакцією Бориса Якубського і вступними статтями до окремих творів чи циклю творів М. Зерова, П. Филиповича, Освальда Бурґгардта, І. Шаровольського, М. Драй-Хмари, А. Ніковського, В. Петрова, П. Руліна та інш. Іван Франко, Твори, в двадцяти томах, вид. „Книгоспілки", загальна редакція і коментарі Івана Лизанівського. Л. Глібов, Твори, Х. ДВУ, 1927, Редакція І. Капустянського та М. Плевако, з дуже солідними примітками, вступною статтею і текстологічною студією проф. М. А. Плевако. П. Гулак-Артемовський, Твори. Редакція, вступна стаття та примітки І. Айзенштока, Х. ДВУ, 1927. Я. Щоголів, Поезії. Передмова та вибір М. Зерова. К. „Книгоспілка", 1926. Я. Щоголів. Вибрані твори, т. т. І, ІІ, Редакція і вступна стаття А. Шамрая. М. Коцюбинський. Вибрані твори. Редакція та вступна стаття Ананія Лебедя, т. т. І, ІІ., К., „ЧАС", 1926. Марко-Вовчок, Твори. Редакція, вступна стаття та примітки О. Дорошкевича, т. т. І-ІІІ, IV (біографія), К., ДВУ, 1926-1927. Варто відзначити також в цьому пляні перше критичне видання „Кобзаря" й першу спробу наблизитись до канонічного тексту, за редакцією й примітками М. Плевако та І. Айзенштока (Т. Шевченко, Поезії, „Кобзар". ДВУ, Х., 1925). Поза тим було видано цілий ряд творів (матеріялів і документів), що через несприятливі умови дореволюційних часів не могли бути опубліковані: „Щоденник" та „Листування" Т. Шевченка, Листування М. Драгоманова й І. Франка, „Повія", роман П. Мирного, Листування і твори Лесі Українки, М. Коцюбинського, А. Тесленка та багатьох інших.

Академічне, півакадемічне і популярне видання повних чи вибраних творів українських клясиків пожвавило і поглибило історично-літературні студії й публікації. Ми вже бачили, що до кожного не тільки академічного, але науково-популярного чи популярного видання подавалися вступні статті, примітки й навіть текстологічні студії. Одночасно в цим виходять колективні

праці вчених у формі збірників чи хрестоматій. Вкажемо бодай на: „Шевченко та його доба", що вийшов за ред. С. О. Єфремова, М. Н. Новицького і Т. П. Филиповича, т. І, 1925, том II, 1926; „Пантелеймон Куліш" (К., 1927, Збір. іст.-ф. в. УАН), „Квітка-Основ'яненко", Збірник на 150-річчя народження. 1778-1928. Інститут Тараса Шевченка, Х., 1929. Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Присвячено пам'яті проф. О. Потебні. Ч. 2-3, ДВУ, 1926, Іван Франко. Збір, за загальною ред. І. Лакизи, П. Филиповича, Т. Кияниці, 1926, та інші.

Виходить низка окремих історично-літературних дослідів, монографій та критично-біографічних нарисів, що переважно написані на нових архівних матеріялах і документах. Варто згадати хоча б такі розвідки: С. Єфремов, М. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис з додатком автобіографії. К., Слово, 1922. Його ж: Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Крит. біогр. нарис. К., Соробкоп. 1924, 114 стор. Іван Франко, Критично-біографічний нарис. Видання друге з додатками. К. „Слово", 1926, 254 стор. Його ж: І. Нечуй-Левицький (К., „Слово", 1925, 190 стор.), Панас Мирний та багато інших. Блискучий Єфремівський стиль, удосконалена і підживлена новітніми часами давня його методологія дослідження історично-літературних явищ, ґрунтовна, часто вичерпна, ознайомленість його з бібліографією предмету, велика річевість його монографій, побудованих переважно на вперше розкритих архівах письменника, його піонерство в використанні архівних матеріялів і в характеристиці багатьох письменників робили ті його монографії, як справедливо писав тоді один з молодих дослідників, „першоджерелом, відправною точкою, з якої виходили й будуть виходити дослідники". [27])

Поруч з монографіями С. Єфремова в нашому літературознавстві 20-их років посідають поважне місце праці таких дослідників: М. Зерова про Лесю Українку (Леся Українка. Крит. біогр. нарис, Книгоспілка, 1924), про Івана Франка (див. Франко, Ів., Поезії. Вступна стаття та ред. М. Зерова. К., Книгоспілка, 1925, стор. V-LV), про поетичну діяльність П. Куліша (див. П. Куліш, Поезії. Вибір, редакція і стаття М. Зерова, К., Книгоспілка, 1927, стор. V-LXIV), про Марка Черемшину і галицьку прозу (див. Черемшина, М. Село вигибає. Новелі з гуцульського жит-

тя. Редакція та вступна стаття М. Зерова. К., Книгоспілка, 1925, стор. 7-22), про Я. Щоголева (див. Я. Щоголів. Поезії. Передмова і вибір М. Зерова. К., Книгоспілка, 1926). М. Драй-Хмари про Лесю Українку (Леся Українка. Життя й творчість. К., ДВУ, 1926, 156 стор.), І. Айзенштока про П. Гулака-Артемовського, В. Герасименка про Ст. Руданського; А. Музички про Лесю Українку (Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість, Одеса, ДВУ, 1925), про Ів. Франка (Шляхи поетичної творчости Івана Франка. Одеса, ДВУ, 1927, 200 стор.); М. А. Плевако про Г. Квітку-Основ'яненка (Наше минуле, 1918, ч. 2, стор. 3-25), про Миколу Чернявського (Червоний шлях, 1925, кн. 11-12, стор. 237-267; 1926, кн. 1, стор. 206-240), про Т. Шевченка (Шевченко і критика. Еволюція поглядів на Шевченка. Х. ДВУ, 1924); П. П. Филиповича про О. Кобилянську, про О. Олеся, про Івана Франка та інш.; М. Марковського про „Енеїду" І. П. Котляревського (ВУАН, 1927), А. Шамрая тритомова праця про харківську школу романтиків (з 4-х заплянованих), розвідка про творчість Ст. Васильченка; А. Річицького про Т. Шевченка (Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. Вид. друге, Катеринослав, ДВУ, 1925, 288 стор.).

Вперше почали розробляти питання з історії української критики. Ті статті та історично-літературні розвідки, що про них ми говорили вище, в значній мірі присвячували свою увагу також проблемам української критики. Але появилося чимало праць, де проблеми історії української критики розроблялися спеціяльно. Спробу синтетичного огляду української критики маємо в книжці А. Ковалевського „З історії української критики" К., ДВУ, 1926, 162 стор.), та в цілому ряді окремих вужчих розвідок і статтей: М. А. Плевако, Шевченко і критика (Х., ДВУ, 1924), його ж М. Сковорода в світлі художньої літератури, (Книга, 1923, ч. 1, стор. 11-17); П. Филипович. Майков про Шевченка. (Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1920-1922, кн. II-III). С. Єфремов. Куліш — як літературний критик (Книгар, 1919, ч. 23-24); Ол. Дорошкевич. Драгоманов в українській критиці. (Ж. й Р. 1926, кн. 2-3, стор. 57-68); К. Студинський, Критика М. Драгоманова на перше число львівської „Правди" за рік 1874. (Україна, 1926, кн. IV, стор. 135-138); Е. Коваленко. Модернізм в українській критиці. (Ж. й Р., 1926, кн. 10, стор. 46-59); Гр. Костюк. До початків соціологічної критики (Критична діяль-

ність Івана Білика), Ж. й Р., 1928, кн. 11; Ол. Дорошкевич. Естет і поміщик. (Про В. Д. Горленка, яко критика. Ж. й Р., 1925, ч. II).

Проблеми методології й теорії літератури вперше посідають поважне місце в працях українських літературознавців. Перші дореволюційні кроки в цій галузі, що їх зроблено в працях Івана Франка (Із секретів поетичної творчости, 1898, та знаменитий його трактат „Теорія і розвій історії літератури" — 1909 та деякі інші) та акад. В. М. Перетца („З лекцій по методології історії літератури", — Київ, 1914, на правах рукопису) стають тепер специяльною широко заплянованою галуззю наукової праці українських літературознавців. Проблеми теорії і методології літератури вже ставляться в „Літературно-критичному альманаху" 1918 року (статті Я. Межейка і Івана Майдана), в „Музаґеті" — 1918 р. (стаття: Творчість індивідуума і колектив, Юрія Іванова-Меженко), в „Мистецтві" — 1919, у збірнику „Ґроно" 1920 (Маніфест „Ґроно", „Як дивитись на мистецтво" В. Поліщука) тощо. Але солідніше й спокійніше на науковий ґрунт ця проблематика була поставлена вже десь з 1923 року, як почав виходити місячник „Червоний шлях" у Харкові, а згодом „Життя і революція" в Києві та цілий ряд інших тогочасних наукових та науково-популярних місячників і неперіодичних збірників. Проблеми змісту й форми, проблеми формалізму й соціологізму в літературі стають бойовою темою українського тогочасного літературознавства. Починається широка теоретична дискусія, яка тривала десь до 1926 року, коли була приглушена новими силами й ширшої міри історично-літературних та суспільних проблем, що виникли були у відомій літературній дискусії 1925-1931 р. р. У першій фазі тієї теоретичної дискусії в оборону формальної методи в літературознавстві виступив Ю. Меженко (На шляхах до нової теорії. Ч. Ш., 1923, кн. 2, стор. 199-210). З корективами й запереченнями його позиції виступив ряд інших літературознавців: А. Ковалівський (Питання економічно-соціяльної формули в історії літератури. Ч. Ш., 1923, кн. 3, стор. 195-215); В. Гадзинський. Ще кілька слів до питання „форми і змісту". Ч. Ш., 1923, кн. 4-5, стор. 174-179); В. Коряк, Форма і зміст. Нове мистецтво. 1922, ч. 2 (4), стор. 40-47), його ж: Наукова критика, тамже, ч. 5, стор. 44-52, його ж: Боротьба поверхів. Ч. Ш., 1925, кн. 6-7, стор. 238-254); Б. Якубський. Соціологічний метод

у письменстві. К., „Слово", 1923; М. Могилянський, Література як соціяльний факт і як соціяльний фактор. Ж. й Р., 1925, кн. 11, стор. 40-45.

У другій і кінцевій фазі цієї теоретичної дискусії в оборону формальної методи в літературознавстві виступив відомий у той час російський теоретик Б. Ейхенбаум, що гостинно на сторінках Ч. Ш. (1926 року, кн. 7-8, стор. 182-207) видрукував статтю „Теорія формального методу". У цій статті з великим знанням справи він розповів про складний процес наукової думки, що привів на той час формалістів до диференціяції літературних засобів за функціями та до питання еволюції літературних форм. З корективами, поглибленням чи запереченням деяких проблем поставлених у цій статті Б. Ейхенбаума виступило кілька українських літературознавців: З. Чучмарьов (Ч. Ш., кн. 7-8, стор. 208-232), А. Шамрай (там же, стор. 233-266), В. Бойко (Ч. Ш., 1926, кн. 11-12, стор. 141-164), С. Щупак (Ж. й Р., 1926, кн. 7, стор. 58-76), Б. Якубський та деякі інші.

Одночасно з цією, можна сказати, ляборатторною працею і зовнішньо гарячою дискусією виходить у світ кілька поважних праць присвячених проблемам методології й теорії літератури. З них варто відзначити: книгу проф. Леонида Білецького „Основи літературно-наукової критики" (Спроба літературно-наукової методології), том І, Прага, 1925 рік, стор. 308, монографію Б. Навроцького „Мова та поезія" (К., Книгоспілка, 1925), Б. Якубського „Наука віршування" (К., „Слово", 1922), книги з поетики: Дмитра Загула, Степана Гаєвського, Олексія Вєтухова. Спеціяльні проблеми поетики були трактовані в працях: Л. Булаховського. Динаміка слова. (Ч. Ш., 1926, кн. 9, стор. 196-211); Л. Кулаківського. Ритміка мови. (Тонічний віршований ритм). Ч. Ш., 1925, кн. 6-7, стор. 254-274; Гр. Майфета. Суть літературно-художньої творчости та її впливу на людину в освітленні рефлексології. (Ч. Ш., 1925, кн. 3, ст. 168-188); С. Гаєвського. Фройдизм у літературознавстві. (Ж. й Р., 1926, кн. 10, стор. 70-75). А. Шамрая, Дещо про поетику і методологію літератури в програмах факпрофосу ІНО („Записки Харківського Інституту Народної Освіти, 1927, кн. ІІ). В. Чапля. Сонет в українській поезії. ДВУ. Одеса, 1929.

Чималу увагу приділено вивченню спадщини великого українського вченого, основоположника психологічно-лінґвістичної

поетики, проф. О. О. Потебні. Ще 1920 року постає в Харкові за головуванням акад. Д. Багалія Комітет для видання творів О. О. Потебні, що заплянував видати повну збірку в 20-ти томах.[28]) Хоч цей плян повністю так і не був реалізований, проте видано було „Мисль і язик", „З лекцій словесности", та цілий ряд дослідників опублікував більші чи менші розвідки про значення наукової спадщини О. О. Потебні для наукового літературознавства. (В. Петров, М. Сумцов, І. Айзешток, В. Харцієв, О. Білецький, Б. Лезін).

Ця різнобічність досліджень української літератури у 20-ті роки завершувалась кількома загальними синтетичними курсами історії літератури від найдавнішої до найновішої доби. Коли четверте видання „Історії українського письменства" С. Єфремова 1924 року, що було видруковане за кордоном (друкарня Шарфе у Вецлярі, Німеччина), а проте було доступне для всіх українських шкіл, треба вважати за здобуток українського дореволюційного літературознавства, то наше літературознавство пореволюційної доби дало для українських середніх і вищих шкіл такі підручники: М. Грушевський, Історія української літератури. Том I-V. (Київ-Львів. 1923-1927), М. Возняк, Історія української літератури, том I-III. (Львів, 1920-1923), Ол. Дорошкевич, Підручник історії української літератури (Перше видання 1924, п'яте — 1930), М. Зеров, Нове українське письменство (Історичний нарис, вип. 1), 1924, „Слово", Київ; його ж: Курс історії українського письменства 19 віку, (циклографічне видання на правах рукопису), 1927 (?), А. Шамрай, Українська література. Стислий огляд. Х., РУХ, 1927, В. Коряк, Нарис історії української літератури. I. II томи, 1925-1929, М. Сулима, Історія українського письменства, Х., ДВУ, 1923. Коли до цього додати монументальне видання ВУАН праці акад. В. М. Перетца „Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку", його ж „Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI-XVII в. в.", п'ятитомове видання В. І. Рєзанова „Українська драма", Д. І. Багалія „Г. С. Сковорода", В. В. Сиповського „Україна в російському письменстві" (частина I, 1801-1850), „Матеріяли для культурної і громадської історії Західної України" (Листування Ів. Франка з М. Драгомановим), підготовлене до видання М. Возняком і видане ВУАН 1928 р., П. М. Попова „Замітки до історії українського письменства XVII-

XVIII в. в." і С. І. Маслова „Етюди з історії стародруків", то це було б те найосновніше, що дало українське наукове літературознавство в галузі загальних курсів історії літератури й окремих монографічних розвідок.

Не стояли ці праці, як з методологічного, так і наукового боку, на одному й цілком задовільному рівні. Були вони різні і щодо методології, і щодо суспільного спрямовання, і щодо наукового рівня. Але всі вони від наймонументальніших і найглибших своїм вникненням в суть трактованих питань (М. Грушевський, С. Єфремов, М. Зеров), до найслабших і найповерховіших (М. Сулима), вносили свою частку в усебічне вивчення історії української літератури і всі вони разом творили первісний міцний фундамент, на якому вже міг вирости синтетичний і справді науковий курс історії української літератури.

Поза цими всеохопними студіями історії української літератури, поза розробкою теорії й методології літератури, українські літературознавці 20-их років приділили були дуже багато уваги студіям над проблемами світової літератури. Проблеми світової літератури (европеїстика, арабістика і сходознавство) — переклади і дослідження, — постають як бойове й невідкладне завдання українського літературознавства. При Всеукраїнській Академії Наук засновуються: 1) Кабінет арабо-іранської філології та тюркології, 2) Візантологічна комісія, 3) Комісія сходознавства й Асоціяція сходознавства, 4) Гебраїстична комісія і 5) Комісія заходо- і американознавства.[29]) При цих комісіях зосереджуються основні фахові сили літературознавців, що працювали над основними проблемами історії світової літератури. Трохи згодом засновується Інститут сходознавства, де поза низкою інших питань, розроблялися питання історії літератури народів Близького і Далекого Сходу. Проф. П. Филипович стверджує, що укр. літературознавці за перше пореволюційне десятиліття приділили були велику увагу студіям і перекладам з літератури: грецької, латинської, французької, німецької, російської, перської, турецької, арабської, англійської і польської.[30]) Праці в цій ділянці позначені такими відомими іменами, як акад. А. Кримський, Т. Г. Кезьма, М. К. Зеров, П. П. Филипович, О. Бурґгардт, Д. Загул, М. Терещенко, М. Рильський, М. Я. Калинович, С. В. Савченко, С. І. Родзевич, О. І. Білецький, А. М. Лейтес, Майк Йогансен, В. П. Підмогильний, А. Ш. Любченко, О. Г. Ро-

зенберґ, Т. К. Якимович, П. Г. Тичина, В. О. Мисик, І. Ю. Кулик, І. Галант. Вперше в істоії України великі мистці слова й мислителі людства, від азійського, арабського та греко-римського світу починаючи, і сучасним західньо-европейським світом кінчаючи, пробили собі безпосередній шлях до українського читача. І вперше світова література стає об'єктом солідних академічних студій висококваліфікованих українських дослідників і критиків.

Вивчаючи цей справді великий період зросту й зміцнення українського літературознавства 20-их років історіограф мусить ще мати на увазі той надзвичайно складний, інтенсивний в творчих шуканнях, багатий на досягнення і нові ідеї, тогочасний український літературний процес. Символісти, короткотривалі, але голосні й часами цікаві свіжим подувом, різновиди українського футуризму (Аспанфут, Панфутуризм, Комункульт, Нова Ґенерація), група „Ґроно", Спілка селянських письменників „Плуг", Спілка пролетарських письменників „Гарт", СіМ (Село і Місто), Неоклясики, Ланка, МАРС (Майстерня революційного слова), ВАПЛІТЕ, Техномистецька група „А", Молодняк, ВУСПП, Літературний ярмарок, Пролітфронт — ось сухий перелік літературних груп і організацій 20-их років. За цими назвами заховано надзвичайно бурхливе, різноманітне смаками і поглядами, мистецьке життя, сповнене творчих шукань, боротьби і поразок. Літературознавство не стояло і не могло стояти абсолютно осторонь цього процесу. Бо літературознавство без літератури не існує. В тій чи іншій мірі, посередньо чи безпосередньо цей літературний процес відбивався і на способі наукового думання, на методологічному спрямованні й теоретичній проблематиці українського літературознавства.

Тут варто підкреслити, що українське літературознавство того часу користувалося ще відносною свободою щодо методології дослідження. Не було воно обмежене цілковито однією якоюсь панівною методологією. Дослідники, віддаючи інколи здебільшого словесну данину офіційній політичній дійсності, в залежності від об'єкта дослідження, від власного уподобання і засвоєних традицій, користувалися все ж таки різноманітними методологічними принципами й засобами. Намагання прибічників марксистської методології посісти панівне становище в літературознавстві, не зважаючи на сильну протекцію збоку офіцій-

них урядово-партійних кіл, в практиці, фактично до 1930 року, всеохопного успіху не мали. Значна частина українських літературознавців мала силу й відвагу протиставитись цим намаганням і працювати за такою методою, яка відповідала їхньому науковому сумлінню. Дослідник, переглядаючи 1929 року досягнення українського літературознавства за десять років, прийшов був до обґрунтованих висновків, що в українському науковому літературознавстві активними були такі методологічні школи: 1) Філологічна, 2) Порівняльно-історична, 3) Формально-поетикальна (формалістична), 4) Формально-психологічна, 5) Психологічна, 6) Соціологічна, 7) Марксистська.[31])

**
*

Такий в загальних рисах був стан українського літературознавства за перше пореволюційне п'ятнадцятиліття. Такі були трудноші, проблеми й наукові здобутки. Переглянувши ці здобутки, зваживши їх рівень і розмах, кожний історіограф стане перед питанням: якщо на кінець 20-их років наша наука стояла на такому рівні й мала такі кадри, то яких же досягнень від нього можна було сподіватися в наступне десятиліття.

З огляду акад. О. І. Білецького, що про нього ми вже не раз згадували, п. з. „Українське радянське літературознавство за сорок років" з незаперечною ясністю видно, що українського літературознавства в 30-ті роки фактично не було. Все було: і „історична" постанова ЦК ВКП(б) про перебудову літературних організацій, і „історичний" перший всесоюзний з'їзд письменників 1934 року, і „історична" доповідь М. Горького, і зовсім зайва, але офіційно виправдана, цитата з Ленінової статейки „Партійна організація і партійна література", і „Історична постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року", і „історичні" постанови Ради Народніх Комісарів від 10 березня та 22 липня 1933 року" про відновлення університетів на Україні, і заснування Інституту української літератури при А. Н. УРСР, і святкування 125-ліття з дня народження Т. Шевченка, — одно слово все, крім найосновнішого — реальних науково-дослідчих праць українських літературознавців, праць, які свідчили б про дальший і глибший крок української літературної науки порівняно до її стану на кінець 20-их років. „Протягом 1936-38 років,

— пише О. І. Білецький, — підбиралися кадри, складалися пляни, налагоджувалася робота".[32]) Що це значить? Що таке сталося, що протягом двох (та хіба тільки двох?) років „налагоджувалась робота"? Чому „підбиралися кадри"? А де ж ділися ті великі досвідчені кадри, що творили наукове літературознавство 20-их років?

Кость Копержинський, один із досить активних дослідників нашої літератури 20-их років, підсумовуючи 1929 року досягнення українського літературознавства, писав: „За перейдений десятирічний період українська наука в галузі наукового літературознавства досягла чималих наслідків у розробці багатьох наукових проблем, а що найважливіше — міцно закріпила за собою певні організаційні позиції, що забезпечують успіх дальших кроків на шляху наукового дослідження".[33])

Український вчений не уявляв собі, що саме ті „чималі наслідки в розробці багатьох наукових проблем" в галузі українського наукового літературознавства, саме те, що українська наука „закріпила за собою певні організаційні позиції, що забезпечують успіх дальших кроків на шляху наукового дослідження", було вже з початку імперсько-централістичної влади Москви викликом і небезпекою. Не знав він, що очевидно вже тоді десь у таємних апартаментах московського диктатора снувалися злочинні пляни знищення української літератури й науки в їх тодішньому, творчо активному, виразно національному вияві. Не знав він, що в найближчому часі на сцену історії виринуть з інкубатора більшовицької таємної поліції близько двох десятків „націоналістичних", „шпигунських", „терористичних", „диверсійних" та інших „підпільних організацій", під прикриттям яких ворог знищить цвіт української нації: її письменників, мистців, учених. Терор проти українського народу 1930-1938 року цей злочинний плян перетворив у дійсність. Наукова активність і незалежність мислення українського літературознавства була паралізована. Його творці — живі люди — на 90 відсотків були вбиті, замкнені до концтаборів, вигнані з рідного краю і примушені довгі роки мовчати. Нещасна рештка вчених літературознавців, що залишилася на так званій свободі, була позбавлена всякого творчого наукового підсоння. Тому 30-ті роки не принесли жодного підручника з історії української літератури, жодної, бодай невеликої, праці з теорії літератури, жодного ака-

демічного видання українських клясиків, жодного вартого уваги монографічного дослідження, жодної наукової публікації архівних матеріялів та документів. Українська літературознавча наука на добрих два десятки років опинилася в стані цілковитої анабіози.

ПРИМІТКИ

[1]) *Радянське літературознавство*, орган Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та Спілки письменників України, ч. 5, вересень-жовтень, 1957, Київ, стор. 12-36. Далі пишемо: Радянське літературознавство, ч. 5, 1957.

[2]) В. Домонтович, Болотяна люкроза (Фрагмент: Університетські роки). Календар-Альманах на ювілейний 1948 рік (1648-1848-1918). Авгсбург—Мюнхен, 1948, стор. 112-113, розд. 3.

[3]) Дмитро Чижевський. Історія української літератури від початків до доби реалізму. УВАН у США, Нью-Йорк, 1956, ст. 14.

[4]) Проф. П. Филипович. Українське літературознавство за десять років революції. „Література". Збірник перший, за ред. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича. ВУАН. Комісія новітнього укр. письменства, Київ, 1928, ст. 6.

[5]) О. І. Білецький. Радянське літературознавство, ч. 5, 1957, стор. 15.

[6]) Сергій Єфремов, Історія українського письменства, видання четверте з одмінами й додатками, т. І, друкарня Шарфе у Вецлярі, Німеччина, 1924, ст. 41.

[7]) О. С. Грушевський. Українське Наукове Товариство у Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук, „Україна", 1924, т. IV, ст. 180.

[8]) Дивись хоча б: Історія української літератури, т. І, Дожовтнева література. В-во Академії Наук Української РСР, ст. 7-20.

[9]) Витворився вже навіть певний казенний штамп, згідно з яким попередниками сучасного українського радянського літературознавства є насамперед т. зв. російські „революційні демократи" — Бєлінський, Герцен, Чернишевський і Добролюбов. До них долучують „ласкаво" Івана Франка з Лесею Українкою, Павлом Грабовським і Богу душу винного в справах літературознавчих, Михайла Коцюбинського, автора єдиної доповіді про Івана Франка, яку він для інформації Чернігівської української громади прочитав був 1908 року, а видрукували її вже після смерти письменника 1917 року, як архівний матеріял, та єдиної, і то дилетантської і дуже суб'єктивної рецензії на першу збірку поезій Миколи Філянського „Лірика" (Москва, 1905), якої він, можливо й сам соромився до самої смерти. І це все, що дозволено успадкувати сучасній українській літературознавчій науці, а значить і українській молоді, що вивчає українську літературу в університетах радянської України. Жадного українського вченого історика літератури ви не знайдете серед прямих попередників сучасного українського радянського літературознавства. М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Петрова, М. Дашкевича, І. Білика, Б. Грінченка, Ом. Огоновського, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Перетца згадують лише в пляні неґації з безнастанним „науковим" рефреном: „се книги лживыи их же не подобает чести".

[10]) Про це див. 1) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук (Нарис історії) ч. І, Видання Інституту для вивчення історії культури

СССР, Мюнхен, 1955, ст. 20-24. 2) В. Домонтович. Болотяна люкроза, „Рідне Слово", Мюнхен, 1946, ч. 9-10, стор. 40-42.

[11]) Проф. П. Филипович. Українське літературознавство за десять років революції. „Література", збірник перший, за редакцією акад. С. Єфремова, П. Зерова, П. Филиповича. ВУАН, Комісія новітнього українського письменства. Київ, 1928, ст. 7. Далі пишемо: Проф. П. Филипович. Українське літературознавство.

[12]) А. Лейтес і М. Яшек, Десять років української літератури (1917-1927), т. II, Державне Видавництво України, Харків, 1928, стор. 316. Далі пишемо: А. Лейтес і М. Яшек. Десять років...

[13]) Радянське літературознавство, ч. 5, 1957, стор. 19.

[14]) „Пролітфронт", ч. 7-8, 1930, Резолюція..., ст. 221-226.

[15]) Там же.

[16]) Радянське літературознавство, ч. 5, 1957, стор. 19.

[17]) А. Лейтес і М. Яшек, Десять років..., т. 2, Розділ: Літературна дискусія (р. р. 1925-1928), Бібліографічний дослід, стор. 313-436.

[18]) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко, Українська Академія Наук (Нарис історії), частина I (1918-1930), Інститут для вивчення історії та культури СССР, Мюнхен, 1955, стор. 30.

[19]) Там же, ст. ст. 30 і 92.

[20]) Проф. П. Филипович, Українське літературознавство... цитов. праця, стор. 6.

[21]) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко, цит. праця, стор. 31.

[22]) Микола Оглоблин-Глобенко, Історично-літературні статті. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, том CLXVII, Праці Філологічної секції, Нью-Йорк—Париж—Мюнхен, 1958, стор. 152.

[23]) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко, цит. праця, стор. 96-98.

[24]) Див.: О. Василева: Українська Книжкова Палата перед її знищенням в роках 1930-1933. Український збірник, книга 12, Інститут вивчення СССР. Мюнхен, 1958, ст. 63-121.

[25]) Літературний архів, кн. III-IV, Харків, 1930, Розділ: В інституті Шевченка. Робота Кабінетів. Стор. 378.

[26]) М. А. Плевако. Статті, розвідки та біо-бібліографічні матеріяли з історії української літератури, УВАН, Нью-Йорк—Мюнхен, 1961, ст. ст. 35-38.

[27]) Кость Копержинський, Українське наукове літературознавство за останніх 10 років. ВУАН, Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві, том 2, ДВУ, 1929, стор. XLII.

[28]) Микола Оглоблин-Глобенко, цитов. праця, стор. 154.

[29]) Проф., д-р Н. Полонська-Василенко. Цитов. праця. Додаток ч. 4, ст. 121.

[30]) Проф. П. Филипович, Цитов. праця „Українське літературознавство за 10 років революції", стор. 27.

[31]) Кость Копержинський, Українське наукове літературознавство..., цитов. праця, стор. XXI-III.

[32]) О. І. Білецький, Українське радянське літературознавство..., цитов. праця, стор. 22.

[33]) Кость Копержинський. Цитов. праця: Українське наукове літературознавство за останніх 10 років. Збірник: Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. Т. 2, 1929, стор. XXI.

Богдан Кравців

РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА 1917-1937 РР.

Нищення українських культурних і наукових сил, надбань і починів, проведене совєтським комуністичним режимом в культурних центрах Української ССР й інших совєтських республік наприкінці 1920-их і протягом 1930-их рр. було пляновою екстермінаційною акцією, доосновного й широкого засягу. Здійснений у висліді цієї нищівної акції розгром українських культурних діячів та науковців і їх літературно-мистецького та наукового доробку був тотальний, без будь-яких паралель в історії людства. Знищені були фізично або примушені до мовчання чи еміґрації не тільки люди та їхні твори, їхні установи й школи, але воднораз було проведене намагання вбити їхні погляди й ідеї з допомогою викреслення їх прізвищ і назв творів з наукової пам'яті й свідомости, бібліографічних й історіографічних показників.

Засяг, ґрунтовність, методи й „успіхи" цієї екстермінаційної акції вимагають сьогодні основного досліду: зібрання й вивчення матеріялу, устійнення та підсумування втрат, що їх зазнали українська культура й наука в окремих ділянках. Спроба такого досліду в ділянці українського літературознавства й літературної критики подана в цій статті.

***

У двадцятих роках українське літературознавство досягло небувалого досі розвитку й розцвіту та добилося чималих успіхів і тривалих надбань. Сприяло цьому не тільки існування, заснованої за української державности 14 листопада 1918 р. Української Академії Наук з її Історично-філологічним відділом і ко-

місіями давнього і новітнього письменства, і діяльність київського Українського наукового товариства (до 1921 р.), Ленінградського товариства дослідників історії, письменства та мови, Київського історично-літературного товариства, Одеського наукового товариства і таких же товариств в інших містах України, що ввійшли згодом всеціло в систему Української Академії Наук, але й діяльність катедр історії літератури в українських університетах, перейменованих 1920 р. на Інститути Народної Освіти. На розгорнення літературознавчої роботи вплинули теж такі фактори, як: наявність великого гурту літературознавців старшої генерації, з науковим іменем і стажем, які, відійшовши після встановлення совєтської влади в Україні від державно-адміністраційної праці, включилися знову в науково-дослідницьку роботу; повернення в українську науку ряду науковців, активних досі тільки в російськім науковім літературознавстві; наростання нових українських наукових кадрів, підготованих працею в УАН та катедрами історії літератури 12 Інститутів Народної Освіти. На пожвавлення і розгорнення літературознавчої праці вплинула також дуже видатно наявність все більших — особливо ж у другій половині 1920-их рр. — видавничих спроможностей, зокрема ж можливість друкувати літературознавчі праці не тільки у виданнях УАН — Записках і Збірниках Історично-філологічного відділу, збірниках „За сто літ", „Література", „Шевченко", „Шевченко та його доба", в журналі „Україна", але й теж видавати їх окремими публікаціями в тодішніх державних і громадських видавництвах — „Державне Видавництво України", „Слово", „Книгоспілка", „Сяйво" та публікувати їх в журналах таких видавництв, як „Життя і Революція", „Червоний Шлях", „ВАПЛІТЕ", „Нова Генерація" та ін.

Який живий і буйний був розвиток українського літературознавства в 1920-і роки — не зважаючи на всю недостачу матеріяльних засобів і на байдужість, а то й ворожість до справ української науки державної влади, тобто совєтського комуністичного режиму, показують опубліковані в 1928-29 роках бібліографічні огляди українського літературознавства й літературної критики Павла Филиповича і Костя Копержинського. В огляді проф. Павла Филиповича, що був надрукований під назвою „Українське літературознавство за 10 років революції" у збірнику „Література", Зб. І-ий, Київ, 1928, сс. 5-28 (виданий теж окремо, Київ, 1928), поданий перегляд літературознавчої праці

й досягнень українських наукових установ та катедр, як теж перегляд і критична оцінка праць і видань за темами і письменниками. Другий огляд, опублікований істориком літератури Костем Копержинським у II-ому томі Студій з Історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві 1928 р., сс. XXI-LII п. н. „Українське наукове літературознавство за останні 10 років", (виданий окремо, Київ 1929, сс. 34) дає критичну оцінку літературознавчих праць 1917-1927 рр. за методологічними школами. Цей останній огляд охоплює праці і статті, надруковані до 1927 р., його доповненнями за 1927 і 1928 роки є бібліографічні огляди, складені цим же К. Копержинським: „Українське літературознавство і критика" в 1927 р. (надрукований в 3-ій кн. „України" за 1928 р.) та „Українське літературознавство, історія театру й критика" в 1928 р. (надрукований в книжці 36-ій журналу „Україна" за вересень 1928 р.). В обидвох оглядах зареєстровані або й обговорені наукові праці й важливі літературнокритичні видання та статті понад 280 українських літературознавців і літературних критиків того часу.

Дослідницьку працю всіх цих літературознавців того часу можна визначити здебільша як строго наукову, значить, проводжену на принципах свобідного наукового досліду й вивчення. За методами, застосовуваними в цій праці, українські літературознавці 20-их рр. належали до різних шкіл і напрямків, панівних в тодішній науці Заходу. Крім філологічної школи, репрезентованої акад. Володимиром М. Перетцом, існували ще школи порівняльно-історична, формально-поетикальна, ідеологічна, за визначенням К. Копержинського, або нео-народницька, за визначенням В. Петрова, що її найвидатнішим представником був акад. Сергій О. Єфремов, соціологічна — зведена на марксівську О. Дорошкевичем, В. Коряком й А. Шамраєм та інші. В основному всі ці школи і їх репрезентанти стояли на позиціях української національної науки, незалежности наукових дослідів і праць від таких чи інших політичних і партійних тенденцій і всі вони, включно з пізнішими „соціологами" марксівського напрямку виходили із тези про українськість культури й літератури Київської Руси і до тієї ж доби відносили формування української нації, висвітлюючи дальший історичний розвиток України як єдинонаціональний процес, окремішній від розвитку російського й білоруського народів.

Ці незалежні у відношенні до Росії позиції українських літе-

ратурознавців, зрештою, однозгідні з позиціями провідних українських істориків і представників інших галузей української науки, і заперечування ними в їхніх працях викомбінованої совєтськими російськими ідеологами і вченими тези про передову ролю і першість Москви й російського народу у „триєдиній сім'ї східнослов'янських народів" й український спротив проти узурпування російськими імперіялістами цілого початкового періоду української історії, стало й головною причиною совєтського екстермінаційного походу проти української культури й науки, започаткованого наприкінці 1920-их рр. і здійсненого протягом 30-их рр. Ліквідація залишків цього українського резистансу в науці продовжувалася ще і в 1950-их рр. у зв'язку із засудженням „Нарису історії української літератури" 1946 р. і відбувається спорадично ще й досі.

Абстрагуючи від деякого тиску партійно-урядових чинників і різних шикан, що виявлялися найчастіше в невиплачуванні асиґнувань на працю наукових установ та у відмовлянні державних коштів на друкування наукових праць та видань, українська наука, в тому й українське літературознавство до 1928 року не зазнавали якихось спеціяльних репресій.

I. Реєстр знищених і репресованих

Після окупації Києва большевицькими з'єднаннями в лютому 1919 р. і встановлення там на якийсь час совєтської влади загинув, розстріляний большевиками більше за політичну активність, як за таку чи іншу наукову роботу, видатний український громадський діяч, педагог й історик літератури

(1) Володимир П. **Науменко** (нар. 1852). Видана ним частинно в 1919 р. праця „Нові матеріяли для історії української літератури XIX в." (Вип. 2) була перевидана 1924 р. повністю (I-III) в Києві Українською Академією Наук. В 1928 р. була опублікована його стаття „Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828 року)" у зб. „За сто літ" (т. II.).

Першого нищівного удару збоку окупаційного совєтського режиму і важких втрат зазнало українське літературознавство в 1929 р. Спрямований на знищення Всеукраїнської Академії Наук, як осередку національного відродження України цей удар захопив й українських літературознавців, зокрема ідеологічну чи нео-народницьку школу в літературознавстві, очолювану

акад. Сергієм Єфремовим. Після довшої підготовної акції, яка виявилася у цькуванні в пресі та на різних зборах протягом 1928 року, в 1929 році були заарештовані і засуджені під час процесу Спілки Визволення України, що тривав від 9 березня до 19 квітня 1930 року разом з іншими українськими науковцями і діячами такі літературознавці, з багатим науковим доробком і високим науковим стажем:

(2) академік Сергій О. **Єфремов** (нар. 1876). Найвидатніший представник українського літературознавства й літературної критики народницького напрямку до революції 1917 р., автор „Історії українського письменства" (1911 р.) і монографій про Марка Вовчка (1907), Франка („Співець боротьби і контрастів", 1913), Шевченка (1914) та видавець тритомової антології (хрестоматії) української літератури, був у 1900-х і 1910-х рр. водночас провідним й активним громадським діячем, публіцистом, а то й журналістом. В роки будування Української держави 1917-1918 включився в державну роботу, стаючи членом тодішнього українського парляменту Центральної Ради і займаючи становища заступника її голови та секретаря міжнаціональних справ в тодішньому уряді України Генеральному Секретаріяті 1917 р. і редаґуючи воднораз із цим разом з А. Ніковським щоденник „Нова Рада", в якому виступав гостро проти терору большевиків і їх розкладово-погромницької політики в Україні. Після встановлення совєтської влади в Україні віддався виключно науковій роботі, головним чином в Українській Академії Наук, на дійсного члена якої (академіка) був обраний в 1918 р. Не враховуючи соток статтей і рецензій, акад. С. Єфремов дав низку праць тривалої наукової вартости і кільканадцять монографій і літературнокритичних нарисів про письменників. З важливіших його праць того часу треба згадати: „Дорогою синтезу" — Огляд історіографії українського письменства (ЗІФВ, II-III, 1923), четверте видання його „Історії українського письменства" (1924), „В тісних рямцях" — про українську книжку 1798-1916 (1926), зближене вже до академічного видання двох томів Поезій Т. Шевченка (спільно з М. М. Новицьким, 1927 р.), IV-ий том Повного (академічного) зібрання творів Т. Шевченка — „Щоденник" за редакцією, із вступною статтею і примітками акад. С. Єфремова (1927), III-ій том цього ж видання із Листуванням Т. Шевченка (1929), зредаґування трьох томів доповненого Словника української мови Б. Грінченка, монографії

та нариси про М. Коцюбинського (1922), П. Куліша (1924 і 1927), Карпенка-Карого (1924), Т. Шевченка (1925), С. Руданського (1926), І. Франка (1926), І. Нечуя-Левицького (1926), М. Максимовича (1928), П. Мирного (1928), М. Грінченкову (1929). Разом з іншими (П. Филиповичем, М. Новицьким, В. Мяковським, О. Дорошкевичем) акад. С. Єфремов був редактором збірників „Шевченко і його доба" (1925-1926), „Декабристи на Україні' (1926), „Пантелеймон Куліш" (1927), „Література" (1928), вміщуючи в них теж свої праці, присвячені різним проблемам і постатям української літератури. Крім того, був редактором багатьох видань творів клясиків української літератури, здійснених в 1921-1929 рр.: І. Котляревського, Л. Глібова, Є. Гребінки, О. Кониського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, А. Тесленка. Уся ця широка й багатюща літературознавча продукція акад. С. Єфремова, його керівна роля в українському літературознавстві, його престиж серед членів і співробітників Української Академії Наук і в наукових та громадських колах всієї України, популярність і пошана, що ними користувався він особливо ж серед студентської молоді, були тими факторами, що зробили особу заслуженого і принципового в своїх поглядах академіка Сергія Єфремова не тільки цілком неприйнятною для совєтського комуністичного режиму, але й крайнє загрозливою для настанов і тенденцій проводжуваної цим режимом в культурній і науковій ділянках політики. Для прочищення терену для цієї політики і для здійснення партійних завдань в українській науці ліквідація акад. Сергія Єфремова стала для режиму, категоричним імперативом. Добився цієї ліквідації совєтський дежим з допомогою довготривалих цькувань і наклепів, мобілізування його ж учнів і співробітників проти нього і вкінці ув'язненням, показовим процесом і смертним вироком, що його замінено на 10 років перебування в найтяжчих тюремних ізоляторах Совєтського Союзу в Ярославлі й Володимирі, в нестерпних умовах яких він, уже майже понад 60-літня людина, намагався все ще працювати науково, поступово сліпнучи. Під кінець присудженої йому в'язничної кари вирок йому продовжено, але ж з того часу — з 1939 року — увірвався і будь-який зв'язок із цим видатним ученим і діячем, що його визначали як „сумління України". Сьогодні акад. Єфремову ішло б уже на 85-ий рік життя і тому тяжко вірити, що він ще живе.

(3) Андрій В. **Ніковський** (нар. 1885), співпрацював близько

з Сергієм Єфремовим у громадському й літературному житті України, особливо ж у час української державности 1917-1919 рр. Разом із ним працював у київській „Раді" і потім був головним редактором щоденника „Нова Рада'. Включившися активно в будівництво української державности, Ніковський був членом Центральної Ради і заступником її голови, головою протинімецького Українського Національного Союзу під час німецької окупації в 1918 р. й еміґрував разом з урядом УНР до Польщі, де в 1920 р. займав пост міністра закордонних справ в уряді Прокоповича. Вернувшися після 1923 р. в Україну, присвятив свої сили виключно науковій і мовознавчій та літературно-критичній праці. Співпрацював активно з ВУАН, як член комісії для складання словника живої української мови і як член Історично-літературного товариства, виголошуючи в 1925 р. в рямцях прилюдних доповідей Істор. філ. відділу ВУАН доповіді про проблеми української літературної мови, про роботу Грінченка над словником української мови, про мову в творах О. Олеся та ін. Водночас із цим продовжував свою літературно-критичну діяльність, виявлену особливо ж ще 1919 року книжкою блискучих критичних нарисів „Vita Nuova" про тодішніх поетів-новаторів, Павла Тичину, Михайла Семенка, Якова Савченка і Максима Рильського, беручи участь з 1927 р. у роботі над виданням творів Лесі Українки (за ред. Б. Якубського) і пишучи вступні статті до видань „Бурлачки" І. Нечуя-Левицького (1926), його ж „Миколи Джері" (1927), „Ніоби" О. Кобилянської (1927), Оповідань Т. Бордуляка (1927), „Конотопської Відьми" Квітки-Основ'яненка (1927), „Гамлета" В. Шекспіра (1928) та ін. Перекладав теж твори М. Гоголя, Дж. Лондона і писав статті до їх українських видань. Критикований офіційною совєтською критикою, як представник „внутрішньої еміґрації" в Україні, був ув'язнений разом з Єфремовим в 1929 р. і поставлений під суд в 1930 р., як один із здогадних керівників Спілки Визволення України. Не зважаючи на всю абсурдність ставлених йому на цьому процесі закидів, він м. ін. мав „признатися", що свою прихильну рецензію на відомий роман В. Підмогильного „Місто" написав з метою завербувати Підмогильного в члени СВУ, Ніковського засуджено до кари смерти, замінюючи її на 8 років ув'язнення. Дальша доля його теж не відома.

(4) Петро О. **Єфремов** (1883), рідний брат акад. С. Єфремова і як він за фахом історик української літератури, проявив се-

бе більше як педагог (був професором ІНО) і науковець, згодом теж як редактор літературно-громадського журналу „Зоря" (1925-1937) в Дніпропетрівському. Якою інтенсивною була літературознавча праця П. О. Єфремова в перші роки після революції, свідчить довідка, надрукована в збірнику „Вир революції' (Катеринослав, 1921): „Приготував до друку „Твори" А. Кащенка (6 томів), написавши до них спеціяльну критично-біографічну розвідку... Крім того, він виготував до друку дві праці про Шевченка: „Поема „Марія" по рукопису, виданому Лободовським" (Студія стилю Шевченка) і „Слідком за Господом Богом" (До психології творчости Шевченка). Він же працює над більшими історично-літературними темами „Натуралізм в українській літературі" й „Історична повість в українському письменстві". Працюючи як педагог, Петро Єфремов у другій половині 1920-их рр. друкував свої праці рідко. З того часу треба відзначити статті „Поезія самотности. — З приводу тридцятиліття літературної діяльности М. Ф. Чернявського' („Зоря", 1925, № 8), „Письменник-кольорист" в ЗІФВ, XIII-XIV, 1927 й основну рецензію на 4-ий т. Творів Ст. Васильченка, Ж. і Р. 1928. З приготованого П. Єфремовим видання творів А. Кащенка нічого не вийшло, бо твори ці з ідеалізацією українського минулого попали на індекс заборонених фактично у Совєтах книжок. Зацікавлення творчістю Кащенка й байдужість проф. П. Єфремова до офіційних настанов у літературознавстві так і стали, мабуть, причиною його ув'язнення і поставлення під суд у процесі СВУ. Після процесу в 1930 р. був засланий і про дальшу долю його теж не відомо.

(5) Осип Ю. **Гермайзе** (нар. 1892), український історик жидівського походження, був також видатним літературознавцем, дослідником літератури 19-го ст. Брав участь у київських Шевченківських збірниках 1921-1926, в Записках Київського ІНО (кн. І, 1926) подав статтю „До історії Шевченкового села", за його редакцією і з його вступною статтею появилася у виданні „Книгоспілки" (1925, 3-є вид. 1928) „Чорна Рада" П. Куліша і в 1927 „Вибрані твори Вол. Винниченка" із вступною статтею п. н. „Рання творчість В. Винниченка на тлі громадського життя" і в 1928 р. „Чернігівка" М. Костомарова. Заарештований 1929 р. був засуджений у процесі СВУ на 6 років ув'язнення в Ярославлі і на Соловках. Після відбуття ув'язнення жив у Са-

ратові, не одержавши дозволу вертатися в Україну. Дальша доля Осипа Ю. Гермайзе не відома.

(6) Володимир О. **Щепотьєв** (нар. 1880), історик української літератури, науковий співробітник Літературної секції Науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові 1925-1926, професор ІНО в Полтаві з 1926 р., займався виключно науковою й педагогічною діяльністю. В 1925-26 надрукував у київській „Україні" статтю „Нові матеріяли до характеристики І. П. Котляревського" і в Катеринославській „Зорі" „До роковин смерти П. Мирного", статті „Франко й Шевченко" і „Письменник-незалежник" у полтавському „Робітнику", „Анонімні вірші часів революції 1905 р." в Записках Полт. ІНО (1926. І) і „До питання про вплив народної словесности на Шевченкові поезії (там же, 1926. II) та „Шевченкова „Калина", як балада на світову тему" (там же 1926-27, IV). В Ювіл. Збірнику на пошану М. С. Грушевського опублікував (в т. II, 1928) ст. „Нові вірші Афанасьєва-Чужбинського". Був виселений поза межі України вперше в 1928 р. і потім, після процесу СВУ, ув'язнений — вдруге. Дальша доля не відома.

(7) Валентин А. **Отамановський** (нар. 1893), літературознавець і бібліотекар, один з основників В-ва „Вернигора" (Київ, 1916-1921, Відень 1918-1923), директор Вінницької філії Всенародної Бібліотеки України, був м. ін. теж автором дослідження „До питання про рід поета Степана Руданського" (ЗІФВ, XXV, 1929). Ув'язнений 1929 і засуджений у процесі СВУ, перебував потім разом з акад. С. Єфремовим та ін. в Ярославльському політізоляторі. Що було з ним потім, не відомо.

(8) Микола **Павлушков** (нар. 1904?), небіж акад. С. Єфремова, молодий адепт літературознавства. Ще студентом Київського ІНО читав у 1925 р. в рамках прилюдних доповідей Істор. філ. відділу ВУАН доповідь про Куліша в Тулі, що була надрукована потім у ЗІФВ (XIII-XIV, 1927) п. н. „Куліш у Тулі на засланні". Суджений у процесі СВУ, як провідник Спілки Української Молоді, одержав смертну кару, що її замінено на 10 р. тюрми. Після ув'язнення в Ярославлі і на Соловках, кару в'язниці продовжено йому на дальших 10 років. З 1938 р. ніяких відомостей про нього немає.

(9) Тарас **Слабченко** (нар. 1905?), молодий літературознавець і педагог в Одесі, виступив із своїми літературознавчими працями вже в 1927 р. Був автором праць: „Олексій Попович"

М. Л. Кропивницького" (ЗІФВ, XII, 1927 й окремо), „Автобіографія М. Л. Кропивницького" („За сто літ", І, 1927), „Коцюбинський і Народна Воля" (Ч. III. 1927, 9-10) та „Театр Старицького в Одесі 1883-1885 (Записки Од. наук. т-ва при УАН, 1, 1928). Після процесу СВУ, в якому він теж був підсудним, ніяких відомостей про нього немає.

Крім згаданих 8 науковців, деяке відношення до літературознавства та літературної критики мали і були також суджені в процесі СВУ:

(10) акад. Михайло Є. **Слабченко** (нар. 1882), видатний український історик, який у 2-ому томі своїх „Матеріялів до економічно-соціяльної історії України XIX ст." (1926) дав спробу розгляду українського письменства 19 ст. на соціяльному тлі.

(11) Людмила М. **Старицька - Черняхівська** (1868-1941), письменниця і гром. діячка, співробітниця УВАН з окремим дорученням, яка до свого ув'язнення в 1929 р. працювала в Музею українських діячів науки і мистецтва над біографією О. Кониського й інших письменників та опублікувала листи Лесі Українки, Франка, Коцюбинського й М. Чернявського „З архіву М. П. Старицького" (Укр. 1926, кн. 2-3) та ін. Після умовного звільнення в процесі СВУ була знищена 1941 р.

(12) Михайло І. **Івченко** (1890-1939) письменник і перекладач, співробітник комісії ВУАН для видавання пам'яток новітнього письменства, автор розвідки „Творчість Василя Стефаника" („Україна" 1926, кн. 2-3), після умовного засуду в процесі СВУ висланий на Кавказ, де й помер у Владикавказі 1939 р.

Справою Спілки Визволення України було охоплених безпосередньо 45 осіб, в тому і 12 названих тут осіб. Але ж крім них, були ув'язнені й порозстрілювані або позасилані без суду ще сотки й тисячі людей, м. ін. без ніякого сумніву десятки літературознавців, які в ті роки замовкли, припиняючи свою наукову працю і про репресування яких немає точніших даних. Ув'язнення, судові присуди, розстріли й заслання не були єдиними формами стосованих проти українських науковців і дослідників репресій. Куди дошкульнішими були нечувані в своїй перфідії методи морального знущання. Вчених з відомим іменем і високим науковим стажем примушувано цькуванням і терором до каяття й інших актів самопониження. Також наказувано їх найближчим співробітникам, учням і товаришам праці виступати проти них з найбільш безглуздими обвинуваченнями. На зборах колективу

членів і співробітників ВУАН, влаштованих дня 28 листопада 1929 р. для засудження „контрреволюційної організації СВУ" і „огидних дій" акад. С. Єфремова й інших діячів ВУАН мусів головувати найближчий його співробітник Олександер К. Дорошкевич, секретарював відомий історіограф українського літературознавства Кость О. Копержинський і до президії входив заслужений історик акад. Дмитро Багалій. Для свідчення проти Єфремова й інших підсудних на показовому процесі СВУ був викликаний провокаційно відомий літературознавець і поет неоклясичного напрямку Микола К. Зеров. Зізнаючи під час переслухання М. Івченка на цьому процесі, Зеров був примушений засудити „літературну ґрупу СВУ", як „антирадянську, контрреволюційну й дуже шкідницьку" та визнати, що „умови для розвитку літератури в Радянській Україні є дуже сприятливі". Щоб включити якимось способом в „контрреволюційну діяльність СВУ" також й акад. Агатангела Кримського, неодмінного секретаря Української Академії Наук з 1918 р., ГПУ примушувало його учня і співробітника Миколу З. Левченка до підтверджування фальшивих зізнань й обвинувачень проти улюбленого його вчителя. Згодом були репресовані не тільки Левченко й Зеров, але й Копержинський і Дорошкевич.

Зааранжований совєтським режимом процес Спілки Визволення України став початком дальших заходів спрямованих на ліквідацію незалежної української науки і її представників, в тому теж і літературознавців. У зв'язку з процесом СВУ жертвами комуністичної машини терору й екстермінації стали після процесу СВУ такі українські літературознавці:

(13) Микола З. **Левченко** (1900-1934), молодий і надійний науковець, етнограф, сходознавець і літературознавець, учень і близький співробітник акад. А. Ю. Кримського. Закінчивши студії в Київському археологічному інституті та в ІНО, включився в другій половині 1920-их років у працю Української Академії Наук, спочатку як науковий співробітник і секретар акад. А. Ю. Кримського і згодом, з 1927, як завідувач видавництва ВУАН. Разом з акад. Кримським М. Левченко був редактором збірника „Знадоби до життєпису Степана Руданського" (К. 1926) й автором переднього слова до цього видання і співавтором вміщеної в ньому статті „Руданський перед українським читачем XIX в." Вислідом дальшого зацікавлення Руданським були опубліковані Левченком (ЗІФВ, XXV, 1929) „Спомини про С. В. Руданського,

записані 1906 р." і видані разом з акад. Кримським в 1929 р. „Нові знадоби до життєпису Степана Руданського". Крім статтей і заміток, вміщуваних в Записках Іст. Філ. Відділу ВУАН і в „Етнографічному Віснику", м. ін. теж і про перський театр, був ще автором розвідки „Богатир Ілля Муромець в старій українській казці" (у збірнику на пошану акад. Багалія, 1927), в 1927-1928 видав два томи „З поля фолкльористики та етнографії" і в 1928 два випуски „Казок та оповідань з Поділля". Заарештованого наприкінці 1929 р., Левченка ГПУ намагалось зв'язати із справою СВУ, підсуваючи йому для підтвердження сфальшовані зізнання акад. А. Кримського про участь останнього в діях СВУ. Не добившися нічого від Левченка і не маючи ніяких доказів проти нього, заслано його без суду в північні поправно-трудові табори, де він працював на лісових роботах звичайним робітником, вантажив будівельний матеріял на баржі і згодом добився становища рахівника в конторі. Працював наполегливо й сумлінно, сподіваючися скорішого звільнення, але звільнено його аж після продовження йому реченця заслання восени 1934 р. уже, як психічно хворого. Прибувши до Києва, пробував вернутися до наукової роботи і, не витримавшии наслідків концтаборних переживань, повісився...

(14) Михайло М. **Могилянський** (н. 1873), видатний літературний критик і публіцист, був теж літературознавцем, автором багатьох праць, науковим співробітником ВУАН і керівником її ж Комісії для складання біографічного словника. В 1925 виступав в Іст. філ. відділі з доповідями про Драгоманова, Куліша й Шевченка, Коцюбинського, був активним рецензентом нових видань у журналах „Життя і Революція" і „Червоний Шлях", автором надрукованих цього ж року в „Ж. і Р." статтей „До проблеми розуміння художнього твору" і голосу в дискусії про методу в літературознавстві „Література як соціяльний факт і як соціяльний фактор", автором розвідки „Процес творчости в М. М. Коцюбинського" (ЗІФВ, 1926) та ін. Брав участь у літературній дискусії 1925-1928 рр. Як літературознавець виступав теж під псевдонімом Петро П. Чубський і надрукував статті „Куліш і Шевченко" (у зб. „Пантелеймон Куліш", ВУАН, К. 1927), „Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927), „До питання про джерела II частини „Fata morgana" М. М. Коцюбинського" (ЗІФВ, XVIII, 1928), „Кохання в житті Шевчен-

ка та Куліша" (ЗІФВ, XXI-XXII, 1929) й ін. Зазнавши важких ударів спочатку 1930-их рр., а саме ув'язнення й розстрілу старшої доньки Ладі, відомої української поетеси, заслання середньої доньки й заарештування та заслання сина Дмитра — був репресований і сам 1933 р. Очолювану ним комісію в ВУАН зліквідовано й заборонено йому спочатку жити в Києві, а потім заслано поза межі України. Приготований Могилянським до друку перший том „Біографічного словника українських діячів" після надрукування вже перших аркушів, був репресований в 1933 р. Помер 1944 р.

(15) Михайло **Новицький** (нар. 1892), видатний шевченкознавець, дослідник біографії Шевченка і редактор-видавець його творів. Науковий співробітник Комісії ВУАН для видавання пам'яток новітнього письменства. Разом з акад. С. Єфремовим був редактором виданих Історично-літературним товариством при ВУАН в 1927 році двох томів „Т. Шевченко: Поезія", брав участь у складанні коментаря до Шевченкового Щоденника (IV т. Повного зібрання творів, К. 1927), в Шевченківських збірниках 1921-1926, був редактором тексту творів Шевченка в різних виданнях, автором основної розвідки „Шевченко в процесі 1847 р. і його папери" („Україна", 1925), статті „До історії арешту Шевченка" (у збірнику „Шевченко та його доба", 1, 1925) й багатьох інших статтей, заміток і рецензій. Засланий 1933 р., перебував у незвичайно важких умовах на Соловках і після 1934 р. висланий разом з іншими в'язнями на будівництво стратегічної залізниці над фінляндський кордон, Михайло Новицький, кабінетний учений, відданий завжди тільки дослідницькій науковій роботі, був примушений працювати прибиральником в бараку, що в ньому жили в'язні, кинуті на це будівництво. Десь ок. 1956 р. був повернений в Україну і працював як співробітник Державного музею Т. Г. Шевченка АН УРСР в Києві. Брав участь в упорядкуванні публікацій „Бібліографія Т. Г. Шевченка за спогадами учасників" (В-во АН УРСР, К. 1958) і „Спогади про Шевченка" (ДВХЛ, К. 1958) і цього ж року виступив із гострою рецензією на книжку І. І. Пільгука „Т. Г. Шевченко — основоположник нової радянської літератури" (РШ, К. 1954), надрукованою у збірнику „Питання Шевченкознавства", І (В-во АН УРСР, К. 1958, сс. 130-140) п. н. „Нова праця про Шевченка".

(16) Євген М. **Марковський** (нар. 1893), син видатного до-

слідника Котляревського і його доби Михайла Мик. Марковського, був як і батько, автором праць про Котляревського, про мову А. Радивилівського і зокрема праці „Український Вертеп", Т. І, (1929). Як співробітник Історичних установ ВУАН був заарештований 1932 р. Дальша його доля не відома.

(17) Ананій Д. **Лебідь** (?-?), літературознавець, співробітник УАН, дослідник біографії і творчости Коцюбинського. Автор статтей і праць: „Од символізму до революційної літератури" (Ж. і Р. 1925, VII-VIII), „Пропащі роки. — До біографії М. Коцюбинського" (Укр. 1927), „Творча путь М. Коцюбинського" (у Вибраних творах, 1927), „До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського" (ЗІФВ, XVIII, 1928), „Дорогою шукання" („Ж. і Р.", 1928), „М. Коцюбинський — Життя і творчість" (К. 1929). Редактор, разом з М. Рильським, літературної хрестоматії „За 25 літ" („Час", 1926) різних видань творів М. Коцюбинського. Заарештований після процесу СВУ, був звільнений і потім в 1935 р. був заарештований удруге і прилучений до „терористично-націоналістичної групи" неоклясиків, очолюваних проф. М. Зеровим. Обвинувачений у ...шпигунстві на користь чужоземної держави, в готуванні терористичних актів на представників уряду і партії та в приналежності до таємної контрреволюційної організації, був засуджений до 10 років заслання в табори примусової праці і перебував якийсь час на Соловках, де працював на сільсько-господарських роботах і згодом як телефоніст, і навіть пробував писати працю про Чехова. Після перевезення його в 1937 р. в інші концентраційні табори, слід за ним загубився.

(18) Павло П. **Потоцький** (?-?), видатний музеолог і колекціонер української старовини, генерал царської армії, член очолюваного акад. В. М. Перетцом Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді, читав у цьому Т-ві 1925 р. доповідь про бібліотеку Шевченка. Переїхавши до Києва, в 1927 р., дарував свої колекції образів, гравюр, книг та архів Українській Академії Наук і став на працю в її Музею (Лаврському). Автор статті про „Буквар Шевченка" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927) й ін. Був заарештований після смерти Скрипника і помер у в'язниці НКВД. Разом з ним були заарештовані його дружина, її сестра і внук. Колекції очолюваного ним Музею української старовини сконфісковано і вивезено з України.

(19) Григорій **Коляда** (нар. 1904), поет і літературознавець,

співробітник ВУАН. Член літ. організації „Плуг" потім „Гарт" і після переїзду до Москви член літературного об'єднання „Село і місто" (СІМ). Заарештований на початку 1930-их рр., перебував на Соловках, потім був засланий до Узбекістану, де живе й тепер, працюючи над питаннями з історії української книжки. Останніми роками появилися такі праці Г. І. Коляди: „Из истории русско-украинских друкарских связей в XVI-XVII вв. (у Трудах Среднеазиат. Гос. Университета, Вып. 59, Фил. науки, кн. 8, Ташкент, 1955), „Из истории книгопечатных связей России, Украины, Румынии в XVI-XVII вв." (у збірнику „У истоков русского книгопечатания", М. 1959), „Друкарь книг пред тым невиданых" у Львові („Рад. Літературознавство", 1959, кн. 6) та ін.

(20) Ростислав Р. **Заклинський** (нар. 1887), письменник, член групи „Західня Україна", публіцист і літературознавець, родом з Галичини, з 1920 р. перебував в УССР і був викладачем високих шкіл в Кам'янці Подільському і в Києві. Автор праць про І. Франка, м. ін. статті „Громадсько-політичний розвиток Галичини й І. Франко" (у зб. „Іван Франко", К. 1926) та статті „Марко Черемшина" („Ж. і Р.", 1927, № 9), „Іван Семанюк (Марко Черемшина)" (Зах. Україна, журн. 1927, № 1). Засланий 1933 року на будівництво Біломорканалу, в концтабір Ведмежа Гора.

(21) Володимир **Гадзінський** (1888-1932), письменник, член літературних організацій „Гарт" і ВУСПП, літературознавець та співробітник УАН. В 1923 р. у „Черв. Шляху" виступав проти формальної методи в літературознавстві у статті „Ще кілька слів до питання форми і змісту", в 1926 видав збірник статтей до літературної дискусії „На безкровному фронті" і 1927 „Фраґменти стихії". В 1928 р. вийшли в Харкові за його редакцією і з його передмовою Твори Євгена Григорука і цього ж року Гадзінський надрукував у „Житті і Революції" біографічний нарис про Гната Михайличенка. Репресований на початку 30-их рр. У виданні „Із поезії 20-их років" (К. 1959) дата смерти чи точніше самогубства Гадзінського встановлена на 1932 рік.

Обидва останні були активними комуністами (Ґадзінський був членом компартії з 1918 р.) і факт їх репресування був виявом недовір'я совєтського режиму до українських комуністів і його страху перед можливою опозицією з їхнього боку. Пізніше, в другій половині 1930-их рр., здійснюваний Совєтами екс-

термінаційний процес в ділянці української науки й літератури охопив теж і широкі кола марксистських за світоглядом і методою науковців і літераторів, єдиною виною яких було те, що вони залишалися українцями і вимагали рівноправности для України й української науки в науковій і літературній творчості.

Після зліквідування неонародницької школи акад. С. Єфремова в літературознавстві і дальшого винищування її послідовників в 1931-1933 рр. була започаткована акція на знищення й інших літературознавчих шкіл. Великого насилення а то й масовости набрала ця екстермінаційна акція в 1934-35 рр., охоплюючи провідних науковців і представників порівняльно-історичної, формально-поетикальної, формально-психологічної й естетичної та філологічної шкіл в українському літературознавстві.

На 1934 рік припадає найперше винищення залишків ідеологічної школи акад. Сергія Єфремова. Жертвами репресій в цьому році стали:

(22) Микола П. **Плевако** (1890-1941), історик літератури, професор Кам'янецького університету, потім Харківського ІНО, член Комісії новітнього письменства ВУАН, голова Літературної секції Науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові в 1925-1926 рр. Найвидатнішою його працею була „Хрестоматія нової української літератури" у двох томах (І-ий том — Перша половина XIX ст., ІІ-ий т. — Від початку 80 рр. до останніх часів) із зразковим бібліографічним апаратом, яка протягом 1926-1928 р. мала п'ять видань. З інших його праць важливіші: „Григорій Квітка-Основ'яненко" (в ж. „Наше минуле", 1918), „Іван Франко" (у вид. „Boa constrictor", К. 1920), „Сковорода в світлі художньої літератури" („Книга", 1923), „Шевченко й критика" (Ч. Ш., 1924 й окр.), найвизначніший огляд шевченкознавчих праць до 1924 р., „Микола Чернявський" (Ч. Ш., 1925-1926). Разом з І. Айзенштоком був М. Плевако редактором повного видання поезій Шевченка (1-е вид. 1925, 2-е вид. 1927.) і разом з І. Капустянським Творів Л. Глібова. Був убитий на засланні 1941.

(23) Іван **Капустянський** (нар. 1894), літературознавець, доцент Полтавського ІНО в 1921-1925 рр., пізніше аспірант Харківського ІНО і співробітник Інституту Літератури ім. Шевченка в Харкові, член Літературної Секції Науково-дослідчої катед-

ри історії української культури. Перша праця: „Іван Котляревський" в „Нежинском Голосе", 1914 р. Разом із М. Плеваком був редактором повного видання творів Глібова. Важливіші праці: „Соц. пісня на українському ґрунті" (1924), „До життєпису П. Куліша" (Ч. Ш., 1924), „Українська журналістика в 1905 році" („Шлях Освіти", 1925), „1905 год в украинской литературе" (у журн. „Знание", 1925), „Валеріян Поліщук" (Х. 1925), „О. Вишня, як фейлетоніст" („Плуг", 1928) та ін. Цінний з бібл. погляду його показник „Плужанська творчість" (альм. „Плуг", 1925). Засланий 1934 р. Про дальшу його долю відомостей немає.

(24) Микола **Сулима** (н. 1892), філолог і літературознавець, професор Харківського ІНО, автор популярного, з соціологічною настановою, конспекту „Історія українського письменства" (ДВУ., Х. 1923) і розвідок та статтей про фразеологію Шевченка, м. ін. „Про Шевченкову мову" (Плуж. 1927, № 5), Хвильового — „Фразеологія Миколи Хвильового" (Ч. Ш., 1925, кн. 1-2), Архипа Тесленка та ін. Репресований в 1933-34 рр. разом з іншими мовознавцями. Дальша доля його не відома.

(25) Олександер **Бузинний** (нар. 1889), дослідник нової української літератури, педагог, професор Полтавського ІНО, співробітник Науково-дослідчої катедри історії України в Харкові. Праці і статті про Шевченка та ін. Засланий 1934 (?).

(26) Сергій **Козуб** (нар. 1897), літературознавець, співробітник Істор.-філ. відділу УАН. Важливіші праці і статті: „1905 рік у творчості Коцюбинського" (Укр., 1925), „Джерела „Тіней забутих предків" (Ч. Ш., 1925), „Мопасан і Коцюбинський" (Ч. Ш., 1925), „Ранній Коцюбинський" (ЗІФВ, XI, XV, 1927 й окр. К. 1927), „Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р." („За сто літ", Кн. І, 1927). Засланий 1934 р. Дальша доля не відома.

(27) Сильвестер В. **Глушко** (нар. 1896), співробітник Істор. філ. відділу ВУАН, опублікував „Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужніковим — 1854-1877 („Україна", 1926). Засланий 1934 (?).

(28) Євгенія Я. **Рудинська** (?-?), історик і літературознавець, співробітник ВУАН, зокрема Комісії для дослідів над громадськими течіями і Музею українських діячів науки й мистецтва, в якому працювала консерватором в 1927 р. Важливіші праці: „Уваги до історії роману" (у вид. П. Мирний—І. Білик „Хіба ревуть воли, як ясла повні", К. 1925, тт. І-ІІ), „В. П. Горленко",

(ЗІФВ, ХП, 1927), „Листи Василя Горленка до Панаса Мирного", (К. 1928) та ін. Заслана 1934 р. Дальша доля не відома.

(29) Михайло О. **Тарасенко** (?-?), співробітник ВУАН, член Комісії для складання Біографічного словника діячів України, автор статті „М. О. Максимович. — До столітнього ювілею „Малороссійскихъ песен" (Ж. і Р., 1927). Засланий 1934 р.

Після процесу СВУ і ліквідації акад. С. Єфремова та очолюваних ним установ у системі ВУАН комуністичний режим спрямував дальший свій наступ на акад. Михайла Грушевського і на очолювані ним історичні установи ВУАН. Проти цього провідного українського історика, що був водночас видатним літературознавцем й істориком української літератури, поведено кампанію, подібну своїми методами й засобами до кампанії проти акад. С. Єфремова. У пресі почали появлятися напади на акад. Грушевського спочатку у вигляді критики і згодом відкритого цькування. З обвинуваченнями проти нього в наукових, мовляв, помилках й ухилах, почали виступати за директивами ГПУ навіть його ж таки учні і співробітники, не тільки на наукових зібраннях, але і в наукових журналах. Так, у заснованому і редаґованому акад. С. Грушевським журналі „Україна" появилася стаття аспіранта його ж катедри історії України П. Кияниці з обвинуваченням в організуванні „внутрішньої еміґрації" і в зв'язках з П. М. Мілюковим та в солідарності з акад. С. Єфремовим й О. Ю., Гермайзе і навіть із Д. Донцовим. Наслідком цієї кампанії було депортування акад. М. С. Грушевського з Києва до Москви, де він мав можливість працювати науково, а навіть друкувати свої праці у виданнях Академії Наук СССР; але там він був позбавлений змоги впливати на наукову працю створених й очолюваних ним Історичних установ ВУАН в Києві, ліквідованих поступово настановленими партією й урядом комісарами від науки. Тяжкі умови відірвання від наукового варстату праці в Києві, від київських бібліотек й архівів і дальше безупинне цькування в пресі і в наукових публікаціях підірвали здоров'я акад. М. Грушевського. Висланий на лікування до Кисловодська на Кавказі, він помер там після операції від інфекції дня 24 листопада 1934 р. Є багато підстав для цього, щоб вважати цю смерть видатного й невигідного московському режимові в Україні українського історика насильною. Тому теж реєстр знищених і репресованих літературознавців треба допов-

нити і його прізвищем, як і іменами ряду його послідовників, що зазнали репресій в 1934 році:

(30) Акад. Михайло С. **Грушевський** (1866-1934) займав видатне місце в українському літературознавстві як історик української літератури, особливо давньої і середньої. На дійсного члена ВУАН був обраний у 1924 р. Повернувшися до Києва з еміґрації, акад. М. С. Грушевський віддався наполегливо науковій праці, зокрема писанню дальших томів започаткованої ним історії української літератури. В 1925 році появився IV-ий том цієї історії — про усну творчість пізніх княжих і переходових віків XIII-XVIII і в 1926 р. том V-ий, вип. 1-ий, про культурні й літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610). В цілій „Історії української літератури" акад. М. С. Грушевського, як і в його „Історії України-Руси" проведений принцип викладу історії східніх слов'ян, з розрізненням народів та їх території і з дбайливим виділенням з історичних пам'яток усього, що стосується України, її народу і території, принцип у своїй основі цілком суперечний „общерусскому" принципові Карамзина й інших російських істориків. До того ж, у IV-ому томі „Історії літератури" акад. Грушевський довів тезу, що в основі великоруського героїчного, як теж і релігійного епосу лежить південна київська традиція і в V-ому томі заперечив російські твердження про повну відсутність літературної традиції і літературного життя в Україні і Білорусі 15-16 сторіч, даючи переконливу „спробу реконструкції літературного життя на Україні за найтемнішої доби його розвитку на широкому культурному тлі" (визначення К. Копержинського). Проведений акад. М. Грушевським принцип викладу історії літературного процесу в Україні, як і доведені ним тези про українськість героїчного епосу і про наявність літературного життя в Україні 15-16 сторіч ішли в розріз не тільки з настановами російських реакційних істориків, але й заперечували в основі базовані на цих настановах совєтські вже тези про „спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури" і зокрема викомбіноване совєтськими науковцями і утверджуване комуністичною партією ненаукове „положення", яке розглядає Київську Русь, як „спільне джерело культур трьох східньослов'янських народів: російського, українського і білоруського" і початок формування українського народу переносить, аж на 15-е, чи в кращо-

му випадку на 14-е сторіччя. Ця основна суперечність позицій Грушевського з офіційними настановами партійної совєтської науки була однією з головних причин знищення очолюваної акад. Грушевським української історичної науки і створених та ведених ним наукових установ, як і фізичної ліквідації його самого та його учнів і послідовників, а в дальшому повного елімінування їх писань і дослідів з наукового користування, з бібліотек і навіть з бібліографічних показників. Дальші томи історії української літератури акад. М. Грушевського — VI-ий і VII-ий — які находилися вже в друку, були знищені після смерти акад. Грушевського, машинописна копія їх, яку зладила донька акад. Грушевського Катерина, мала пропасти після її ув'язнення в 1937 році. Акад. М. С. Грушевський був теж автором низки літературознавчих статтей, між ними: „В шістдесятчетверті Шевченкові роковини" („Україна", 1925), „Апостолові праці" (В 10-річчя смерти І. Франка — Укр., 1926), „Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости" (Укр., 1927), як теж автором багатьох наукових рецензій та літературно-критичних статтей. За своєю методою, що її К. Копержинський визначив, як „сполучення історії та соціології з літературознавством", акад. М. Грушевський мав бути найвидатнішим репрезентантом соціологічної школи в українському літературознавстві, проводячи соціологічний принцип не тільки в своїх новіших критичних статтях, але і в Історії української літератури, прикладом чого мав би бути, на думку Копержинського, розділ „Клясовий характер церковности і книжности" вже в II т. цієї історії. М. Глобенко в ЕУ/II визначає наукову методу акад. М. Грушевського в його літературознавчих працях, як культурно-історичну, близьку до позицій народництва. Якщо й прийняти, що акад. Грушевський дотримувався соціологічної методи, то вона не була марксівською, і була гостро засуджувана і представниками „марксівської соціологічної школи", і репрезентантами партійного марксизму. Найближче і найвірніше визначив наукову методу акад. М. Грушевського проф. Дмитро Чижевський у своїй передмові до другого видання „Історії української літератури" М. Грушевського („Книгоспілка", Н. Й. 1959), стверджуючи, що ця праця „є зразком майстерного володіння різними методами наукового дослідження".

(31) Федір Я. **Савченко** (нар. 1892), історик і літературознавець, співробітник ВУАН, д. член НТШ, автор праць „Козаччи-

на у французькому письменстві та козакофільство Меріме" (Укр., 1925), „Перший збірник українських пісень Максимовича" (Укр., 1927), „Заборона українства 1876 р." (Х. - К. 1930), був засланий 1934 р. Дальша доля не відома.

(32) Василь **Бойко** (1892-1938), літературознавець, дослідник нової української літератури. Важливіші праці: „Марко Вовчок" (К. 1918), „Життя і творчість Квітки-Основ'яненка" (1918), „До питання про вплив „Записок охотника" Тургенева на „Народні оповідання" Марка Вовчка" (у журн. „Наше Минуле", 1918). Брав участь у дискусії про формальну методу в літературознавстві статтею про соціологічну методу в літературі (Ч. Ш., 1926). Репресований в 1934 р., був висланий з України і згодом був професором Уральського педагогічного інституту.

(33) Олександер О. **Рябінін-Скляревський** (нар. 1878), одеський історик, архівіст і літературознавець. Важливіші праці: „Запорозька козаччина й І. П. Котляревський" (Укр., 1926), „Українські пісні Якова Стефановича" (Укр., 1926), „Українські мотиви в поемі О. С. Пушкина „Полтава" (Укр., 1928), „Михайло Коцюбинський і Тарасівці" (зб. „Коцюбинський", т. І, 1931). Засланий 1934 р.

(34) Микола В. **Горбань** (нар. 1899), історик і літературознавець, співробітник ВУАН у Комісії Лівобережжя та Слобідської України, автор передмови до видання Шевченкових „Гайдамаків" (Х. 1928). Засланий 1934 р. Є відом. що живе в РСФСР.

(35) Петро **Гребінник** (1904), аспірант Інституту літератури ім. Т. Шевченка в Харкові, потім викладач української літератури в Краснодарському педагогічному інституті. Ув'язнений 1933 р. на Кубані, був засланий 1934 р. на Соловки, перекидуваний в різні концтабори і в 1939 р. засуджений на дальших 10 р. ув'язнення.

Грудень 1934 року записаний в історії України ще й процесом українських письменників, науковців і культурних діячів, який відбувся в днях 13-15 того ж місяця й року у Києві. Згідно з присудом Виїзної сесії військової колеґії Найвищого суду СССР були тоді засуджені за участь в . . . „організації підготовки терористичних актів проти працівників радянської влади" на розстріл або до кари ув'язнення також і літературні критики та літературознавці:

(36) Антін **Крушельницький** (1879-1935?), письменник, літе-

ратурний критик і літературознавець, педагог, міністер освіти УНР (1919), редактор шкільних хрестоматій з української літератури (Відень, 1919-1922), видавець-редактор громадсько-літературних журналів совєтофільського напрямку „Нові Шляхи" (1929-33 у Львові) і „Критика" (1933 там же), автор біографічного нарису „Іван Франко" та ін. Переїхавши з цілою родиною в 1933 р. до УССР, був засуджений у згаданому процесі на 10 років ув'язнення в концтаборі, а сини його Іван і Тарас, літератори, розстріляні. В 1935-1937 рр. перебував за даними С. Підгайного, на Соловках. В совєтських джерелах, після регабілітації його і його сина Івана, дату смерти А. Крушельницького встановляють на 1935 рік.

(37) Кость **Буревій** (1888-1934), поет, драматург, театрознавець і літературний критик. Учасник літературної дискусії 1925-1928 й автор брошури „Европа чи Росія — про шляхи розвитку сучасної літератури". Засуджений до кари смерти, був розстріляний після процесу 13-15 грудня 1934 р.

(38) Сергій Я. **Матяш** (?-1934), літературний критик, розстріляний після процесу 13-15 грудня 1934.

(39) Костянтин І. **Півненко** (?-1934), літературний критик. Розстріляний після процесу 13-15 грудня 1934.

(40) Гаврило Н. **Проценко** (?-1934), літературний критик. Розстріляний після процесу 13-15 грудня 1934.

(41) Роман І. **Шевченко** (?-1934), літературний критик. Розстріляний після процесу 13-15 грудня 1934.

Останні чотири були співробітниками Інституту Тараса Шевченка в Харкові.

1934 рік, воднораз із ліквідацією акад. М. С. Грушевського і його послідовників, став теж і початком ліквідації філологічного й порівняльно-історичного напрямків в українському літературознавстві, в обсяг зацікавлень і досліджень яких входило головним чином давнє й середнє українське письменство і які очолював їх один з найвидатніших істориків літератури акад. Володимир М. Перетц, дійсний член ВУАН й АН СССР. З допомогою репресій й адміністраційного тиску знищено не тільки обидва ці напрямки і їх провідних діячів, але й цілу опрацьовувану ними ділянку — вивчення давнього українського письменства вилучено, згідно з офіційним „положенням" про „спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку" трьох східньослов'янських народів, цілком з україн-

ської науки , з-під уваги і досліду українських науковців. Можливість займатися вивченням давнього українського письменства передано тільки „всесоюзним" — російським науковим установам і вченим, а українські дослідники цього періоду української літератури могли вивчати його тільки в рамках російських установ, друкуючи свої праці по-російськи й у видаваних російською мовою наукових публікаціях. Поголовного винищення й репресування науковців такого, як в інших галузях української науки, в ділянці вивчення давньої української літератури не було. Знищено тільки одиниці, інших примушено адміністраційно або посадами переселитися з України в Російську СФСР чи в інші республіки Союзу і працювати вже тільки в системі „Всесоюзної" Академії Наук. За відсутности українських наукових публікацій, записок, збірників і журналів, що були зліквідовані разом з відповідними установами ВУАН, усім цим депортованим з України і з української науки науковцям залишилася тільки можливість друкувати свої роботи про давню українську літературу російською мовою в російських виданнях, або ж перестати займатися давньою українською літературою, перекладаючи свої зацікавлення й досліди на російські чи й інші не зв'язані цілком з Україною теми.

З дослідників давнього українського письменства були репресовані тільки:

(42) Володимир М. **Перетц** (1870-1935), філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої і середньої української літератури й української творчости, був не тільки істориком й видатним теоретиком літератури, але й організатором українського наукового життя й ініціятором багатьох наукових починів. Заснований 1907 р. і очолюваний ним „Семинарий Русской Филологии" при Університеті св. Володимира в Києві об'єднав невеликий початково гурт студентів і дослідників, і вислідом їх наукової роботи була низка праць і доповідей, друкованих здебільша в київських Записках Наукового Товариства. Вже тоді діяльність цього семінару викликала доноси й напади збоку російських чорносотенних кіл, що цей „семінар... був виконним органом української партії в Києві і розсадником для українізації російської студіюючої молоді". З найменуванням проф. В. М. Перетца 1914 р. на академіка російської Академії Наук і з переїздом його в Петербург туди ж був перенесений і згаданий семінар, продовжуючи там свою діяльність і підготову дослідниць-

ких кадрів. Учасниками цього семінару в різні періоди його існування був цілий ряд дослідників, видатних пізніших науковців, філологів і літературознавців, між ними: Варвара П. Адріянова-Перетц (дружина акад. В. М. Перетца), О. В. Багрій, С. Д. Балухатий, О. П. Баранніков, Л. Т. Білецький, С. А. Бугославський, О. С. Грузинський, М. К. Гудзій, І. П. Єремин (Єрьомін), В. І. Маслов, С. І. Маслов, І. Огієнко, В. Отроковський, О. А. Назаревський, А. І. Нікіфіров, С. Шевченко, С. О. Щеглова й інші. Після створення Української Академії Наук в Києві акад. В. М. Перетц був обраний в 1919 р. теж на академіка цієї Академії і включився в її наукову роботу. Тоді ж в 1921 р. заходами акад. В. М. Перетца постає Товариство дослідників української історії, письменства й мови в Ленінграді, яке об'єднує під його головуванням великий гурт осіб, зацікавлених цим досліджуванням. В 1926 році це Т-во мало 31 дійсного члена і 5 членів співробітників) і, працюючи початково, як комісія ВУАН, перетворилося згодом, в 1928 році, на філію ВУАН. Активними членами цього Т-ва, доповідачами і співробітниками видаваних ним Наукових збірників, (т. I, К. 1928, т. II, К. 1929, т. III, 1931), були м. ін. такі видатні вчені, як Ів. Рибаков, Ів. Фетісов, Ів. Абрамов, В. Боцяновський, В. Данилів, Ар. Лященко, Д. Абрамович, С. О. Щеглова, П. Потоцький, К. Копержинський, В. Адріянова-Перетц, С. Маслов та ін. Працюючи у ВУАН й очолюючи в ньому з 1927 р. Комісію давнього українського письменства, акад. В. М. Перетц об'єднав для праці над складанням бібліографії давнього письменства, розшуків по архівах і бібліотеках пам'яток давньої і середньої літератури, підготови їх до друку і філологічного їх дослідження не тільки київських учених, але теж ленінградських і московських. Воднораз із цією організаційною роботою акад. В. Перетц працював дуже видатно теж науково, публікуючи цілу низку важливих праць, між ними: „Нові дані до історії школярських братств на Вкраїні" (ЗІФВ, II-III, 1923), „Ще раз дума про Олексія Поповича" (ЗНТШ, тт. 141-143, 1926), „Слово о полку Ігоревім". Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку (К. 1926), „Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв. (Сб. ОРЯиСл, т. 101, № 2, 1926), „К изучению „Слова о Полку Игореве" (Л. 1926), „Работы по русской и украинской литературе Академии Наук за десят лет — 1917-1927" (Л. 1927), „Ще одна вірша про Гетьмана Мазепу" (у Зб. на пошану Акад. Д. Й. Багалія, к.

1927), „До питання про літературні джерела давнього українського літопису" (у Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського т. II. К. 1928) та інші. У своїх дослідах і працях акад. В. М. Перетц дотримувався панівної в українській науці і суперечної офіційним совєтським настановам тези про українськість пам'яток і літературних традицій княжого Києва і був рішучим противником будь-якого встрявання партійних чи урядових чинників у справи науки, перестерігаючи м. ін. акад. М. С. Грушевського перед непотрібними зверненнями чи відкликами до урядових кіл в таких чи інших справах академічного життя цитатою із літопису: „Не наводити поганих на землю Руську". Все це і зробило особу академіка несприйнятною для режиму і призвело до його ліквідації. В 1933 році він був відірваний від наукової праці і засланий до Саратова, де й помер 1935 або 1936 року. Поза побіжними згадками в працях деяких із його учнів і признанням його заслуг в ділянці дослідів над давньою літературою, акад. В. М. Перетц офіційно в совєтській науці ще й досі не регабілітований. В започаткованому й заснованому ним науковому виданні „Труды Отдела Древнерусской Литературы", що почали виходити в 1934 р., не появився досі ані некролог про його смерть, ані хочби й реєстр його наукових праць. В XII-ому томі цього видання (М.-Л., 1956) опубліковано його працю „Новый список „Слова" Даниила Заточника" без будь-якої примітки про те, де й коли вона написана, чи хоч би згадки про дату смерти автора. В Україні праці В. М. Перетца ще й досі здебільша проскрибовані. Офіційний підсовєтський літературознавець акад. О. І. Білецький свій огляд „Українського літературознавства за сорок років — 1917-1957", опублікований Академією Наук УССР (К. 1957) починає засудженням філологічної (у совєтськім визначенні „формальної") методи акад. В. М. Перетца в літературознавстві і його поглядів на її завдання.

(43) Дмитро І. **Абрамович** (1873-1955), філолог й історик літератури, чл.-кор. АН СССР, науковий співробітник ВУАН наприкінці 1920-их рр. Уродженець міста Гулевичі на Волині, вищу освіту здобув у Петербурзі, де й потім працював доцентом і згодом професором в тамошньому університеті, в Духовній Академії і різних вищих курсах. Наукову діяльність почав 1896 р. під проводом акад. А. А. Шахматова, друкуючи свої праці, статті й рецензії російською мовою в тодішніх наукових виданнях. Включившися в діяльність ВУАН, з 1928 р. друкує свої пра-

ці виключно українською мовою в українських виданнях ВУАН: „Повесть о Варлааме и Йоасафе" (у Збірнику на пошану акад. Грушевського, К. 1928), „Літописні джерела Четьїх Міней Дмитра Ростовського" (У Наук. збірнику істор. секції ВУАН. т. XXXII, К. 1929), „До питання про джерела Ізборника Святослава 1076 р." (у Наук. Зб. Ленінгр. т-ва досл. укр. історії, письм. та мови, II, К. 1929), „З новіших праць про слово о полку Ігореві (Укр., 1929), „Ізборник Святослава 1076 р. і Патерики" (У Наук. Зб. Ленінгр. Т-ва..., Т. III, 1931), „Київо-Печерський Патерик" (К. 1931). Останньою його друкованою працею була розвідка „Из наблюдений над текстом „Слова Даниила Заточника" (У Збірнику на пошану акад. А. С. Орлова, Л. 1934). З того часу аж до самої смерти дня 4 березня 1955 р., не надрукував, як це показано в реєстрі його друкованих праць (в ТОДРЛ, XII, 1956, складенім П. Н. Берковим), ніодної праці, статті чи й хочби рецензії, що й доводить, що проф. Д. І. Абрамович був репресований, якщо не засланий, то примушений замовкнути, як науковець. Автор некрологу Д. І. Абрамовича (в ТОДРЛ, XI, 1955) І. П. Єрьомін діяльність Д. І. Абрамовича в роки 1934-1938 промовчує і тільки подає, що з 1939-41 рр. він працював у Смоленському педагогічному інституті, а після війни у Виленському університеті.

(44) Олександер С. **Грузинський** (1881) філолог і літературознавець, учень і послідовник акад. В. М. Перетца, в 20-і рр. професор Ніженського ІНО, згодом Харківського ІНО. Автор праці „Пересопницкое евангелие" (1911), „Критичні замітки до твору Сковороди „Басни Харковскіе"" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927), про твори Т. Прокоповича та ін. Між авторами праць друкованих у 16 томах Трудів ОДРЛ (1934-1960) прізвища О. С. Грузинського немає, як і немає ніякої згадки про його праці в показнику „Слово о полку Игореве" — Библиография изданий, переводов и исследований 1938-1954 (М.-Л. 1955), ані в показнику „Библиография советских работ по древнерусской литературе" (М. Л., 1956)

(45) Іван С. **Абрамов** (? - ?), історик, літературознавець, член Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, дослідник біографії Шевченка, автор праць і статтей: „Літописний Вороніж на Чернігівщині" (у Збірнику на пош. акад. Д. Й. Багалія, К., 1927), „Зелений шум" М. О. Максимовича та Н. А. Некрасова" (у Наук. Зб. Ленінгр. товариства... І, К. 1928), „Про джерела етнографічного матеріялу в книзі І. Г.

Кулжинського „Малороссийская деревня" 1827 р." (там же, т. II, 1929). Про нього теж немає згадки в названих вище (під 44) показниках.

Всі інші дослідники давньої української літератури перейшли або були примушені перейти до російської науки. На першому місці з-поміж них треба поставити Варвару П. **Адріянову-Перетц** (нар. 1888), ученицю і співробітницю акад. В. М. Перетца і його ж дружину, невтомного продовжувача започаткованих й організованих акад. Перетцом дослідів у ділянці давньої і середньої літератури. Почала працювати науково Варвара П. Адріянова ще в семінарі русскої літератури в Києві, очольованому проф. В. М. Перетцом з 1907 р. Першою її друкованою науковою роботою була стаття „Київський уривок псалтиру XIV віку", вміщена в Записках Українського наукового товариства в Києві, кн. II, 1908. Із створенням Української Академії Наук вона включилася вже в 1919 р. в її працю, зокрема в діяльність Ленінградського товариства дослідників української історії літератури й мови та Комісії давнього українського письменства у ВУАН. З 1925 до 1932 рр. майже всі свої наукові праці друкувала українською мовою у виданнях ВУАН, а саме: „Сцена та костюм в українському театрі XVII-XVIII вв." (Укр. 1925, кн. 3), „Данило Корсунський — паломник XVI-ого віку" (ЗІФВ, IX, 1926), „Полтавські прислів'я в записах 1850-их рр." (ЕВ. 1926, кн. 3), „З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. за новими документами" (Укр., 1927, кн. 3), „До історії пародії на Україні в XVIII віці („Служба пиворѣзамъ" 1740 р.)", (ЗІФВ, XVIII, 1928), „Стара українська етимологія слова „горілка" (У ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського, К. 1928), „Казки про лисицю сповідницю" (ЕВ. 1928, кн. 10). Крім того, в попередні роки до 1925. і потім в 1928-1932 рр. опублікувала низку літературознавчих праць російською мовою в російських наукових виданнях і в 1934 р. у „Zeitschrift fuer Slavische Philologie" (том XI) надрукувала ще німецькою мовою огляд видань Комісії давнього українського письменства. В 1926 р. Варвара П. Адріянова-Перетц була найменована членом-кореспондентом ВУАН і в 1929 р. була поставлена її кандидатура на найменування в дійсні члени ВУАН, але ж в атмосфері тодішньої нагінки на українську науку, доносів та наклепів на окремих науковців вона була примушена зняти свою кандидатуру. З того часу живе постійно в Ленінграді і з 1934 року, після заслання свого чоло-

віка, акад. В. Перетца, перестає друкувати свої праці українською мовою. Протягом 1935-1957 рр. появилося на всіх її 102 наукових праці (розвідки, статті й рецензії) всього дві статті в українських виданнях: „Слово о полку Ігоревім" і „Задонщина" (Рад. Літ. 1947, ч. 7-8), що була тільки рекапітуляцією її праць на цю тему, друкованих російською мовою, і її ж стаття в цьому „Радянському літературознавстві" (1957, № 4), але друкована вже російською мовою п. н. „Из истории сатирико-юмористической рукописной украинской литературы XVII-XVIII вв." Не зважаючи на всі заслуги Варвари П. Адріянової для науки, зокрема її праці про „Слово о полку Ігореві" й інші пам'ятки давньої літератури, редаґування багатьох видань в серії „Литературные Памятники" та багатьох томів Трудів ОДРЛ і фактичне керування сектором давньої „русскої" літератури в Академії наук СССР — Варвара Адріянова-Перетц була найменована членом-кореспондентом цієї академії щойно в 1943 р. і ще й досі не дочекалася титулу академіка.

Перестали працювати в українській науці і друкувати свої праці українською мовою й інші учні і послідовники акад. В. М. Перетца, репресованого 1934 року.

Історик літератури Сергій **Бугославський** (1888-1946), автор виданої ВУАН праці „Україно-руські пам'ятки XI-XVIII вв. про князів Бориса та Гліба" (К. 1928), не надрукував після видання цієї книжки ніодної статті ні рецензії українською мовою, і, викладаючи в Московському та інших університетах, спрямував свої наукові зацікавлення здебільша на творчість Горького і Пушкіна.

Дослідник давньої літератури Ігор П. **Єрьомін** (?-?), автор друкованої у ЗІФВ ВУАН (XII, 1927) під прізвищем Ігор Еремин або Єремин праці „Сводний" Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах" і статтей та рецензій в „Україні" й інших українських виданнях, відійшов не тільки від української науки, але й став на вимагані партією позиції в дослідженні давньої літератури княжої доби, як виключно „древнерусскої", обмежуючися у своїх дослідах здебільша до літератури середньої доби. Опублікована за редакцією (вступна стаття, упорядкування, підготовка текстів та примітки) І. П. Єрьоміна, уже як доктора філологічних наук, Державним в-вом художньої літератури в Києві 1959 р. книжка „Іван Вишенський. Твори" є тільки українською версією такої ж

праці І. П. Єрьоміна, виданої на 4 роки раніше Академією Наук СССР в серії „Литературные памятники" (М.-Л. 1955).

Літературознавець Микола К. **Гудзій** (нар. 1887), ставши вже з початком 1920 рр. професором Московського університету в українській науці тих років уділявся мало, хоч і був співробітником Комісії давнього письменства при ВУАН. Після 1934 р. включився виключно в російську науку, як автор базованих на партійних настановах офіційних підручників „История древней русской литературы" (1-е вид. М, 1938), „Хрестоматия по древней русской литературе XI-XVII вв." (1-е вид. 1935) і співредактор (разом з акад. А. С. Орловим і В. П. Адріяновою-Перетц багатотомової збірної праці „История русской литературы" (з 1941 р.). За час своєї діяльности з 1910 до кінця 1945 р. не надрукував ніодної праці українською мовою. Те, що появилося з 1946 р., після його обрання в 1945 на дійсн. члена АН УССР, в українських виданнях було або перекладом або українською версією його ж праць друкованих найперше російською мовою. Навіть його науково-популярна стаття і примітки про „Слово о полку Ігоревім" (РП, К. 1955) були українською версією його ж статті і приміток у виданні „Слово о полку Игореве", М. 1955).

Була примушена відійти до російської науки і Софія Ол. **Щеглова** (нар. 1884), яка перебуваючи у 20-их р. в Ленінграді була співробітницею акад. В. М. Перетца й очолюваного ним Товариства дослідників української історії, літератури і мови, а потім Комісії давнього письменства при ВУАН. Щеглова співпрацювала активно у виданнях ВУАН й опублікувала в них ряд праць, м. ін.: „Вірші про Мазепу, складені після його „зради" (У Наук. Збірнику, т. XXI, К. 1927?), „Давні українські вірші про пияцтво" (у Наук. Зб. Ленінгд. т-ва дослідників..., т. II, К. 1929). З 1934 р. з українськими статтями не виступає, друкує свої праці і рідко і по-російськи. Наче б для відпокутування своєї статті про Мазепу, „зраду" якого вона взяла в лапки, друкувала потім такі праці, як „Неизвестная драма о смерти Петра I" (ТОДРЛ, т. VI, 1948). Останніми щойно роками переїхала з Ленінграду до Києва, але й далі друкує свої праці в Москві, як наприклад ст. „Драма и роман о Калеандре и Неонилле" (ТОДРЛ, XIV, 1958).

Рятувався перед евентуальними репресіями переїздом з Києва до Москви і відомий український історик культури, учень і

послідовник акад. В. М. Перетца, дослідник українського друкарства і ґраверства Павло М. **Попов** (нар. 1890 р.). У 1920 рр. співпрацював у виданнях ВУАН, друкуючи свої праці „Замітки до історії українського письменства XVII-XVIII вв." (ЗІФВ, IV, 1924), „Панегірик Крщоповича Лазарю Барановичу" (Юв. Зб. на пош. акад. Д. Й. Багалія, К. 1927), „До іконографії письменників XVII в. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна Рутського" (Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського, т. II, К. 1928) та ін. В період наступу на ВУАН і започаткування репресій проти українських науковців (1929-1933) кидається писати і публікувати такі „наукові" праці, як „К. Маркс і Ф. Енґельс про літературу і мистецтво", „К. Маркс про літературу феодальної доби", „Проти буржуазно-націоналістичної концепції „Історії української літератури" М. Грушевського" та ін. В 1934 р. переїжджає до Москви і стає професором Московського університету, займаючи катедру української літератури. Обраний на члена-кореспондента АН УССР в лютому 1939 року, починає співпрацювати (з Москви) в редаґуванні академічного видання Повного зібрання творів Т. Шевченка, публікуючи водночас такі „праці", як „Маркс і Енґельс про фольклор", „Образ В. І. Леніна в українській народно-пісенній творчості", „Піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розквіт народного мистецтва в СРСР" і т. п. Востаннє опублікував українською мовою скорочену версію своєї монографії про життя і творчість Сковороди (у вид. Держлітвидаву, 1960) і працю „Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст. ст." (В-во АН УССР, К. 1959).

Збереглися поза Україною також і Вячеслав **Ржіга**, відомий дослідник „Слова о полку Ігореві" і репрезентант формально-поетикальної школи в українському літературознавстві, автор статтей „Гармонія мови „Слова о полку Ігоревім" (Укр. 1926, кн. 4), „Ярослав Осмомисл в „Слові о полку Ігоревім" (Наук. Зб. УАН, т. XXI, 1926) та ін., який перебуває тепер в Москві і протягом 1945-1958 рр. друкував свої праці виключно російською мовою, та Володимир **Данилів**, історик літератури й етнограф, співробітник журналів „Киевская Старина", „Україна", Записки Українського наук. т-ва в Києві і потім видань ВУАН, член Ленінградського товариства дослідників української історії, літератури й мови, автор статтей „П. А. Куліш і М. О. Максимович" (Укр. 1926. кн. 5), „М. Бодянський та його листуван-

ня з М. О. Максимовичем" (Укр. 1927, кн. 6), „Украинские разсказы Купрыенка 1840 г." (у Юв. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського, К. 1928) й ін. В. Данилів (Данилов) перебував до останнього часу в Ленінграді, друкуючи свої праці до історії давнього українського письменства, М. О. Максимовича і про українські народні пісні виключно по-російськи, здебільша в Трудах ОДРЛ.

Врятувалися своїм перебуванням поза Україною від евентуальних репресій теж і два видатні українські науковці в ділянці шевченкознавства — Ол. Багрій та Юр. Меженко.

Перший з них Олександер В. **Багрій** (1891-1949), учень акад. В. М. Перетца, був видатним істориком української літератури і бібліографом. Працюючи професором Бакинського і потім Азербайджанського університетів Ол. Багрій був активним співробітником видань ВУАН і друкував у них свої статті і рецензії, м. ін. працю „Політична повість М. І. Костомарова" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927). Крім того опублікував російською мовою ряд праць про Шевченка „Шевченковская студия" (1923), „Т. Г. Шевченко в русских переводах" (Баку, 1925), „Шевченко в литературной обстановке" (Баку, 1925), збірники „Т. Г. Шевченко" (1930-1931) та ін. Останніми роками до смерти був примушений працювати над питаннями „зв'язків української літератури з літературами братніх народів".

Другий із них, Юрій **Іванів-Меженко** (нар. 1892), письменник, критик та бібліолог, перший керівник Всенародної Бібліотеки й основоположник Укр. Книжк. Палати, редактор журналу „Бібліологічні Вісті" (Київ, 1923-1930), був ідеологом символістів й автором їх „кредо" п. н. „Творчість індивідуума і колективна" (Музагет, 1918), в 1919 р. приєднався до літ. об'єднання „Гроно", в 1921 р. у „Пролетарській освіті" виступав проти індивідуалізму в мистецтві і в 1923 р. проявив себе, як прихильник формальної методи в літературознавстві — стаття: „На шляхах до нової теорії" (Ч. Ш., № 2, 1923). В літературній дискусії 1925-1928 р. виступав по боці „европейців". Був редактором виданого у В-ві „Час" 1926 р. „Кобзаря" Т. Шевченка і Творів Івана Нечуя-Левицького (наприкінці 1920-их рр.). Як літературний критик був автором статтей про творчість В. Кобилянського („Гроно", 1920), П. Тичини („Гроно", 1920), про М. Хвильового („Шляхи мистецтва", 1923), Є. Плужника та М. Івченка (Ж. і Р., 1926) та ін. Після ліквідації створеного ним Українського

науково-дослідчого інституту книгознавства (УНІК) в 1929-30 рр. переїхав до Ленінграду, де став на працю в бібліографічному відділі Публічної Бібліотеки СССР. Згідно з останніми повідомленнями підсовєтської преси, врятувався не тільки сам Юрій Іванів-Меженко, але збереглася теж його велика бібліотека і зокрема унікальна колекція шевченкіяни і пам'яток по Шевченкові.

Так же само, як і Меженко, переїхав у Росію і продовжував там працювати, як бібліограф технічної літератури, А. **Лейтес** (н. 1901), співупорядник разом із М. Яшеком показника „Десять років української літератури (1917-1927)", видано в двох томах — 1-ий т. біо-біографічний і 2-ий т. вийнятки з джерельного матеріялу про літературне життя 1917-1927 рр. — у Харкові. З початком 1920 рр. А. М. Лейтес, перебуваючи ще в Україні, був організатором і відповідальним секретарем першого всеукраїнського союзу письменників, членом „Гарту", потім „Вапліте". Був автором брошур „Поэзия, как анахронизм" (В-во „Истоки", Х., 1922), „Жовтень і західня література" (Х., 1924, двома окр. вид. — рос. й укр.), „Ренесанс української літератури. — Факти і перспективи" (ДВУ Х., 1925, двома вид. — рос. й укр.) і статтей: „Панлиризм в украинской пролетарской поэзии" („Зоря грядущего", 1922, № 1), „На путях украинской литературы" („Коммунист", 1925, № 39), „Шляхи до роману" („Всесвіт", 1926, № 8), „Наш літературний урбанізм" („Культ. і побут", 1927, № 21) та ін.

До 1933-1934-их років треба віднести і ліквідацію великої групи літературознавців і літературних критиків марксівського напрямку, здійснену за режиму наставленого Москвою в Україні на становище першого секретаря КП(б)У Павла П. Постишева. Більшість із членів тієї групи були знищені або заслані ще протягом 1933 р. без суду і будь-якого повідомлення. Підтвердженням їх ліквідації була промова П. Постишева на 12-ому з'їзді КП(б)У, що відбувся в днях 18-22 січня 1934 року в Харкові, в якій він визначив заарештованих ще до з'їзду членів Асоціяції марксо-ленінських інститутів, в більшості істориків, як „ворогів народу" й „контрреволюціонерів", „зрадників" і „шпигунів". Між знищеними в цій групі літературознавцями і критиками були:

(46) Андрій **Річицький** (справжнє прізвище Анатоль Пісоцький), літературний критик і публіцист, водночас політичний ді-

яч, до 1919 р. член УСДРП, один з основників Української комуністичної партії (УКП) в 1919 р., з 1924 р. член КП(б)У, був одним з найперших репрезентантів соціологічної методи в дослідjуванні літературної творчости, яка й лягла в основу його публіцистичної розвідки „Тарас Шевченко в світлі епохи" (вид. 1-е, Берлін 1923, вид. 2-е, ДВУ, 1925). Застосовуючи до творчости Шевченка марксівську аналізу, Річицький зробив із Шевченка співця передпролетаріяту — „борця за визволення соціяльної верстви — матері сучасної робітничої кляси". В 1928 р. Річицький опублікував брошуру „Винниченко в літературі і в політиці" (ДВУ) із неґативною оцінкою Винниченка, як письменника і літературного діяча, Брав теж участь (з 1925 р.) в реґуванні текстів та складанні вступних статтей до Літературної бібліотеки ДВУ. Як видатний партієць і марксист, був делеґований в 1929 р. „робітничими організаціями" Харкова до Києва в особливу комісію для обговорення кандидатур на дійсних членів ВУАН і брав участь у „виборах" академіків 29 червня 1929. Після створення наприкінці 1920-их рр. Всеукраїнської асоціяції марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), став її членом і разом з іншими комуністами з цієї Асоціяції брав участь в кампанії совєтського режиму проти ВУАН й інших наукових установ і їх членів та співробітників. В 1931 р. виступав на публічному диспуті в Києві із засудженням наукової діяльности акад. М. С. Грушевського. В 1933 р. був заарештований разом з іншими членами ВУАМЛІН і засуджений в січні 1934 р. П. Постишевим, як контрреволюціонер, зрадник і шпигун і так же само натаврований Д. Галушкою у статті „Лицарі зради" (Ч. ІІІ. 2-3, 1934). Із засудженням літературно-критичної діяльности, зокрема його розвідки про Шевченка виступив у тому 1934 р. Є. Шабліовський, директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка, одним із керівників якого був донедавна сам А. Річицький. Шабліовський громив Річицького за намагання показати Шевченка ...революціонером і „спролетаризувати" його. „Комуніст" (ч. 59 за 11 березня 1934) закинув Річицькому тенденційну інтерпретацію слів Шевченка про Вашинґтона, що виявилася в примітці такого змісту: „Вашинґтон — перший президент США. До 1783 року Північна Америка належала до Англії". Цією приміткою — за твердженням „Комуніста" — Річицький намагався інсинуювати, що „Шевченко боровся за відокремлення України від Росії, так, як Вашинґтон боровся за відокремлення США від

Британії". Річицький був знищений або під час цієї кампанії проти нього, або в 1937 році разом із черговою групою українських науковців і критиків марксистського напрямку.

(47) Володимир О. **Юринець** (нар. 1891), філософ, представник „філософської школи" в українській літературній критиці, студіював математику і філософію в університетах Відня, Берліну і Парижу. В 1920 р. закінчив у Москві Інститут червоної професури і був професором Комуністичного університету народів Сходу і Московського університету. В 1925 р. переїхав до Харкова, де викладав діямат у високих школах і де включився в працю ВУАМЛІН, стаючи одним із керівників цієї Асоціяції. На вимогу партії в 1929 р. був обраний на дійсного члена Всеукраїнської Академії Наук, в системі якої був секретарем Соціяльно-економічного відділу і членом президії ВУАН в р. 1930-1933. Був автором студії про Фройда, виданої німецькою мовою закордоном і філософської інтерпретації творчости та світогляду Павла Тичини, опублікованої „Книгоспілкою" в Харкові 1928 р. п. н. „Павло Тичина. Спроба критичної аналізи". Перу його належить стаття „М. Хвильовий, як прозаїк" (Ч. Ш., 1927, № 1), як теж філософсько-естетичні діялоги про чужоземних й українських письменників, що були надруковані п. н. „Інтермедії до 135 книги Літературного ярмарку" (ЛЯ, кн. 5, 1929). Згідно з повідомленням ЦК КП(б)У з дня 17 липня 1933 р. (надр. у „Вістях", 22 липня 1933) провід компартії засудив В. Юринця, як прихильника „буржуазно-націоналістичної філософії", послідовника історичної школи М. Яворського, проповідника орієнтації на Західню Европу і ...пляґіятора, й у висліді цього засудження виключив Юринця з членів КП(б)У. Водночас із цим В. Юринець був позбавлений катедри в Українському інституті історії і виключений з ВУАН і ще цього ж 1933 або в 1934 після наталврування його під час 12-го з'їзду КП(б)У як „зрадника і шпигуна" заарештований і знищений фізично в тюрмі, або в якомусь концентраційному таборі.

(48) Іван **Лизанівський** (нар. 1892), політичний діяч, член Української партії соціял-революціонерів, в 1919 р. міністер преси та пропаґанди УНР. Був суджений совєтським судом у процесі В. Голубовича в 1921 р., але був звільнений і потім займався виключно видавничими справами, очолюючи видавництво „Рух". Входив теж до марксівської ВУАМЛІН. У 20-их роках редаґував твори І. Франка, видавані „Рух"-ом і в 1927 р. опуб-

лікував у 4-ому томі Творів О. Кобилянської хрестоматійний огляд „О. Кобилянська в українській критиці". В січні 1934 фігурував між засудженими П. Постишевим „шпигунами і зрадниками" з ВУАМЛІН і був засланий або розстріляний. Дальша доля його не відома.

(49) Петро А. **Кияниця** (?-1933), історик і літературний критик, укапіст, співробітник Історичних установ ВУАН і марксівської ВУАМЛІН. Співредактор, разом з І. Лакизою й П. Филиповичем, збірника „Іван Франко" (Книгосп., 1926). Учень акад. М. С. Грушевського й аспірант веденої ним науково-дослідчої катедри історії України, у своїй статті, надрукованій в журналі „Україна" (1930?, ч. 1-2) п. н. „Національно-буржуазна леґенда про декабристів", атакував акад. Грушевського, як „організатора внутрішньої еміґрації" й обвинувачував його у зв'язках з групою російських еміґрантських істориків на чолі з П. М. Мілюковим і навіть з буржуазним націоналістом Д. Донцовим. В 1933 р., за режиму Постишева, П. А. Кияниця попав сам на список „націоналістів", був обвинувачений разом з іншими укапістами і боротьбістами у приналежності до неіснуючого „бльоку українських націоналістичних партій", створеного буцім-то за почином Української Військової Організації (УВО), і розстріляний в липні 1933.

Крім згаданих членів ВУАМЛІН були репресовані в 1933-34 рр. ще такі літературознавці і літературні критики:

(50) Євген Ф. **Гірчак**, публіцист і критик, комуніст, крайніший репрезентант „літературознавчого" марксизму, представник т. зв. школи Скрипника. В 1930 р. приєднався до твореної партійним проводом Всеукраїнської спілки пролетарських письменників разом із Семенком, Овчаровим, Новицьким та ін. З цинізмом і безцеремонністю атакував неоклясиків у другій половині 1920 рр. і в літературній дискусії 1925-1929 рр. виступав проти „помилок" М. Хвильового в брош. „Шумськізм і розлам в КПЗУ", Х. 1928 і в брошурі „Хвильовизм". 1929 і в 1930 р. опублікував у Москві книжку „На два фронта в борьбе з национализмом" із обширними цитатами із памфлету М. Хвильового „Україна чи Малоросія". Після самогубства Миколи Скрипника, члена ЦК всесоюзної КП і комісаря освіти в дні 8 липня 1933, Є. Гірчак був репресований разом з іншими прихильниками і послідовниками Скрипника. Дальша доля його не відома.

(51) Василь Т. **Десняк**, справжнє прізв. Василенко (нар.

1897) літературний критик максистського напрямку, редактор марксівського журналу „Критика", автор статтей про соціологічну методологію в літературознавстві, про Лесю Українку, О. Кобилянську, В. Винниченка й ін., з яких найвидатніша праця про І. Франка „Великий Каменяр" (Ч. Ш., кн. 5-6, 1926) і „Про „Сонячну Машину" В. Винниченка" (окр. вид. Х., 1928). В статті Д. Галушки „Лицарі зради" (Ч. Ш., 2-3, 1934), названий зрадником, шпигуном і послідовно „вичищений" в 1934 р. Дальша доля не відома.

(52) Сергій В. **Пилипенко** (н. 1891), белетрист, поет і літературний критик та політичний діяч, в 1917 р. редактор соц. революц. щоденника „Народна воля" і з 1920 р. член КП(б)У. З 1922 р. очолював створену ним спілку селянських письменників „Плуг" і був редактором її видань, зокрема журналу „Плужанин". У 20-их рр. працював на керівних становищах у видавництвах „Книгоспілка", „Червоний Шлях", ДВУ. Наприкінці 1920-их рр. був директором створеного партією при Народнім Комісаріяті Освіти Інституту Тараса Шевченка і згуртував там коло себе групу молодих дослідників літератури, здебільша членів „Плугу", до якої входили Гр. Костюк, Ю. Савченко, А. Панів, та розстріляні в грудні 1934 р. Р. Шевченко, К. Півненко, Г. Проценко і С. Матіяш. Був автором низки літературно-критичних статтей м. ін. „По бур'янах революції" — про Хвильового новеліста (Ч. Ш., 1923, кн. І), „Занепадництво у наших критиків" (Плуж., 1927, № 7) і редактором різних видань, м. ін. разом з А. Гатовим „Антологии украинской поэзии в русских переводах" (ГИУ, 1924), як теж Творів Ів. Франка. За режиму Постишева був репресований разом із більшістю співробітників Інституту літератури і тоді в 1933 або 1934 р. був розстріляний або знищений в ГПУ. Теперішні совєтські джерела встановляють дві дати його смерти: в „Худ. Літ." (Х. 1958) 1937 рік і в зб. „Із поезій 20-их рр." (К. 1959) — 1933 рік. Беручи до уваги факт, що С. Пилипенко перестав друкувати свої твори в 1932 р. і що більшість співробітників Інституту літератури зліквідовано в 1934 р., треба визнати правдивою другу дату — 1933 р., наступні місяці після самогубства Скрипника.

(53) Олександер **Березинський,** літер. критик, головний редактор видавництва „Рух" у Харкові, згодом член редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії, був зарахований Д. Галушкою у статті „Лицарі зради" (Ч. Ш., № 2-3, 1934) до

шпигунів і зрадників" із „банди літературних критиків з ВУАН й Інституту Т. Шевченка". Репресований 1933 або 1934 р.

(54) Олександер **Ведміцький** (нар. 1894), поет, критик і фейлетоніст, член літ. спілки „Плуг", автор статтей про українську підсовєтську літературу, зокрема огляду цінного зібраним матеріялом „Літературний фронт: 1919-1931" (Літ. Архів, кн. IV-V, 1931). Перестав друкувати свої літературні праці в 1931 р. Засланий в 1933 р., врятувався і живе тепер поза Україною в РСФСР.

(55) Михайло **Козоріз** (нар. 1882), письменник і літературознавець, член літ. спілки „Західня Україна". Співробітник Істор. філ. відділу ВУАН наприкінці 1920 рр. Автор спогадів про Марка Черемшину (Л. Г., ч. 5, 1927) і низки літер. критичних статтей. Був заарештований 1933 р. у зв'язку з розкриттям сповидної Української військової організації (УВО) і про дальшу його долю ніяких відомостей немає.

(56) Валеріян **Підмогильний** (нар. 1901), видатний український белетрист, працював теж і в літературознавстві, даючи цікаву й сміливу, як на совєтську дійсність, спробу психоаналітичного розгляду творчости І. Нечуя-Левицького у своїй праці „Іван Нечуй Левицький" (Ж. і Р., кн. 9, 1927). Був автором критичної оцінки поезії М. Рильського п. н. „Без стерна" (Ж. і Р. 1927). Працював теж як літературний редактор журналу „Життя і революція", з редакції якого був усунений після 1930 р. В грудні 1934 р., після вбивства Кірова, Підмогильного заарештовують і засилають в концтабори на півночі СССР, де він, перебувши до 1942 р., гине розстріляний або помирає від знущань і непосильної праці. Дата його смерти підтверджена в сов. джерелах (Худ. Літ., К. 1958).

(57) Андрій **Панів** (нар. 1899) поет і літературознавець. Співорганізатор спілки „Плуг". Закінчивши ІНО в Харкові, був співробітником Літературної секції Науко-дослідчої катедри історії української культури в Харкові в 1925-26 рр., вивчав там історію науки про вірш і проблеми віршування та працював над темою „Ритм і метр". Згодом викладав літературу в вузах і став співробітником заснованого 1926 р. в Харкові Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Заарештований під час постишівських чисток в 1933-34 рр., був засланий і помер на засланні наприкінці 1930 рр. Місце й дата його смерти залишилися невідомими навіть для сучасних підсовєтських біографів і бібліографів (як

напр. упорядників Антології української поезії (т. I-IV, К. 1957) та збірника „Із поезій 20-их років". (К. 1959).

(58) Ю.(?) **Савченко** (?-?), харківський дослідник нової української літератури, співробітник Літер. секції наук. досл. катедри історії української культури в Харкові в 1925-26 рр. і потім науковий співробітник Інституту Т. Шевченка. Редаґував твори Квітки-Основ'яненка і працював над дослідженням мистецької форми в літературі, зокрема ритму і метру в поезії. У „Плужанині" 1926 р.? (чч. 8-9, 10) опублікував статтю про евфонію. Репресований під час постишевських чисток 1933-1934.

(59) З. (?) **Гуревич** (?-?), історик, дослідник Шевченківської доби, послідовник школи М. Яворського. Автор науково-популярної брошури „Молода Україна. — До восьмидесятих роковин Кирило-методіївського братства." (Х. 1928). Репресований після знищення історика М. Яворського в 1933 р. Дальша доля не відома.

Після чистки проведеної в рр. 1933-34 комуністичним режимом в різних ділянках української науки, зокрема після зліквідування акад. М. С. Грушевського і літературознавців, зв'язаних з його історичною школою та з марксівською історичною школою акад. М. І. Яворського, що діяла в рямцях ВУАМЛІН і ліквідації С. В. Пилипенка та цілої групи дослідників з Інституту літератури, як теж після започаткування ліквідації філологічної школи акад. В. М. Перетца і депортування його учнів і послідовників на територію РСФСР і в російську науку, — в 1935-36 рр. прийшла черга на ліквідацію групи літературознавців, очолюваних Миколою К. Зеровим і Павлом П. Филиповичем. Далекі до політичного і навіть громадського життя учасники цієї групи, письменники і літературознавці, не займали ніяких високих становищ в державному апараті доби Центральної Ради, Гетьманату й УНР, як Грушевський, Ніковський і Єфремов та інші, ані теж не були членами Української партії соціялістів-революціонерів (УПСР), Української соціялістичної демократично-робітничої партії (УСРДП) чи й укапістів (УКП). Поза своєю науково-літературознавчою і літературнокритичною активністю учасники цієї групи творили в літературі неоформлене організаційно об'єднання неоклясиків. Усе це не давало ніяких даних ні змоги нав'язати літературознавцям і поетам із групи М. К. Зерова будь-яку конкретну політичну дію чи акцію і цим створити підставу для їх засудження і ліквідації—так, як це

було зроблено із групами Єфремова, Грушевського, Річицького, Пилипенка. З другого боку діяльність М. К. Зерова і його колеґ із „п'ятірнього ґрона" неоклясиків та їх послідовників, базована на найкращих традиціях античної й західньоевропейської літератури та їхніх мистецьких досягнень, заперечувала вже в самій основі настанови і вимоги партійної лінії в літературі і в науці. З цього погляду існування такої групи в совєтській дійсності було не тільки неприйнятне для комуністичного режиму, але й загрозливе для започаткованої цим режимом „комуністичної перевихови" суспільства і тому теж діячі її були приречені на ліквідацію. З поетичного об'єднання і з очолюваного М. К. Зеровим семінару української літератури в Київському ІНО совєтські органи безпеки зробили... шпигунсько-терористичну організацію і з їх керівників й учасників ...злочинців, змовників і вбивців. Усіх їх знищено дооснowно: після процесу і заслання в концентраційні табори вони там або загинули або пропали без вісти по сьогоднішній день. Їх імена продовжують складений нами реєстр:

(60) Микола К. **Зеров** (н. 1890), поет, перекладач, історик літератури і літературний критик, співробітник ВУАН, член комісії новітнього письменства, професор української літератури в Київському університеті (згодом ІНО) і керівник літературознавчого семінару в ньому. В 1917-1920 рр. був редактором „Книгаря — Літопису українського письменства", першого українського бібліографічного журналу. Тоді ж і в наступні роки виявив себе як тонкий критик і вдумливий та солідний історик літератури. З плянованого ним історичного нарису „Нове українське письменство", що мав появитися у трьох випусках й мав охопити літературні явища і процеси 19-го ст. і перших двох десятиріч 20-го ст., появився в 1924 р. (В-во „Слово") тільки перший випуск, що охоплює час Котляревського і Квітки. В цьому огляді дав М. К. Зеров історично-культурну й естетичну аналізу цілої ранньої доби української літератури з деякими соціологічними узагальненнями і в основу періодизації української літератури дореволюційної доби поклав п'ять літературних течій — клясичну, сентиментальну, романтичну, реалістичну та неоромантичну, вважаючи водночас із цим періодизацію соціологічного типу неможливою. З цих же позицій виходив Зеров і в своїх дальших працях, зокрема у своїх статтях вміщених у збірці „До джерел" (К. 1926) і в збірнику „Від Куліша до Винниченка" (К. 1929), важливіші статті із яких були передруковані у львівсько-

му виданні „До джерел" (Л.-К. 1943). Крім статті про Франка-поета, доданої до львів. видання, в ньому вміщені ще праці про Куліша, Щоголева, Свидницького, Лесю Українку, Марка Черемшину, В. Самійленка, О. Олеся і М. Рильського. Присвячував теж свої статті, здебільша вступні, до видань творів різних письменників — і творчості Федьковича, Коцюбинського, В. Винниченка та ін. З окремих загальних його статтей важливіші: „Наші літературознавці і полемісти" (Ч. Ш., 1926, № 4), про нову українську лірику у збірнику „Нова українська поезія" (вид. ДВУ), „Квітка і пізніша українська проза" (Ж. Р., 1928, кн. XII). Разом з Єфремовим і Филиповичем був редактором збірника „Література" І. (К. 1928). За весь час своєї літературної діяльности виступав сміливо проти неуцтва й іґноранції в тогочасній літературі, проти надто малої освіти письменників і проти літературної групівщини та гурткової виключности, вимагаючи засвоєння досвіду і традиції української і світової, передусім західньо-европейської літератури, та підвищення кваліфікації письменників. Усе це придбало йому чимало ворогів, які спрямували проти нього свої напади й наклепи, особливо ж після того, як у літературній дискусії 1925-1928 р. він став по боці Хвильового, підтримуючи його вимоги права української літератури на незалежний розвиток і її орієнтації на Европу у статтях: „Европа-Просвіта-Освіта-Лікнеп", „Евразійський ренесанс і пошехонські сосни" та „Зміцнена позиція", передрукованих в обидвох виданнях „До джерел". Обстоювання европеїзму і приналежности України до европейського культурного циклу, як і підтримка Зеровим позицій Хвильового в тому напрямку, стали приводом до безупинного цькування проти Зерова збоку його полемістів й офіційних комісарів від літератури і водночас із цим намагань здискредитувати його, як українського науковця і поставити його проти тих наукових діячів, з яким він радо і з переконанням співпрацював. На зборах колективу співробітників ВУАН дня 28 листопада М. К. Зерова обирають членом делеґації на конференцію спілки Робос із завданням передати цій конференції ухвалу зборів із засудженням СВУ, як „контрреволюційної організації". В березні 1930 Зерова примушують на процесі СВУ (під час переслухань М. Івченка) виступити із засудженням „літературної групи СВУ", як „антирадянської, контрреволюційної і дуже шкідницької" (пор. „Допит свідка Зерова", „Вісті", 23 березня 1930). Місяць перед тим у своїй „по-

каянній заяві", надрукованій у „Пролетарській Правді" за 15 лютого 1930 р., Зеров був примушений деклярувати, що змінить свої ідейні і методологічні позиції, відмежовуючися від „народницького і формалістичного трактування літературних явищ" і висловлюючи „бажання вийти на шлях конкретної постановки нових, висуваних марксистським літературознавством завдань". Не зважаючи на те, що в цій заяві Зеров відрікся гасла европеїзму і пропаґування мистецького консерватизму і традиціоналізму, критики з марксистського табору, згуртовані навколо журналу „Критика", цю заяву визначили як „замазування фактів", „гумову арґументацію", „стилістичну акробатику" і т. п. Надрукована у „Пролет. Правді" заява так і не зробила Зерова марксистським критиком. Він перестав публікувати свої статті, обмежуючися до наукової праці в рямцях катедри української літератури в Київському ІНО та в очолюваному ним семінарі. В грудні 1934 після розстрілу Влизька, Фальківського, Косинки й ін., під час відвідин у Рильського мав запропонувати: „Вшануймо загиблих", що й стало причиною до обвинувачування Зерова в організуванні антисовєтської демонстрації — вшанування пам'яті розстріляних за вироком Найвищого суду СССР. Звільнений з праці в ІНО, М. К. Зеров переїжджає, як і багато інших науковців, до Москви і продовжує там свою дослідницьку роботу, заробляючи на прожиток перекладами. Наприкінці квітня 1935 р. його заарештовують під закидом приналежности до „терористично-націоналістичної групи" та її очолювання і в закритому процесі, що відбувся в січні 1936 р. в Києві, його примушують признаватися, що керований ним літературознавчий семінар в ІНО це був замаскований в леґальну форму гурт „злочинців, змовників і вбивців" та що його дружні взаємини з поетами — це була форма конспірації, „союз терористів" і т. п. У висліді процесу проф. М. К. Зерова засуджено на 10 р. ув'язнення в концентраційних таборах Півночі. Перебуваючи в страхітливих умовах Соловецького „відокремлення" і виконуючи важку фізичну працю, не відривався він і там від своїх улюблених тем й авторів, писав літературознавчі праці і продовжував перекладати „Енеїду" Верґілія. Рукописи перекладу і його інших праць так і загинули під час несподіваного його вивозу із Соловок в інші концентраційні табори в 1937 р., де він і загинув, як подає тепер УРЕ, дня 13 жовтня 1941 р.

(61) Павло П. **Филипович** (н. 1891), видатний поет неокля-

сичного напрямку, літературний критик і літературознавець, професор Київського ІНО, співробітник ВУАН в Комісії новітнього письменства і секретар Історично-літературного товариства при ВУАН, що його очолював акад. С. Єфремов. Середню освіту закінчив Филипович у відомій Колеґії Павла Галагана в Києві і потім студіював слов'яно-російську філологію в історично-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, як учень акад. В. М. Перетца. Після студій залишився працювати в університеті як стипендіят (його тогочасна праця про життя і творчість російського поета Є. Боратинського була нагороджена золотою медалею і в 1917 вийшла окремим виданням), приват-доцент і згодом як професор до 1935 р. В цьому університеті, що в 1920 р. був перейменований на ІНО (Інститут Народної Освіти), разом із проф. М. К. Зеровим П. Филипович вів семінар з історії української літератури, керуючи працею над темами, що стосувалися кінця 19-го ст. і початку 20-го ст. Свою поетичну діяльність почав російською мовою в 1910 під псевдонімом Павел Зорев, але від 1917 перейшов виключно на українську мову. Як літературний критик виступив уперше в редаґованому В. Старим і М. Зеровим журналі „Книгар". Широку літературознавчу працю розгорнув, як співробітник ВУАН, публікуючи низку праць з історії української літератури і редаґуючи ряд літературознавчих збірників. У своїх працях дотримувався порівняльно-історичної методи і був одним із найвидатніших представників цієї школи в українському літературознавстві. За редакцією П. Филиповича був виданий ряд збірників — „Т. Шевченко" в 1921 р. (ДВУ, разом з Є. Григоруком), „Шевченківський збірник" 1924 (вид. „Сорабкоп"), два томи „Шевченко та його доба" в 1925 і 1926 (разом з акад. С. Єфремовим і М. Новицьким), „Іван Франко" 1926 (з І. Лакизою та П. Кияницею), „Література" Зб. І. 1928 (спільно з акад. С. Єфремовим і М. Зеровим). Крім того він брав участь у складанні коментаря до акад. видання Шевченкового „Щоденника" (К. 1927), в 10-томовому виданні творів Лесі Українки та в інших виданнях. Важливіші літературознавчі і критичні праці Филиповича: „Шевченко і романтизм" (ЗІФВ, IV, 1924), „До історії українського романтизму" (Укр. 1924. кн. 3.), „Генеза Франкової леґенди „Смерть Каїна" (вступна стаття до твору „Смерть Каїна", К. 1924), „О. Олесь" (вст. ст. до вид. О. Олесь. Вибрані твори, К. 1925), „Шевченко і Гребінка" (Укр. 1925, кн. 1-2), „До сту-

діювання Шевченка та його доби" (у зб. „Шевченко та його доба", І, К. 1925), „Рилеєв і Державін" (у зб. „Декабристи на Україні", К. 1926), „Шляхи Франкової поезії" (у зб. „Іван Франко", К. 1926), „Шевченко і декабристи" (окр. вид. К. 1926), „Спустошена ідилія" (вст. ст. до вид. О. Кобилянська. Земля, К. 1926), „Европейські письменники в Шевченковій лектурі" (Прол. Правда, 1926. № 56), „Переклад Котляревського із Сапфо" (ЗІФВ, ХІІ-XIV, К. 1927), „Історія одного сюжету" (вст. ст. до вид. О. Кобилянська „У неділю рано зілля копала", К. 1927), „Ольга Кобилянська в літературному оточенні" (Ж. і Р., 1928, № 2), „Нові праці про І. Котляревського" (Ж. і Р. 1928, кн. XII), „Перший переказ з Шевченка російською мовою" (Зб. Шевченко І, К. 1928), „Аналіза образу Прометея в творах Лесі Українки" (Ж. і Р. 1928, кн. IX), „Українське літературознавство за 10 років революції" (у зб. „Література", І, К. 1928 и окр.), „З новітнього українського письменства". Історично-літературні статті (1929). Науковець европейської міри, задивлений в щонайкращі зразки клясичних і західньо-европейських й українських традицій, поет-неоклясик Павло П. Филипович був чужий і далекий до настанов і директив комуністичного режиму в літературі і тому теж цілком несприйнятний і ворожий для нього. Не зважаючи на те, що Филипович ніколи не належав до будь-якої політичної партії і не брав надто активної участи в громадському житті, його заарештовано в серпні 1935 року і суджено разом із Зеровим з початком 1936 року за приналежність до ...шпигунсько-терористичної організації, що нею мав бути нібито семінар української літератури в Київському ІНО. Засуджений на 10 років заслання в концентраційні табори, перебував спочатку на Ведмежій горі (на північ від Ленінграду) і потім на Соловецьких Островах, де після виконання норми примусової праці намагався працювати літературно й науково. Із Соловок був вивезений в 1937 р. до інших концтаборів, де йому додано ще 10 років ув'язнення і де він мабуть і загинув. Було засуджена і заслана в 1938 р. на 5 років в Караґанду також дружина П. Филиповича, Марія Андріївна, хвора психічно від переживань, зв'язаних із засудом і засланням чоловіка.

(62) Михайло **Драй-Хмара** (н. 1889), поет-неоклясик, філолог та літературознавець, дослідник сербської та білоруської мов, як теж української та сербської літератур, професор Київського ІНО і співробітник ВУАН в Комісії новітнього українсько-

го письменства. Досліджував головним чином творчість Лесі Українки і його перу належать праці „Леся Українка, життя і творчість" (ДВУ, 1926), „Поема Лесі Українки „Віла-посестра" на тлі сербського та українського епосу" (ЗІФВ, XXII, 1929). Брав теж участь у другому виданні творів Лесі Українки (за редакцією Б. Якубського, з 1927 р.). З інших його літературознавчих праць і критичних статтей важливіші: „Слов'янознавство" (літогр. вид., Кам. Под., 1920), „Іван Франко і Леся Українка, з полеміки 90-их рр." (Ж. і Р. 1926, кн. V), „Нові матеріяли до життєпису Василя Чумака" (Ж. і Р. 1928, кн. VII), „Поет білоруського відродження" (Ж. і Р. 1928, кн. VII), „Життя і творчість М. Богдановича" („Вінок", ДВУ, К. 1929), „Творчий шлях Казимира Тетмаєра" (Вступна стаття до вид. К. Тетмаєр „На скелястім Підгір'ї", К. 1930), „Генеза Шевченкової поезії „У тієї Катерини хата на помості" (Зб. „Шевченко" II, Полтава 1930), „Основні етапи в розвитку української пожовтневої літератури" („Диктатура Труда", Сталіно 1930, ч. 172). Був у дружніх взаєминах із Зеровим і Филиповичем і це, як теж „непролетарський" характер його поетичної творчости і його приналежність до порівняльно-історичної школи в літературознавстві — стало приводом до його заарештування дня 5 вересня 1935 року. Зарахований до „терористичної групи" проф. М. Зерова, був суджений разом з ним та з П. Филиповичем, А. Лебедем та Марком Вороним, але під кінець процесу його справу вилучено і передано на розгляд окремому НКВД-івському трибуналові (т. зв. ОСО), який і засудив його дня 28 березня 1936 р. за контрреволюційну діяльність" на 5 років заслання в далекі табори. У слідстві тримався мужньо, заперечував усі безглузді закиди обвинувачення, не обтяжуючи ні себе, ні інших. Зате ж і кинуто цього тонкого лірика й вдумливого філолога-літературознавця на найважчі роботи — промивання піску і шукання золота в бухті Ногаєво-Охотського моря, заготовлювання дров у колимських лісах та ін. Від виснаження, непосильної праці, холоду й голодування він помер 19 січня 1939 р.

(63) Євген П. **Плужник** (1898-1936), поет і літературознавець, співробітник Комісії новітнього письменства при ВУАН. Член літературних об'єднань „Аспіс", „Ланка", „Вапліте" і „Марс". Заарештований після вбивства Кірова був засуджений дня 25 березня 1935 р. до кари розстрілу, що її замінено йому 10 роками ув'язнення в концентраційних таборах. Хворого на су-

хоти заслано на Соловки, де він, не витримавши важких умов, помер не за цілий рік, дня 2 лютого 1936 р. В офіційному показнику „Художня Література" (І, К. 1958) дата його смерти встановлена на 1938 рік.

(64) Марко М. **Вороний** (н. 1904?), син поета і театрознавця Миколи Вороного, поет і літературознавець, співробітник ВУАН. Після започаткованих за режиму П. Постишева репресій переїхав, рятуючися перед нагінкою, до Москви, але, вернувшися до Києва, був заарештований у 1935 р., і прилучений до „терористичної групи" Зерова. Засуджений на ув'язнення в концентраційних таборах, перебував у 1936 і 1937 роках на Соловках. Дальша доля його не відома. Батько його, Микола, теж репресований і засланий, помер на Вороніжчині 1942 р.

Того самого року, що й згадані тут неоклясики, були заарештовані теж

(65) Дмитро **Загул** (н. 1890), поет, перекладач і літературознавець та літературний критик, співробітник ВУАН в Комісії новітнього письменства. Співпрацюючи в журналах „Музагет" (1919) і в збірнику „Мистецтво" (1919-20), обстоював вимогу створення „пролетарської культури" і „пролетарського мистецтва" і в наступні роки виявив себе під псевдом Майдан як критик, даючи оцінки творчости Павла Тичини (Ч. Ш. 1925, кн. 3), В. Еллана („Глобус", 1926, ч. 1) та інших. В брошурці „Література чи літературщина" (К. 1926) виступав проти М. Зерова й інших неоклясиків. Досліджував біографію і творчість О. Федьковича і був автором вступних статтей до різних видань його творів. З літературознавчих праць важливіші: „Деякі риси старонімецької пісні про Вальтарія з IX ст. аналогічні до окремих місць „Слова о полку Ігореві" (ЗІФВ, VII-VIII, 1926), „Дорога до мети. — Поезія Миколи Терещенка" (Ж. Р. 1928, кн. І.). Під псевдом В. Тиверець надрукував огляд „Сучасна українська лірика" (Мистецтво. 1919) і „Спад ліризму в сучасній українській поезії" (Ч. Ш., 1924, № 1-2). Займався теж проблемами поетики, публікуючи статтю про Шевченкову поетику і підручник „Поетика" (К. 1923). Заарештований 1935 р., був засланий і про дальшу його долю відомостей немає. Смерть його підтверджена в совєтських джерелах згадкою, що „помер наприкінці 30-их років" (пор. „Із поезії 20-их років", К. 1959). Дата смер. в УРЕ 1938.

(66) Василь І. **Атаманюк,** псевдо: В. Яблуненко (н. 1897), письменник, літературний критик і журналіст та політичний ді-

яч, член партії боротьбістів. Один з основників літературного угрупування „Західня Україна" і редактор літературних збірників під тією ж назвою. Автор низки критичних статтей, заміток і рецензій, між ін.: „Література Західньої України" („Глобус", 1927, № 6), „Молода Галичина" („Прол. Правда", 1927, № 178), „Сучасна галицька література" — Інформаційний нарис (Альм. „Зах. Україна", 1927), „Революційна поезія Західньої України" (Літ. Газ., 1927, № 18). З початком 1930-их рр. виключений із спілки „Західня Україна", був репресований разом з Д. Загулом та іншими її провідними членами. Дальша доля його не відома.

В 1935-1936 роках були репресовані ще:

(67) Григорій **Майфет** (н. 1903), літературознавець і теоретик літератури, співробітник Літературної секції науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові в 1925-26 рр. та Історичних установ ВУАН. Автор статтей і праць: „Суть літературно-художньої творчости та її впливу на людину в освітленні рефлексології" (Ч. Ш., 1925, кн. 3.), „Матеріяли до характеристики творчости П. Тичини" (Ч. Ш, 1925, кн. 10, 1926, кн. 1, й окремо ДВУ, 1926), „Психологічне музикальне сприймання за даними літератури" (журн. „Музика", 1926?), нарис „Андрій Головко" (Плуж., 1927, № 7), „З уваг до новелістичної композиції" (Плуж. 1927, № 3) — аналіза оповідання А. Любченка „Via dolorosa", „Англійські переклади з Шевченка" (Плуж., 1927, ч. 6), „Природа новели" (тт. І-ІІ, Полтава, 1928-29), „Тарас Шевченко в французькій інтерпретації" (Ж. і Р. 1928, кн. ІІІ), „Уваги з аналізи новели" („Гарт", 1928, № 7) — аналіза новелі О. Кундзіча „Иней", „Аналіза дедективної новелі" (Ж. і Р., 1928, кн. І) — опис новелі Гео Шкурупія „Провокатор", „О. Досвітній — Риси до літпортрету". (Ж. Р. 1928, кн. ІІІ), стаття про творчість Ю. Яновського (в „Критиці", 1928, № 7) та інші. Репресований і, мабуть, знищений, бо про дальшу його долю ніяких відомостей немає.

(68) Гнат М. **Хоткевич** (1877-1937), прозаїк і драматург, дослідник народної музики, літературний критик, репресований царським урядом. Автор праць „Григорій Савич Сковорода. Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів" (Х. 1920), „Федькович і Шевченко" (Ч. Ш., 1924, кн. 10) та ін. Заарештований 1936 р., був знищений 1937 р., що й підтверджене у виданні „Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження,

т. III, Київ 1960. В показнику „Художня література" (К. 1958) дату смерти Хоткевича встановлено на 1942 рік. Така ж дата — 13 жовтня 1942 р. — встановлена в біо-бібліографічній довідці в II-ому томі „Антології українського оповідання", К. 1960.

Разом із послідовниками школи Грушевського в літературознавстві і шкіл філологічної, очолюваної акад. В. М. Перетцом, та порівняльно-історичної, репрезентованої М. Зеровим та П. Филиповичем, були репресовані протягом 1935-1936 років також і деякі видатні літературознавці, ініціятори і послідовники вимаганої партійним проводом соціологічної методи в літературознавстві, між ними в першій мірі ті, які в 1929-1930 роках виступали із засуджуванням наукової діяльности акад. С. Єфремова й інших підсудних у процесі СВУ і в 1931-34 рр. натавровували „контрреволюційні" дії акад. Грушевського. Дехто з-поміж них був згодом „регабілітований" і вернувся до наукової праці, інші були знищені так само, як і „буржуазні націоналісти". Їх прізвища такі:

(69) Олександер К. **Дорошкевич** (1896-1946), літературознавець і літературний критик, педагог, професор Київського ІНО в 1920-х рр., співробітник ВУАН, з 1927 р. керівник київської філії Інституту Т. Шевченка, учень і співробітник акад. С. Єфремова, зокрема в Комісії новітнього письменства і співредактор, — разом з Єфремовим, — збірника „Пантелеймон Куліш" (К. 1927). Дотримуючися з початку настанов неонародницької школи, О. Дорошкевич став згодом на позиції соціологічної школи в літературознавстві, намагаючися застосувати соціологічну методу у своїх працях і погодити її з вимогами наукового досліду. Був автором широко вживаних і багато разів перевидаваних підручників з історії української літератури, між ними таких, як: „Хрестоматія по історії української літератури" (т. І., вип. 1, К. 1918, друге вид. 1920), хрестоматія „20-40-і роки в українській літературі" (І — 1922, II — 1924), „Українська література" (1-е вид. К. 1922, 2-е 1927, 3-є 1928), дозволений Наркомосвітою УССР до вжитку по робітничих факультетах, курсах та профшколах „Підручник історії української літератури" (1-5 вид. 1924-1930); був теж автором праць і статтей про методику навчання літератури в школі, між ними „Українська література в школі" (К. 1921), редактором низки нових видань творів українських письменників, в цьому 3-томового видання Творів Т. Шевченка (ЛІМ, Х. 1933), якого текст був упорядкований за

принципами викладеними О. Дорошкевичем у статті „Принципи організацій тексту Шевченкової поезії" (Ж. і Р. 1932, кн. VI-VII) і яке то видання було сконфісковане совєтською владою. За його редакцією і з його статтями вийшли видання творів Карпенка-Карого (К. 1925), І. Тобілевича (1926), І. Франка (1926), В. Самійленка (1926), Марка Вовчка (1928), Квітки, Куліша, Кобилянської та інших. Важливіші літературознавчі праці і статті Ол. Дорошкевича: „Іван Котляревський", „Місце твору Котляревського серед інших Енеїд", „Українська література XVIII ст. та „Енеїда" Котляревського" (усі три в кн. „Іван Котляревський — Енеїда", К. 1919), „Природа в поезії Шевченка" (Шевч. Збірник, К. 1921), „Леся Українка" („Глобус", 1923, № 1), „Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка" (Ч. Ш. 1923, чч. 4-5 і 6), „Критичні замітки про „Преніе Панагіота съ Азимитомъ" (ЗІФВ, II-III, 1923), „Шевченко — деякі проблеми з шевченкознавства" (Рад. Освіта, 1923, ч. 3-4), „Шевченко в соціялістичному оточенні" (Шевч. Зб. І, 1924), „З Кулішевого архіву" (Укр. 1924, кн. 4), „Шевченко і петрашевці в 40 рр." (Шевченко та його доба, Зб. II, 1926), нові матеріяли про Щоголева (Ж. і Р. 1926, кн. IV), „Драгоманов в українській критиці" (Ж. і Р. 1926, кн. II-III), „Куліш на засланні" і „Куліш героєм роману" (у зб. „Пантелеймон Куліш", К. 1927), „Куліш і Милорадовичівна" (К. 1927), „До питання про вплив Герцена на Шевченка" (Зб. Шевченко, І., К. 1928), „Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна" („За сто літ", кн. III, 1928), „Чернишевський та український літературно-громадський рух" (Вісті ВУАН, 1928, № 1-3), „Етюди з Шевченкознавства" (Х. 1930), „Максим Горький та українська література" (Ж. і Р. 1932, № 10). Був теж редактором збірника статтей „Коцюбинський" Т. І. (Х.-К. 1931). Брав участь в літературній дискусії 1925-1928 рр. — проти Хвильового й Зерова, з'ясовуючи свої погляди у статті „Ще слово про Европу" (Ж. і Р. 1925, кн. VI-VII). Дня 28 листопада 1929 р. О. Дорошкевич був обраний предсідником зборів колективу ВУАН, скликаних з приводу викриття СВУ і виступав на цих зборах з засудженням цієї „антирадянської контрреволюційної організації". Але ні все те, ні наполегливе застосовування ним соціологічної методи в літературознавстві, ні статті про тісні взаємини української з російською літературою, ні навіть виступи проти Єфремова і СВУ, не врятували проф. Ол. Дорошкевича перед репресіями. В розмовах з друзями ви-

знавав у 1932 році створену в науці в наслідок втручання партії ситуацію нестерпною і задумував навіть покидати працю в Інституті Шевченка. Згодом опинився в ролі цькованого і в середині 30-их рр. був висланий з України на Урал, для праці в одному з Педагогічних інститутів. Вернувся на Україну щойно в останні роки життя і працював ще трохи в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, не беручи вже активної участи в його публікаціях, таких, як „Наукові записки" і „Радянське літературознавство". Помер 1946 року.

(70) Кость О. **Копержинський** (н. 1894), етнолог, історик української літератури і театру, бібліограф, член Ленінградського товариства дослідників історії, письменства та мови, співробітник ВУАН в Комісії давнього українського письменства, етнографії та в Історичних установах, в другій половині 1920-их рр. керівник Українського відділу центр. наук. бібліотеки в Одесі. Автор праць: „Український письменник XVI століття Василь Суразький" (у „Наук. Збірнику", т. XXI, 1926), „Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80-90 рр. XIX ст." (В Працях Од. центр. наук. бібл., 1926?), „Лекціи словенскіе Златоустого отъ бесѣдъ евангелскыхъ отъ иерея Наливайка выбраніе" (Сб. на честь акад. Соболевского, 1928), „До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: „П'ятизлотник" і „На віру" (За сто літ, кн. II, 1928), „З історії театру на Чернігівщині" (у зб. Чернігів і північне Лівобережжя", 1927), „Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII та на початку XIX ст." (Наук. Зб. на р. 1927, т. XXVI) й ін., як теж бібліографічних оглядів українського літературознавства, критики й театру, друкованих в журн. „Україна" — кн. 3, 1927, кн. 3, 1928, кн. 36, 1929 й огляду „Українське наукове літературознавство за останні 10 років" (у Студіях з історії України Наук.-досл. катедри історії України в Києві, Т. II, 1928 й окр. К. 1929). В листопаді 1928 р. секретарював на зборах колективу ВУАН, скликаних з приводу викриття Спілки Визволення України. Мав виступати теж і проти Грушевського. Але й це не врятувало його від репресій. У 1934 р. був засланий і з того часу перестали появлятися пого праці в українських виданнях. Перебуває тепер в РСФСР і друкує свої статті виключно в російських наукових виданнях, зокрема в Известиях Отдела Лит. и Языка АН СССР.

(71) Андрій **Музичка** (н. 1886), історик літератури, професор Одеського ІНО, дослідник нової української літератури. Ав-

тор праць: „Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість". (Од. ДВУ, 1925), „Журнальна українська лірика 1926 р." (Ч. Ш., 1927, № 2), „Шляхи поетичної творчости Івана Франка" (Од. ДВУ, 1927), „Маруся, казка. — Одеса 1834" (ЗІФВ, кн. XIII-XIV), „До питання про освіту М. Коцюбинського", „З творчости І. Тобілевича" (За сто літ, кн. І., 1927) (Плуж., 1927, № 9), „Драматична творчість Лесі Українки та її розуміння" (Ч. Ш., 1928, кн. 9-10), „Марко Черемшина (Іван Семанюк)" (Од., ДВУ, 1928), „Письменник радянських буднів" (Ч. Ш., 1928, кн. 4) — про „Голубі ешелони" П. Панча, „Натуралістичний імпресіонізм Коцюбинського" (у Збірнику „Коцюбинський", І, 1931) та ін. У своїх літературознавчих працях пробував дотримуватися соціологічної методи, пристосовуючися до вимог офіційних чинників і представляючи, напр., Лесю Українку, як послідовника марксизму. Дня 29 червня 1929 р. брав участь, як представник Одеси, в організованих компартією „виборах" академіків до ВУАН. Не зважаючи на все те, був репресований разом з іншими в половині 1930-их рр. Про дальшу його долю відомостей немає.

(72) Агапій П. **Шамрай** (1897-1952), історик літератури, науковий співробітник Літературної секції науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові в 1925-26 рр., співробітник ВУАН в Комісії новітнього письменства. Редактор збірника „Харківська школа романтиків" з розвідками про Квітку-Основ'яненка, Стороженка, Щоголева, Васильченка та ін. Зацікавившися ще в 1925 р. працею О. Сакуліна „Социологический метод в литературоведении", почав застосовувати цю методу у своїх працях, виступаючи водночас з цим активно проти „формальної" методи, досить поширеної в тогочасній українській науці. Критиці формальної методи присвятив А. Шамрай свою статтю в Червоному Шляху (1926. ч. 7-8). Був автором праць і статтей: „До тексту творів Гр. Квітки" (Наук. Зб. Харківської наук. досл. катедри іст. України, 1926, № 2-3), „Степан Васильченко" (Ч. Ш., 1926, Ч. 4), „Українська література" (Х. 1927, 2-е вид. 1928) — підручник для курсів українізації та шкіл, „Дещо про поетику й методологію літератури в програмах факпрофосу ІНО" (Записки Харк. ІНО, Кн. II, 1927), вступна стаття до вид. О. Стороженко. Вибрані твори (К. 1927) і до О. Стороженко. Твори, т. III, (Х, 1928), „Шляхи Квітчиної творчости" (вст. ст. у вид. Г. Квітка-Основ'яненко. Вибрані твори, Х. 1928), „Твор-

чість Коцюбинського в літературному оточенні" (Крит. 1929, ки. 4) та інших. Був співредактором Творів Шевченка (В-во „Рух", Х. 1930) й автором вст. статтей до окр. видань Шевченкових творів. Репресований в середині 1930-их рр., був згодом „реабілітований" і працював далі в Інституті Літератури ім. Т. Шевченка. Помер 1952 р.

(73) Євген С. **Шабліовський** літературознавець марксівського, ортодоксійного напрямку, член КП(б)У. Після виступу в часописі „За радянську Академію" (1931, ч. 9 (11), в якому визначив головним завданням ВУАН — опанування техніки і з цим „систематичну роботу над виданням науково-технічної і популярної літератури" й організацію позаочного навчання, і надрукування кількох статтей про Шевченка в газеті „Пролетарська Правда" був призначений — по заарештуванні С. Пилипенка — директором Інституту Тараса Шевченка, обраний на члена-кореспондента УАН в травні 1933 р. і найменований на члена кваліфікаційної комісії цієї ж Академії для надавання докторатів в галузі соціяльно-економічних наук, хоч сам і не мав титулу доктора. У своїх статтях, доповідях і працях, зокрема в публікаціях „Пролетарська революція і Шевченко" (1932), „Т. Г. Шевченко. — Його життя і творчість" (К. 1934) намагався висвітлити життя і творчість поета з марксо-ленінських позицій, лаючи А. Ніковського, С. Єфремова, С. Пилипенка, А. Річицького й інших дослідників із глумливо визначуваної ним „школки Скрипника" за „псування Шевченка" і прославляв П. Постишева й М. Попова за їхні „цінні досліди" і за вказаний ними „правильний шлях розуміння Шевченка, що проповідував бунт проти поміщиків і ненавидів українських панів" („Вісті УАН", 1935, ч. 2-3). Не зважаючи на все це, був заарештований в 1936 р. і засланий на Соловки і згодом в інші концентраційні табори півночі. Був звільнений щойно після смерти Сталіна і поновлений в членах СПУ у вересні 1956 р. (див. Л. Г., 20 вересня 1956). В 1958 р. появилося у В-ві АН УРСР друге „виправлене і доповнене" видання пого праці „Шевченко і російська революційна демократія". В першому виданні цієї праці з 1935 р. виправдував він м. ін. „помилки" російського критика В. Г. Бєлінського у його ставленні до української літератури і до творчости Шевченка.

(74) Андрій **Ковалівський** (н. 1895), історик-орієнталіст, етнограф і літературознавець. У 1920-х рр. у своїх статтях і рецен-

зіях на тему методології в історії літератури, виступав проти формалізму в літературознавстві, обстоюючи конечність економічно-соціяльного з'ясовування літературного твору, але ж і критикуючи водночас принципи застосовуваної В. Коряком в його „першій марксівській історії української літератури" соціологічної методи. Свої погляди висловив у статтях „Питання економічно-соціяльної формули в історії літератури" (Ч. Ш., 1923, кн. 3), „Історичний коментарій та економічно-соціяльне з'ясування літературного твору" (у вид. М. Коцюбинський, „Fata morgana" (ДВУ, (Х.), 1926) і в рецензіях на книжку Б. Якубського „Соціологічний метод у письменстві" (Ч. Ш., 1923, кн. 6-7) та на „Нарис історії української літератури" В. Коряка (К. і П., 1925, № 35). Був автором хрестоматійної праці „З історії української критики" (ДВУ, 1926), що її К. Копержинський визнав „побіжною", як теж низки статтей про Сковороду і в 1927 р. писав у Бюлетені Музею Слобідської України (№ 2-3) про рукописні праці акад. М. Сумцова про Г. Сковороду. Репресований в половині 1930 р., вернувся в 1938 р. до Харкова і працює з того часу в Харківському університеті, як сходознавець, публікуючи свої праці виключно російською мовою (дослідження про Ібн-Фадлана, Х. 1956).

(75) Кость **Довгань** (н. 1902), книгознавець, бібліограф і літературний критик, співробітник Українського науково-дослідчого інституту книгознавства. Обстоював офіційну компартійну лінію в книгознавстві й літературі та виступав гостро проти неоклясиків й інших видатних тогочасних письменників. Автор багатьох статтей в „Житті і Революції", „Критиці", між ін. „Літературно-критичні погляди Івана Франка в 1890-1900 рр. (Ж. і Р. 1926, кн. 5), „Людина з планети" (Ж. і Р., 1927, кн. 2) — про „Третю Революцію" В. Підмогильного, „Соціяльна функція літератури і проблема читача" (1929), „Принципи критико-бібліографічної оцінки" (1934). Не зважаючи на всю льояльність Довганя до совєтського режиму і беззастережне виконування партійних вимог, що їх він проявив м. ін. у статті „Як ми виконуємо бойову директиву партії" („Критика", 1931, № 11-12), в половині 1930-их рр. він був заарештований. Дальша доля його не відома.

Після деякої сповидної „передишки" в 1936 р. черговий, 1937 рік, приніс нову хвилю масового терору, жертвою якого впали, з одного боку, українські науковці і культурні діячі національ-

ного напрямку, що їх не зачіпили попередні чистки, і, з другого боку, весь актив літературознавців і літературних критиків марксівського напрямку, представників і послідовників соціологічної методи.

З-поміж перших, що були виключно науковцями і культурними діячами, далекими до поточного політичного й громадського життя, були репресовані:

(76) Олександер **Грушевський** (н. 1877), історик й історик літератури, професор Українського Державного Університету в Києві 1918-1919 рр. і потім Київського ІНО. Автор огляду „Шевченківська література за останні роки" (Укр., 1917, кн. 1-2), і статтей „Невільницький цикль Т. Шевченка" (ЛНВ, 1918, кн. 2-3), серії нарисів про українських письменників 19-20 вв. п. н. „З сучасної української літератури" (в ЛНВ та окр. 1909 р.), статтей „Повісті Куліша з середини 1850 рр." (Укр. 1927, кн. 1-2), „Галицька молодь та Куліш в 1860 р." (ЗІФВ, кн. XX, 1928). Засланий 1937 р. Про дальшу його долю відомостей немає.

(77) Катерина М. **Грушевська** (1909-1953), донька акад. М. Грушевського, дослідник етнографії, керівник Комісії історичної пісенности й Кабінету примітивної культури ВУАН, співробітник (в половині 1930 рр.)) Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, редактор корпусу „Українські думи" (І-ІІ, К. 1927-1931). Після смерти батька в 1934 р., залишила свою працю в ділянці етнології і соціології і присвятилася роботі над закінченням праць акад. М. Грушевського, м. ін. теж „Історії української літератури", редаґуючи чернеткові її рукописи і готуючи до друку дальші томи. Але й від цієї праці К. Грушевську відірвано насильно в 1937 р., засилаючи її в концентраційний табір на бухту Ногайську і знищуючи підготовані нею батькові і власні праці. Щойно останніми роками одержано вістку про смерть її в 1953 р.

(78) Петро І. **Рулін** (?-?), театрознавець й історик української драматургії, співробітник ВУАН, директо Театрального Музею в Києві. Автор численних праць з історії театру й української літератури: „Українська пісня в старовинному російському співаннику" (ЗІФВ, кн. IV, 1923), „Українські мотиви у О. Н. Островського" (Укр., 1924, кн. 4), „Анджело де-Ґубернатіс про український театр" (ЗІФВ, кн. V, 1925), „Ucrainica" по давніх російських часописах. — Чергові завдання української біб-

ліографії" (Бібл. Вісті, 1925, ч. І-ІІ), „На шляхах до історії українського театру. Польський театр у Києві р. 1816". (ЗІФВ, VII-VIII, 1926, 1926), „Шевченко і К. Б. Піунова" (Укр. 1925, кн. 1-2), „До сценічної історії „Назара Стодолі" (Укр. 1925, кн. 1-2), „Шевченко і театр" (у збірнику „Шевченко та його доба", І, 1925), „І. Котляревський і театр його часу" (Х. 1927), „Перша драма Лесі Українки" (стаття про „Блакитну Троянду" в V-ому т. Творів Лесі Українки, К. 1928), „Український театр в революційних роках" (по нім. у „Slavische Rundschau", 1929, № 8), в якій було висловлене ствердження, що українці вважають березень, а не жовтень „початком української революції", та ін. Крім того, брав участь у збірнику „Рання українська драма" (К. 1927), у складанні коментаря до „Щоденника" Шевченка, редаґував видання М. Кропивницький. Вибрані твори (К. 1928) й ін. Засланий в 1937(?) р. Про дальшу його долю відомостей немає.

(79) Борис О. **Навроцький** (н. 1894), літературознавець, дослідник Шевченкової творчости, як теж питань поетики. Автор праць і статтей: „Мова та поезія" (Книгосп., К. 1925) — спроба широкого поставлення літературознавчих проблем, „Поезії і музика" (Ч. Ш., 1925, кн. 1-2), „Ораторське мистецтво та його сучасне значіння" (Ж. і Р., 1925, кн. IX), „Проблеми Шевченкової поетики" (Ч. Ш., 1926, кн. 2), „Гайдамаки" Тараса Шевченка. — Джерела. Стиль. Композиція." (ДВУ, К. 1928), „Деякі композиційні особливості „Гайдамаків" (Зб. „Шевченко", І, 1928) та збірник „Шевченкова творчість" (Х. — К., 1931) із статтями: Проблема соціологічної аналізи Шевченкового поетичного стилю .Проблеми Інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу. Проблема соціології Шевченкового римування. Шевченкові повісті. Стильові особливості „Княжни". Стиль поеми „Наймичка". Про соціяльну основу Шевченкових „Гайдамаків". „Наймичка" (ДВУ, (Х.), 1927), те ж (ДВУ, (К.), 1928), „Княжна" (ДВУ, (К.), 1929), „Наймичка" (ДВУ, Х., 1930).

(80) Володимир Я. **Герасименко,** літературознавець, співробітник Історично-філологічної секції Одеського Наукового при УАН Товариства, дослідник біографії і творчости Ст. Руданського, автор праць: „Нові матеріяли до біографії С. В. Руданського" („Вісник Одеської Комісії Краєзнавства", 1925, № 2-3), вступних статтей до творів Руданського у вид. „Книгоспілки" (К. 1927), і „Сяйва" (К. 1928), праці „Українські альманахи 80-

90 років XIX ст. в Одесі (Зап. Од. Наук. при УАН Т-ва, № I., 1928). Засланий в половині 1930-их рр., перебував в Башкірській АССР, працюючи в Учительському Інституті в Стерлітамаку й опублікував там в 1943 р. окр. виданням статтю „Думка" Т. Шевченко" (Стерл., 1943). Вернувшися в Україну після 1955 р., працює далі над творчістю Руданського, Свидницького і виступає із статтями на тему „критичного реалізму". За його редакцією і з його вступною статтею і примітками вийшло видання Степан Руданський. Твори. (ДВХЛ, 1959).

(81) Володимир **Білий** (н. 1898), етнограф і літературознавець, науковий співробітник Етнографічної комісії ВУАН. Розвідка про Сковороду, стаття „Харківські вчені 1880-их років в українській літературі" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927) та ін. Заарештований 1937 р. Дальша доля не відома.

(82) Сергій **Т. Якимович** (?-?), етнограф і літературознавець, співробітник Етнографічної комісії ВУАН, автор статтей „До композиції романів І. Нечуя-Левицького" (Ч. Ш., 1925, кн. 3), „Причинки до біографії Степана Руданського" (ЗІФВ, XXV, 1929) та ін. Засланий 1937 р. Про дальшу долю відомостей немає.

(83) Михайло **Йогансен** (1895-1937), поет, прозаїк, теоретик літератури і мовознавець. В 1921 р. належав з Хвильовим, Сосюрою і Коряком до групи „Жовтень", з якої згодом створився „Гарт", і з 1925 до ВАПЛІТЕ. Автор праць „Елементарні закони версифікації" (1922), „Як будується оповідання" (Х. 1926) — аналіза прозових зразків і статтей „Еротизм у новій українській поезії" (збірник „Жовтень", 1921), „Теоретичне обґрунтування панфутуризму" („Шляхи Мистецтва", 1922, № 2 (4), „Конструктивізм як мистецтво переходової доби" (там же) й ін. Репресований в другій половині 30-их рр. У збірнику „З поезії 20-их років" дата його смерти встановлена на 1937 р.

Рік 1937, що був роком найбільш кривавої чистки в історії совєтського режиму, відомої під назвою „єжовщина", приніс теж і поголовну майже масакру українських літературознавців і критиків марксівського ж таки напрямку, людей, що довгими роками виконували ролю режимних „комісарів від літератури", офіційних літературних цензорів, які наполегливо стежили за всіма „ухилами" і проявами „буржуазного націоналізму" у творах своїх таки товаришів пера, письменників, літературознавців і літературних критиків. Їх роля була інколи ганебна, не зважаю-

чи й на те, що деякі з них залишалися в глибині свого серця українцями і справді вірили, що комунізм буде новою ерою не тільки в історії „пролетаріяту всіх країн", але й теж їхнього народу. За цю свою віру заплатили вони жорстокими моральними й фізичними муками, а то й смертю в підвалах совєтських в'язниць.

Черга цих знищених в 1937 році літературознавців і критиків, марксистів і послідовників т. зв. соціологічної школи в українському літературознавстві, довга. Поданий нижче реєстр, дуже неповний через відсутність таких матеріялів, як бібліографічні показники й огляди літератури та літературознавства за 1930-і роки, охоплює такі прізвища:

(84) Володимир **Коряк** (н. 1889), літературознавець і критик, колишній боротьбіст, потім член КП(б)У. В 1925-26 рр. викладав українську літературу в Харківському ІНО. Вже в 1921 р., як член літературної групи „Жовтень", писав у своїй статті „Етапи" (збірник „Жовтень", 1921), що „революція 1917 р. визволила всі українські сили, але не всі з них були носіями революції; більшість з них є контрреволюціонери і тільки окремі особи йдуть з революцією". З подібними закидами виступав і згодом, протягом усієї своєї публіцистичної діяльности, обвинувачуючи письменників і критиків інших літературних груп і шкіл у „дрібно-буржуазності", „націоналізмі" та в усякого роду „ухилах". В 1923 р. став членом групи „Гарт". Наприкінці 1926 і з початком 1927 р. (разом з А. Хвилею, І. Микитенком, Б. Коваленком) був організатором створеної за дорученням компартії Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП) і був обраний до секретаріяту цієї організації. В літературній дискусії 1925-1928 років виступав різко проти Хвильового і в 1927 обвинувачував ВАПЛІТЕ в „буржуазній ідеології". В 1929 р. був обраний представником від Харкова до особливої комісії для „обговорювання кандидатур" на дійсних членів ВУАН і брав участь у переводжуваних режимом „виборах" академіків. Того ж року, в лютому, очолював разом з А. Хвилею делеґацію українських письменників до Москви (в складі 52 осіб, з Хвильовим між ними) в справі встановлення „культурних зв'язків між братніми республіками УРСР і РСФСР". З 1922 року почав виступати гостро проти формальної методи в літературознавстві, обстоюючи конечність соціологічного підходу до наукових досліджень і питань. Свої погляди в цьому напрямку висловив у

брошурі „На літературному фронті" (Х. ДВУ, 1924) і в статтях „Форма і зміст" (в журналі „Нове Мистецтво", 1922, № 2 (4), „Наукова критика" (там же, ч. 5), „Боротьба поверхів" (Ч. Ш., 1925, кн. 6-7), які увійшли пізніше у видання „Організація жовтневої літератури" (Х., ДВУ, 1925). Згодом торкався питань методології в мистецтві й літературі в брошурі „Українська література. Питання марксівського літературознавства" (Х. 1928) і в статті „Художня література на сучасному стані соціялістичного будівництва" (Ч. Ш., 1931, №№ 5 і 6), вимагаючи в останній рішуче застосування діялектичного матеріялізму у мистецькій творчості. Спробу загального огляду історії української літератури з марксівського становища дав у своєму підручнику „Нарис історії української літератури" (Літературна передбуржуазна), перевиданому і змінюваному багато разів (1-е вид. 1925, 2-е 1927, і дальших). З цих же позицій написана і його літературно-критична праця „Українська література" (Х, ДВУ, 1928). Крім згаданих праць, Коряк був автором популярних брошур „Поет української інтеліґенції, М. Коцюбинський" („Книгоспілка", 1923), „Тарас Шевченко" (п'ять видань протягом 1919-1920 рр.) і „Боротьба за Шевченка" (ДВУ, 1925). В останній дав першу спробу комуністичної інтерпретації творчости Шевченка, заперечуючи ролю його як поета народу, і визначаючи Шевченка як „першого пророка пролетаріяту і майбутньої соціялістичної революції". Більшість його літературно-критичних статтей, особливо ж часу літературної дискусії, мала публіцистичний, полемічний, а то й пашквільний характер. Протягом своєї діяльности виступив був тільки раз гостріше проти русифікаційних тенденцій в Україні: промовляючи на з'їзді ВУСПП в 1927 р. стверджував, що „революція не дійшла до пролетаріяту", бо на всіх 569 робітничих клюбів в Українській СССР тільки 240 було українських, і на всіх 2.400.703 книжок у їхніх бібліотеках було всього 155.000 українських видань. Цього мабуть і вистачало, щоб в 1937 р. засудити Коряка (разом з Б. Коваленком, Сенченком і Щупаком), як ...націоналіста, троцькіста і ворога народу. Обвинувачений навіть у приналежності до ...фашистівської організації, зник в другій половині 1937 р., після самогубства П. Любченка, і був розстріляний без суду тоді ж, або найпізніше в перших місяцях 1938 р. Нерегабілітований ще й досі: в Історії української літератури (т. II, К. 1957, ст. 445) його „Нарис істо-

рії української літератури" визнаний як „типово-вульгарна соціологічна праця".

(85) Андрій **Хвиля**, н. 1898, письменник, літературний критик і політичний діяч, боротьбіст, потім член КП(б)У. В 1926-28 рр. був керівником пресової секції в ЦК КП(б)У і згодом працював по лінії культурної пропаґанди. В 1933 р. був заступником народнього комісара (міністра) освіти УССР. В усій своїй публіцистичній, здебільша, діяльності проявив себе, як „вірний сторожовий пес" партійної супрематії, вимагаючи завжди й усюди беззаперечного дотримування партійних настанов і директив. Був автором ряду погромницьких статтей і літературних оцінок, писаних з партійного становища, зібраних у виданнях „Про наші літературні справи" (Вид. Пролетарий, 1926), „Марні надії ворогів. — Знову про справи культурні". (ДВУ, 1926), „Ясною дорогою. — Рік на культурному фронті". (ДВУ, 1927), „Від ухилу в прірву. — Про „Вальдшнепи" Хвильового". (Х. ВУ, 1928), і друкованих окремо по журналах. В 1926 р. у статті „Романтика Махновщини" („Більшовик України", № 2-3) громив письменника В. Підмогильного за романтизування Махнівщини і представляння компартії, як „купки комбінаторів, що не мають зв'язку з масами", в січні 1927 р. на з'їзді ВУСПП обвинувачував С. Пилипенка в намаганні зробити „Плуг" політичною організацією, в 1928 у брошурі „Від ухилу в прірву" оскаржував Хвильового в націоналізмі і в намаганні представити компартію, як „організацію гіпокритів", в 1929 р. очолював разом з Коряком делеґацію українських письменників до Москви „для встановлення культурного зв'язку між УРСР і РСФСР", в 1933 р. був одним із обвинувачувачів Леся Курбаса і його театру „Березіль" і в статті „Литература составная часть строительства украинской советской культуры" („Литературная Газета", 29 липня 1933) прославляв Л. Кагановича за викорінювання українського націоналізму. Вся ця діяльність А. Хвилі, спрямована на ліквідацію українського націоналізму в літературі не врятувала його перед долею його ж жертв: заарештований в другій половині 1937 року, був розстріляний в підвалах ГПУ.

(86) Самійло **Щупак** (?-?), жидівського роду, критик і публіцист, редактор щоденника „Пролетарська Правда" (Київ, з 1925 р.) і журналу „Глобус" (К. з 1923 р.), автор статтей на літературні теми, писаних з позицій марксівських і зібраних у виданнях „Питання літератури" (ДВУ, 1928), — що їх марксизм

зустрів глузливу оцінку поета Олекси Влизька п. н. „Марксизм, що підлягає спростованню" (у „Новій Генерації", 1928, № 12), — ця рецезія стала, мабуть, „каменем преткновенія" Влизькові, однією з причин його розстрілу в 1934 р., — і „Критика і проза" (1930). Головна праця С. Щупака „Боротьба за методологію" (вид. без місця і дати) була одним суцільним доносом проти різних українських письменників, м. ін. Кобця, Ол. Соколовського, Досвітнього, в творах яких Щупак дошукувався „виконування замовлень буржуазного націоналізму". У своїй статті „Українська марксівська критика" (Ж. і Р., 1928, кн. VI) Щупак визначив, як марксівців, таких літературних критиків, як Б. Якубський, Я. Савченко, Д. Загул, В. Юринець, А. Хвиля, Б. Коваленко, В. Десняк, П. Лакиза, що з них усі — крім Б. Якубського — були зліквідовані фізично в 1933-1937 рр., значить до року смерти самого ж Щупака. У статті ж „Літературний фронт на Україні" (Ж. і Р., 1931, кн. V-VI) Щупак поділяв „антипролетарські залишки" в українській „радянській літературі" на 4 групи: футуристів, поплентачів (Смолич, Слісаренко й ін.), неполітичних (Ю. Яновський та ін.) і „правий фронт" (Рильський, Плужник, Осьмачка, Підмогильний, Антоненко-Давидович) і дошукувався в останніх (правих) мотивів національного волюнтаризму й ідеалізування „кулаків і буржуазії". В 1932-34 рр. був одним із головних організаторів офіційної Спілки письменників України (СПУ), входячи до її організаційного комітету і потім стаючи членом її першого правління. Уся ця „робота" не врятувала С. Щупака перед знищенням: в 1937 р. був засуджений на сторінках преси, як „націоналіст, троцькіст і ворог народу", після чого зник без сліду.

(87) Борис **Коваленко** (?-?), літературний критик, ортодоксального, марксівського напрямку. З критичними статтями почав виступати 1925 року, включаючися в започатковану М. Хвильовим літературну дискусію 1925-1928 р., як беззастережний борець за „правовірність" пролетарської літератури проти „помилок й ухилів" Хвильового й „антипролетарських" неоклясиків. Належав до „Гарту" і під час дискусії, в травні 1925 р. у ВУАН став в обороні атакованих Хвильовим пролетарських письменників, погрожуючи, що „ми дійдемо до згоди з робітниками і селянами понад ваші голови". Дня 12 грудня 1926 р. разом з письменником Іваном Ле виступав у Харківському ІНО проти ВАПЛІТЕ і провідних членів цього літер. угрупування

— Тичини і Хвильового. На з'їзді в справі створення всесоюзної спілки письменників Б. Коваленко виступав, як найбільш проросійський представник ВУСПП, обороняючи водночас право української культури на вільний розвиток і зв'язок з Европою і таврюючи російський культурний імперіялізм в Україні. Після приходу до влади Постишева був одним із його найближчих співробітників і дорадників в літературних справах і в статті „Националистические тенденции в украинской литературе" („Красная Новь", 1933, № 7) засуджував прояви націоналізму в творах тогочасних українських письменників. Брав активну участь теж в організаційному житті і в 1926/27 рр. організував разом з Коряком, Хвилею і Микитенком ВУСПП, займаючи в правлінні цієї спілки становище одного з секретарів. В 1934 р. був обраний до першого правління Спілки письменників України (СПУ). З критичних його статтей важливіші „Літературний Київ" (альманах „Гарт", 1925), „Про побут в сучасній українській літературі" („Прол. Правда", 1926, № 64), „Модернізм в українській критиці" (Ж. Р. 1926, кн. X), „Десять років пролетарської літератури" („Літ. Газ.", 1927, № 16-17), „Пролетарський реалізм в українській художній прозі" (журнал „Гарт", 1927, № 6-7). Статті його й оцінки були зібрані в виданнях „В боротьбі за пролетарську літературу" (Х, 1928) — про організацію „пролетарської літератури" і проти „буржуазної критики й опортунізму" та „Перший призов" (ДВУ, 1928) з марксівськими оцінками творчости різних тогочасних українських белетристів і поетів. Прославлюване, а то й вимагане Б. Коваленком „викорінювання" залишків українського націоналізму" не оминуло і його самого: в 1937 р. був обвинувачений в націоналізмі і в троцькізмі, а навіть у приналежності до „фашистівської організації" і знищений разом з Коряком, Хвилею і Щупаком. В 1956 р. був ...поновлений в членах СПУ (див. Літ. Газ. за 20 вересня 1956), значить, регабілітований, але ж без будь-якої згадки про його ж смерть в 1937 р.

(88) Фелікс **Якубовський** (?-?), літературознавець і критик, послідовник соціологічної школи. Автор критичних нарисів „За справжнє обличчя" (1931), „Силуети сучасних українських письменників" (1932?) і статтей: „До кризи в українській художній прозі" (Ж. і Р. 1926, № 1), „Українська художня проза в Києві" („Глобус", 1927, № 4), „Розклад норм міщанського життя" (у виданні: В. Вільшанецька. Іскаріот. „Сяйво", К.

1927), „Олекса Стороженко та його повість „Марко Проклятий" (у вид. О. Стороженко. Марко Проклятий. К. 1927), „На зломі українського імпресіонізму" (Ж. і Р. 1927, кн. III) — про Гр. Косинку, вступна стаття про творчість Шевченка у вид. Т. Шевченко. Повна збірка творів. Повісті. (В-во „Сяйво", К. 1928), „Степан Васильченко" (Ж. Р. 1928, № 12), „До питання про психоідеологію творчости Мих. Коцюбинського" (у зб. Коцюбинський, І., Х. - К. 1931), „П'ятнадцять" (Ж. і Р. 1932, кн. XI-XII) та ін. Репресований 1937 (?) р.

(89) Яків Г. **Савченко** (1898-1938), поет-символіст і літературний критик, з початком 1920 рр. член літ. групи „Жовтень", потім ВУСПП. За свої досить погромницькі виступи проти Зерова і неоклясиків, М. Хвильового й інших українських письменників втішався довір'ям комуністичного режиму, його уважали у 20-их роках виразником партійної лінії в літературній критиці. Окремими виданнями вийшли його памфлети: „Азіятський апокаліпсіс" (К. 1926), „Проти реставрації грецько-римського мистецтва" (К. 1927), і збірки статтей „Поети і белетристи" (Х. 1927), що її марксистська критика визнала „найвизначнішим явищем літературної критики" (І. Лакиза в Ж. і Р., 1927, № 7-8) та „Доба і письменник" (?). Важливіші його статті: „Лірика болю й безсилої віри — Дещо до композиції віршів Євгена Плужника" (Плуж., 1927, кн. 7), „Критичні нотатки про Гр. Косинку" (Ч. Ш., 1927, кн. 4), „Небезпечний шлях" (Літ. Газ. 1927, № 8) — про „Камінний виноград" О. Слісаренка та ін. Заарештований в 1937 р., був ще того року або з початком 1938 р. знищений. Факт його смерти в 1938 р. потверджений у збірнику „Із поезій 20-их років" (К. 1959).

(90) Михайло В. **Доленго,** справжнє прізвище **Клоков** (н. 1896), поет і літературний критик, за фахом ботанік, доктор біологічних наук. Активний у літературній критиці 1920-их рр., видав у 1925 р. збірку статтей „Критичні етюди" (ДВУ), до якої ввійшли м. ін. також деякі з друкованих по журналах: „Літературні взаємовідносини", „До питання про дві системи мови", „Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі" (Ч. Ш., 1924, № 1-2), „Нотатки до історії жовтневої прози та епосу" „Жовтневий збірник" (ДВУ, 1924), „Жовтнева лірика" та ін. Крім цього, був автором статтей: „Проблема життєрадісности" („Арена", 1922, № 1), „Трагедія непотрібної трагічности" (Ч. Ш., 1924, № 4-5) — з приводу творів В. Підмогильного, „Ленін

у художній літературі" („Книга", 1924, № 5), „Повсталий світ" (Ч. Ш., 1925, № 4), „1924 — Наші літературні здобутки" („Нова Громада", 1925, № 1), „Нотатки про сучасну поезію" („Культура і побут", 1926, № 34), „Соціяльні мотиви в українській поезії останніх двох років" (там же, 1926, № 38), „Поезія Вас. Еллана" (Ч. Ш., 1927, № 1), „Післяжовтнева українська література" (Ч. Ш., 1927, № 11), „До питання про художню політику ВУСПП-а" (журнал „Гарт", 1927) та ін. В першій половині 1930-их рр. містив свої статті, огляди й рецензії у журналі „Критика". Репресований у 1937 р. разом з іншими офіційними критиками марксівського напрямку, замовк і відійшов від літературного життя, присвячуючися науковій праці в ділянці біології. Зактивізувався, як поет, щойно в 1945 р., видаючи збірку лірики 1942-1944 р. „Цілюще зілля". Як літературний критик не виступає й досі.

(91) Ю. (?) Д. **Йосипчук,** (?-?), літературознавець, співробітник ВУАН, в 1934-1936 рр. вчений секретар Інституту Тараса Шевченка, співробітник Є. С. Шабліовського, дослідник творчости Т. Шевченка. Автор вступної статті п. н. „Поема селянського повстання" до вид. Т. Шевченко. Гайдамаки (В-во УАН, К. 1935), брав участь у складанні приміток у виданні Повного зібрання творів Т. Шевченка під редакцією В. П. Затонського, А. А. Хвилі і Є. С. Шабліовського (Держ. Літ. В-во, К. 1935) і впорядкував з А. І. Костенком видання „Кобзар — Вибрані поезії для дітей старшого віку", із вступною статтею написаною разом з А. Костенком. На урочистому засіданні, присвяченому Шевченкові, в дні 11 лютого 1935 р. доводив у своїй доповіді, що українські сучасники не розуміли Шевченка, а визнавали і цінили його російські письменники Салтиков, Чернишевський та ін. Був репресований 1937 р. після заслання Є. Шабліовського і ліквідації Інституту Т. Шевченка, чи точніше його переорганізації в Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УССР.

(92) Д. (?) **Галушко** (?-?), літературний критик, марксист, автор погромницької статті „Лицарі зради", надрукованої в „Червоному Шляху" (1934 р., кн. 2-3), в самому розгарі терору Постишева, в якій він зарахував до „зрадників" і „контрреволюціонерів" Хвильового, Досвітнього, Пилипенка, Ірчана, Гжицького, Загоруйка, Ткачука та ін. й „усю банду літературних критиків з ВУАН й Інституту Шевченка", між ними Річицького, Десняка, Березинського. В 1937 році попав сам в ряди на-

таврованих ним „лицарів зради" і був розстріляний під час єжовщини, в другій половині 1937 р. або з початком 1938.

(93) Петро Й. **Колесник** (?-?), письменник, член „лівофронтівської" літературної організації „Нова генерація", автор роману „На фронті сталися зміни" (К. 1935), співробітник Інституту Т. Шевченка, брав участь у складанні приміток до Повного зібрання творів Т. Шевченка за ред. Затонського, Хвилі й Шабліовського (ДЛВ, К. 1935). Був обвинувачений у приналежності до очолюваної буцім-то П. Любченком Української фашистівської організації. Заарештований в 1937 р. разом з Куликом, Микитенком, Коряком та ін. був засланий. Регабілітований в 1956 р., працює тепер як літературознавець (праці про І. Франка, стаття про Л. І. Смілянського та ін.).

(94) Дмитро **Грудина** (н. 1898), літературний і театральний критик, в 1932 р. входив до організаційного комітету твореної режимом Спілки письменників України. Автор статті „Декларації і маніфести: про „Шляхи Березоля" (Критика, 1931, № 2). В половині 1930-их рр. керівник Театрального відділу Комітету в справах мистецтв при РНК УССР, противник Курбаса і його театру. Заарештований і засланий в 1937 р.

(95) Григорій П. **Яковенко**, справжнє прізвище Викторів (н. 1895), письменник і літературний критик, член „Плугу" з 1923 р. Стаття його „Про критиків і критику в літературі" (надр. в „Культура і побут" (1925, № 17), викликала різку відповідь Хвильового в його памфлеті „Про сатану в бочці або про графоманів, спекулятів та інших просвітян" (надр. у збірці „Камо грядеш", Х. 1925). Репресований в 1937 (?) р.

Крім згаданих під 84-95 літературознавців і критиків марксистського напрямку, прихильників соціологічної методи в літературознавстві, були репресовані в 1936-1937 рр. ще й інші дослідники і критики, факт репресування яких підтверджений їхньою регабілітацією протягом вересня-грудня 1956 р. В цьому часі були поновлені в правах членів СПУ або регабілітовані в совєтській пресі:

(96) Григорій Ф. **Овчаров** (?-?), літературний критик, марксист, зараховуваний до „школи Скрипника". Разом з М. Семенком приєднався був у 1930 р. до ВУСПП. У своїх статтях і рецензіях в „Критиці", як наприклад, у рецензії на книжку І. Лакизи „Письменник і критик" (К. 1928) вимагав від письменників і критиків дотримування „теоретичних положень марксизму". В

1956 р. був регабілітований і поновлений в правах члена СПУ (див. Літ. Газ., 20 вересня 1956).

(97) Анатоль І. **Костенко** (?), літературознавець, співробітник Інституту Т. Шевченка за Є. Шабліовського. Редактор видання: „Т. Шевченко, Журнал (Щоденник), ДЛВ, К. - Х., 1936) й автор вступної статті до нього, упорядник разом з Ю. Йосипчуком „Кобзаря" для дітей старшого шкільного віку (Х.-Од. 1936) і рецензії на Повне зібрання творів Т. Шевченка, Т. І. (ДЛВ, 1935). Репресований мабуть у зв'язку із Шабліовським і Йосипчуком в 1936 або 1937 р. Був „реабілітований" і поновлений в правах члена СПУ в 1956 р. (див. Л. Г., за 23 жовтня). За редакцією А. І. Костенка, з його статтею і примітками був виданий в 1959 р. збірник „Із поезії 20-х років" (РП, К.).

(98) Михайло **Гордієвський** (н. 1885), філософ, літературознавець і педагог, професор Університету потім ІНО й інших високих шкіл в Одесі, голова Одеського наукового товариства при УАН (1926-1930). Автор праць „Лесевич яко філософ" (1915), „Теоретична філософія Сковороди" і брошури „Моїсей" Івана Франка" (Од., 1926). Праця його про „Рабство в стародавньому Римі" була сконфіскована совєтською владою. Заарештований в 1938 р. Дальших відомостей про його долю немає.

(99) Яків А. **Мамонтів** (1888-1940), поет, драматург, історик української драматичної літератури й театру, викладач цих дисциплін в Харківському музично-драматичному інституті в другій половині 1920-их рр. Автор праці „На театральних роздоріжжях" (Книгоспілка, 1925) і низки розвідок з історії драматургії, м. ін. огляду „Про драматичні дебюти 1923-1924 („Ч. Ш., 1924, Но. 7), редактор видань творів І. Тобілевича. Помер в 1940 р. Про те, що був репресований, крім повідомлення в українських закордонних виданнях, свідчить спроба його регабілітації в статті Ол. Полторацького в Літ. Газеті за 20 грудня 1956.

Складений тут довгий реєстр літературознавців, науковців інших спеціяльностей, що працювали в ділянці наукового літературознавства і літературних критиків треба доповнити ще прізвищами тих, які загинули в роки другої світової війни, як жертви совєтського режиму. Це:

(100) Михайло **Струтинський** (н. 1888), літературний критик і публіцист, співредактор журналів „Шляхи" (1913), „Життя і мистецтво" (1920), „Діла" та багатьох інших газет. Був заарештований перед відступом совєтської армії зі Львова в 1941

р. і знищений, мабуть спалений, разом з іншими політичними в'язнями.

(101) Акад. Агатангел Ю. **Кримський** (1871-1941), письменник, філолог, історик української й орієнтальних, зокрема перської і турецької літератур. Дійсний член Української Академії Наук з 1918 р. і з того часу аж до 1928 р. її неодмінний секретар, голова Історично-філологічного відділу, керівник комісії для видавання творів Шевченка, Франка, Драгоманова, Антоновича, заснованої 1919 р. з ініціятиви Державного Видавництва України. З літературознавчих праць акад. А. Кримського важливіші: „Хафиз" (ЗІФВ, II-III, 1923), „Історія Персії та її письменства" I. (К. 1923), „Історія Туреччини та її письменства", тт. I-II, (К. 1924-1927), „Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та в Европі" (К. 1924), „Ходжа-Насреддін та його жарти" (ЗІФВ, VII-VIII, 1926), „До історії нашого письменства" 1890-их років" (там же), разом з М. Левченком „Знадоби до життєпису Степана Руданського" (К., 1926) і „Нові знадоби до життєпису Степана Руданського" (К., 1929), „Про спомини Софії Руданської" (ЗІФВ, кн. XXV, 1929) та інші. У зв'язку із справою СВУ був усунений в 1928 р. із становища секретаря ВУАН і потім після заслання Миколи З. Левченка, найближчого свого співробітника і помічника, був відсунений фактично і від проводу в Академії і від наукової праці. Щойно в другій половині 1930 рр. заанґажовано акад. Кримського, як консультанта для праці в Інституті української літератури, де працював над підготовою до видання творів Г. Сковороди. Після окупації Західньої України в 1939 р. його становище трохи покращало; йому дозволено виїхати до Львова й встановити контакти з львівськими ученими і в січні 1941 р. влаштовано йому навіть з приводу його 70-ліття урочистий ювілей. Але вже в липні того ж року, після започаткування воєнних дій був забраний аґентами ГПУ буцімто для перевозу до Уфи; але ж туди не доїхав, застрілений, мабуть по дорозі своїми конвоїрами. Дата його смерти 1941 рік підтверджена в показнику „Художня Література" (Х. 1958). Після довгої мовчанки з часу його смерти українські мовознавці підняли спробу „реабілітування" Кримського, як мовознавця (ст. В. С. Ващенка в 3-ій кн. журналу „Українська мова в школі", К. 1959).

(102) Валеріян Л. **Поліщук** (1897-1942), поет і прозаїк, літературний критик і публіцист. Окремими виданнями вийшли:

популярний підручник „Як писати вірші" (Всеукр. Літ. Комітет, 1921), і збірки статтей: „Розкол Европи" (Книгосп., 1925), „Літературний аванґард — перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії" (Х. 1926), „Назадництво „Гарту" та заклик групи митців „Авангард" (ДВУ, 1926), „Пульс епохи — Конструктивний динамізм чи войовниче назадництво?" (ДВУ, Х., 1927). Репресований в половині 1930-их рр., помер або був розстріляний в якомусь з концентраційних таборів 1942 р. Дата смерти підтверджена в показнику „Худ. Література" (Х. 1958).

(103) Борис В. **Якубський** (н. 1889), літературознавець і літературний критик, професор Київського ІНО, співробітник ВУАН в Комісії новітнього письменства, один з перших основоположників соціологічної методи в українському літературознавстві, дослідник мистецької форми в літературі. З окремих його праць найбільше відомі: „Наука віршування" („Слово", К., 1922) і „Соціологічний метод у письменстві" („Слово", К., 1923). Із статтей важливіші: „Форма поезій Шевченка" (Зб. Т. Шевченка, ДВУ, 1921), „Із студій над Шевченковим стилем" (Шевч. Зб. I, 1924), огляд „Українська поезія в 1923 р." („Рад. Освіта", 1924, № 1-2), огляд „Сім років — 1917-1924" (у „Жовтневому Збірнику" 1924), „О. Кобилянська та її новели" (у вид. О. Кобилянська, Новели, Книгосп., 1925) стаття про ритм у Шевченковій поезії (Зб. „Шевченко та його доба", II, 1926), „До соціології Шевченкових епітетів" (у збірнику Шевченко, I, К., 1928), „Поема надмірного індивідуалізму" (ст. про „Одержиму" Л. Українки в V-ому т. її Творів, К. 1928), „Творчий шлях поета. — Еволюція творчости Дмитра Загула" (Ж. і Р., 1928, кн. VII і кн. VIII), „Степан Васильченко" (акр. вид., Х., 1928), „Поетична творчість Миколи Вороного" (Ж. і Р., 1928, кн. XI) та ін. Крім того, Якубський був редактором 7-томового видання Творів Лесі Українки (1923-1925) і зразкового, 10-томового (1927-?) з багатьма статтями загально-синтетичного характеру. За його редакцією і з його вступною статтею появився збірник „Галицька та буковинська поезія" (Х. 1927), повісті П. Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні" (Х., 1927) і „Лихо давнє і сьогочасне" (Книгосп. 1928). В 1939 р. під загальною редакцією Б. Якубського були видані Академією Наук УРСР два перші томи академічного повного зібрання творів Т. Шевченка з науково перевіреним текстом, варіантами й об'єктивними примітками. Не

зважаючи на це, що обидва ці томи, які включали всю поетичну творчість Т. Шевченка, були фірмовані офіційною ред. комісією в складі: О. Білецький, М. Геппенер, Д. Копиця, О. Корнійчук, С. Маслов, П. Попов, Ф. Редько, М. Рильський і П. Тичина, вони все ж таки були виключені з продажу і з бібліотек і замість них появилося друге їх видання, „виправлене і доповнене" (1-ий т. — 1951, 2-ий — 1953). Залишившися в Києві під час німецької окупації, проф. Б. Якубський не еміґрував на Захід і в 1943 р., як надходила знову совєтська окупація, похилого віку і слабкого здоров'я міг померти, але й міг бути зліквідований так, як Кримський. Про те, що він був репресований, могла б свідчити повна мовчанка про нього і в оглядах українського літературознавства О. Білецького і в Історії української літератури і в таких виданнях, як „Радянське літературознавство".

Поданий досі реєстр літературознавців і літературних критиків, репресованих комуністичним режимом протягом 25 років його влади, із яких на усіх 103 (сто три) загинуло безсумнівно 39 і пропало без сліду 50 і з яких тільки 14 залишилися живими (три з них померло після звільнення з в'язниць або концентраційних таборів), не вичерпує всього засягу здійсненого розгрому.

II. Реєстр тих, що замовкли

Крім евідентно репресованих були активними ще в 1917-1937 роках в українському літературознавстві десятки дослідників й авторів літературознавчих праць, прізвища яких викреслені сьогодні під Совєтами з усіх бібліографічних оглядів і показників і про яких немає ніжде згадки в літературознавчих працях і виданнях 1940-1960 рр. Це ті, що або замовкли внаслідок репресій, або еміґрували в інші совєтські республіки і працюють там за іншим фахом, або ті, що перебувають ще й досі по в'язницях і засланнях, чи померли або погинули там і про яких немає певних відомостей.

Цей другий реєстр охоплює тільки тих авторів, що їх праці були друковані в наукових виданнях і цитовані в оглядах наукового літературознавства, опублікованих П. Филиповичем і К. Копержинським. З літературних критиків введені в цей реєстр „замовклих" тільки видатніші, ті, що відомі в історії літератур-

ної критики або мали більше друкованих статтей, есеїв чи розвідок.

Впорядкований цей реєстр „замовклих" за абеткою:

(1) Любов **Арасимович,** авторка розвідки „Т. Г. Шевченко в польських перекладах" (ЗІФВ, XII, 1927) з бібліографією польських перекладів із Шевченка і характеристикою двох їхніх типів.

(2) Л. (?) **Ахматов** — автор огляду „Література і СВУ" (Літ. Архів, 1930, I-II).

(3) О. (?) **Баранович** — автор цінного дослідження поеми „Пан Тадеуш" Міцкевича з історичного погляду (надр. в Укр., 1928, кн. 4).

(4) В. (?) **Білецька** — праця: „Етнографізм у творах Я. Щоголева" (Наук. збірник Харк. наук. дослід. катедри історії України, I).

(5) Володимир **Боцяновський** — автор спогадів „До історії українського театру в Петербурзі за 90-их років XIX століття" (Наук. зб. Ленінградського товариства дослідників..., т. I., 1928) і статті „До арешту Т. Г. Шевченка 1859 року" (там же, Т. II, К. 1929).

(6) Микола В. **Геппенер,** літературознавець, співробітник ВУАН, автор праці „До історії старої української повісти" (ЗІФВ, XII, 1927) — про західньо-европейську редакцію українського перекладу повісти про Стефаніта і Іхнілата. В другій половині 30-их рр., як науковий співробітник Інституту української літератури ім. Т. Шевченка, входив до редакційної колеґії повного академічного видання творів Шевченка, проводячи разом з М. Грудницькою і Ф. Ковалем перевірку і редакцію основного тексту поезій Шевченка, виданих 1939 р. в двох перших томах цього видання. Проведену на наукових принципах роботу, як і взагалі загальну редакцію цих томів, здійснену проф. Б. Якубським, офіційні чинники визнали незадовільною і прізвище Миколи Геппенера зникло із сторінок літературознавчих видань.

(7) Н. (?) **Гіляровська,** авторка дослідження „Гоголь в народній книжці і картинці" (Бібл. Вісті, ч. 3, 1927).

(8) В. (?) В. **Гіппіус** — стаття „Композиція „Ревізора" в історично-літературній перспективі" (Зб. Література, I, К., 1928).

(9) Володимир **Гнатюк,** літературознавець, секретар Секції наукових робітників Волині, працював у Житомирі. Автор праць: „Т. Падура" (Ч. Ш., 1927, ч. 12), „Впливи Максимовича

на польсько-українську школу" (Укр., 1927, кн. 6), „Падура, Рилеєв і декабристи" (ЗІФВ, XVIII, 1928), „Ярмаркове українофільство в житті та в літературі" — про балагульщину (Ювіл. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського, т. II, К. 1928), „Попередники Шевченкових Гайдамаків" — Нотатки з приводу століття „Замку Каньовскеґо" С. Гощинського" (Ч. Ш., 1928, ч. 3), „Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем" (ЗІФВ, XXI-XXII, 1929), „Шевченко в стосунках з поляками" (Ч. Ш., 1930, ч. 3) та ін.

(10) Михайло **Годкевич** (н. 1896), жидівського походження, книгознавець і бібліограф, автор бібл. оглядів української літератури, м. ін. „Українське красне письменство останнього десятиріччя в цифрах" (Плуж., 1927, № 11-12). Директор Української книжкової палати в 1920 рр.

(11) Олекса **Діхтяр** (н. 1886), філолог й історик української мови та літератури, член-кореспондент ВУАН в 1920-их рр.

(12) Гліб **Дорошкевич** — автор статті „Шевченко і Гоголь" (Ж. і Р., 1926, кн. IV).

(13) В. (?) **Дроздовський** — дослідження „Гумористи давніх літ" (ЗІФВ, XXI-XXII, 1929).

(14) Д. (?) **Дудар**, дослідниця Шевченкової поетики, авторка праці „З поетики Шевченка. Порівняння в „Кобзарі" (Шевч. Зб., т. I, 1924).

(15) Іван Ф. **Єрофіїв** (теж: Єрофеїв і Ерофіїв), н. 1882, етнограф і літературознавець, дослідник українських дум і творчости Гр. Сковороди. Автор праць: „Перший журналіст на Слобожанщині (В. Г. Маслович)" (Ч. Ш., 1925, ч. 10) — дослідження цінне для історії української критики, „Харківські спогади В. Г. Масловича" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927), „Літературно-етнографічний твір В. Г. Масловича" (Бюлетень Муз. Слоб. України, 1926-1927, № 2-3), „Рукописний відділ музею Слобідської України" (там же), „Із архівних матеріялів. — Список балади П. Гулака-Артемовського „Пан Твардовський" (Ч. Ш., 1927, ч. 5), „Марина". — Один з музейних рукописів" (Бюлет. Музею Слоб. Укр., 1926-1927, № 2-3).

(16) Т. (?) **Заїка**, автор публікації „Дещо про життя М. Коцюбинського на Басарабії 1892-94 рр." (Ж. і Р., 1927, кн. VII-VIII) з новими матеріялами і листами.

(17) В. (?) **Зборовець** — дослідження „Шкільні роки М. Коцюбинського" (Ч. Ш., 1927, ч. 12).

(18) Іван **Ізотов,** літературознавець, автор праць з теорії літератури, співробітник Літературної секції Науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові і в 1925-26 рр. виступав там з доповідями на теми „Українська пісня в поезії Б. Залеського" і „Літературна школа, як основний момент в історико-літературному процесі". Деякі з його друкованих праць: „Літературний пейзаж як чинник тематичної композиції" (Плуж. 1927, № 9 (5)), „До характеристики творчости О. Кобилянської" (Ч. Ш., 1928, № 1).

(19) М. (?) **Качанюк,** літературний критик початку 30-их рр., автор публікації „Матеріяли до історії футуризму на Радянській Україні" (Літер. Архів, 1930, чч. I-II і III-IV).

(20) Наталя **Кістяківська,** дослідниця літератури середньої доби, співробітниця ВУАН, авторка праці про українського письменника XVIII в. Некрашевича п. н. „Твори Івана Некрашевича. — Розвідка на тексти" (К. 1929).

(21) Людмила **Кошова** — авторка розвідки „Шевченко та „Исторія Руссовъ" (у зб. Шевченко, I, 1928) і рецензій на літературознавчі видання в журналі „Життя і Революція".

(22) С. (?) **Кравців** — автор огляду літератури про Нечуя-Левицького (Плуж., 1927, № 7).

(23) Л. (?) **Кулаківський** — праця з питань поетики п. н. Ритміка мови (Топічний віршований ритм) у Ч. III. 1925, кн. 6-7.

(24) Володимир **Лазурський** (н. 1869), історик літератури й театру, бібліолог, професор західньоевропейської літератури в Одеськім ІНО, й історії українського театру в Музично-драматичному інституті, голова Бібліографічного товариства в Одесі в 1920 рр. Автор праць про драматичні твори Шевченка та його зв'язок з театром, м. ін. про „Назара Стодолю" (в Уч. Записках высшей школы г. Одессы, 1921), про Шекспіра і його сучасників — „Шекспір чи Рутланд" (Зап. Од. наук. при УАН т-ва, Секція іст. філ. № 1, 1928) та ін.

(25) І. Н. **Лакиза** — літературний критик марксівського напрямку, редактор — разом з П. Филиповичем і П. Киянищею — збірника „Іван Франко" (Книгосп., 1926) і — разом з А. Лебедем — видання Творів М. Коцюбинського (Книгосп., 1928). Автор популярного критично-біографічного нарису „М. Коцюбинський" (Х. 1928) і збірки статтей „Письменник і критик" (В-во „Маса", К., 128) — про Я. Савченка-критика, „Сонячну маши-

ну" В. Винниченка та ін., в яких вимагав дотримування партійної лінії в літературній політиці і за які інший партійний критик (Г. Овчаров) закинув Лакизі поверховість і неглибоке трактування теоретичних положень марксизму (див. „Критика", 1929, № 4). В 1931 р. І. Лакиза в своїй статті „На літературному фронті" (Літер. Архів, III) виступав проти байдужости українських мистецьких кіл до теоретичних і методологічних питань і твердив, що це ГПУ пробудило серед українців глибший інтерес до вивчення праць і творів акад. С. Єфремова.

(26) Борис **Луговський,** літературознавець, співробітник історичних установ ВУАН, автор статті п. н. З приводу „Української паралелі до повісти „Горе Злочастіє" акад. В. М. Перетца" (Укр. 1926, кн. 1), в якій заторкнув питання взаємовідносин між українським віршуванням XVII-XVIII вв. і репертуаром професійних співців.

(27) Іван **Лютий,** літературознавець, співробітник Історичних установ ВУАН. Автор праць і статей: „До питання про літературне співробітництво братів Рудченків" — П. Мирного й Ів. Білика (Укр. 1924, кн. 4), „М. Коцюбинський і М. Кононенко. — Сторінка з історії ранньої творчости Коцюбинського" (Укр. 1926, кн. 1), „Творчість М. Коцюбинського в листах сучасників" (Укр. 1927, кн. 6), „Поетичне відтворення реакції у творі М. Коцюбинського „Intermezzo" (Ч. Ш., 1927, кн. 7-8), „З сатиричних віршів П. Мирного" (Укр., 1929, кн. 32) та ін.

(28) Михайло М. **Марковський** (нар. 1869), історик літератури, співробітник Історичних установ ВУАН, дослідник середньої і нової української літератури. Крім давніших праць про Антонія Радивилівського і про інтермедії, у 1920-их рр. виступив із такими м. ін. працями: „Шевченко в Кирило-методіївському братстві" (ЗІФВ, IV, 1924), „Як утворився роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Панаса Мирного та Ів. Білика" (ЗІФ В, V, 1925 й окр., УАН, К. 1925) — розвідка та додатки, написані за архівними матеріялами Полтавського прол. музею, „Літературні паралелі: І. С. Левицький і І. С. Тургенев" (Укр. 1925, № 3), „Енеїда" Івана Петровича Котляревського" (ЗІФВ, IX, 1926, X й XI, 1927, й окр. 1927) — про зв'язок „Енеїди" з европейською трагедією із запереченням первісної залежности цієї поеми від російської Осипова і з висновком про незалежність цілої „школи Котляревського" від російського впливу, „Наталка Полтавка" І. П. Котляревського за рукописом 1820 року" (ЗІ-

ФВ, кн. XIII-XIV, 1927), „Найдавніший список „Енеїди" І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору" (К. 1927), „Енеїда Рачинського" („За сто літ", III, 1928), „Дещо до історії тексту „Кобзаря" Т. Г. Шевченка" (Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського, К. 1928, т. II), „До питання про генезу „Енеїди" І. П. Котляревського" (ЗІФВ, XXV, 1929). М. Марковський був теж автором численних ґрунтовних рецензій на літературознавчі праці і видання — М. Грушевського, С. Єфремова, А. Музички, Б. Якубського, А. Кримського, М. Левченка, А. Шамрая та ін., друкованих в київській „Україні" в 1924-29 рр.

(29) Михайло **Марусик** (пс.), поет і літературний критик, автор м. ін. статтей „Остап Вишня" (Плуж., 1925, № 1), „Бог" П. Панча і Всев. Іванова. — До походження збіжних сюжетів". (Плуж., 1927, № 7).

(30) Олена **Маслова** — авторка праці „Життя й літературна спадщина Л. Ґвіччіярдіні" (ЗІФВ, XV, 1927, XVIII і XIX, 1928).

(31) Іван **Миронець** — розвідка „Fata Morgana", в основних стильових виявленнях" (у зб. „Коцюбинський", I, 1931).

(32) Іван **Момот** (н. 1905), літературний критик, член літ. орг. „Молодняк", співробітник комсомольських газет і журналів у другій половині 20-их рр. Автор збірки статтей на літ. теми „Літературний Комсомол" (Вид. Пролетарий, X., 1927) і статтей та нарисів „Марко Кожушний" (Плуж., 1925, № 5), „Іван Шевченко" („Молодий Більшовик", 1926, № 9), „За культуру слова" („Комс. України", 1926, № 54), „Літературний комсомол" („Молодняк", 1927, № 1), „В тенетах словоблудства" („Молодняк", 1927, № 11), „Василь Чумак" („Комс. України", 1927, № 270).

(33) Михайло М. **Мочульський** (н. 1886), письменник і літературознавець, співробітник Історичних установ ВУАН. Автор багатьох праць і статтей, м. ін.: критично-біографічний нарис „Іван Манжура, український поет і етнограф" (Укр. 1926, кн. 5), „До генези й пояснення „інтродукції" до „Гайдамаків" Т. Шевченка" (ЗНТШ, т. 133, 1922), „Літературні паралелі. — Шевченків „Сон" та „Призраки" Тургенева" (Укр. 1924, кн. 3), „В століття „Марії" Мальчевського" (Укр. 1925, кн. 3), „Русалки" Богдана Залеського" (Ювіл. зб. на пош. акад. М. С. Грушевського, т. II, К. 1928), „З останніх десятиліть життя Франка 1896-1916. — Спогади і причинки" (зб. „За сто літ", III, 1928), „Культ дерева й сокири в Шевченковій поемі" (Укр. 1930, кн. 2-3).

(34) Борис **Нейман** (н. 1888), жидівського походження, історик літератури, автор праці „Куліш і Вальтер Скот" (у зб. „Пантелеймон Куліш", К. 1927) — про вплив Вальтер Скота на „Чорну Раду" Куліша.

(35) Микола **Новицький,** літературний критик марксівського напрямку. В березні 1931 р. приєднався до ВУСПП, в 1933 р. був головним редактором Державного Видавництва України. Автор статті „Шлях сучасної сатири" („Молодняк", 1927, № 9) та ін., у збірці „На ярмарку" („Гарт", Х. 1930). В 1927 р. мав доповідь на секції журналістики Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників.

(36) Емануїл **Оксман,** автор статтей і публікацій „До життєпису А. Л. Метлинського" (ЗІФВ, XV, 1927), „Новознайдений лист Ст. Руданського 1869" (ЗІФВ, XV, 1927) та ін.

(37) Іван **Оришкевич** — критичні оцінки видань: Т. Шевченко, Повна збірка творів. Повісти, К. 1928 (у Ж. і Р., 1928, кн. VI), П. Куліш. Михайло Чернишенко (Ж. і Р., 1928, кн. V).

(38) Петро **Пелех** (Київ), автор статті „Про діялог Сковороди „Неграмотний Марко" (у Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського, т. II, К. 1928).

(39) Л. (?) **Перетц** — стаття про „Пѣсни народные" Петра Степановича Писаревського.

(40) Іван **Перлін** — автор статті „Етапи творчого розвитку М. Горького" (Ж. і Р. 1928, кн. V) і рецензій на літературознавчі праці, друковані в „Житті і Революції", „Критиці" в 1926-1928 рр.

(41) К. (?) О. **Пушкаревич,** автор огляду „Короледвірський рукопис в українських перекладах" (у Наук. зб. Ленінгр. товариства дослідників... т. II, К. 1929).

(42) Євген А. **Рихлик** (н. 1888), мовознавець і літературознавець, співробітник ВУАН, професор Ніженського ІНО, керівник його семінару української літератури, автор огляду „З нової літератури про „польсько-українську школу" (Укр. 1927, кн. 5).

(43) Сергій **Родзевич** (н. 1888), історик літератури й критик, співробітник історичних установ ВУАН. Автор праць про Лермонтова й Тургенева в українській літературі і статті „Сюжет і стиль ранніх поем Шевченка" (у зб. „Шевченко та його доба", т. II, К. 1926) дав, за визначенням К. Копержинського, „спробу поставити на науковий ґрунт питання про зв'язок ран-

ніх поем Шевченка з російською літературною традицією". З інших статтей Родзевича важливіші: „Еміль Золя та французький реалізм дев'ятнадцятого віку" (Ж. і Р. 1928, кн. І), „Чернишевський — романіст та теоретик мистецтва" (Ж. і Р., 1928, кн. IX), про Вольтера (у вид. „Кандид", В-во „Слово"), про Бальзака (у „Горіо", В-во „Книгоспілка"), про Шекспіра („Гамлет", „Книгоспілка", (Х.), 1928) й ін.

(44) Дмитро **Рудик** — літературний критик, член літ. об'єднання „Західня Україна", автор статтей й оглядів про західньо-українську літературу, м. ін. „Письменники з Західньої України в УРСР" („Зоря"), 1926, № 14), „Дмитро Загул" („Прол. Правда", 1926, № 249), „Василь Стефаник" (Ж. і Р., 1927, кн. IV), „Ольга Кобилянська" (журн. „Зах. Україна", 1927, зош. І).

(45) С. (?) В. **Савченко,** дослідник західньо-европейської, зокрема французької й німецької літератури, автор вступних статтей до видання творів Мопасана (В-во „Книгоспілка"), збірника про німецький експресіонізм (В-во „Сяйво") в 1926-27 рр. і до книжки перекладів М. Рильського „Французькі класики XVII століття" (ЛІМ, 1931).

(46) Микола І. **Сагарда** (н. 1870), бібліограф і літературознавець, бібліотекар Всенар. Бібліотеки України в Києві і співредактор її органу „Журнал бібліотекознавства та бібліографії", співробітник ВУАН. Автор статті про П. Куліша в „Книгарі" (1919, ч. 23-24) і багатьох бібліографічних праць, м. ін. про часописи Поділля.

(47) Ф. (?) М. **Самоненко** — автор статті з психології творчости Шевченка п. н. „Образ Шевченкової музи" („Шевч. Збірник", т. І, 1924) і розвідок про поетику Шевченка.

(48) Микола **Самусь,** новеліст і літературний критик, автор статтей про О. Кобилянську („Всесвіт", 1927 № 47 і „Комс. України", 1927, № 188), про Андрія Заливчого п. н. „Забутий новеліст і революціонер" („Молодняк", 1927, № 10), про Василя Чумака (Газ. „Пролетар", 1927, № 288) і критично-біографічного нарису „Троє: Василь Чумак, Андрій Заливчий, Гнат Михайличенко" (Х. 1928).

(49) О. (?) В. **Сікиринський** — автор праві „Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах, 1902-1911" (Зап. Одеського наук. при УАН товариства, Секція Іст. Філ., № 3, Од. 1928).

(50) Тарас **Слабченко** — публікація „Автобіографія М. Л. Кропивницького" (у зб. „За сто літ", І, 1927).

(51) Василь І. **Станиславський** (Прилуки) — автор статтей і публікацій: „Кобзарь 1867 року" (Укр., 1925, кн. 1), „Листи Панаса Мирного до М. П. Старицького" (ЗІФВ, V, 1925), „Земство і різки" (Укр. 1926, кн. 6), „Непомітні діячі" (у Ювіл. Зб. на пошану акад. М. С. Грушевського, т. II, К. 1928).

(52) М. (?) **Степняк** — літературознавець, дослідник мистецької форми в літературі, автор „Огляду поточної віршованої поезії" („Гарт", 1924, № 5), статті про історію Франкової повісти „Boa constrictor" (Ч. Ш., 1928, кн. 11) і статтей та рецензій на праці з ділянки поетики.

(53) П. (?) **Стодоля** — письменник і літературний критик, автор статті „Пам'яті Архипа Тесленка" (Ж. і Р., 1926, кн. 7).

(54) О. (?) **Суслов** — автор літ.-критичного нарису „М. Л. Кропивницький" (Укр., 1928, кн. 3).

(55) Ф. (?) **Таран** — літературний критик, комуніст-ортодокс, автор статтей про Василя Блакитного (Елланського), його життя й творчість в „Черв. Шляху" (1926, кн. 2) і в Больш. Сов. Енциклопедії (т. VI, 1927), як теж погромницьких виступів проти ВАПЛІТЕ („Комуніст", 1928, ч. ч. 7 і 8).

(56) Степан А. **Таранушенко** (н. 1889) мистецтвознавець, професор Харківського ІНО, директор Музею укр. мистецтва в Харкові, автор літературознавчої праці „До питання про лермонтівські мотиви в „Кобзарі" (у Наук. зб. Харк. наук. досл. катедри історії України, № 1, 1924).

(57) Вадим **Тарнавський,** бібліограф і літературознавець, співробітник Історичних установ ВУАН, автор праці „Г. Квітка-Основ'яненко. Бібліографічна розвідка. 1788-1928" (ВУАН, К. 1929) і рецензій на видання творів Квітки-Основ'яненка.

(58) Іван **Теліга** — автор статті „Пушкинська тематика у Куліша" (Ч. Ш., 1928, кн. 3).

(59) П. (?) **Тиховський,** літературознавець, науковий співробітник Літературної секції Науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові в 1925-26 рр., автор написаної в той час праці „В. С. Олександрів як поет та видавець" і друкованих статтей: „Адам Міцкевич в українських перекладах" (Наук. зб. Харк. наук.-досл. катедри історії України, І, Х. 1925), „Дві баллади про могили під Бриковим на Волині. — До історії одного сюжету" (там же, т. II-III, Х. 1926), „До історії байки на Україні, як літературного жанру" (Плуж., 1927, № 8), „На шля-

ху до наукового видання Шевченкового „Кобзаря" (Зб. „Шевченко", I, X., 1928) та ін.

(60) Іван **Ткаченко,** літературознавець, науковий співробітник Літ. секції наук. досл. катедри України в Харкові, упорядник „Бібліографічного покажчика літератури слобожанського письменства" (друкувався в „Бюлетені центр. краєзнавчого комітету" в 1925-26 рр.?), дослідник діяльности М. П. Драгоманова й творчости П. Мирного, редактор творів останнього й автор статтей „Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика" (Ч. Ш., 1924, кн. 1-2) і „Літературна історія „Повії" (Ч. Ш., 1926, кн. 3), автор науково-популярних нарисів про Івана Франка (1925 або 1926), про П. Куліша (у вид. „Книгоспілки"), як теж розвідки „До тексту Кулішевої збірки поезій „Дзвін" (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927).

(61) Олександер **Тулуб** — літературознавець і бібліограф, упорядник праці „Матеріяли до словника псевдонімів українських письменників" (ЗІФВ, XIX, 1928 й окр. К., 1928) і статті „Матеріяли до життєпису Володимира Самійленко" („За сто літ", III, К. 1928).

(62) Іван **Фетісов,** літературознавець, співробітник Історичних установ ВУАН, дослідник української літератури середньої доби, автор статті „Петро Скарга та Тарас Земка" (Наук. зб. Ленінгр. Товариства дослідників..., т. I, К. 1928) і праці „Збірник леґенд Агапія Критянина „Амартолон сотеріх" в українському й московському письменствах та народній словесності" (ЗІФВ, XXXII, 1929).

(63) Юхим **Філь,** літературознавець, співробітник Істор. установ ВУАН, автор праць: „До біографії і творчости М. Коцюбинського" (Укр., 1926, кн. 1), „З архіву З. Ф. Недоборовського" (Зап. Кам'янецького ІНО, т. II, 1927 й окр.), — матеріяли для історії літератури, „А. Свидницький та його літературні сусіди" (ЗІФВ, XVI, 1928), „М. Коцюбинський у спогадах та предки письменника" (ЗІФВ, XXV, 1929) й ін.

(64) Олександер М. **Фінкель,** мовознавець і літературознавець, автор статті про „Майстерність" „Конотопської відьми" („Плуг", 1928, № 11).

(65) Антін **Харченко,** новеліст і літературознавець, брав участь в редаґуванні творів Лесі Українки (за ред. В. Якубського), автор статті про „Вавилонський полон" і „На руїнах" у 5-ому томі цих творів, К. 1928).

(66) З. (?) **Харціє́в,** дослідник питань мистецької форми в літературі, автор статтей „Потебня й „лапки". — З приводу однієї академічної рецензії" (Ч. Ш., 1925, кн. 5), „Потебня й сучасна поетика" (Ч. Ш., 1927, кн. 12).

(67) Микола **Хращевський** — літературознавець, автор публікацій і статтей: „Ще нові дані до Ялтинської біографії Руданського" (ЗІФВ, XXV, 1929), „Ст. Руданський в оповіданнях своїх родичів та інших людей" (там же), „Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького" (ЗІФВ, XXI-XXII, 1929).

(68) Іван В. **Шаровольський** (н. 1876), літературознавець і мовознавець, професор Київ. ІНО, автор праць з історії зах. евр. літератури, брав участь у 2-ому вид. Творів Лесі Українки (10-томовому, за ред. Б. Якубського).

(69) Борис **Шевелів (Шевелев),** літературознавець, редактор ювілейного видання творів Л. Глібова й автор вст. статті й уваг до нього (В-во „Сяйво" (К.), 1927), автор статтей „Поезія Глібова в перекладі на російську мову" (Укр. 1927, кн. 6), „Відгомони життя і творчости Лева Толстого в Чернигівських установах" (Укр. 1929, кн. 33) та ін.

(70) Йона **Шевченко,** актор (учень Леся Курбаса) й історик новітнього українського театру, автор театрально-критичних нарисів „Українські драматурги" (Х., 1928) — про „Старі і нові п'єси, придатні для клубної та професійної сцени" (Х., 1928), попул. статті з приводу 20-річчя смерти Карпенка Карого (Ч. Ш., 1928, кн. 1) та ін.

(71) Д. (?) **Шелудько,** літературознавець, співр. Істор. установ ВУАН, автор праці „Впливи Шевченка на Любена Каравелова" (ЗІФВ, XVIII, 1928).

(72) В. (?) **Юноша,** літературний критик, автор статтей „Островський і Карпенко-Карий" (Зб. „Січ", Січеслав, 1919), „Поет чарів ночі" (Зб. „Вир революції", 1921) — про В. Підмогильного, „Нова книжка А. С. Кримського" (там же).

(73) Л. (?) **Юровська,** дослідниця нової української літератури, співр. ВУАН, дебютувала працею „Автобіографічні повісті Куліша" (Ч. Ш., 1928, кн. 12).

(74) Микола **Яшек,** бібліограф і літературознавець, упорядник багатьох бібліографічних показників до Шевченка й нової української літератури: „Тарас Шевченко — Матеріяли до бібліографії (рр. 1903-1921)". Вип. 1-ий (Х., 1921), „До історії „Кобзаря" (Ч. Ш., 1925, кн. 3) — реєстр „Кобзарів" і „Кобзари-

ків", оригінальних і в російському перекладі, від 1840 до 1925 р., „Нове про Шевченка" („Шлях освіти", 1925, № 3 і „Рад. Освіта", 1925, № 3), „Шевченківська література в 1925 р." (Ч. Ш., 1926, кн. 2 і 3) і важливого для історії літератури показника (впорядкованого разом з А. Лейтесом) „Десять років української літератури — 1917-1927", перший том якого (ДВУ, 1928) подає біо-бібліографічні дані для понад 900 письменників і в другому томі зібрані вийнятки з джерельних матеріялів до історії літературного процесу 1917-1927 рр. (Плянований третій том, що мав охоплювати темарій, стилі, жанри, портрети письменників і характеристики критиків, не появився через започатковані в 1929 р. репресії совєтського режиму проти українських літературознавців і літераторів). Крім згаданих праць М. Яшек був ще автором огляду „Літературна дискусія" („Плуг", 1927, № 3) й ін. статтей. Як виходить з опублікованого в 1957 р. в Літ. Газеті листа М. Яшека, він живе. Проте не бере активної участи в літературознавчих і бібліографічних працях і виданнях.

Приведені 74 (сімдесят чотири) прізвища — це літературознавці і літературні критики, які внаслідок екстермінаційних заходів — розстрілів, заслань і репресій — вибули з наукового й літературного життя та активности після 1937 року, яких доля не відома і про яких слід загубився в літературознавчих працях, виданнях і бібліографічних оглядах 1940-их і 1950-их років. Ніодного прізвища із названих тут у цьому другому реєстрі літературознавців і критиків не зустрічаємо в таких оглядах і показниках, як „Українське літературознавство за сорок років — (1917-1957)" акад. О. І. Білецького (В-во АН УРСР, К. 1957), його ж „Літературознавство і критика" (в II-ому томі „Історії української літератури", К. 1957, сс. 440-453) і його ж повтореному, але проредаґованому за попередніми, огляді „Літературознавство і критика за 40 років Радянської України" (у зб. праць О. І. Білецького „Від давнини до сучасності", К. 1960, т. І, сс. 61-83). Не згадані ці прізвища і в показнику „Українська Радянська Література" між III і IV з'їздами письменників — 1954-1957" (Р. П., К. 1959), який охоплює не тільки письменників, але й критиків і літературознавців. І немає їх між авторами „Книг з українського літературознавства за 1958 рік", що їх список склала Л. В. Бєляєва (в Рад. Літературознавстві, кн. 3, за 1959 р.) ані поміж авторами „Рад. Літературознавства" в 1959 р. Немає цих прізвищ і поміж авторами видань з українського

літературознавства за 1959 рік (див. реєстр Л. В. Бєляєвої в „Рад. Літературознавстві", 1960, кн. 3), ані поміж авторами праць, статтей і рецензій в цьому „Рад. Літературознавстві" в 1960 р. Все це доводить, що всі вони так чи інакше, але ж були вилучені основно з літературного процесу і літературознавчої праці.

III. Реєстр тих, що еміґрували

Протеж обидва складені досі реєстри — і репресованих і тих, що були примушені замовкнути — не вичерпують ще всіх літературознавців і критиків, вилучених з наукового і літературного життя в Україні 1917-1937 рр. Крім названих досі, велика кількість їх була примушена еміґрувати з України, чи то зазнавши там репресій, чи в страху перед знищенням, репресіями або й перед неможливістю продовжувати там справжню вільну наукову працю й дослідження.

З тих, що були активні в 1917-1937 рр. в українському літературознавстві і літературній критиці під совєтським режимом, вийшли на еміґрацію такі літературознавці і критики, багато із яких під час свого перебування в Україні були репресовані і що їх число збільшує реєстр репресованих до 110 осіб.

(1) Леонид Т. **Білецький** (1882-1955), історик української літератури й автор праць з теорії української критики, учень і послідовник В. М. Перетца, в 1918 р. доцент Кам'янецького Університету. Еміґрував 1920 р. до Львова, потім ЧСР і Канади.

(2) Павло **Богацький** (н. 1883), бібліограф, літературознавець, зокрема в ділянці шевченкознавства, співробітник київського „Книгаря" в 1918 р. Еміґрував 1922 р. до ЧСР, тепер в Австралії.

(3) Юрій **Бойко,** спр. прізв. **Блохин** (н. 1909), літературознавець, почав виступати як літ. критик в 1930-их р. Еміґрував після 1943 р. Тепер на еміґрації в Німеччині.

(4) Освальд **Бурґгардт,** літ. пс. **Юрій Клен** (1891-1947), поет, перекладач і літературознавець, автор нарисів про західніх письменників і вст. статтей до видань перекладів із їхніх творів, публікованих протягом 1920-их р. в УССР. В 1931 р. виїхав до Німеччини. Помер 1947 р.

(5) Петро **Волиняк** (н. 1907), літературний критик і видавець, в літературі почав виступати в 1930-их рр. і тоді ж був засланий. Еміґрував після 1941 р. Тепер в Канаді.

(6) Степан Ю. **Гаєвський,** сьогодні Архиєпископ Сильвестер Гаєвський, історик української літератури, дослідник давньої доби, автор праць з теорії поезій, активний в літературознавстві в 1921-1929 рр. Еміґрував після 1943 р., тепер в Австралії.

(7) Микола **Глобенко,** спр. прізв. Оглоблин (1902-1958), літературознавець і літ. критик, автор статті „Заповіт батьків" (К. і П., № 8, 1928), співробітник УРЕ в першій половині 1930-их рр. Еміґрував після 1941 р. Помер на еміґрації у Франції.

(8) Петро **Голубенко** (нар. 1907), літературознавець і літературний критик, в літературі почав виступати в 1930-их рр. Еміґрував під час 2-ої світ. війни. Тепер у ЗДА.

(9) Вячеслав **Давиденко** (нар. 1905), літер. редактор, співробітник УРЕ в 1-ій пол. 1930-их рр., почав виступати в літературі 1925 р. Еміґрував після 1943 р., тепер у ЗДА.

(10) Володимир **Державин** (нар. 1899), поет, перекладач, філолог і літературознавець та літературний критик, співробітник збірника „Шевченко" і журналів „Культура і побут", „Життя і Революція", „ВАПЛІТЕ", „Черв. Шлях", „Критика", професор Харк. університету з 1940 р. Еміґрував після 1943 р., з 1946 р. професор УВУ у Мюнхені.

(11) Юрій **Дивнич (Лавріненко)**, літературознавець і літ. критик, почав виступати з критичними статтями в 1930 р. Був репресований. Еміґрував після 1943 р. Тепер у ЗДА.

(12) Дмитро **Донцов** (н. 1883), публіцист і літературний критик, керівник Українського Телеграфного Аґенства — в 1918-19 рр. в Києві. Еміґрував 1919 р. Був редактором ЛНВ, потім „Вісника", у Львові, тепер в Канаді.

(13) Павло **Зайцев** (н. 1886), літературознавець, дослідник біографії і творчости Шевченка, в 1918 р. редактор журналу „Наше Минуле", співробітник журн. „Книгарь" в Києві, і в 1918-19 рр. редактор видань Істор. філ. відділу УАН, співробітник УАН в Комісії біографічного словника. Еміґрував 1919 р. до Польщі. Тепер в Західній Німеччині.

(14) Григорій **Костюк** (псевдо Б. Подоляк), (нар. 1902), літературознавець і критик, член літ. групи „Пролітфронт", з літ.-крит. статтями почав виступати 1928 р. в „Житті і Революції", автор нарису „Панас Мирний" (1931), співробітник Інституту ім. Шевченка в першій пол. 1930-их рр., репресований в 1934 р. Еміґрував після 1941 р., тепер у ЗДА.

(15) Іван **Кошелівець** (н. 1907), літературознавець і критик,

почав виступати в літературі в 1930-их pp. Еміґрував під час 2-ої світ. війни, тепер у Зах. Німеччині.

(16) Володимир В. **Міяковський** (нар. 1888) історик і літературознавець, дослідник історії декабристів в Україні і Кирило-методіївського братства, шевченкознавець. Співробітник ВУАН в Комісії новітнього письменства й Комісії громадських рухів, автор багатьох праць, друкованих у виданнях ВУАН. Після процесу СВУ заарештований 1930 р. і перебував на засланні до 1934 р. Еміґрував після 1943 р. Тепер один з керівних членів УВАН у ЗДА і директор її бібліотеки.

(17) Петро **Одарченко,** літературознавець і критик, з літературознавчими працями почав виступати в Записках Ніженського ІНО і в „Червоному Шляху" 1927 р. Заарештований восени 1929 р., перебув на засланні (Казахстан) 7 років. Еміґрував після 1943. Тепер у ЗДА.

(18) **Михайло Орест (нар.** 1901), поет, перекладач і літературний критик, виступав із перекладами і як літературний редактор в 1920-их і в першій половині 1930-их pp. Був двічі ув'язнений і в другій половині 30-их pp. засланий. Тепер активний, як поет, перекладач і літературознавець, у Німеччині.

(19) Павло **Петренко,** літературознавець, автор статтей і праць про Котляревського, Квітку, М. Вовчка в 1930-их pp. Як літ. критик почав виступати 1928 р. Еміґрував після 1943 р. Тепер у ЗДА.

(20) Віктор П. **Петров** (1894 — ?.), етнограф, археолог-літературознавець і письменник, автор праць про Сковороду, Куліша і Шевченка, співробітник ВУАН в Комісії етнографічній, Інституті матеріяльної культури, Інституті археології, директор Інституту фолкльору. Еміґрував 1942 р. до Німеччини. Пропав без сліду 1949 р. у Мюнхені. За деякими даними, вернувся до УССР і працює як археолог.

(21) Вадим **Сварог** (пс.), літературний критик, активний в літературі в 1930-их pp. Еміґрант з 1943 р. Перебуває в ЗДА.

(22) Василь К. **Чапленко,** (нар. 1900 р.), письменник і літературознавець і мовознавець. З першим літ.-крит. нарисом виступив у 1927 р., автор праці „Сонет в українській поезії" (1929?). Репресований в 1930-их pp. Еміґрував після 1943 р. Тепер у ЗДА.

(23) Дмитро **Чижевський** (нар. 1895), філософ й історик літератури. Еміґрував з початком 1920-их років. Професор Укра-

інського Вільного Університету в Празі, потім Гарвардського й Гайдельберзького університетів. Автор „Історії української літератури" (УВАН, Н. Й., 1956).

(24) Юрій **Шевельов,** літ. псевдо Юрій **Шерех** (н. 1908), мовознавець, літературознавець і критик, почав працювати науково в 1940-их рр. в Україні. Еміґрував 1941 р. на Захід. Тепер професор Колумбійського університету в ЗДА.

(25) А. **Юриняк** (пс.), літературознавець і дослідник теорії літератури, почав виступати в літературі в 1930-их рр. Еміґрував після 1943 р. Тепер активний у ЗДА.

Усі ці літературознавці й критики, еміґрувавши на Захід, не залишили своїх наукових і літературних дослідів і заінтересувань та дали низку праць тривалої вартости і змісту, що не могли б бути публіковані в СССР під комуністичним режимом. Всі вони активні і в літературознавстві, і в критиці, деякі з них теж в інших ділянках науки і збагачують своїми дослідженнями українські наукові надбання, не зважаючи на важкі умови еміґрації, брак українознавчих бібліотек й архівів.

Поданий реєстр тих, що еміґрували, не охоплює цілого ряду літературознавців і критиків молодшої генерації, які зактивізувались в Україні після 1937 р. й теж еміґрували під час Другої світової війни, — ані літературознавців і критиків Західньої України, що були репресовані й також еміґрували перед окупацією цих земель совєтами в 1939 і 1944 роках.

Підсумки здійсненого совєтським режимом розгрому українського літературознавства і літературної критики страхітливі. Протягом 1917-1937 рр. було знищених або репресованих 103 науковців і критиків; з них зрятувалося й вернулося до наукової праці всього 14 осіб. З того 3 поза Україною і в російській науці. Одинадцять дослідників були примушені до переходу в російську науку і друкують свої праці виключно російською мовою і в російських виданнях, або працюють по наукових установах РСФСР й інших сов. республік. Сімдесят чотири літературознавці і критики вибули без сліду з літературнуго процесу, примушені припинити наукову роботу і публікування своїх праць. Двадцять п'ять еміґрували, рятуючися перед знищенням і репресіями. Разом, за тимчасовим і напевно ще неповним і невичерпним підрахунком, зробленим у цьому дослідженні, з українського наукового життя і з літературно-критичної діяль-

ности в Україні вилучено насильно 202 — словами: двісті двох літературознавців і критиків.

Яким основним і широким був засяг переведеного знищення в цій ділянці, показує, з другого боку, перелік тих літературознавців і критиків, що були активні в 1927-1937 рр. і залишилися живими й активними в даній ділянці. Так із науковців і критиків, що виступали із своїми працями в 1917-1927 рр., перетривало і заслужило на звання „совєтських літературознавців" усього 15 осіб:

(1) Ярема Я. **Айзеншток** (нар. 1900), літературознавець, зокрема дослідник біографії й творчости Шевченка, автор численних праць про Котляревського, Квітку-Основ'яненка, Гулака-Артемовського, Манжуру, Щоголева, Коцюбинського, М. Марковича, І. Микитенка та ін. Співробітник Істор. установ ВУАН, потім Інституту ім. Т. Шевченка. Жив здебільша і живе в Ленінграді і це врятувало його перед репресіями. Не зважаючи на всі свої заслуги для науки, навіть в ділянці „російсько-українських зв'язків", не дочекався хочби й згадки про себе в Українській Радянській Енциклопедії.

(2) Олександер І. **Білецький** (нар. 1884), один з найвидатніших дослідників давньої і нової української літератури, перейшовши на вимагані партією і режимом позиції, вдержувався як член АН УССР з 1939 р. й АН СССР на керівних становищах в Київськім університеті, Інституті літератури ім. Шевченка, обмежуючися, поза дослідами над „Словом о полку Ігореві", тільки до середньої і нової української літератури, як цього вимагають офіційні „настанови" совєтської науки. Помер 1961 р.

(3) Петро К. **Волинський** (нар. 1893), виступивши 1928 р. із статтею про Олександра Кониського в 1928 р., яка зустріла неприхильну оцінку Є. Кирилюка, перетривав якось 1930-і роки і зактивізуватися як літературознавець, після другої світової війни.

(4) Михайло **Калинович** (1890-1949), лінґвіст і романіст, літературознавець і критик, гол. редактор зрусифікованого Російсько-українського словника АН УССР 1948 р. Дотримуючись вимог партії, перетривав 30-і роки на становиці професора Київського університету і Директора Інституту мовознавства та в 1939 р. був призначений дійсним членом АН УССР.

(5) Євген П. **Кирилюк** (нар. 1902), літературознавець, спів-

робітник Істор. установ ВУАН, упорядник бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього" (ВУАН, К. 1929), як також автор інших праць, перейшов скоро на офіційні позиції, зокрема в статті п. н. „Ленінове вчення про два шляхи капіталістичного розвитку в застосуванні до історії української літератури" (Ж. і Р., 1933, кн. X) і добився звання члена-кореспондента АН УССР та посту керівника Відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Шевченка АН УССР. Не зважаючи на наполегливе дотримування партійної лінії в науковій праці, був гостро критикований в постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. за проявлені у зредаґованім ним разом із С. І. Масловим „Нарисі історії української літератури" (АН УССР, 1945) перекручення „марксистсько-ленінського розуміння історії української літератури" і подання її в... „буржуазно-націоналістичному дусі".

(6) Сергій І. **Маслов** (пом. 1957), книгознавець і літературознавець, дослідник історії українського друкарства, учень В. М. Перетца, член Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства й мови. Займаючися науковими дослідами, стояв оподалік від усіх спорів і дебат, але й це не зберегло його від цькування: був засуджений в 1946 р. разом з Кирилюком, як співредактор згаданого нарису, за проявлений у ньому „буржуазно-націоналістичний дух".

(7) Олександер А. **Назаревський** (нар. 1887) — історик літератури, зокрема давньої, учень В. М. Перетца і співробітник ВУАН, автор статтей і праць в Записках Укр. Наук. Товариства в Києві, ЗІФВ ВУАН, збірниках „За сто літ" та ін. Одинокий з-поміж дослідників давньої української літератури залишався в Києві, друкуючи свої праці не тільки в російських виданнях, але і в українських.

(8) Євген **Ненадкевич** (нар. 1883), літературознавець, виступав в половині 1920-их рр. із статтями про Франка й Стефаника (в Записках Житомирського ІНО, кн. II) і брав участь у редаґуванні творів Лесі Українки. Після довшої перерви (можливо, що й теж був репресований) виступає з 1956 р. із працями про Т. Шевченка.

(9) Олексій І. **Полторацький** (нар. 1905), літературний критик і публіцист, виступив уперше в 1927 р. із статтею п. н. „Соціологія тропів Франка" (Ж. і Р., 1927, кн. VI) і з подібними статтями в „Критиці" і „Новій Генерації" 1928 р. Останніми ро-

ками виступає із статтями про І. Франка, драматургію, займаючи посади гол. редактора „Вітчизни" і тепер „Всесвіту".

(10) Юрій К. **Смолич** (нар. 1900), письменник і літ. критик, критичну діяльність розпочав статтею „Nature morte" у художній літературі" у „ВАПЛІТЕ" (1927, кн. 4). Колись безпартійний — перейшов всеціло на партійні позиції в літературі, виконуючи навіть окремі завдання режиму, зокрема в акції „повернення на родіну". Останнім часом виступає зі статтями більш публіцистичного характеру про Франка, Сосюру та ін.

Ще менше літературознавців і критиків, особливо ж марксівського напрямку, що на них були багаті 1930-і роки, збереглося живими й беруть активну участь у розгортанні „нового етапу боротьби за народне, соціялістичне мистецтво", як це визначив акад. О. І. Білецький, той сам, який для років найбільшого посилення терору і винищування письменників і літературознавців, знайшов досить дивну формулу у ствердженні, що „протягом 1936-1938 рр. підбиралися кадри, складалися плани, налагоджувалася робота" (див. „Українське літературознавство за сорок років — (1917-1957)", В-во АН УРСР, К. 1957). З доби того „нового етапу боротьби", в якому було знищено або репресовано понад 70 самих тільки літературознавців і критиків, залишилося живими всього тільки 5 осіб, а саме:

(11) Євген **Адельгейм** (нар. 1907), критик і літературознавець, співробітник „Життя і революції", „Критики" та ін. журналів, автор праць з ділянки драматургії та про сучасних українських письменників. Був гостро критикований в час боротьби сталінського режиму проти т. зв. безрідного космополітизму. В УРЕ не згаданий цілком.

(12) Аврам **Гозенпуд** (н. 1908), літературознавець і мистецтвознавець, науковий співробітник Інституту літератури ім. Шевченка, професор високих шкіл, автор праць про Лесю Українку та ін. В 1940-х роках критикований за „космополітизм".

(13) Давид Д. **Копиця,** критик і літературознавець, комуніст, в 1938 р. вчений секретар і в 1939-41 заступник директора Інституту літератури, в 1953 р. голова Комітету в справах мистецтва при Раді міністрів УССР.

(14) Ілля І. **Стебун (Кацнельсон),** критик, автор статті проти Слісаренка за його листа до Горького в справі небажання Горького перекладати його твори на україньку мову, погромник

Є. Кирилюка, С. Маслова та інших літературознавців за опрацьований і виданий ними „Нарис історії української літератури" (К. 1945) і виразник офіційних позицій у цій справі у статті „Проти ворожих теорій в українському літературознавстві. - Критика буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його „школи" в питаннях історії української літератури", надрукованій у журналі „Радянське літературознавство", кн. 7-8, К. 1947.

(15) Семен М. **Шаховський,** літературознавець, співробітник „переорганізованого" Інституту літератури ім. Шевченка, автор праць про Шевченка, Франка, Тичину, репрезентант большевицько-марксистського табору фальсифікаторів українського літературознавства.

Реєстр цих 15 „врятованих" із розгрому українського літературознавства й критики 1917-1937 рр. є може більш переконливим свідченням про безоглядність і ґрунтовність проведеної в цій ділянці екстермінації, як самі реєстри репресованих, чи тих, що замовкли або еміґрували.

Дальшим доказовим матеріялом для ґрунтовности здійсненого розгрому може бути основне викреслення всіх праць і писань знищених літературознавців із бібліографічної документації. Яскравим прикладом основної „чистки" в бібліографії можуть бути опубліковані протягом 1955-1958 рр. бібліографічні покажчики.

У покажчику „Тарас Григорович Шевченко — (1814-1861), виданому Державною Науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка у В-ві Книжкової Палати УРСР, Харків, 1955 в розділі „Основні радянські видання творів Т. Г. Шевченка" зареєстровані тільки видання повних збірок творів Шевченка здебільша від 1949 р. і названі в ньому тільки видання 4 окремих поем з 1939 р. В розділі „Література про Шевченка" зареєстровані назви праць і статтей „радянських літературознавців", друкованих від 1949 р. з однією тільки працею М. Шагіньян, опублікованою 1946 р.

В бібл. покажчику М. В. Булавицької „Леся Українка", опублікованім Державною публічною бібліотекою УРСР у В-ві Академії Наук УРСР (К. 1946), зареєстровані тільки збірні й окремі видання творів Лесі Українки, почавши від 1936 р. і подана критико-біографічна література про неї, публікована тільки після 1937 року.

Так же само, у другому виданні бібл. покажчика І. З. Бойка „Іван Франко", опублікованім Держ. публ. бібліотекою УРСР у В-ві АН УРСР (К. 1956), зареєстровані тільки видання творів І. Франка за 1876-1914 і радянські видання, почавши від 1924 р., з виключенням усього, що появилося між 1914 і 1934 і всіх видань Франкових творів в Західній Україні і на еміґрації. В розділі „Література про життя і творчість І. Я. Франка" зареєстровані вибрані матеріяли, друковані до війни в Галичині і після війни в УССР, але ж у підрозділі „Творчість І. Я. Франка" зібрані за малими вийнятками тільки праці, друковані по 1939 р., з давніших тільки праці ортодоксійних, совєтських авторів. Усі праці про Франка, згадані в нашому огляді, дбайливо вилучені.

Разом із нищенням і репресуванням літературознавців і критиків відбувалося і вилучування і нищення або конфіскування до спецвідділів їхніх друкованих праць і нищення деяких надрукованих уже, або ж готових до друку чи написаних розвідок і монографій. Так була знищена кн. XXVI-XXVII ЗІФВ ВУАН за ред. А. Кримського (замість неї видано ці ж Записки з працями Історичної Секції ВУАН), були знищені: том академічного видання Творів Шевченка про його образотворчу діяльність, том І-ий „Біографічного словника українських діячів", приготований до друку М. Могилянським, том VII збірника „За сто літ", томи VI і VII Історії Української літератури М. Грушевського, том II-ий „Українських дум" Катрі Грушевської і багато інших. Пропали без сліду студії і роботи, що над ними працювали засуджені науковці, по в'язницях і концентраційних таборах, між ними писання С. Єфремова, А. Ніковського, М. Зерова, П. Филиповича та багато ін. Немає багато й надії, щоб збереглися ці праці в архівах ҐПУ-НКВД-МВД.

Закінчуючи, треба ствердити, що здійснений в українському літературознавстві і в літературній критиці розгром був основніший, як знищення в рядах самих письменників чи мистців. З-поміж репресованих літераторів були реабілітовані, почавши від 1956 року, не тільки десятки авторів, але були перевидані, хоч й у відповідно спрепарованих виданнях „вибраних творів" їхні поезії, поеми, оповідання й повісті. Немає випадку, щоб були перевидані в УРСР праці розстріляних чи репресованих літературознавців і критиків. Висловлювані, стверджувані ними ідеї й погляди були небезпечні вже в самій своїй основі для іде-

ологічних, теоретичних положень і тенденцій окупаційного комуністичного режиму в Україні й тому ж мусіли бути знищені не тільки вони, але і їхні творці і носії.

Після здійсненого в 1927-1937 роках розгрому в українському літературознавстві не залишилася пустка. З роками почали загоюватися рани, поповнюватися ряди, наростали кадри нових дослідників. Ця нова зміна — хоч і сковувана партійними директивами і рямцями соцреалізму — знову починає продовжувати започатковану широко у 1920-их роках літературознавчу працю, поширюючи все більше свої зацікавлення і засяг своєї тематики і проблем. За підрахунком, зробленим на підставі огляду О. І. Білецького, в 1940-50 роках працювало в літературознавстві вже знову яких 130 науковців і критиків. В 1954-1958 було активних в цих ділянках 75 осіб. В самому ж 1958 р. були опубліковані літературознавчі й критичні праці 82 авторів.

Не покладають рук і десятки українських літературознавців на еміґрації, що їх під сучасну пору працює активно 44 особи. Продовжуючи наукові традиції і зберігаючи ідеї знищених так жорстоко їхніх вчителів і колеґ, українські літературознавці і критики працюють головним чином над тими питаннями і темами, що заборонені або обмежені в Україні. Перелік їхніх досягнень вимагав би сьогодні окремого досліду і їхні праці це будування тривалого пам'ятника на пошану знищених.

В основу цього пам'ятника мала б лягти праця над дослідженням, бібліографічним охопленням, вивченням і публікацією літературознавчої спадщини й доробку тих, що були вилучені насильно окупантами України з наукового життя і літературного процесу, започаткована в нас уже роботами проф. Наталії Полонської-Василенко, Михайла Ореста, Юрія Луцького, Григорія Костюка, Юрія Лавриненка й ін. Спробою в цьому напрямку і є праця автора цього огляду, що вимагає ще багато уточнень і дальших дослідів і доповнень.

Червень 1960 — березень 1961.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. М. Левченко. Бібліографія писаннів співробітників І Відділу, що друкувалися рр. 1925-1926. „Записки Істор. Філ. Відділу УАН", кн. VII-VIII, К. 1926, сс. 618-626.

2. А. Ш(амрай). Літературна секція Науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові в 1925-6 акад. році. „Україна", 1926, кн. 5, сс. 186-187.

3. Кость Копержинський. Українське літературознавство (Бібліографічний огляд за 1926 рік). „Україна", 1927, кн. 3, с. 152-159.

4. Кость Копержинський. Українське літературознавство і критика (Бібліографічний огляд — (за 1927 рік). „Україна", 1928, кн. 3, с. 110-123.

5. Проф. П. Филипович. Українське літературознавство за 10 років революції. Зб. „Література", І, К. 1928, сс. 5-28.

6. А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури (1917-1927). За загальною редакцією С. Пилипенка. Том І. Біобібліографічний. Інститут Тараса Шевченка. ДВУ, 1928. Стор. XVI+2 нп.+671+3 нп.

7. Кость Копержинський. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття — 1917-1927. „Студії з історії України Науково-Дослідчої Катедри Історії України в Києві". Том II. (Київ), 1928. сс. сс. XXI-П.

8. Кость Копержинський. Українське літературознавство. Історія театру й критика (Бібліографічний огляд за 1928 р.). „Україна", 1929, кн. 36 за вересень, сс. 98-121.

9. Всеукраїнська Академія Наук. Каталог Видавництва Всеукраїнської Академії Наук. У Києві 1930. Стор. 2 нп. 71+1 нп.

10. Українська Загальна Енцикльопедія. Книга знання в трьох томах. Львів-Станиславів-Коломия (1933).

11. Академія Наук СССР. Труды Отдела Древнерусской Литературы. Томи I-XVI. Изд. АН СССР. Москва - Ленинград, 1934-1960.

12. С. Николишин. Націоналізм у літературі СУЗ. У зб. „На службі нації", (Париж), 1938, сс. 107-140.

13. Повне видання творів Тараса Шевченка. Том XVI. Бібліографія. Покажчик видань Шевченкових творів та спис бібліографічних праць про Шевченка. Зібрав і впорядкував Володимир Дорошенко. Український Науковий Інститут. Варшава - Львів, 1930. Стор. VIII+355+3 нп.

14. Академія Наук УРСР. Інститут Української літератури ім. Т. Г. Шевченка. Радянське літературознавство. В-во АН УРСР. Кн. 5-6, К. 1940, кн. 7-8, К. 1947.

15. Юрій Клен. Спогади про неоклясиків. Мюнхен, 1947. Стор. 48.

16. Семен Підгайний. Українська інтеліґенція на Соловках. Спогади 1933-1941. В-во „Прометей" (Новий Ульм), 1947. Стор. 93+3 нп.

17. Микола Глобенко. Історія і стан дослідження української літератури. „Енциклопедія українознавства" 1/2, Мюнхен—Ню Йорк, 1949, сс. 725-732.

18. Наукове Товариство ім. Шевченка. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Зошити 1-14, Париж — Ню Йорк, 1955-1961.

19. Л. А. Дмитриев. „Слово о полку Игореве". Библиография изданий, переводов и исследований 1938-1954. Академия наук СССР. Москва—Ленинград, 1955. Стор. 90+2 нп.

20. Проф. д-р Н. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук (Нарис Історії). Інститут для вивчення історії та культури СССР. Досліди і матеріяли (Серія I, ч. 21). Частина I (1918-1930), Мюнхен, 1955. Стор. 148+4 нп. Частина II (1931-1941). Мюнхен, 1958. Стор. 211+5 нп.

21. Обірвані струни. Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920-1945. Вибір, передмова і довідки Богдана Кравцева. Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці. Ню Йорк, 1956. Стор. 430+3 нп.

22. Академия наук СССР. Библиография советских работ по древне-русской литературе за 1945-1955 гг. Составили В. А. Колобанов, О. Ф. Коновалова и М. А. Салмина. Изд. АН СССР, Москва—Ленинград, 1956. Стор. 170+2 нп.

23. George S. N. Luckyj. Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934. New York. Columbia University Press. 1956. Pp. X+323+1 np.

24. О. І. Білецький. Українське літературознавство за сорок років (1917-1957). Академія наук УРСР, Інститут літератури ім. Т. Шевченка. В-во АН УРСР, Київ, 1957. Стор. 56.

25. Міністерство культури УРСР. Книжкова палата УРСР. Художня література видана на Україні за 40 років. 1917-1957. Бібліографічний покажчик. Частина перша: Українська художня література. В-во Книжкової палати УРСР, Харків, 1958. Стор. XXXIX+3 нп.+437+3 нп.

26. Із поезії 20-их років. Збірник. Упорядкування, вступна

стаття та примітки А. І. Костенка. „Радянський письменник", Київ, 1959, стор. 422+2 нп.

27. Л. В. Бєляєва, склала. Книги з українського літературознавства за 1958 рік. „Радянське літературознавство", 1959, № 3, стор. 141+145.

28. Юрій Лавріненко. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. Поезія — проза — драма — есей. Бібліотека „Культури" т .XXXVII, Париж, 1959. Стор. 979+1 нп.

29. Українська радянська література між III і IV з'їздами письменників 1954-1959. Бібліографічний покажчик. Вид. Рад. Письменник. Стор. 244+4 нп.

30. Віктор Петров. Українські культурні діячі УРСР 1920-1940 — жертви большевицького терору. Вид. Пролог, Ню Йорк, 1959, стор. 79+1 нп.

31. Богдан Кравців. На багряному коні революції. До реабілітаційного процесу в УРСР. В-во Пролог, Ню Йорк, 1960, Стор. 63+1 нп.

32. О. І. Білецький. Від давнини до сучасності. Збірник праць з питань української літератури. Держ. в-во художньої літератури. Київ, 1960. Т. І, стор. 502+2 нп., том II, Стор. 453+3 нп.

33. Hryhory Kostiuk. Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). Institute for the Study of the USSR. Series I, No. 47. Munich, August 1960. Pp. XIV+162.

34. Українська Радянська Енциклопедія. Тт. I-V, Київ, 1959-1961.

ПОЯСНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ:

Бібл. Вісті — „Бібліологічні Вісті"

ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури

ВУАМЛІН — Всеукраїнська Асоціяція Марксо-Ленінських Інститутів

ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук

ВУСПП — Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників

ДВУ — Державне Видавництво України

ЕУ — Енциклопедія Українознавства

ЕВ — „Етнографічний Вісник"

Ж. і Р. — „Життя і Революція" — журнал

ЗІФВ — Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН
ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка
ІНО — Інститут Народної Освіти
ІФВ — Історично-Філологічний Відділ УАН потім ВУАН
К. і П. — „Культура і побут"
Книгосп. — Видавництво „Книгоспілка"
КП(б)У — Комуністична Партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична Партія Західньої України
КПУ — Комуністична Партія України
Крит. — „Критика" — журнал
Лит. Газ. — „Литературная Газета" (Москва)
Л. Г. або Літ. Газ. — „Літературна Газета" (Київ).
ЛІМ — Видавництво „Література і мистецтво"
ЛЯ — Літературний Ярмарок
Од. — Одеса
ОРЯиСл — Отделение русского языка и словесности (при рос. Академії Наук)
Плуж. — „Плужанин" — журнал
„Прол. правда" — „Пролетарська правда" — часопис
Р. П. — Видавництво „Радянський Письменник"
РНК — Рада Народних Комісарів (міністрів)
Рад. Літ. — „Радянське Літературознавство" — журнал
СВУ — Спілка Визволення України
СПУ — Спілка письменників України
ТОДРЛ — Труды Отдела Древнерусской Литературы
УЗЕ — Українська Загальна Енциклопедія
УКП — Українська Комуністична Партія
Укр. — „Україна" — журнал
УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія
Х. — Харків
Худ. Літ. — „Художня література видана на Україні за 40 років". Бібл. покажчик, ч. І, Х. 1958.
Ч. Ш. — „Червоний Шлях" — журнал.

Юрій Шевельов

ПОКОЛІННЯ ДВАДЦЯТИХ РОКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

...Тим, що згинули в зорі весінніх літ,
Хрестів поставити в свій час ми не зуміли.

Микола Філянський

1.

Українське національно-культурне відродження було започатковане істориками: козацькі хроніки 18 сторіччя і Історія Русів позначають цей початок. Козацька романтика Шевченка підхоплює, поглиблює і популяризує ідеї й концепції української історіографії попереднього століття. Але поруч ідеї історичної переємности і місії Шевченко ставить романтичну ідею слова, мови як ознаки й вияву сутности нації. На сторожі коло рабів німих, що ладні були б може забути свою історичну традицію, він ставить слово. У П. Куліша центр уваги чимдалі помітніше пересувається на слово, на мову. Від них Куліш сподівається майбутнього України —

Слово нам верне і силу давнезну і волю,
І не один в нас лавровий вінок обів'є круг чола.

Звідси місія Кулішевого покоління, як він її бачить, це відродження й розквіт національної мови:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло возвести.

Романтична ідея мови як вияву сутности нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного від-

родження, поширена через поезію Шевченка й Куліша, стає одним з провідних гасел усього українського культурного й політичного руху в другій половині 19 і на початку 20 сторіччя. Вона переплітається з романтикою козацтва, з народницькими мотивами, пізніше з модерністичними течіями в письменстві. Плекають її передусім письменники. Годі зрозуміти творчість Старицького, Олени Пчілки, Мови-Лиманського, Грінченка, Франка без уваги до того, як кожний з них сполучав інші елементи свого світогляду й праці з цією ідеєю. Мало не кожний письменник цієї доби філолог або хоче ним бути. Учасники мовних дискусій сімдесятих, дев'яностих і дев'ятсотих років[1]) — переважно також письменники.

Здавалося б, що така увага до мови викличе розвиток мовознавства. Проте цього не сталося. Перед 1917 роком на Україні було кілька видатних мовознавців, але вони не створили своїх шкіл і напрямів на Україні. Причина цього стане ясна, якщо придивимося побіжно до умов і осягів їхньої праці. Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: Павло Житецький (1836-1911), Кость Михальчук (1840-1914) і Олександер Потебня (1835-1891). Кожний у своїй ділянці, вони були піонерами не тільки в українському мовознавстві, а і в загально-слов'янському. Досить згадати, що перша історія російської літературної мови (Є. Будде) вийшла 1908 р., тоді як „Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 и 18 вв." Житецького побачив світ 1889 р.; що перший загальний нарис російської діялектології (О. Соболевського) вийшов 1897 р., тоді як „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины" К. Михальчука були опубліковані вже 1872 р. Щождо праць Потебні з історичної синтакси слов'янських мов, то вони й досі ледве чи мають щось рівне в загально славістичній літературі. На додаток, праці Житецького з історії літературної мови і Михальчука з діялектології стояли на далеко вищому рівні, ніж їхні молодші російські відповідники. Вони склали іспит часу, вони й досі зберігають свою вартість, тоді як сьогодні ледве чи хто знайде щось живе в працях Будде й Соболевського, тут згаданих.

Одначе для розвитку мовознавства потрібні не тільки поодинокі талановиті вчені. Потрібна також сталість їхньої праці, тяглість створеної ними школи, зв'язок їх з ґрунтом. Цього україн-

ські передреволюційні мовознавці не мали й не могли в умовах тогочасної Росії мати. Ні Михальчук, ні Житецький не були допущені до викладання в університетах. Житецький мусів заробляти на життя викладанням у гімназії. Михальчук, найбільший слов'янський діялектолог свого часу, автор цінних розвідок з історичної фонетики й морфології, витрачав свій час і сили на денній і нічній праці книговода в одній з київських броварень. Потебня був єдиний з трьох, хто викладав в університеті, але в умовах постійних доносів (якими уславився його колеґа професор Безсонов) і без живого контакту з українськими студентами, без змоги давати спеціяльні українські курси. Тож не дивно, що його учні були переважно росіяни і розвивали більше філософську сторону науки Потебні, ніж проблеми українського мовознавства.

Українське мовознавство другої половини 19 сторіччя, поза блискучими, але спорадичними виступами Житецького, Михальчука й Потебні (останнього — на українські теми. На інші теми він писав систематично) сходило головне на нормалізаторську працю: впорядкування й узгодження правопису і узгодження його реґіональних відмін, збирання словникового матеріялу, критика мови окремих творів того чи того письменника. З усього цього тільки словникова праця досягла свого завершення в монументальному словнику української мови Бориса Грінченка (1909). Словник цей звичайно розглядають як збірку діялектних матеріялів. Це не слушно. Словник Грінченка також мав виконати й виконав нормалізаторське завдання. Хоч він і був базований на діялектних матеріялах, але в певному доборі, подиктованому критерієм бодай мінімальної придатности їх у літературній мові, а до того ж — і це головне — перепущених через сито загальноукраїнської фонетики й морфології.

Події 1917 року, відновлення української державности застали не тільки Україну окраденою, за словом поета, а й її мову. Хоч провідні й другорядні мовознавці попередніх поколінь зробили чимало, ще більше лишалося зробити. Були підмурівки, треба було якстій зводити мури. Це було те історичне завдання і обов'язок, що постало перед поколінням двадцятих років. Покоління це, як і кожне інше, складалося з людей різних маштабів і різних можливостей. Потреби школи, для дітей і дорослих, спонукали не одного викладача й науковця взятися за

укладання підручників — граматик, ортографічних порадників, хрестоматій з мовним коментарем. Різного рівня були ці підручники, але вони виконали корисну справу, і імена їхніх упорядників — Івана Бойкова, Корнія Буйного, Петра Горецького, Григорія Іваниці, Михайла Мироненка, Миколи Осипова, Миколи Перегінця, Миколи Наконечного, Івана Трояна, М. Трохименка, Івана Шалі — щоб згадати тільки частину — заслуговують щонайменше на згадку.

У словництві перша потреба в загальних словниках задоволена була працею Овсія Ізюмова, Івана Шаровольського, С. Іваницького й Ф. Шумлянського, М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка та інших. Це була потрібна праця, від неї до певної міри залежав успіх усього культурного руху, тому не дивно, що до впорядкування словників і підручників узялися й фахові мовознавці-науковці. Декого з них уже згадано щойно. Поза тим з журналізму на проблеми літературної норми перейшов Микола Гладкий, до словництва взялися літературознавці Сергій Єфремов і Андрій Ніковський. Історик мови Григорій Голоскевич рік-у-рік працював над поліпшенням і поширенням свого Ортографічного словника. Ба навіть провідні мовознавці, як Курило, Синявський, Сулима віддали свою данину цій популяризаційно-педагогічній діяльності. З другого боку, наладналася співпраця мовознавців з фахівцями окремих ділянок інших наук, спрямована на підготування термінологічних словників, яких за кілька років вийшло кількадесят.[2])

Уся ця праця і її ефект, фактично вже осягнений і потенціяльний, були належно оцінені совєтською системою. За винятком двох-трьох осіб, усі тут названі українські мовознавці були заарештовані і заслані або знищені. Це стосується і до провідних науковців і до популяризаторів.

На далеку мету найважливішою була праця вчених, не популяризаторів. Осягнення їхні в двадцятих роках величезні. Найбільше вони стосувалися до трьох вирішальних ділянок: уґрунтування і усталення норм літературної мови; вивчення історії української мови, зокрема опрацювання загальної схеми цієї історії, від постання протоукраїнських говірок у надрах праслов'янської мови до новіших часів; нарешті української діялектології, науки, що мала дати відповіді на багато проблем історії мови і допомогти в усталенні норм сучасної літературної мови.

Досліди двадцятих років у всіх трьох ділянках принесли силу нового матеріялу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів. Але може найбільше важить те, що тепер уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість переємности, нормального контакту поколінь.

2. Нормалізація літературної мови

Говорячи про працю над нормалізацією літературної мови, мусимо передусім назвати імена Миколи Сулими і, особливо, Олекси Синявського.

Завдання, що стояли перед кодифікаторами літературної мови в двадцятих роках, були величезної трудности. Українське письменство, творене на основі народної мови, існувало вже понад сторіччя, але впливів різних діялектів далеко ще не переборено. Уже перших кілька сторінок з творів П. Куліша, Ганни Барвінок чи Бориса Грінченка вказували на північно-українські діялектні впливи. У Галичині витворювався був окремий варіянт літературної мови. Усі сходилися на традиції Шевченка, але цієї традиції не вистачало навіть для поетичної мови нових часів, не кажучи вже про мову наукову або ділову. Звичайно, цих розбіжностей не треба перебільшувати, вони не перешкоджали загалом комунікативній функції мови, але до повної стандартизації всіх деталів було ще дуже далеко.

З першого погляду може здатися, що відповідь можна й треба було знайти в говірках. Адже утерта фраза каже, що літературна мова українська базується на києво-полтавських говірках. Тож чи не найпростіше було б просто порівняти все наявне в письменстві, прийняти збіжне з києво-полтавськими говірками, а решту відкинути? У дійсності це далеко не так просто. Передусім самі київські й полтавські говірки дуже сильно зрізничковані. Києво-полтавського діялекту як єдности немає. По-друге, навіть у межах кожної конкретної говірки на терені Полтавщини й Київщини, як у межах мало не кожної говірки взагалі, повсякчас існує ціла низка вагань і варіянтів, паралельно вживаних. Наприклад, новіші записи з Лубенщини вказують, що там паралельно вживаються такі форми, як **гість** і **гость**, **хід**

і ход, дзвінкий і **дзвонкий,** родовий відмінок однини **шуму і шума, сиру і сира, сну і сна, Києва і Києву,** синтаксичні конструкції типу **його громом убито і його громом убило.**[3]) Щоб із цієї різноманітности, часом навіть хаотичної, вибрати в кожному випадку один варіянт і проголосити його нормою, треба підійти до діялектного матеріялу з певними критеріями, а не шукати цих критеріїв у ньому.

Становище ускладнялося тим, що вже існувала потужна традиція літературної мови, і було б принайменше нерозумно відкидати ті елементи її, які вже прищепилися, хоч би вони й не знаходили опертя в жадній київській чи полтавській говірці. Одначе і традиція сама собою не дає і не може дати ґарантії доцільности закріплення певного варіянту для літературної мови. Зважити слід не тільки на минуле, а й на майбутнє, взяти до уваги т е н д е н ц і ї розвитку мови, знайти балянс між вірністю традиції й розумінням лінії розвитку. Переоцінка традиційного зробила б літературну мову з самого початку важкою для засвоєння, а в дальшому вирила б безодню між розмовною й літературною мовою. Недоцінка традиційного перервала б зв'язок сучасного з минулим, тим часом у минулому лежать джерела, що поять живущими соками сучасність.

Усі ці труднощі й небезпеки мали в той час не теоретичний, а виразно практичний характер. Можна підставити певні прізвища під певні напрямки й підходи. Найчисленнішою й впливовою була етнографічна школа в мовознавстві, школа, що шукала чистоти української мови в народній пісні й оповіді старих записів, а тим самим у своїх практичних висновках була виразно архаїзаторською. Чільним представником цієї школи був Євген Тимченко, надто своїми працями з синтакси,[4]) у словництві близько до неї стояв Агатангел Кримський, що позначилося на редаґованому ним першому томі Академічного словника (1924). Свого крайнього вияву погляди етнографічної школи досягли в „Нарисах з української синтакси" О. Смеречинського (1932). Данину поглядам етнографічної школи віддала Олена Курило в своїх „Увагах до сучасної української літературної мови" (Перше видання 1920, третє, поширене 1925. Пізніше Курило чимало відійшла від цих поглядів), а за кордоном Іван Огієнко.

Погляди етнографічної школи в мовознавстві легко шири-

лися з двох причин. Поперше, ґрунт був підготований тим мовним романтизмом, про який мовилося в першому розділі. Якщо мова — вияв і вислів душі нації, то вона повинна бути самобутня, чиста від усяких чужих впливів, незаймана. Подруге, в усякому молодому національному відродженні природно перепідкреслюється потреба очищення від чужих впливів, твориться культ національної своєрідности, окремішности за всяку ціну. Так воно було і в молодій українській державі, і патос цей був якоюсь мірою принесений і в українізаційний рух двадцятих років, дарма що там діяльність обмежено в головному до культурної сфери.

Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту. Праця ця ставала до певної міри небезпечною, коли те, що здавалося національно питоменним, безоглядно накидалося літературній мові, не звертаючи багато уваги на те, наскільки воно було ще живе й життєздатне і наскільки воно забезпечувало різноманітність жанрів і стилів модерної літературної мови.

Заслугою Синявського й почасти Сулими було те, що вони підійшли до надбань і пропозицій етнографічної школи критично. Традиції народно-етнографічної мови вони піддали переглядові в світлі традиції нашої літературної мови і в світлі перспектив майбутнього розвитку. В цьому пляні багато важило вивчити мову провідних письменників минулого й сучасности. Так виросли першорядної ваги праці Синявського про мову Г. Сковороди, Котляревського, Шевченка,[5]) праці Сулими про мову Шевченка, Лесі Українки, Тесленка, Хвильового.[6]) Вони завершилися синтетичною, хоч і конспективною „Історією української літературної мови" Сулими, виданою випусками в серії заочних лекцій харківського ВЗІНО (Всеукраїнський заочний інститут народної освіти, 1928).

А далі, на цій основі, починалася вже практична праця над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках. У складанні „Українського правопису" 1928 р. брало участь багато мовознавців, але в головному його опрацював і надав йому печать духа свого Синявський.[7]) Йому належать (у „Нормах української літературної мови" 1931) вперше опрацьовані норми української ортоепії, морфологічні норми. Синтаксичні нор-

ми — заслуга Синявського і почасти Сулими („Українська фраза" 1928). У словнику близько до цього стояли впорядники другого й третього томів Академічного словника на чолі з Єфремовим, Ганцовим, Голоскевичем, М. Грінченком і А. Ніковським.

У всій цій праці йшлося про синтезу народної й книжної традиції, з використанням, але критичним використанням праць етнографічної школи. Про европейську українську літературну мову, що виростала з традиції, але переростала її. Про понадговіркову синтезу говірок. Про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий.

У тридцятих роках усю цю працю проголошено націоналістично-шкідницькою, а прізвища її учасників не згадувано аж до недавнього часу. Книжки їхні вилучено, цитувати їх заборонено. Усе зроблене ними піддано нещадному переглядові. Але, не зважаючи на всю безоглядну суворість, безжальність і сліпоту терору, після деяких вагань, усе істотне з усталеного Синявським збереглося до сьогодні. Усі совєтські зміни не спромоглися справді скасувати й знищити те, що зробив Синявський і його однодумці. Так, внесено дещо чуже, щоб наблизити мову до російської, почасти відсіяно деякі елементи західньо-українського походження, пересунено центр ваги говіркових впливів на східні говірки. Але в головиому реґляментація, запроваджена Синявським, хоч і без імени її творця, лишилася. Це може найкращий доказ її тверезости, життєздатности й науковости. Бо вона справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі. В її основі лежало не механічне відштовхування від чогось неприємного (адже, перефразовуючи Ніцше, можемо сказати, що той, хто тікає від чогось, не вільний у виборі свого шляху), а самостійна, суверенна, власна традиція й тенденція розвитку української мови, зокрема літературної мови.

Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає з співпраці визначних і менш визначних сучасників і з переємности досвіду й змагань поколінь. Проте, не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності — письменники, журналісти, мовознавці — можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то,

мабуть, не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загально-національні основи української літературної мови своєю геніяльною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель: Борис Грінченко своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидющістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки вичуття тенденцій розвитку, а і розуміння їх.

Тільки через двадцять років після появи „Норм" Синявського вийшов колективний „Курс сучасної української літературної мови" під ред. Л. Булаховського, який де в чому переглянув підхід Синявського, а де в чому деталізував його, але ледве чи перевершив. Ще меншою мірою „Нариси з історії української літературної мови" П. Плющa і „Курс історії української літературної мови" за ред. І. Білодіда (1958) заступають або перевершують далеко тоншу й коротшу Сулимину „Історію української літературної мови". Праці Синявського і його однодумців живуть у самому характері сучасної української літературної мови, але вони зберігають свою актуальність і як порадники, джерело довідок і цілком ще сучасні й живі наукові розвідки.

3. Історія і діялектологія

„Очерк звуковой истории малорусского наречия" П. Житецького (1876) уже для свого часу був працею дилетантською. Потебня слушно сміявся з констатованого Житецьким нібито постійно властивого українській мові в її фонетичному розвитку нахилу до голосного і. Але сам він синтетичної звукової історії української мови не дав. На сьогодні праці Потебні на цю тему ще містять низку цікавих думок, але багато в чому застаріли. Праця Житецького застаріла цілковито.

І так вийшло, що історія української мови стала розділом в історіях російської мови — в працях О. Соболевського, О. Шахматова, М. Дурново. Ствердження самостійности розвитку української мови стало провідною ідеєю книжки Степана Смаль-Стоцького і Ґартнера „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen)

Sprache" (1913), але і правильну тезу треба довести відповідною методою і залученням широкого матеріялу. Що цього не сталося, праця ця не знайшла послідовників і прихильників поза межами України. Завдання науково і по-новому розбудувати історію української мови припало знову ж таки на покоління двадцятих років.

Є два головні ґатунки джерел для історії мови: писані пам'ятки й сучасні говірки. Найбільше значення в двадцятих роках мали дані говірок. Сталося так тому, що писані пам'ятки були далеко краще досліджені попередніми дослідниками, особливо Соболевським і Кримським (хоч порівняння їхнього матеріялу з ориґіналами раз-у-раз виявляє ненадійність їхнього цитування й потребу перевірки кожного прикладу і його інтерпретації). Тим часом самі пам'ятки, належачи до певних говірок, конечно повинні бути пояснювані в світлі сучасної і історичної діялектології. Мовознавці двадцятих років справді виявили більше зацікавлення діялектами, ніж писаними текстами. Все таки постало кілька цінних праць про окремі пам'ятки або групи їх або про окремі мовні елементи на основі пам'яток або з використанням їх. Насамперед, треба згадати працю Василя Дем'янчука про морфологію українських грамот 14-15 ст., щоправда, тепер перевершену працями В. Курашкевича і Л. Гумецької[8]), працю Володимира Ярошенка про мову т. зв. молдавських і буковинських грамот 14-15 ст.,[9]) праці Дмитра Шелудька про німецькі і про румунські елементи в українській мові.[10])

1930-1932 р. вийшли дві частини першого тому Історичного словника української мови, укладені Є. Тимченком, Є. Волошином, К. Лазаревською і Г. Петренко і зредаґовані Є. Тимченком. Це був фактично словник середнього періоду історії української мови (XIV-XVIII ст.), але і при такому обмеженні це було першорядної ваги джерело для історії української лексики і історії української мови взагалі, конечний довідник для історика. Одначе перший том кінчився літерою Ж, а другий том, уже цілком готовий до друку, був знищений. Жадної поважної спроби видати історичний словник української мови після того не роблено.

У царині діялектології появилося багато описів окремих говірок, приміром, М. Йогансена про миргородські, Б. Ткаченка про полтавські, П. Попова про путивльські, П. Гладкого про

київські, Синявського про чернігівські тощо. Більше значення мав нарис лінґвістичної географії Полтавщини П. Бузука, що синтезував наші знання про говірки цілої области і застосовував нові в нас методи лінґвістично-географічної школи. Осередком діялектологічної праці мав стати „Український діялектологічний збірник", що його видано два томи (1928-29). Проте найбільшого значення набрали праці з діялектології, написані Всеволодом Ганцовим (нар. 1892) і Оленою Курило (нар. 1890). Праці й погляди Ганцова виросли з опису говірок Чернігівщини, праці й погляди Курило — з опису говірок Чернігівщини й Поділля. З цього поновного поглибленого вивчення говірок почалася революція в схемі історії української мови, в розумінні її генези.

Як відомо, літературному і південноукраїнському **і**, що чергується з **о** або з **е** (**кінь — коня, піч — печі**) в північноукраїнських говірках відповідають дифтонги різного характеру, рідше монофтонги, інші, ніж **і**, а саме **у, и, ӯ**: **кДнь, кунь, кинь, кӯнь** (Літерою **Д** позначаю дифтонги без огляду на їхню фонетичну природу, що може варіювати дуже помітно). У деяких південно-західніх говірках (карпатських) теж знаходимо монофтонги, інші, ніж **і**, переважно **у** або **ӯ**, але ніколи не знаходимо дифтонгів. Традиційна теорія пояснення переходу **о, е** в **і** приймала північноукраїнські дифтонги за рештку загальноукраїнської старовини. Твердженo, що первісні **о** та **е**, коли після них занепав редукований голосний **ъ** або **ь**, подовжилися, потім перейшли на всій українській території в дифтонги. Ця стадія збереглася на півночі України, тоді як на півдні ці дифтонги монофтонгізувалися в **у**, що потім перейшло в **ӯ**, а це й собі згодом у **і**. Теорія ця, що була фактично започаткована Ф. Міклошічем і Потебнею, а особливо спопуляризована Соболевським, і досі панівна в УССР.

Заслугою Ганцова було те, що він показав невідповідність північноукраїнських фактів цій теорії. Є розбіжності між північно- і південноукраїнським фонетичним розвитком, що не дозволяють поставити факти цих двох типів говірок в одну лінію і вважати північноукраїнські факти тільки за довше затриману стадію розвитку, знану давніше і півдневі. Передусім, дифтонги на півночі з'являються тільки під наголосом, тоді як **і** на півдні може бути і буває як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції: південне **кінь, регіт,** північне **кДнь**, але **регот**. Подруге,

північноукраїнські дифтонги, за попередньо прийнятими поглядами, переходили в монофтонги, посилюючи свій другий складник коштом першого: з **уи** поставало **и**, з **ўі** поставало **і**. Ганцов виявив, що ці спекуляції мали суто паперовий характер і не спиралися на фонетичну реальність північноукраїнських говірок. Дифтонги цих говірок не складаються взагалі з двох виразних частин, бувши радше поліфтонгами; але навіть, якщо знехтувати це й говорити тільки про початковий складник і кінцевий, то й тоді цей другий складник не міг витиснути й поглинути перший, бо північноукраїнські дифтонги мають спадний характер, себто в них перший складник завжди сильніший, ніж другий.[11])

Спостереження Ганцова вимагали перегляду всієї традиційної схеми розуміння переходу **о** та **е** в **і**, а цей перегляд і собі означав би зовсім нову схему історії української мови. Тому потрібна була велика обережність і старанна перевірка висновків Ганцова. За це взялася Курило. Передусім вона взялася вивчити найдальше на північ висунені українські говірки. Дослідження говірки села Хоробричів, а далі низки інших місцевостей[12]) потвердили спостереження Ганцова. Курило, що була досвідченим фонетиком, не обмежилася на вивченні явищ, безпосередньо зв'язаних з переходом **о** та **е** в **і**. Вона пішла далі, зв'язавши ці явища з структурою складу й характером наголосу в північноукраїнських говірках. Виявилося, що в цих говірках голосний наголошеного складу дуже щільно в'яжеться в своїй артикуляції з попереднім приголосним, спричиняючи його лябіовеляризацію або паляталізацію (залежно від характеру самого голосного). Натомість дальший приголосний артикулюється після повного вичерпання артикуляції голосного. Ці обставини створюють сприятливі умови для існування дифтонгів (поліфтонгів) спадного характеру.

Далі Курило перенесла свої спостереження на південнозахідні говірки.[13]) Виявилося, що характер наголосу й структура складу тут зовсім відмінні. Наголос тут не спадний, а злегка висхідний або рівний. Вимові голосного не передує лябіовеляризація або паляталізація попереднього приголосного. Голосні закритих складів дещо коротші від голосних відкритих складів, а це зв'язано з тим, що дальший приголосний перериває попередній голосний, коли той ще перебуває в повній артикуляції.

З цього випливали висновки незвичайної ваги. Ганцов показав, що на півночі України не було передумов для появи **і** з дифтонгів. Курило довела, що на півдні не могли існувати поліфтонги. Виходило, отже, що північні поліфтонги не були рештою старого загальноукраїнського стану, що південь України ніколи їх взагалі не знав. Це не було, отже, випадковістю, що в архаїчних карпатських говірках не виявлено жадних прослідків дифтонгів: цих прослідків не знайдено, бо ці говірки, як і всі південні говірки взагалі, ніколи не знали дифтонгів, розвинених з **о**, **е**. Відпадала таким чином можливість говорити про спільну лінію розвитку північно - і південноукраїнських говірок. Звуковий розвиток у цих двох групах говірок проходив відмінно. На півночі **о** та **е** під наголосом дифтонгізувалися в нових закритих складах. На півдні не було жадних дифтонгів і наголос не відігравав жадної ролі. Тут **е** в нових закритих складах звузилося в **і**, а **о** звузилося в **у**, що потім переходило в **ӯ** або **і**.

Так уважне вивчення говірок привело Ганцова й Курило до перегляду всієї схеми історії української мови. Але цей перегляд тепер вимагав перегляду самого постання української мови. Не тільки відпадала теорія „праруської єдности". Виказувалася сумнівною навіть можливість, сказати б, праукраїнської єдности. Виявилося, що українська мова постала з зростання двох первісно близьких, але окремих стовбурів. Зростання це постало геть пізніше, зумовлене історичними подіями 15-17 сторіч — колонізаційними й міґраційними рухами, козаччиною, — що дали початок південносхіднім говіркам, у яких первісно окремі північні і південнозахідні говірки змішалися й дали нову синтезу. З поглядів Ганцова й Курило випливала первісна окремішність двох систем протоукраїнських говірок — і пізнє злиття їх у єдину національну мову. Термін доби Барокко — козацька нація — на означення українців знаходив нове й несподіване потвердження й тлумачення.

Не підлягає сумніву, що Ганцов і Курило йшли до цих висновків, ці висновки вже підготовані всім ходом їхньої праці. Але вони не мали часу на те, щоб зформулювати висновки. Наукова діяльність Ганцова була припинена арештом 1928 р., Курило — переслідуваннями, що змусили її десь 1931 р. покинути Україну. Тепер в УССР теорії Ганцова й Курило відкидаються або

замовчуються. Особливо багато спроб зроблено заперечити пізнє й схрещене походження південносхідніх говірок. Всупереч історичним даним доводиться, що терени сходу й півдня України не зазнали знелюднення в часи кочовницьких нападів, що сучасні південносхідні говірки безпосередньо продовжують говірки слов'янської людности часів передтатарських. Це становить провідну ідею збірника Академії Наук УРСР „Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови" (1954, див. особливо вступну статтю Ф. Жилка), книги В. Ващенка „Полтавські говори" (1957) і низки дрібніших публікацій.

Намагання ці не витримують перевірки фактами, ані історичними, ані мовними. Історично засвідчено численну імiґрацію на східні й південні терени України в 15-18 ст., так само як документально доведено, що ця колонізація відбувалася двома широкими потоками, одночасно з півночі й півдня. Це не означає, що перед тим на теренах, скажімо, сучасної Полтавщини в широкому сенсі слова не було місцевої слов'янської людности. Факт збереження деяких місцевих назв з часів Київської Руси доводить, що переємність не була знищена цілковито. Але кількість цих абориґенів була така мізерно мала в порівнянні з новоприбулою людністю, що не підлягає сумніву: мовний характер території був визначений прибульцями, а не старожитним населенням. Ще важливіше міркування чисто мовного порядку: з тих нечисленних відомостей, що ми їх маємо про мову Києва й Лівобережжя дотатарських часів не можна виснувати жадного окремого типу діялекту. Дані, що їх маємо, змушують твердити, що говірки цих місцевостей первісно належали до того ж типу, який тепер ми звемо північноукраїнським. Отже, навіть незалежно від кількости людности, що затрималася була на Лівобережжі, стверджується двodіялектність української мови і постання нового говіркового типу, що його звемо південносхіднім, із схрещення цих двох первісних діялектних масивів. Тут не місце входити глибше в деталі, але можна вказати, що, приміром, увесь матеріял, зібраний Ващенком (так само, як матеріяли Варченка про лубенські говірки і Курашкевича про підляські[14]), всупереч бажанню авторів, найлегше піддається інтерпретації саме на основі прийняття первісної дводіялектности української мови й мішаного характеру південносхідніх говірок.

Погляди Ганцова й Курило, подані тут схематично, ніколи не були остаточно зформульовані самими вченими. Тим менше могли вони ввійти в широкий ужиток: часу на їхню популяризацію історія не дала. Двадцяті роки знають три спроби створити загальний курс історії української мови, але всі три належать, за своїм характером, до, сказати б, передганцово-курилівського періоду. К. Німчинов у книзі „Український язик у минулому й тепер" (1925) переважно поглиблює й популяризує історичну схему С. Смаль-Стоцького. „Курс історії українського язика" Євгена Тимченка (1928) і „Історія української мови" П. Бузука (1927), бувши й досі найкращими загальними курсами історії української мови, не відзначаються великою оригінальністю й не піддають традиційну схему історії української мови жадному радикальному перeглядові. Після усунення Ганцова й Курило з праці й зв'язків з колеґами, коли саме ім'я їхнє на більше, ніж двоє десятиріч, стало табу, годі було сподіватися, що хтось продовжуватиме їхні досліди й поглиблюватиме їхні ідеї. Так сталося, що найновіші курси історії української мови[15]) цілком ідуть у річищі традиційної схеми з-перед двадцятих років, хоч як ця схема не відповідає історичним фактам. Тільки за кордонами УССР зроблено кілька спроб популяризувати погляди Ганцова й Курило й піти далі в застосуванні наміченої ними схеми до історії української, а далі й інших слов'янських мов.[16])

4.

Поруч Синявського, Ганцова й Курило серед найвидатніших українських мовознавців двадцятих років треба назвати Петра Бузука (нар. 1891).

Бузук був ученим іншого типу, ніж тут названі його сучасники. Тоді як з тих кожний мав свою головну проблему чи галузь мовознавства, над якою найбільше і найохочіше працював, до якої раз-у-раз повертався, якщо обов'язки популяризатора відволікали його, Бузук наче намагався охопити якнайширше коло проблем, сказати своє слово в усіх ділянках мовознавства, — поновно переглядаючи здобутки своїх попередників там, де він цих попередників мав, закладаючи вперше фундаменти нашого знання в тих галузях, які перед ним не знаходили талановитих працівників. Широта його зацікавлень вражає, він сам наче хотів бути, а може й був цілим інститутом мовознавства.

Завершеного він створив мало, при бажанні можна знайти в його працях окремі помилки. Але за короткий час діяльности він написав дуже багато, започаткував цілі галузі, застосував у багатьох випадках нові методи, збагатив наше знання новими фактами, подеколи дав і цінні синтези.

Бузук віддав данину проблемам загального мовознавства, поданого переважно з психологістичного погляду. Його книжка вийшла російською мовою в Москві („Основные вопросы языкознания" 1924) і білоруською в Мінську (1926). Він працював над проблемами староцерковнослов'янської мови, переважно цікавлячися Маріїнським Євангелієм. Він був одним з небагатьох тоді українських мовознавців, що працювали над слов'янськими етимологіями, переважно в дусі автохтонно-порівняльної школи Г. Ільїнського. Він був піонером метод лінґвістичної географії в українській і білоруській діялектології. Йому належить перша хронологічно в світовій славістиці спроба висвітлити в історичній послідовності ввесь фонетичний розвиток праслов'янської мови, від її виділення з індоевропейської прамови і до її розпаду на окремі слов'янські мови, — стаття мало відома, але дуже цікава і досі, через 30 років після її публікації. Він дав кілька нарисів окремих білоруських говірок і груп говірок. Він опрацьовував спеціяльні проблеми загально-слов'янської і східньо-слов'янської порівняльно-історичної фонетики (розвиток індоевропейських велярних, занепад кінцевих **ъ** і **ь**, доля носового **e**, фонетична система грамоти рижан коло 1300 р.). Йому належали описи мови старих текстів — Луцької Євангелії XIV ст., творів Сковороди. Кілька праць були присвячені взаєминам української мови з білоруською і української з молдавською. Своєю увагою він не обійшов і морфології й синтакси (статті про дієприкметники в українській мові і про „casus comparationis"). Він написав силу рецензій, викладав на Україні і в Білорусі. Вже була мова про його синтетичний „Нарис історії української мови", виданий 1927 р. Варто згадати, що йому передувала „Коротка історія української мови" (1924). Книжка ця була невдала й зустріла жорстоку критику рецензентів. Реакцією Бузука було не охолодження, а поновна праця. „Нарис" і був формально новим виданням „Короткої історії", утроє більшим і майже цілковито переробленим. Фактично це була нова книжка, і вона досі не втратила свого значення.

Додаймо до цього, що Бузук, який був зв'язаний з Білоруссю не менше, ніж з Україною, брав участь як поет і критик також у білоруському літературному русі.[17]) Він мав універсальність зацікавлень і темперамент, що нагадував своєю бурхливістю людину Відродження. Та він і був людиною національного відродження. Така ж бурхлива, як історія його життя й діяльности, була, здається, історія його смерти, — або леґенда про неї. Оповідають, що Бузук був заарештований, потім звільнений у депресивному стані і тоді вчинив спробу самогубства: обливши себе бензином, підпалив себе. Другий арешт назавжди сховав його від людського ока. Що було далі, записане хіба в архівах НКВД.

Мовознавців покоління двадцятих років знищено безжально і безглуздо. Обвинувачення було — в націоналізмі й шкідництві „на мовному фронті". Мала жменька тих, що лишилися, вижили тільки фізично. Відірвані від живих наукових контактів, а часто навіть і від викладання в університетах, розчавлені духово, навіки настрашені, без змоги опрацьовувати дороґі їм теми або без змоги публікувати свою наукову продукцію, вони тільки животіли протягом наступних десятиріч.

Настала доба тридцятих років. До Інституту мовознавства прийшли нові люди. Свій шлях вони проклали не науковими працями, а доносами — публічними, в формі „статтів", що викривали „клясового ворога", і таємними. Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі не науковці. Їх використано з певною метою; вони були знаряддям у нищенні людей двадцятих років. Коли вони виконали своє завдання, вони більше не були потрібні — і їх знищено теж. Але імена Наума Кагановича, С. Василевського, П. Мустяци, І. Бабака, — щоб назвати лише кількох, — не належать до історії українського мовознавства. Бувають жертви, що не викликають співчуття.

Після 1937 року в українському мовознавстві на Україні настає повна порожнеча. Чорне мовчання сорокових років. Від середини п'ятдесятих років крива знов починає йти вгору. Дещо збільшується книжкова продукція, організується журнал „Українська мова в школі", виходять збірники статтей різних авторів. Але, за дуже малими винятками, праці сучасних мовознавців на Україні не йдуть у порівняння з пра-

цями покоління двадцятих років. Нові праці в масі своїй характеризуються рабським наслідуванням російського мовознавства, яке донедавна і само не відзначалося високим рівнем. Твори західніх учених, навіть польських і чеських, мало кому відомі на Україні. Складається враження, що багато хто з них і читати чужими мовами, крім російської, не вміє. Праці ці сповнені фактичних помилок, методично застарілі або наївні.[18]).

Це не провина цих людей, а їхнє нещастя. Вони виросли фактично самоуками або учнями невігласів. Вони були відірвані від творчого підсоння, ідей і метод мовознавців двадцятих років. Оточує їх сугубо провінційна атмосфера. Виховано їх в часи, коли наука допускалася тільки на обслуговування політичних кампаній і відповідно до останньої з них. Змагання цього покоління до відбудови українського мовознавства заслуговує на пошану. Але історія судить не за намірами, а за здобутками. Здобутки покищо малі. Оригінальних концепцій бракує. Нових фактів майже нема. Обізнаність з давніше знайденим і вивченим часто мінімальна.

Сподіваймося, що це зміниться. Не можна воскресити людей двадцятих років. Але їхні ідеї ще не згасли. Вони тліють у попелі. Можна ще їх розкопати й полум'я роздмухати.

5.

Огляд діяльности українських мовознавців двадцятих років, хоч би і такий побіжний, як цей, не можна обмежити на згадці тільки про тих, хто працював на підсовєтській Україні. Політичний кордон, що відмежовував тоді Західню Україну, не розривав цілковито культурного життя. Існували зв'язки між науковцями з обох боків кордону, хоч і затруднені й перешкоджені. Ще важливіше те, що мовознавців з обох сторін Збруча з'єднували не тільки особисті контакти. Спільним був запал і патос їхньої праці, об'єднувало їх однаково потужне прагнення знайти останні правди про історію української мови, забезпечити якнайвищий розвиток літературної мови тепер і в майбутньому. Тим то не можна відокремити імен Івана Зілинського (1879-1952) й Василя Сімовича (1880-1944), що працювали у Львові, Кракові й Празі, від імен Синявського, Ганцова, Курило й Бузука, що працювали в Києві, Харкові, Одесі й Мінську. Це визнала зреш-

тою і совєтська цензура. Хоч Сімович і Зілинський померли своєю смертю, поза межами совєтського терору, їхні імена були вилучені з ужитку, як і їхні твори. І тепер ще згадки про них і посилання на їхні твори такі ж рідкі й боязкі, як посилання на праці їх сучасників з підсовєтської України.

Стрижневою темою й проблемою наукової творчости Зілинського була проблема групування й генези українських говірок, — та сама тема, над якою уперто працювали Ганцов і Курило. Уперше він поставив це питання в своїй „Пробі упорядкування українських говорів" (1913), частково переглянув у статті „До питання діялектологічної клясифікації українських говорів" (1925). Уже тут виявилися типові риси Зілинського як діялектолога — прецизний вишкіл фонетика з увагою до навіть дрібних деталів вимови — і нахил до узагальнень, до схоплення діялектів у їхній генезі. Концепція раннього Зілинського щодо генези українських діялектів позначена впливами дотогочасних поглядів, насамперед Соболевського і Лера-Сплавінського. Клясифікація говірок на дві групи — південносхідню й північнозахідню позбавлена історичних підстав. Цікавіші ці праці конкретними деталями і характеристиками окремих говірок.

Коли з'явилися праці Ганцова, Зілинський після деякого вагання знайшов у собі досить мужности, щоб переглянути свої дотогочасні погляди й визнати, що рацію мав Ганцов. Його „Карта українських говорів" (1933) і особливо неперевершений досі фонетичний опис української мови в її літературному варіянті і в різноманітності її говірок „Opis fonetyczny języka ukraińskiego" (1932) йдуть за концепцією Ганцова, обґрунтовуючи її й перевіряючи на великому багатстві фактичного матеріялу, поглиблюючи її в деталях і збагачуючи додатковими доказами.[19])

Василь Сімович починав свою мовознавчу працю з позицій, близьких до етнографічної школи. Позиції ці були визначальні для його „Української граматики" (1918, друге поширене видання 1920) і нормалізаційних порад, зібраних у книзі „На теми мови" (1924). Викладання в українських високих школах Праги й контакти з празьким лінґвістичним гуртком збудили інтерес Сімовича до проблем історії української мови і озброїли його фонологічною методою. Метода ця, що вчить розглядати історичні зміни мови в їхній зумовлености системою мови даного часу, відкривала широкі обрії для перегляду української

історичної фонетики й морфології. Якщо Курило пробивалася до цієї методи вже наприкінці своєї діяльности й почасти самотужки, Сімович мав змогу ознайомитися з нею при її першому джерелі. Він став першим українським свідомим і послідовним фонологом. Такі його праці з історичної фонетики й морфології, як про перехід **л** у **в**, перехід **е** в **о**, фонологічний статус голосних **е** та **и** поза наголосом, про походження форми **що**, про розвиток твердої й м'якої відміни прикметників сказали нове слово в насвітленні цих питань, а в деяких випадках слово це, здається, було остаточне й дефінітивне, — так було з трактуванням переходу **л** в **в**, з історією прикметникової відміни.

Ті ж методи розглядати часткове на тлі цілости Сімович приніс у свої праці з ономастики, сказавши і тут багато нового, хоч, на жаль, синтетичної праці Сімович не лишив і тут, як не судилося йому написати й курс історії української мови.[20])

Наукова праця Зілинського й Сімовича пробігала в безперервному живому зв'язку з західньоевропейським мовознавством. Реґулярности цього зв'язку, з причини від них незалежних, не могли осягнути їхні колеґи на схід від Збруча. Але вони лишили свідоцтво того, як добре вони розуміли потребу цього зв'язку і як наполегливо його шукали. Ганцов, Курило, Бузук брали участь у праці празького міжнародного конґресу славістів у 1929 році. Ганцов друкував свої праці в берлінському Zeitschrift fuer slavische Philologie, Бузук проклав собі шлях до празької Slavia, Курило вмістила підсумок своїх дослідів над переходом **о** та **е** в **і** в українській мові в паризькому Revue des études slaves. Стаття ця з'явилася там уже після ліквідації дослідниці на Україні, — ніби символічно підкреслюючи, що за кордонами СССР, на Заході мають зберегтися до кращого часу ідеї й надбання українських мовознавців двадцятих років.

І справді, щоб подолати свою теперішню відсталість і провінційність, українське мовознавство на Україні повинно відновити свій духовий контакт з поколінням двадцятих років. Продовжувати можна й треба від здобутого тоді. Не конечно з усім погоджуватися, але не можна йти вперед, не знавши верховинних осягів минулого. Юрій Липа писав: „Походу постатей не можна затримати. Вони проходять поміж людьми своєї раси, вони — фантоми, беруть під руку і підтримують і провадять живих". Липа стосував це до образів з літературних творів. Але це

не менше стосується й до визначних діячів минулих поколінь. Ідеї, розвинені людьми двадцятих років, факти, ними нагромаджені й пояснені, не можна обійти і їх не пощастило знищити. Вони існують. На ґрунті їх, у єднанні з ними, в творчому змаганні з ними може — і буде рости українське мовознавство майбутнього.

Нью-Йорк, 1959 р.

ПРИМІТКИ

[1]) Про ці дискусії див. Юрій Шерех (Шевельов), Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен 1949, ст. 19-24, 31-35; Василь Чапленко, Українська літературна мова, Нью-Йорк 1955, ст. 195-200, 271-281.

[2]) Бібліографію українських термінологічних словників цього періоду подають: Енциклопедія українознавства, том I, Мюнхен — Нью-Йорк 1949, ст. 325 і Alex. Gregorovich, The Ukrainian Academy of Sciences in Kiev, A List of Dictionaries, 1918-1933, Toronto 1957.

[3]) Див., напр., І. Варченко, Рефлексація давнього о в лубенських говірках (Академія Наук Української РСР. Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови, Збірник статтей. Київ 1954); В. Ващенко, Полтавські говори. Харків 1957.

[4]) Див. його монографії про функції відмінків в українській мові: Функции генетива в южно-русской области, Варшава 1913; Номінатив і датив в українській мові, Київ 1925; Льокатив в українській мові, Київ 1925; Вокатив і інструменталь в українській мові, Київ 1926; Акузатив в українській мові, Київ 1928. 1928.

[5]) Мова творів Гр. Сковороди, Червоний шлях 1924, 4-5; З верховин нової української літературної мови, Ювілейний збірник Мих. Грушевського, 2. Київ 1928; Дещо про Шевченкову мову, Україна 1925, 1-2; Елементи мови Шевченка, збірник Культура українського слова, Київ 1931.

[6]) Особливості фрази Шевченка, Червоний шлях 1924, 10; Рідкі прийменники у Шевченка, Науковий збірник за 1927 рік; Речення на *-но, -то* у Лесі Українки, Записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства, II 1929; Мова А. Тесленка, Червоний шлях 1926, 5-6; Фразеологія Миколи Хвильового, Червоний шлях 1925, 1-2.

[7]) В огляді українського мовознавства 1917-57 рр. Л. Булаховського, де з причин від автора огляду незалежних нема ані згадки про Синявського, як і про інших провідних українських мовознавців двадцятих років, визнається в характеристиці правопису 1928 р., що „з філологічного погляду робота... була виконана в багатьох відношеннях зразково" (Збірник Академії Наук Укр. РСР „Розвиток науки в Українській РСР за сорок років", Київ 1957, ст. 74).

[8]) В. Дем'янчук. Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку. ВУАН, Записки іст.-філол. відділу, XVI, 1928; W. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku, Краків 1934; Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи укр. актової мови XIV-XV ст., Київ 1958.

[9]) Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв., Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I. Київ 1931.

[10]) Німецькі елементи в українській мові, Збірник Комісії для дослідження

історії української мови I. Київ 1931; **Rumaenische Elemente im Ukrainischen, Balkan-Archiv 2, 1926.**

[11]) Головні праці Ганцова з діялектології й історії української мови це Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, II-III, Київ 1923; Діялектологічна клясифікація українських говорів. Там же IV, 1924; Діялектологічні межі на Чернігівщині, збірник „Чернігів і Північне Лівобережжя", Київ 1929; **Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten, Zeitschrift fuer slavische Philologie, III, 1926.** Загальну бібліографію праць Ганцова див. Юрій Шерех (Шевельов), Всеволод Ганцов — Олена Курило, Вінніпеґ 1954, ст. 12-13.

[12]) Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині, Київ 1924; До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків, Україна 1925, 5; Матеріяли до української діялектології та фольклористики, Київ 1928.

[13]) Передусім у книзі Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діялектів, Київ 1928. Дальшу бібліографію праць Курило див. у згаданій праці Шереха (Шевельова) Всеволод Ганцов — Олена Курило, ст. 41-43.

[14]) Праці Варченка й Ващенка цитовані в примітці. З. Курашкевич висував заперечення проти поглядів Ганцова й Курило в статтях **Z badań nad gwarami północno-małoruskiemi, Rocznik Slawistyczny X, 1931; Przyczynek do iloczasu małoruskiego, Lud Słowiański** III, 1A, 1933. Ф. Жилко в своїй новішій статті „Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії" (АН УРСР, Український комітет славістів, Філологічний збірник, Київ 1958) багато в чому відступає від своїх первісних позицій, визнавши широку колонізацію на терені південносхідніх говірок і неавтохтонність „східньополтавських говірок". Стару тезу про автохтонність він тепер обстоює тільки для „середньонаддніпрянських говірок" на схід від Гнилого Тікичу і на північ від Тясмину. (Див. особливо ст. 75-76).

[15]) Див. огляд цієї продукції в рецензії Ю. Шевельова на „Історичну граматику української мови" О. Безпалька, М. Бойчука, М. Жовтобрюха, С. Самійленка і І. Тараненка (**The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Vol. VI, No. 3-4,** ст. 1429 і далі). Пор. також рецензію на ту ж книжку пера М. Наконечного в „Українська мова в школі", 1959, 5, ст. 84 і далі.

[16]) Напр., у статтях Ю. Шевельова **Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenischen Sprachgrenze, Orbis II, 1, 1953: Konsonanten vor e, i in den protoukrainischen Dialekten, Festschrift Max Vasmer, Berlin 1956** і в його розвідці **Y. Šerech, Problems in the Formation of Belorussian, New York 1953.**

[17]) Бібліографія Бузука не опрацьована. Крім його праць, згаданих у ткстi, подаю тут лише кілька назв, що особливо важливі або безпосередньо стосуються до української мови: Спроба гісторыі дагістарычнай эпохі славянскай фонэтыкі. Інстытут Беларускай Культуры, Запіскі аддзелу гуманітарных навук, 2, 1928; Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини, Україна, 1926, 4; Говірка Луцької Євангелії XIV в., Збірник Комісії для дослідження історії української мови, I, Київ 1931; Взаємовідносини між українською та білоруською мовами, Записки Іст.-філ. відд. ВУАН 7-8, 1926; Замітки з української мови, Slavia- 3,

1924-5; Уваги до дієприкметників в українській мові, Вісник одеської Комісії краєзнавства при ВУАН, 1925, 2-3; Діялектологічний нарис Полтавщини, Український діялектологічний збірник, 2, Київ і баг. ін.

18) Пор. рецензії, подані в примітці 14.

19) Повна бібліографія праць Зілинського не опрацьована. Подаю ті його статті, що стосуються до цілости українських говірок і їх генези: Проба упорядкування українських говорів, ЗНТШ 117-118, 1913; До питання про діялектологічну клясифікацію українських говорів, ЗНТШ 131-133, 1925; У справі діялектологічної клясифікації українських говорів, Sbornik praci I. sjezdu slovanskych filologu v Praze 1929, sv. II, Прага 1932; З фонетичних студій, Lud słowiański 1, 1929; Współczesny stan dialektologii ukraińskiej, там таки Małoruskie dialekty na mapie Moskiewskiej Komisji, Rocznik slawistyczny IX, 1930; Так зване sandhi в українській мові, Symbolae grammaticae in honorem I. Rozwadowski, II, Краків 1928; Взаємовідносини між українською та польською мовою, ЗНТШ 155, 1937. Бібліографічні дані про Зілинського можна також знайти в його некрологах пера М. Овчаренко (The Slavonic and European Review, Vol. XXXI, No. 76, 1952) і Яр. Рудницького (Orbis, II, 1, 1953).

20) Повної бібліографії праць Сімовича покищо нема. Бібліографічні дані про головні його розвідки можна знайти в книжці П. Ковальова, Василь Сімович, Вінніпеґ 1953, розкидано.

Мирон Дольницький

УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ — ГЕОГРАФ ПРОФЕСОР Д-Р СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

Між українськими вченими, замученими большевиками, знаходимо ім'я визначного вченого і високошкільного педагога, основоположника наукової географії України, професора д-ра Степана Рудницького.

В історії світової науки є мало таких прикладів, щоб праця одного вченого стала основою для створення нової галузі науки, як це бачимо на прикладі українського вченого, географа професора д-ра Степана Рудницького.

До появи наукових праць професора Рудницького не можна й говорити про існування наукової географії України. Те, що з досі написаного торкалося географії України, було безрозбірливим накопиченням топографічного, геологічного, морфологічного, метеорологічного, історичного, економічного, статистичного, а навіть побутового матеріялів. Прикладом цього можуть нам послужити от хоч би ті томи великого видання Семенова — Тіяхшанського: „Россия, полное описание нашего отечества", які торкаються українських земель. Це щось в роді більшого Бедекера, але в ніякому разі не науковий твір. Вже більше наукового матеріялу подибуємо в працях польських географів, як, наприклад, Налковського, чи Ремана, що обіймають ті українські землі, які колись входили в склад т. зв. Речіпосполитої Польської, чи в географічних описах Австро-Угорщини, а в них і тих земель, які після 1772 р. опинилися під австрійською окупацією. Але з усіх цих праць тяжко було створити повну й суцільну географічну картину України, як окремої країни.

Щойно професор Рудницький перший взявся за це тяжке й відповідальне завдання — створити дійсно наукову географію

України, що відповідає всім вимогам сучасної наукової географії. І він її дав не лише українській, але й світовій науці.

До виконання цього діла професор Рудницький йшов поступово, етапами. Він почав з популярно-наукових підручників географії України, як, наприклад, „Коротка географія України", або „Україна — наш рідний край", щоб потім дати вже повну, вичерпну і суто наукову синтезу географії України в таких своїх працях, як „Ukraine — Land und Volk" та „Основи землезнання України".

Крім цього, професор Рудницький перший поставив ціле питання географії України на ширшу наукову площину. Студіюючи дуже вичерпно всі географічні явища України, від тектонічних починаючи, а на антропогеографічних кінчаючи, він стрінувся з проблемою географічної кореляції України й Европи взагалі, а Східньої Европи зокрема, намагався дати розв'язку цього питання і дав його. У своїй капітальній праці „Die Laender Osteuropas", поміщеній в „Zeitschrift fuer Karthographie und Schulgeographie", Відень 1918 р., і „Проблеми географії України", друкованій у Записках Математично-Природничо-Лікарської Секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за 1919 р., він, з допомогою дуже солідного наукового матеріялу, розбив дотеперішнє розуміння Східньої Европи, як одного суцільного географічного простору, і доказав, що Східня Европа — це комплекс самостійних географічних одиниць, які різняться між собою всіма географічними чинниками — географічним походженням, геологічним минулим, тектонікою і морфологією, кліматом, гідрографією, педологією, фіто- і зоогеографічними та антропогеографічними відносинами, і що між цими географічними одиницями Східньої Европи окреме й дуже виразне місце займає Україна.

В короткому нарисі концепція професора Рудницького географічної самостійности України в комплексі східньоевропейських країв виглядає так: Україна — це південна, над Чорним морем положена країна Східньої Европи й Азії, а разом з цим це переходова країна з Північної і Північнозахідньої Европи до Південної й Середземноморської Европи та до Передньої Азії, а на півдні до Середньої, чи пак Західньої Европи.

Вже саме це географічне положення України, з його специфічним геополітичним значенням, ясно характеризує географіч-

ну самостійність України в комплексі східньоевропейських країн.

Географічну самостійність України виразно визначає ціле її геологічне минуле, а слідом за цим і її морфологія, що так різко виявляється в сучасних формах поземелля України. Тому не диво, що Україна краєвидно так дуже різниться від решти країн Східньої Европи і то не лише, коли йдеться про загальну характеристику краєвидної структури, але й про дрібні форми поземелля України.

Геологічне минуле України, не входячи в деталі, можна схарактеризувати так: воно від найдавніших геологічних діб було бурхливе, в протилежність до доволі спокійного геологічного минулого інших східньоевропейських просторів. Упродовж майже цілого геологічного минулого в Україні відбувались великі зміни, спричинені потужними заколотами в її нутрі, що своїми наслідками мають часті зміни засягу моря і суходолу до широкопростірних двигнень, западень і т. п. Внаслідок цього витворилися в Україні значні висотні різниці, що в дальшому скріплювали діяльність зовнішніх руйнуючих чинників, головно деструктивну діяльність пливучих вод, а це знову привело до значної різноманітности українського краєвиду.

Велику різноманітність в краєвид України вносить ще й той факт, що Україна, єдина з країн Східньої Европи, спирається на південноевропейську систему фалдовин т. зв. Альпідів, що виступають на півдні і південному заході України у формі гірських систем Карпат, Кримських гір і Кавказу з їхніми підгір'ями. Характеристичною рисою географічної самостійности України є ще й те, що Україна лише дуже слабо підпала безпосереднім впливам льодовикової доби.

Про географічну самостійність України, за концепцією професора Рудницького, говорить ще й те, що краєвиди України уклалися майже рівнобіжними смугами, які проходять через Україну в рівнолежниковому напрямі, що й робить загальний краєвид України дуже подібним до укладу краєвидів Середньої й Західньої Европи, чого нема в жадній іншій країні Східньої Европи.

Гідрографічно самостійність України характеризується головно тим, що майже ціла Україна відводнюється до Чорного моря. Крім цього, ріки України відрізняються від рік решти

Східньої Европи ще й своїм поздовжнім і поперечним профілем, водяним режимом тощо.

Незвичайно різко зазначена географічна індивідуальність України під кліматичним оглядом.

Ще донедавна не лише в антропогеографії, але навіть у фізичній географії говорилось про кліматичну суцільність Східньої Европи, а на основі цього дехто з т. зв. знавців Східньої Европи вбачав у кліматі навіть найважливішу основу політичної одноцільности Східньої Европи. Але всебічні кліматичні досліди поодиноких країн Східньої Европи останніх часів показали, що Східня Европа складається із поодиноких виразно зазначених кліматичних областей і районів, між якими цілком окреме місце займає саме Україна.

В Україні стрічаються й дуже на себе діють такі кліматичні впливи: з півночі й північного сходу суворий московський клімат, зі сходу, через Каспійську низину, засягає сухий степовопустинний клімат, із заходу засягають на Україну ще деякі атлянтичні, хоч, правда, вже сильно знівельовані, кліматичні впливи, а з півдня доходять на Україну виразні впливи середземноморського клімату. Само собою, що така зустріч і таке перехрещування кліматичних впливів мусіло кінець-кінцем створити особливий тип клімату. І так воно є. В порівнянні з усіма елементами кліматів решти Східньої Европи клімат України такий своєрідний, що визначний французький географ де Мартон впровадив у клясифікацію кліматів окремий тип клімату, назвавши його „українським кліматом". І так від клімату Московщини він відрізняється вищими температурами, особливо зимовими, від клімату сумежних земель на сході своєю лагідністю, меншими річними хитаннями температури та багатими опадами, а від клімату Середньої і Західньої Европи — більшою сухістю повітря, більшою погідністю та виразно зазначеними порами року. Дуже своєрідний в Україні також режим вітрів.

Географічна самостійність України виразно зазначена також і під педологічним оглядом. Ґрунти України передусім дуже різноманітні, на що складаються кліматичні впливи, різноманітність ґрунтотворчих матеріялів та рослинности. Найхарактеристичнішою педологічною рисою України є те, що майже 2/3 України вкриває суглинок т. зв. лесу, що став ґрунто-творчою основою українського чорнозему. Він вкриває українські землі на просторі найбільшому на всій земній кулі, після т. зв. північ-

ноамериканських чорноземних просторів. У безпосередньому зв'язку з кліматичними й ґрунтовими відносинами стоїть індивідуальність України щодо рослинности й тваринности.

Рослинність України дуже різнородна, коли йдеться про фльористичні формації. Вони виступають в Україні в таких п'яти рослинних смугах: лісовій, лісостеповій (луговій), степовій, гірській і на півдні — середземноморській. Різнородність рослинних смуг і приявність між ними степу — це найхарактеристичніша риса фітогеографічної індивідуальности України. Вона помітна ще й тим, що Україна обіймає у Східній Европі кліматично найдогіднішу область для плекання рослин, зокрема має великий вплив не лише на економічну структуру країни, але у значній мірі також на соціяльні, політичні й культурні рухи та процеси, які проходили чи проходять в Україні.

Різноманітність рослинних областей України вплинула також на більшу, ніж в решті Східньої Европи, різноманітність тваринного світу. Україна — це зоогеографічна область, де зустрічаються тварини середземноморські з балтійськими і середньо-европейські з азійськими. Таким чином, тваринний світ України багатший, ніж інших країн Східньої Европи, має багато своєрідних форм, а ціла низка тварин має в Україні межу свого життєвого обширу.

Щоб за концепцією професора С. Рудницького схарактеризувати індивідуальність України також під антропогеографічним оглядом, мусимо перед тим зробити одну заввагу, яка стосується цілої Східньої Европи.

Не можна забувати, що описова географія, крім фізичногеографічних критеріїв, мусить враховувати також критерії антропогеографічні, тобто взаємовідносини між природою й людиною, коли хоче, щоб опис країн був вичерпний, науково обґрунтований і відповідав природній дійсності, а поділ на природні одиниці мав всебічні основи.

Пригадаймо собі на хвилину завітню думку філософії природи Карла Ріттера про непереможний вплив природи на населення і подивімся в історію різних народів Европи, а тоді поставмо собі питання: хіба не має значення для географічної характеристики Східньої Европи те, що на тому просторі, без природних меж в західньоевропейському розумінні, могла витворитися і скристалізуватися кляса окремих самостійних народів, які могли вдержатись у своїй національній самобутності і самостій-

ності аж до сьогодні, помимо нівелюючих змагань усіх держав, які колинебудь володіли Східньою Европою, зокрема Росії? Здається, ясно, що вже саме існування таких народів — це доказ і того, що природні умови різних частин Европи різні і що тут мусіли діяти тісні взаємини між людиною, тобто населенням, і природою. Не тільки на Заході чи Півдні, але також і на Сході Европи населення пристосувалось до свого життєвого простору так само, як там воно зрослося з землею.

Антропологічно населення Східньої Европи навіть менше перемішане, ніж на Заході і Півдні. Раси більше тримаються тут означених територій, етнологічні культури народів Східньої Европи куди більше різняться між собою, як в решті Европи. Це саме можна сказати про мови, про економічні структури та про політично-географічні різниці і розбіжності. Взявши все це до уваги, не можна, отже, говорити про якусь антропогеографічну суцільність Східньої Европи, як то часто подибуємо навіть в науковій географічній літературі. Україна, зокрема її лісова й лісостепова частини, виховали український народ, що становить цілком самостійну й органічну одиницю у Східній Европі. Таким чином, антропологічно українці стоять, так би мовити, осібняком серед народів Східньої Европи, бо їх найближчі расові свояки сидять на Балканському півострові. Етнологічне обличчя українців також указує на приналежність до балкано-карпатського культурного кола, з домішкою середземноморського. До балкано-карпатського культурного кола ведуть також і мовні спорідненння. Політично-географічні риси характеризують українців як народ, що споконвіку сидів на межі лісів і лісостепів. Тут, на цьому пограниччі, він зріс і скріпився, щоб опісля розширити свою етнографічну територію на південь аж до Чорного моря. Культурні впливи, які сюди йшли від середземноморського кола, дали українському народові основи вищої культури і державного життя. Ще на один факт звертає увагу професор С. Рудницький, характеризуючи географічну індивідуальність України під оглядом антропогеографічним. Вже протягом 19 століття, що було, направду, першим сторіччям, в якому вся Східня Европа жила спільним політичним і економічним життям, почала щораз то сильніше позначатися неприродність залежности поодиноких країн від Москви. Природна самостійність окремих країн східньоевропейського комплексу довела, помимо всіх централістичних протизасобів, до великого розвитку, спершу

автономістичних, а далі й самостійницьких стремлінь у господарському, культурному, а навіть і політичному напрямках. Оці всі стремління, які вже на наших очах почали реалізуватися, примушують нас вже як останній і може найбільш переконливий арґумент, поставитись критично до трактування Східньої Европи, як ніби то неподільної географічної одиниці.

Так виглядає концепція географічної самостійности України в комплексі східньоевропейських країн у професора С. Рудницького. Ця наукова концепція професора С. Рудницького знайшла підтримку в працях европейських вчених (Пенк, Тукерман, Данеш), включаючи навіть і деяких російських (Бубнов, Архангельський).

Професор С. Рудницький також перший дав синтезу політичної географії України. Він зробив це у своїй праці „Українська справа зі становища політичної географії", що появилася друком у видавництві „Українське Слово" в Берліні 1923 р. Вже самі розділи цієї праці, як: нинішня політична географія та її застосування в українській справі, політично-географічне значення положення і границь України, українська державність та її сусіди, українська державність і великі держави Середньої та Західньої Европи, українська державність з боку економічної географії — здається виразно говорять про її значення, і то не лише теоретично — наукове, але й практично-політичне. А коли ще до цього додати, що ціла праця сперта на величезному науковому матеріялі, доказом чого є численні посилання на дуже різноманітні наукові джерела, то легко зрозуміти дійсно велику вагу цієї праці.

Згадана праця є також доказом широкого знання її автора. Вона показує нам не лише великого вченого географа-природника, але й вченого, що докладно обізнаний з проблемами історичними, політичними, соціяльними, економічними і вміє використовувати це знання і ним послуговуватися. Через те ця праця, як і „Антропогеографія України", тобто 2-га частина праці „Основи землезнання України", — це багата скарбниця для географа, для історика, політика, економіста. Подивляємо ці праці та всебічність проблем, що їх автор ставить і науково розв'язує, а при цьому ще й майстерно легкий спосіб їх викладу. І хоч від появи цієї праці минуло вже понад 35 років і хоч за цей час політичне тло Европи, зокрема Східньої Европи, докорінно змінилося, та все ж вона глибокою аналізою порушених в ній питань

та інтуїційною передбачливістю автора не втратила своєї наукової вартости й актуальности.

Чим і як пояснити це велике зацікавлення професора С. Рудницького проблемами історичними, політичними, соціяльними й економічними? Нам здається, що найближче до правди буде таке пояснення: професор С. Рудницький, як учений, поставивши собі метою свого життя дати географічну синтезу України, здавав собі справу з того, що така синтеза не була б повна, вичерпна, коли б вона розв'язувала лише суто географічні проблеми, а залишала нерозв'язаними проблеми взаємовідносин природи й людини, отже, населення, в усіх виявах його життя. І професор С. Рудницький, маючи на увазі цю основну наукову вимогу, мусів познайомитись з усіма тими питаннями, які безпосердньо, чи посередньо торкалися цих взаємовідносин. Ми, колишні його учні, часто не розуміли, чому в кабінеті професора можна було бачити, крім суто географічних праць, ще й праці з історії, економіки, соціології, чи навіть світової торгівлі. І коли ми в цій праці професора С. Рудницького знаходимо посилання на такі, наприклад, праці, як Hagen'a "Geschichte der orientalischen Frage", чи Bamberg'a "Geschichte der orientalischen Angelegenheit", чи Driault'a "La question d'Orient" або Hennig'a "Bahnen des Weltverkehrs", чи ін., то це значить, що він всі ці твори простудіював, проаналізував і відповідно використав. Далі це велике ознайомлення професора С. Рудницького з історичними, політичними, соціяльними та економічними питаннями можна, на нашу думку, пояснити ще й тим, що свою наукову кар'єру він почав з історії. Як студент університету, С. Рудницький вивчав географію й історію. Його докторська дисертація була з історії і його перша наукова праця, друкована в Записках НТШ, була також на історичну тему.

Дуже допоміжним у здобутті широкого знання було для професора С. Рудницького знання кількох чужих мов та його просто феноменальна пам'ять. Про неї ми, його слухачі, мали нагоду не раз переконатися, коли професор на своїх викладах цитував з пам'яті думку, чи тезу якогось вченого, а ми опісля переконувалися з джерел, що він цитував їх майже докладно словами автора.

Ще одну характеристичну рису треба підкреслити, коли говоримо про професора С. Рудницького як вченого. Хоч яке велике й глибоке було його знання з загальної, головно фізичної

географії, і в цій ділянці він міг дати багато нового й цінного та цим здобути собі неабияке місце у світовій науці, то все ж таки цілу свою наукову діяльність він присвятив майже виключно географії України. Це видно найкраще із списка його найважливіших праць:

1. Знадоби до морфології сточища Дністра. Записки Математично-Природничо-Лікарської Секції Н. Т. Ш. Львів, 1905, 1907, 1913.

2. Verbreitung der Ukrainer. Wien, 1915.

3. Ukraine, Land und Volk. Віденъ 1916 (теж англійською мовою).

4. Стінна фізична карта України. Львів — Віденъ, 1918.

5. Die Laender Osteuropas. Wien, 1918.

6. Проблеми географії України. Записки Математично-Природничо-Лікарської Секції НТШ. Львів, 1919.

7. Огляд національної території України. Берлін, 1923.

8. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923.

9. Основи землезнання України. 1. т. Львів, 1924.

2. т. Ужгород, 1926.

10. Морфологічні краї Східньої Европи. Прага, 1926.

11. Beitraege zur Morphologie des Dnipro- Gebietes in der Ukraine. Zeitschrift der Gesellschaft fuer Erdkunde. Berlin, 1933.

З поданого реєстру бачимо, що професор Рудницький намагався не обминути ні одної ділянки географії України, включно до картографії.

І ще одно: працюючи на полі географії України, тобто на полі тоді властиво не існуючої науки, професор С. Рудницький натрапляв на великі труднощі, викликані браком української наукової географічної та геологічної термінології. І цю недостачу він намагався усунути, склавши таку термінологію. Це була колосальна праця, бо треба було збирати слова-терміни з наукової літератури, з красного письменства, серед народу, а часто просто творити нові слова, але, розуміється, так, щоб вони, з одного боку, відповідали духові української мови, а з другого, суті явища чи предмету, до якого належать. Під проводом професора С. Рудницького збирався матеріял і до бібліографії з природи, зокрема з географії України. Збирали його студенти професора С. Рудницького, що списали близько 5 тисяч назв, але перша сві-

повістей та відому піяністку й учительку музики, Софію Рудницьку-Дністрянську.

Закінчивши гімназію, Рудницький записався на філософічний факультет Львівського університету, вибравши відділ історії й географії. В історії він був учнем таких визначних учених, як Грушевський, Фінкель і Бальцер. Тому не диво, що в час своїх університетських студій він більше схилявся в бік історії, ніж географії, яка, до речі, тоді у Львівському університеті не мала великих сил.

Ще будучи студентом університету, С. Рудницький вирішив присвятити себе науковій праці, тому, закінчивши університет і склавши дипломний іспит на вчителя середніх шкіл, здобувши ступінь доктора філософії, він не пішов зараз же на вчительську працю, а виїхав на студії географії у Відень. Там він учився в таких славних на той час учених географів, як Пенк і Брюкнер. По півторарічних студіях у Відні, С. Рудницький повернувся у Львів, одружився і став учителем в реальній школі. Одночасно, виконуючи свій попередній задум, він взявся до серйозної наукової праці, але вже на полі географії. Спершу працював над габілітаційною працею, а потім, ставши доцентом географії у Львівському університеті, цілком віддався географії України і їй присвятив увесь час, енергію та велике знання, яке постійно побільшував невсипущою працею. Серед тієї праці застала його перша світова війна. Тоді він виїхав до Відня і там зараз же знову взявся до праці, допомагаючи своїми знаннями Союзові Визволення України та Українській Парляментарній Репрезентації. В часи українських визвольних змагань в 1918—1923 рр. С. Рудницький був експертом при Уряді Західньої Области Української Народньої Республіки, і з-під його пера вийшла не одна експертиза і не один меморіял, що ними послуговувалася українська дипломатична служба чи то на Мировій Конференції в Парижі, чи перед урядами Антанти, чи опісля перед Лігою Націй у Женеві. Ми певні, що й в ЗДА, в архівах Державного Департаменту, можна знайти не один такий меморіял, що його автором є професор С. Рудницький.

Після програної в українських визвольних змаганнях війни — професор С. Рудницький залишився на еміграції у Відні й тут став одним із організаторів Українського Вільного Університету (УВУ) та його професором загальної географії і географії України. В 1923-24 рр. він переїхав разом з УВУ до Праги, де став

також професором географії в заснованому саме тоді Українському Високому Педагогічному Інституті. В Празі С. Рудницький написав свою велику, двотомну працю „Основи землезнання України" і „Морфологічні Краї Східньої Европи".

В Празі, як колись у Львові, С. Рудницький знову зібрав коло себе адептів науки і готував їх до самостійної наукової праці. І це йому в значній мірі вдалося. Він здобув собі тут таке признання серед учених професорських кіл Чеського Карлового Університету, що йому була зроблена пропозиція прийняти чехословацьке громадянство і стати професором географії Східньої Европи в цьому університеті. Але вся та праця, яка вже тоді давала такі реальні наслідки, таки його не задовольняла. Він постійно скаржився, що все таки не має ще таких умов праці, які помогли б йому дати українській науці те, що повинен і міг дати. Отож, коли в період т. зв. українізації уряд УССР запросив його на пост директора Державного науково-дослідного інституту географії в Харкові, він цезапрошення прийняв і 1926 р. виїхав на Радянську Україну. І дійсно, спершу здавалося, що професор С. Рудницький знайшов там ті умови праці, яких прагнув. Він зорганізував цей Інститут, підібрав собі співробітників, почав видавати Записки Інституту і навіть виїздив на наукові з'їзди за кордон. Більше того, він взявся за реалізування своєї життєвої мрії написати кількатомну географію України. Скільки цих томів успів написати, не знаємо. Конкретно знаємо лише, що десь 1928 р. він мав уже готовий 1-ший том, цілий присвячений доказам географічної самостійности України в комплексі східньоевропейських країв. Але всі ми добре знаємо, що сталося з тією „українізацією" і з усіма тими, що в неї повірили, а в їх числі і з професором С. Рудницьким. Його ув'язнено і по довгих тортурах т. зв. слідства заслано на Соловки. Про перебування професора С. Рудницького на Соловках довідуємося з книжки С. Підгайного „Українська інтелігенція на Соловках". Там ми читаємо: „Серед найвидатніших українських учених, що потрапили на Соловки, можу назвати Степана Рудницького, світової слави українського географа, що, як і інші, повіривши обіцянкам большевиків, і бажаючи створити на Совєтській Україні велику школу українських географів, прибув з Праги до Харкова та очолив Науково-дослідний інститут географії. Ославлений вчений, посивілий і змучений у підвалах НКВД, десь на весні 1935 р. потрапляє до Соловецького Кремля. Тут живе він при

так званій першій колонії в темній, вогкій, смердючій камері, куди ніколи не заглянуло сонце, яке до того ще на острові не було частим гостем. Нори з блощицями, важке, аж чорне від махорки, повітря, тут же розвішані мокрі онучі, штани, бушлати, валянки, а навколо холод і голод.

Літня людина, вимучений ще на так званих слідствах, С. Рудницький, вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку його перебування на Соловках лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно непрацездатного, його записали до інвалідної команди, де він терпів, як і всі інваліди, від поганих харчів та важких побутових умов. Та, не зважаючи на все те, старий вчений, оточений українською соловецькою молоддю, з запалом розповідав цій молоді про проблеми географії, антропології та демографії українських земель. Він тримав себе цілком незалежно й ніколи не звертався з якимись проханнями до будь-якої установи. Точно сказати, він просто іґнорував ці установи.

Ні про яку серйозну наукову роботу на Соловках не можна було й думати. Це розумів і вчений. Тому лише зрідка можна було бачити, що він писав або читав якусь наукову книгу.

Іноді старий вчений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в европейських колах учених, де мав не тільки колеґ, але й друзів. Він охоче розповідав про свої книги, що вийшли в світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Він розповідав... і каявся, що повірив большевикам. В його очах світилася велика любов до батьківщини. Але Соловки для українського вченого не були постійним місцем перебування. В кінці 1937 р. і йому довелось виїхати ще на іншу каторгу у напрямку Ухта-Печора-Воркута, щоб десь там на тисячокілометровій віддалі від залізниці, без права листування і без будь-якого зв'язку із західнім світом загинути".

І так в леґіоні жертв большевицького терору й людовбивства находиться теж ім'я визначного українського вченого й педагога сл. п. професора д-ра Степана Рудницького.

М. Величківський

ЗНИЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВЦІВ У КАМ'ЯНЦІ ПОДІЛЬСЬКОМУ

В цій невеличкій статті я хочу коротенько згадати моїх колеґ по праці Сільсько-господарському інституті в Кам'янці Подільському, що були по-варварському знищені московсько-совєтською окупаційною владою в 30-их роках.

Сільсько-господарський інститут у Кам'янці Подільському в 1921 р. виділився з бувшого університету, заснованого в 1918 р., — в самостійну високу сільськогосподарську школу. Цей інститут містився в садибі бувшої Православної духовної семінарії. Сільсько-господарський інститут, хоч і був молодою за своїм віком існування школою, проте мав найкращий професорсько-педагогічний персонал. Принаймні, таку характеристику влітку 1930 р. дав сам нарком земельних справ у Харкові на одному засіданні, де мені доводилося робити доповідь.

Всі професори згаданого інституту були прекрасними лекторами і, як пізніше мені переказували мої бувші слухачі, студенти залюбки слухали лекцій своїх професорів. В Сільсько-господарському інституті в Кам'янці Подільському від самого його заснування викладовою мовою була тільки українська мова. Від кожного з професорів у його викладах вимагалася чиста українська літературна мова. І навіть директори, що призначалися комуністичною владою з партійних осіб мимо своєї волі, вимагали й самі теж дотримувалися, або, принаймні, намагалися дотрнмуватися в своїх викладах літературної української мови.

Коли в кінці 1927 року, за конкурсом, оголошеним Сільськогосподарським інститутом, я був обраний професором і завідувачем катедри „Економіки України і статистики", мені було запропоновано дати показову лекцію в присутності колеґії про-

фесорів і всіх студентів з метою продемонструвати, в якій мірі я володію українською мовою. Під час читання лекції я помітив, що директор інституту щось занотовував, а після моєї лекції він сказав мені: „Товаришу професоре, я помітив у вас під час вашої лекції аж два російські слова; будь ласка, постарайтеся читати свої виклади чистою українською мовою". Для мене подібне зауваження було дуже приємним, бо я відчув, що потрапив дійсно до української школи. До того часу я працював в Білій Церкві і за наказами Ґ. П. У. мусів залишити це місто.

Професори згаданого інституту займалися не лише викладанням своїх дисциплін, але й науковою працею. Сільсько-господарський інститут видавав „Наукові записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці Подільському". В цих „Записках" містили свої наукові праці професори інституту.

Перший том „Наукових записок" вийшов у 1924 р. за рахунок самих професорів. Усіх „Записок" вийшло п'ять томів. Останній, 5-ий том вийшов у 1928 р., а далі совєтська окупаційна влада заборонила їх видавати.

Початком репресій супроти професорів Кам'янець-Подільського Сільсько-господарського інституту був арешт органами Ґ. П. У. (Государственное политическое управление) і ув'язнення професора М. Величківського в жовтні 1929 р. у зв'язку із С. В. У. (Союз Визволення України). Заарештований професор М. Величківський був вивезений негайно того самого дня після арешту з Кам'янця Подільського до Білої Церкви, де й перебував у тюрмі при Ґ. П. У. до кінця судового процесу над заарештованими в справі С. В. У. За час праці в Кам'янець-Подільському Сільсько-господарському інституті професор М. Величківський опублікував наукову працю — економічно-статистичну розвідку „Колгоспи Кам'янеччини", побудовану на спеціяльному статистичному матеріялі, здобутому після обслідування колгоспів Кам'янеччини в 1928 р. самим автором з допомогою студентів 3-го курсу інституту. Ця праця вміщена в 5-му томі „Наукових записок" інституту і, крім того, була видана окремою відбиткою в 1928 р.

Крім того, цими ж професорами були видані окремими книжками (видання Сільсько-господарського інституту) „Сільсько-господарська статистика" — підручник для Сільсько-господарських інститутів і в 1929 році окремою брошурою — „Ефектив-

ність кредиту в колгоспах Наддніпрянської смуги Правобережної України".

Другою жертвою нищення українських науковців-професорів Кам'янець Подільського Сільсько-господарського інституту був один з фундаторів цього інституту, професор-агроном Іван Андрійович Олійник. Він читав сільсько-господарську економію і був завідувачем катедри. За час своєї праці в інституті він опублікував такі наукові праці, вміщені в „Наукових записках" інституту: В 1-му томі „Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України", в 2-му томі „Економіка сільського господарства Поділля", в 4-тому томі „Проблема селянських сівозмінів на Поділлі", в 5-тому томі „Організаційні моменти в диференції селянських господарств України".

І. Олійник був блискучий лектор і великий знавець своєї дисципліни. Ранньою весною 1931 р. він був заарештований органом Г. П. У. і вивезений до Харкова. Його обвинувачено в українськім націоналізмі, але ніяких доказів його антисовєтської діяльности не було, за винятком того, що всі свої виклади він переводив доброю українською мовою. Після майже річного перебування в Харківській тюрмі, він, маючи понад 55 років, був засланий до середньої Азії в м. Чиклент, де через рік і помер. Професор І. Олійник була це людина надзвичайно лагідної вдачі, добрий товариш і високоавторитетна особа в своїй галузі знання. До революції він працював довгі роки в Земстві як головний агроном у своєму рідному Кам'янці Подільському.

Але замучення проф. Олійника було тільки початком грози. На весні в 1933 році стався справжній розгром Кам'янець-Подільського Сільсько-господарського інституту. Тоді були заарештовані й ув'язнені майже всі професори інституту, напр. професор Василь Храневич. Він читав зоологію і був завідувачем цієї катедри. В 1. томі „Наукових записок" він умістив такі праці: „Матеріяли до лепідоптерофавни Поділля", в 4-ім т. — „Мікролепідоптера Поділля" (переважно Кам'янець-Подільської округи), в 5-ім — „Матеріяли до характеристики шкідливої ентомофавни польових культур Кам'янеччини". Крім цього, в 1929 р. Державне видавництво видало прекрасну працю професора В. Храневича „Зоологія", підручник для сільськогосподарських ВУЗ-ів (вищі учбові заклади). Професор В. Храневич був серйозний учений і блискучий лектор, але мав одну соціяльну

рису: з походження був сином давно померлого священика на Поділлі. Цей свій соціяльний стан відчував як небезпеку й мені особисто про це не раз говорив, ніби передбачаючи, що це й буде причиною його загибелі. Крім цього, професор В. Храневич був добрий українець і виклади свої читав чистою українською мовою. Цей видатний український учений був засуджений органом Ґ. П. У. на 5 років каторжних робіт на Біломорському каналі, де й помер у 50-му році життя, не відбувши навіть реченця присуду. Родина його — дружина, син і дочка виїхали з Кам'янця Подільського й не відомо, де й поділися.

Другий науковець, знищений совєтами, то був професор Олекса Мельник, українець з Галичини, і це в очах московсько-совєтської окупаційної влади було його найголовнішою хибою. В часи своєї праці в інституті він вів себе достойно і не вислуговувався нікому, опублікував у „Наукових записках" іституту такі праці: „Продуктивна вартість праці" (т. I), „Критичний огляд головніших розвідок, зокрема праці Кельнера, відносно витрат енергії на продукцію молока" (т. II), „Матеріяли до характеристики коров'ячого і овечого молока Кам'янеччини" (т. V). Професор О. С. Мельник був за фахом зоотехнік. Його засуджено на 5 років каторжних робіт на Біломорському каналі. До висилки до Біломорського каналу професор О. Мельник, як і всі його колеґи, перебував у Кам'янець-Подільській тюрмі. Зворушливе те, що працюючи фізично на каторжній праці біля тачки на Біломорському каналі, працював понад свої сили, щоб заробити зайву копійку. На зароблені мізерні совєтські гроші десь там купив трохи якоїсь дешевої мануфактури (кращої у совєтів не було) на суконки для своїх двох маленьких доньок (одній було 2, а другій 4 роки) як подарунок на вічну пам'ять, і прислав своїй дружині. Нещасний професор О. Мельник через рік помер. Не витримав виснажений організм совєтсько-московської каторжної праці.

Третім репресованим науковим робітником був декан Сільсько-господарського інституту професор зоотехніки і завідувач катедри Сергій Антонович Плюйко. З походження він був селянин з Полтавщини. Почав працювати в Сільсько-господарському інституті від 1923 р. В часи арешту він мав не більше 40 років, був прекрасним адміністратором в науково-педагогічній праці і солідним викладачем. У своїх лекціях студентам подавав ґрун-

товно опрацьований матеріял і ставив до студентів в часи іспитів вимоги знання. Це студенти знали і завжди з'являлися на іспити до професора С. Плюйка добре підготованими. Наукові праці професора С. Плюйка, що були опубліковані в „Наукових записках" інституту, такі: „Вплив полови на засвоєння соковитих кормів свиньми", (т. I), „Заміна молока соєю при годівлі поросят" (т. IV), „Матеріяли до характеристики вівчарства Кам'янецької округи" (т. V) і „Велика рогата худоба Кам'янеччини" (там же).

С. Плюйко був засуджений органом Г. П. У. на 5 років каторжних робіт на Біломорському каналі. Були чутки, що після відбуття кари був засуджений удруге (це було вже в часи „єжовщини"), і не відомо, де й зник зовсім. Очевидно, в часи „єжовщини" був знищений. Родина його, дружина й семирічний син, після його арешту виїхала з Кам'янця Подільського.

Четвертою науковою силою, що була по-хижацькому знищена совєтською окупаційною владою, був професор д-р Нестор Теодорович Гаморак. Він був сином священика з Галичини, закінчив Віденський університет. Оце й була його „провина" перед совєтами, бо за освітою, соціяльним походженням і місцем народження був чужою людиною для совєтів, а в трактуванні большевиків, значить, і ворожою людиною. Він викладав ботаніку і завідував катедрою. В часи арешту він мав не більше, ніж 38 років. Це була на диво скромна людина. Нічим іншим не займався, крім своєї наукової роботи. В „Наукових записках" інституту опубліковані такі його наукові праці: „Нові дані до мікрохемії і фізіології продихового апарату у рослин" (т. I), „Новий апарат для поміру транспірації рослин" (т. III), „Спроби над фотоперіодизмом у рицини" (т. V). Ця чесна, скромна, самовіддана науці людина, після жорстокого допиту в застінках Г. П. У. був засуджений органами Г. П. У. на довгі роки до одного з концтаборів в Азії, але не витримав допитів і збожеволів. Його дружина, довідавшись, що він збожеволів, почала клопотання, щоб його переведено до тюремної лікарні, але „Москва слезам не верит" і не погодилася на те. Так в тюремній камері пересильної тюрми, десь в Азії, помер видатний ботанік, професор Нестор Гаморак, блискучий лектор, навіть не доїхавши до концтабору. Його дружина, теж галичанка, й восьмирічна донька поїхали до Азії, думаючи бути поблизу від місця перебування

чоловіка, і десь там і загинули, бо ніхто дружині засудженого роботи не давав.

П'ятою жертвою жорстокої варварської Москви був професор доктор медицини М. Т. Геращенко, що викладав в інституті „Фізіологію дрібних звірят". Професор М. Геращенко вдома практикував як лікар, і до нього приїздили селяни, а в неторгові дні — бідні жиди. Селяни так і говорили: „Це наш лікар". Проф. М. Геращенко мав велику популярність серед селян передусім тому, що сумлінно ставився до хворих. Коли приписував лік, то докладно розповідав хворому або хворій селянці, як саме треба цей лік заживати, в якому горщику та на якому вогні варити воду і т. п. Все це пояснювалося докладно селянинові або селянці його рідною мовою, ніякої такси за візиту (як це робили інші лікарі) не було встановлено, а з бідних селян та в неторгові дні і з бідних жидів професор М. Геращенко нічого не брав, а інколи давав від своїх кіз (мав 2 кози) молоко для хворої дитини. В торгові дні (середа й п'ятниця) до професора М. Геращенка, звичайно, стояло в черзі на вулиці і на бічних вуличках до 50 селянських возів з хворими. Очевидно, це викликало незадоволення серед лікарів жидівського походження (лікарів-росіян в Кам'янці Подільському не було), які мали значно меншу лікарську практику і брали з пацієнтів дорожче, та й до селян ставилися коли не брутально, то більш-менш офіційно. А це селяни відчували.

Професор М. Геращенко був редактором „Наукових записок" інституту, де були опубліковані такі його наукові праці: „Периферійний апарат нюхової комірки" (т. II), „Пружинні підойми нового типу для графічної реґістрації" (там же), „Спіральна схема природньої системи елементів) лекційна таблиця)" (там же), „До електроіндукційної гіпотези передачі психічних рухів на віддаль (т. III), „Елемент мінливости в функціонуванню нормального серця при фізіологічнім спокою" (там же), „До питання про конфігурацію вуглецевого ядра органічних молекул" (там же), „Гладенька мускулатура уретральних залоз людини" (т. IV), „Фізіологічна активність препуціяльної системи" (там же), „Циклічність в функціонуванню молочних залоз" (т. V).

Професор М. Геращенко був людиною, що цілком присвятила себе науці й праці для селян, для чого й побудував собі хатку на периферіях міста, щоб зручніше було для селян зупиня-

тися з кіньми. Над своїми козами робив різні наукові експерименти. В часи арешту професор М. Геращенко мав років 45-48, був одружений і мав одну маленьку дворічну дитину. Після довгомісячної тюрми був засуджений органами Ґ. П. У. разом з родиною в далекі краї Азії. Що з ним сталося потім, не відомо.

Наступною жертвою був асистент з катедри ботаніки П. Наливайко, що походив з Галичини і це було його „провиною". Крім того, він брав участь у визвольних змаганнях, воював проти поляків в рядах Української Галицької Армії. Асистент Наливайко мав дружину, теж галичанку, і п'ятирічного сина. Коли він перебував у Кам'янець-Подільській тюрмі, то від горя й недостатків померла його дружина на туберкульозу легенів. Нікого не було вдома, тільки синок. Ця дитина й сповістила господиню кватири про смерть своєї матері. (В ті часи, звичайно, люди боялися навідуватися до родини заарештованого, бо могло б статися те ж саме і з відвідувачем). Далі ця маленька дитина пішла до Ґ. П. У. і просила, щоб відпустили її тата попрощатися з померлою мамою. Але Ґ. П. У. дитину вигнало. Померлу дружину асистента Наливайка поховала, з обов'язку, господиня хати. Наливайко був засуджений як „ворог народу" на 10 років далеких таборів в Азії.

Далі так само був заарештований асистент з катедри загального хліборобства п. Довбуш, віком 40 років. Єдиною „провиною" асистента Довбуша було те, що він походив з Галичини і був теж, як „ворог народу", засуджений на 10 років до далеких таборів. Залишив після себе дружину, галичанку, і доньку 7 років.

Інші професори після піврічного тюремного ув'язнення були випущені з тюрми і зараз же постаралися виїхати на працю за межі України — в Азію. А може це їм порекомендувало Ґ. П. У. Професор Василь Живан, завідувач катедри загального хліборобства, що дав чимало наукових праць з своєї галузі знання, перейшов на працю до Київського сільськогосподарського інституту, але в часи „єжовщини" (1934-1938) був заарештований і як „ворог народу" засуджений на 8 років концтабору в Архангельському краю.

Крім „Наукових записок", Сільсько-господарський інститут в Кам'янці Подільському в 1925 році видавав „Західньо-Український господар". Це була сільсько-господарська газета для по-

дільського та південно-волинського села. В 1926 р. Сільсько-господарський інститут разом з редакцією „Червоний кордон" видавав „Подільський господар". Це був сільсько-господарський та громадсько-літератуний місячник. У 1928 р. Сільсько-господарський інститут разом з „Червоним кордоном" видавав збірник „Подільське село". В цих виданнях своїми науково-популярними статтями брали участь усі професори та асистенти Сільсько-господарського інституту.

Всі згадані професори ніколи ніякою політикою не займалися і ніколи не виступали проти совєтської влади. Вся їх провина була лише в тому, що вони були українцями, а крім того, читали свої виклади українською мовою.

Так був ліквідований Сільсько-господарський інститут в Кам'янці Подільському. Не стало професорів, і в кінці 1934 р. Сільсько-господарський інститут в Кам'янці Подільському був офіційно ліквідований.

СПИСОК ПОЖЕРТВ

До появи цього Збірника причинилися грошевими датками організації і громадяни м. Чікаґо:

по $ 100.00: Осередок СУМА ім. М. Павлушкова, Чікаґо-Північ, Щаднично-Позичкова Каса „Самопоміч", Жіночі Організації м. Чікаґо, проф. д-р Онуфрій Погорецький;

по $ 50.00: Школа Українознавства т-ва „Учительська Громада" для пам'яті пок. інспектора Василя Данилишина, Батьківський Комітет при школі св. О. Миколая, Видавництво Миколи Денисюка, 221 Відділ У. Н. Союзу (св. Стефана), д-р Володимир Соколовський;

по $ 40.00: Управа з'єднаних Відділів У. Н. Союзу;

по $ 25.00: Католицька Акція Жінок, 106 Відділ У. Н. Союзу (св. О. Миколая), д-р П. Гладкий;

по $ 20.00: д-р Олександер Рейнарович;

по $ 15.00 Петро Петрушевський;

по $ 10.00: інж. Васінчук, Богдан Пелехович, д-р Тома Воробець, Андрій Іванів, Василь Іващук, д-р Володимир Помірко, Дирекція Домів У. Н. Союзу, Зенон Дзядик, Ілля Мула;

по $ 5.00: Володимир Ваврешин, д-р Р. Барановський, Іван Квасник, Володимир Качуровський, Тарас Кохно, Валентин Кохно, д-р Василь Стефурак, Уляна Целевич, Андрій Стецюк, Антін Артимович, Тарас Івашків.

Решту коштів покрито фондами, зібраними під час недільних вуличних збірок.

ЗМІСТ